

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXIV.

SECTIO HISTORIAE

A tudós tanár

*Tanulmánykötet
a 60 éves
Gebei Sándor professzor
tiszteletére*

REDIGUNT
TIBOR BESZE, ANTAL MISKEI

EGER, 2007

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Liecum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Kis-Tóth Lajos
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2007. január Példányszám: 100

Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangács József

GEBEI SÁNDOR KÖSZÖNTÉSE

Ünnepelünk! Egy olyan embert, aki ugyan nem előzmények nélkül, de meglelt férfikorában vált a későközépkori magyar történetírás neves kutatójává, aki másfél évtized alatt vidéki középiskolai történelemtanárból a magyarországi történetírás ismert és elismert alakja lett.

Gebei Sándorról van szó, aki 1947. január 23-án született Debrecenben. Gyermekkora úgy telt, mint bármely munkásgyereké: tanult, dolgozott, sportolt, s a gimnázium utolsó éveiben érdeklődése egyre inkább a nyelvek és a történelem felé fordult. Érettségi után így nyert felvételt a Kossuth Lajos Tudományegyetem orosz–történelem szakára 1965-ben.

A debreceni egyetem történelem tanszékein igen színvonalas tanári gárda oktatott ezekben az években. Itt tanított Niederhauser Emil, Ránki György, Rácz István, Orosz István, Sarkady János és még sokan mások, akik nem csak tanítottak, hanem a történettudomány mélyebb rétegeibe is bevezették a hallgatókat. Gebei Sándorra részben Niederhauser Emil, de különösen Rácz István volt igen nagy hatással. Nem véletlen, hogy közel négy évtized távlatából is őt tartja mesterének. Az orosz nyelv tökéletesítése szempontjából volt jelentős az 1968/69-ben Leningrádban eltöltött tanév, és itt találta meg azt a lányt is, akivel egy életre összekötötte sorsát.

Aztán 1970 őszén megkezdődött a régen várt tanári munka, s ezzel együtt az egzisztenciateremtés, családalapítás, s a szűkös tanári fizetést kiegészítő mellékjövedelmek megszerzése. Ez az az időszak, amikor számos fiatal tanár feladja korábbi terveit, belesimul a mindennapok szürkeségébe. Gebei Sándor azonban olyan tantestületekbe került, ahol a tanárok igényesek voltak saját munkájukkal szemben is, s a jó képességű fiatal kolléga tudományos ambícióit támogatták. Így történt meg, hogy már 1977-ben bölcsészdoktori címet szerzett a debreceni egyetemen, megjelentek első publikációi, majd 1982-ben levelező aspirantúrára nyert felvételt. Ez bármennyire megtisztelő volt is, hihetetlen megterhelést jelentett az egész családra. Rendszeresen tanulni, vizsgázni, s több éven át hónapokat tölteni kijeji levéltárakban olyan időben, amikor mások a nyár örömeit élvezik. Az áldozatnak azonban megvolt az eredménye. A II. Rákóczi György keleti politikáját feldolgozó kandidátusi értekezését 1986-ban maximális pontszámmal fogadták el.

A véletlenek néha sokat jelentenek az ember életében. Az egri történelemtudományi tanszéken az 1990-es évek elején megoldatlan volt a középkori magyar történelem oktatása. Olyan kiváló oktatók tanították ugyan a korszakot, mint Für Lajos vagy Barta János, ők azonban más egyetemeken voltak főállásban. Véletlenül jutott tudomásunkra, hogy van Debrecenben egy középiskolai tanár, aki kandidátus, és a magyar középkorral foglalkozik. Az viszont már nem volt véletlen, hogy Rácz István egyetemi tanár teljes felelősséggel támogatta a kolléga alkalmazását az egri főiskolán. Így kezdődött el Gebei Sándor pályafutása Egerben.

1992-ben óraadóként, 1993-ban kinevezett docensként, 1994-ben főiskolai tanárként dolgozott, majd 1995-ben átvette a Középkori Magyar Történeti Tanszék irányítását.

Az időközben öt tanszékre szétváló és intézetté alakult közösség ezekben az években indította el küzdelmét az egyetemi szintű középiskolai tanárképzés elnyeréséért. Az idekerült új tanszékvezetőnek erőteljesen részt kellett venni ebben a több éves munkában, míg 2001-ben ez az új képzési forma is megindulhatott. A főiskola vezetése ebben az átalakuló helyzetben – különösen vezető oktatóknál – megkövetelte az újabb és újabb kutatási eredményeket. Ezekhez azonban a feltételeket is igyekezett biztosítani. Gebei Sándor szinte minden évben eltöltött egy hónapot orosz, osztrák, lengyel könyvtárakban, levéltárakban. E kutatások eredményeként évenként több tanulmánya jelent meg hazai és nemzetközi szakmai folyóiratokban. Szinte felsorolhatatlan azoknak a konferenciáknak a száma, ahol előadásokkal szerepelt. Gebei Sándornak a neve pár év alatt ismert és elismert lett a korszakkal foglalkozó országos történész közvélemény előtt. 1995-ben tagjai közé választotta a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság, 1997-ben pedig habilitált, és ezzel elnyerte az egyetemi tanári címet.

Ilyen előzmények után érlelődött meg benne az akadémiai doktori fokozat elérésének a terve. A téma tulajdonképpen adva volt, hiszen nemcsak II. Rákóczi Györgynek voltak lengyelországi törekvései, hanem szinte minden 17. századi erdélyi fejedelemnek. Az 1990-es évek kutatásai is már erre irányultak. Ráadásul 1945 utáni történetírásunk nem foglalkozott elég alaposan Erdély történetével, különösen nem az erdélyi fejedelmek politikai és diplomáciai törekvéseivel. A 17. századi erdélyi fejedelmeknek a lengyel királyi trón iránti aspirációit történetírásunk legfeljebb csak a Habsburg- és az Oszmán Birodalom szempontjából vizsgálta, figyelmen kívül hagyva a lengyel kül- és belpolitikai kérdéseket. A probléma megoldása tehát egy eddig kellően nem vizsgált kérdésre is választ adhatott. Megkezdődött tehát egy újabb, évekig tartó anyaggyűjtő és feldolgozó munka, amelynek eredményeként megszületett „Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások” című

értekezése, melynek alapján 2006 áprilisában az MTA Doktori Tanácsa Gebai Sándornak a történelemtudományok doktora fokozatot adományozta.

Kedves Sándor! Tulajdonképpen napjainkhoz értünk, s nincs más hátra, mint az, hogy barátaid, kollégáid, tisztelőid nevében jó erőt, egészséget és még sok eredményes évet kívánjunk!

Eger, 2007. január 23.

Nagy József

KERTÉSZ ISTVÁN

A MAKEDÓN KIRÁLYI HÁZ ÉS OLYMPIA KAPCSOLATAI (I. ALEXANDROSTÓL II. PHILIPPOSIG)

Amikor a Kr. u. 2. századi ékesszóló görög szónok, Aelius Aristeides „Róma magasztalása” című beszédében Nagy Sándort, a makedónok világhódító királyát „a királyságért folytatott küzdelem kiemelkedő agónistésének” (bajnokának) nevezte,¹ az agónistés kifejezés alkalmazásával valószínűleg tudatosan utalt arra a tényre, hogy a legkiemelkedőbb makedón uralkodók egyben kiváló sportemberek is voltak. A sportpályán való helytállás mindig politikai eszköz is volt ahhoz, hogy a félig barbárnak tekintett makedónok² sikeresen integrálódjanak az „igazi” görögök közé. A makedón királyi család élen járt abban, hogy népe felzárkózását a klasszikus görögséghez egyebek mellett az Olympiával való kapcsolat erősítése révén segítse elő. Persze ez a törekvés nem volt egyoldalú. A Kr. e. 5. század elején kezdték magukat helléneknek nevezni azok a görögök, akik készen álltak arra, hogy városállamaikat és tartományaikat megvédjék a fenyegető perzsa támadással szemben.³ Tehát a hellén elnevezést megszorító értelemben is alkalmazták, amennyiben bizonyos körülmények között csak a honvédő háború résztvevőit nevezték így. Érdekes módon az ilyen hellének döntő többsége azok közül a görögök közül került ki, akik rendszeresen versenyeztek Olympiában. Következésképp a Kr. e. 5. század elején hellénnek lenni és olympiai versenyzőként fellépni sok esetben ugyanazt jelentette. Így amikor a történettudományban hagyományos felfogás szerint Kr. e. 500 körül a makedón királyi dinasztia tagja, Alexandros megjelent Olympiában, hogy részt vegyen a stadionfutók versenyén, ő ezzel nemzetsége görög mivoltát igyekezett demonstrálni.⁴ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a játékok szervezői pedig azért engedélyezték indulását a versenyen, mert ők meg a hellének számát akarták növelni a veszélyes politikai helyzetben.

A történelmi helyzet jobb megértéséhez tudni kell, hogy Kr. e. 5. század első harmadában, amikor a hódító perzsák elleni görög koalíció szerveződött, és a perzsa ellenes görögök magukat helléneknek kezdték nevezni, akkor ennek azzal is jelét adták, hogy az olympiai versenybírákat utóbb hellanodikai, vagyis „hellénbírák” elnevezéssel illették.⁵ Ez nyelvileg támasztja alá azt a tényt, hogy harcolni a perzsák ellen és versenyezni Olympiában egymással összefüggő dolgok voltak. Csakhogy a katonai potenciál és főként a lovasság tekintetében igen erős Makedónia hajlott arra,

hogy a perzsák szövetségese legyen, Thesszália és a szicíliai Szürakuszai pedig arra, hogy harc nélkül behódoljon. Ezeket a peremgörögöket az olympiai játékok szervezői Olympiába akarták csalogatni, hogy előbb az olympiai mozgalomba, majd a perzsák ellen formálódó koalícióba integrálják őket.

Alexandros szereplése Olympiában tehát mind a jelentkező, mind a fogadó fél érdekének megfelelt. Hérodotos történetíró számol be arról, hogy – mivel csak szabad görög polgárok vehettek részt a játékokon, és a makedónok görög mivoltát még eddig nem ismerték el – Alexandrosnak meg kellett győznie a versenybírákat görög származásáról. Ennek érdekében előadta, hogy ősei Héraklész ükunokájától, Témenostól származnak, így végső soron Héraklésen keresztül maga a főisten, Zeus tekinthető ősatyjuknak. Ezt az igazolást a versenybírák örömmel elfogadták. A stadionfutók versenyén azután Alexandros, mint Hérodotos írja: „a győzteszel azonos eredménnyel ért célba”, vagyis szoros második lett – de ez az értelmezés vitatott.⁶ Ettől kezdve már senki sem vonta kétségbe azt, hogy a makedónok királyai is görögök.

A görög–perzsa háború európai harcai során Alexandros sokáig a perzsákat segítette, de 479-ben átpártolt a perzsa ellenes koalícióhoz, és emiatt is kiérdemelte az ókori utókortól a philhellén⁷ elnevezést. A később, Nagy Sándor és utódai idején a Közel- és Közép-Keletet hellénizáló, vagyis a görög és keleti civilizációs értékeket egymással vegyítő makedónok az ő uralkodása alatt vették át a görög nyelv használatát, kezdték a görög mintájú városokat építeni, saját pénzt verni, és a betelepült hellének katonai tapasztalatait felhasználva gyalogos katonáikat phalanxokba szervezni.⁸ Az a király tehát, aki a makedónok közül elsőként jelent meg Olympiában, kezdetben még csak a versenyen való részvételével, később viszont intézkedései sorozatával igazolta hellén mivoltát. Ezt a tényt a csak hellén sporthősök dicsőségét zengő ódaköltő, Pindaros is megerősítette, aki egy töredékesen fennmaradt versében a makedón király valamelyik nagy pánhellén versenyen elért sportsikerét örököztette meg.⁹

A makedónok, thesszáliaiak és szicíliai görögök Olympiába csábításának szándéka jegyében változott meg ez idő tájt véleményünk szerint az olympiai játékok programja is. Mivel ezek a népek igen fejlett lótenyésztéssel és lovas harcászattal rendelkeztek, a szervezők olyan versenyszámokat iktattak a programba, amelyek speciálisan az ő számukra ígértek sok sikert. Kr. e. 500-ban rendezték meg először az apénét, vagyis a kettes öszvérfogatok versenyét és 496-ban a kalpét, a kancafuttatást, ahol a célegyenesben a lovas leugrik lováról, és annak kantárszóját fogva együtt futnak be a célba. Csak az apéné győzteseiről van egy szegényes listánk, de az igazolja, hogy e versenyszám valóban a felsorolt népeknek hozott sikert. Kr. e. 444-ben azu-

tán mindkét versenyszámot örök időkre törölték, mivel addigra már a peremgörögök is átvették a centrális görögség civilizációját és sport gyakorlatát. Ekkor már nem volt indokolt csak nekik sikert hozó versenyszámokat a programban tartani.¹⁰

Alexandros olympiai szereplésének Hérodotosi leírása számos problémát vet fel. Mi e helyen csak az olympiai látogatás időpontjának tisztázását tűztük ki célul, és nem foglalkozunk a „holtversennyel” kapcsolatos görög kifejezés értelmezési problémáival, sem pedig a Temenostól történő származtatás kronológiai kérdéseivel.¹¹ N. G. L. Hammond és Ap. Dascalakis, akik fő vonalaiban elfogadják Hérodotos leírását, I. Amyntas és a perzsák kapcsolatfelvételétől kezdve az események következő kronológiáját feltételezik: Kr. e. 512: I. Amyntas behódol a perzsáknak (Alexandros, a fia ekkor 15–18 éves); 510 körül Gygaia, Alexandros húga férjhez megy Bubaréshez, Megabazos fiához, a perzsa arisztokratához; 498 körül I. Amyntas meghal, és Alexandros kerül trónra (Hammond 495, Kalléris 494 körülre teszi Alexandros trónra lépését); 496: I. Alexandros látogatása Olympiában (ekkor 31–34 esztendő, ezért Dascalakis még egy korábbi időpontot sem tart kizártak).¹²

R. M. Errington jogosan bírálja ezt a kronológiát.¹³ Annak alapján, hogy Hérodotos Mardonios 492-es hadjáratának egyik következményeként említi Makedónia behódolását a perzsáknak,¹⁴ és ezzel önmagával is ellentmondásba keveredik, arra a jogos következtetésre jut, hogy I. Amyntas korábban nem adott földet és vizet I. Dareiosnak, mivel kétszeri behódolásnak nem lett volna értelme. Így nyugodtan elvethetjük a perzsa követek 512-es látogatásának történetét az azt követő szép mesével együtt. E mese szerint a női ruhába öltözött ifjú Alexandros társaival együtt legyilkolta az illetlenül viselkedő perzsa követeket. Gygaiát pedig a halottak utáni nyomozást vezető Bubarés megnyerése végett adták nőül az utóbbihoz.¹⁵ Errington úgy gondolja, hogy miután 498 körül I. Amyntas meghalt, I. Alexandros adta a satrapa családból származó Bubaréshez feleségül saját húgát, tehát ez a házasság a 492-es behódolást követte. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani az az adat, hogy Xerxés 480-as támadása előtt Bubarés vezette az Athosnál a csatornaásási munkálatokat.¹⁶ Nem valószínű, hogy ha 510 körül vette nőül Gygaiát egy fontos megbízatás birtokában, akkor három évtized múlva még mindig aktív szerepet vállalt volna. Következésképp az az I. Alexandros, aki a perzsákkal együttműködve sokszorozta meg országa területét a 490–480-as években,¹⁷ nyilvánvalóan nem ment 496-ban Olympiába. Annál indokoltabb volt ezt tennie 479 után.

A perzsák Plataiainál bekövetkezett vereségét követően a makedón király látványosan szakított addigi perzsabarát politikájával. Meghódította Kelet-Mygdonia, Kréstónia és Bisaltia tartományokat, amelyekben a per-

zsáknak behódolt thrákok éltek.¹⁸ Politikailag ekkor volt indokolt az, hogy Olympiába ment, és ott hellénnek ismertette el magát. Ezzel akarta feledtetni, hogy – mint Errington írja: „The Philhellene Alexander was... the first European Greek ruler of importance to betray the Greek cause.”¹⁹

Errington nem jelöl meg pontos dátumot Alexandros olympiai szereplésére, de azt mindenképpen 479 utánra teszi. E. Badian úgy gondolja, hogy I. Alexandros megjelenése Olympiában 476-ra tehető: „The date is not attested, but 476 the first opportunity after the war, seems a reasonable guess.”²⁰ A továbbiakban néhány érveléssel kívánjuk alátámasztani ezt a vélelést.

Hérodotos a versenybírákra a Hellanodikai terminus technicust alkalmazza.²¹ Amint azt J. Ebert és P. Siewert kimutatták, a Kr. e. 6. sz. végén az olympiai versenybíró titulusa még a diaitater vagy diaitétész volt.²² Ugyanakkor 480 körülre teszik a Hellanodikas elnevezés bevezetését, és nem tartják lehetetlennek a 476-os dátumot sem.²³ Ha tehát Hérodotos nem követ el anakronizmust a bírák megnevezésénél, akkor szóhasználatát alátámasztja azt a vélekedést, hogy I. Alexandros 476-ban látogatott először Olympiába.

A 476-os olympiai játékoknak Ulrich Sinn kiemelkedő jelentőséget tulajdonít: „Die ersten olympischen Wettkämpfe nach dem Ende der Perserkriege sind von den Griechen im Jahre 476 v. Chr. bekanntlich als eine fulminante Siegesfeier begangen worden.”²⁴ Ugyancsak Sinn idézi F. Jacobyt, aki szerint a 472-ben bevezetett új ünnepi rend gondolata is 476 „győzelmi Olympiáján” született meg.²⁵ Ezt támasztja alá U. Sinn könyvének 7. fejezete is, amelynek címe: „Das Jahr 476 v. Chr. – Die Geburtsstunde einer 'Olympischen Idee'”²⁶ A 476-os esztendő szülte Sinn szerint a Zeus-templom tervét is. A 450-es évek felépített szentély nyugati oromzatának főszereplője Apollón, keleti homlokzatának központi alakja Zeus, míg a metópék Héraklész tetteit örökítik meg. Mint Sinn felhívja rá a figyelmet, ezek az istenek vettek részt Pindaros szerint az olympiai szent körzet megalapításában.²⁷ Ezek után nyilvánvaló, hogy I. Alexandros olympiai látogatása és ott éppen az említett istenségek közül kettővel való rokonságának bemutatása propaganda szempontból a legjobbkor történt – ha valóban 476-hoz köthető. És az is érthető, hogy bemutatkozásának apologétikus jellege volt. Miután évekig a perzsák oldalán harcolt, jogos igényként merült fel vele szemben, hogy bizonyítsa hellén származását.

Dascalakis egyik fő érve Alexandros olympiai útjának korábbi időpontra datálásához a király életkora. De ha eltekintünk Alexandros és a perzsa követek 512-es konfliktusának romantikus történetétől, akkor egyáltalán nem kell a király születését az 530–520-as évek fordulójára tennünk. Annál is inkább, mert 454 körül fejezte be uralkodását. Még akkor is szép életkort ért meg, ha körülbelül 20 évesen jutott trónra. Ha ezt feltételezzük, akkor

476-ban 40-es éveinek elején járt, vagy ha Hammond és Kalléris véleményét vesszük figyelembe trónra jutása évéről, akkor esetleg 30-as éveinek végén. A spártai Hipposthenés, a krotóni Milón, a thasosi Theagenés hasonló korban lettek olympiai győztesek.²⁸ És mint N. B. Crowther megjegyzi: „Perhaps all these athletes competed later than their last known victory.”²⁹ Igaz, a futásban inkább jellemző a fiatalon elért győzelem, de hát Alexandros nem is nyert. Ha valós a híradás, hogy utóbb pentathlonban győzött, az meg egyezne azzal a tapasztalattal, hogy korábbi jó futók idősebb korokra sikeres pentathlonistákká váltak.³⁰

Összegezve az eddigieket, úgy gondoljuk, I. Alexandros 476-ban járt először Olympiában. Sikeresen használta ki az ekkor rendezett verseny rendkívüli atmoszféráját és politikai jelentőségét ahhoz, hogy személyét és dinasztiáját hellénnek ismertesse el. Célja tehát elsősorban politikai jellegű volt, és e cél elérését az a tény sem gátolta, hogy nem lett bajnok.

A saját népe hellénizálását a Kr. e. 5. század első felében sikeresen megkezdő I. Alexandros után a Kr. e. 413/412 és 400/399 között uralkodó I. Archelaos folytatta Makedónia és Olympia jó kapcsolatainak ápolását. Ez a király a peloponnésosi háború utolsó szakaszában építtette fel az új makedón fővárost, Pellát, ahol a háborús szenvedések elől menekülő művészeknek és tudósoknak, így például a drámaíró Euripidésnek is menedéket nyújtott. A görög kultúra szeretetétől áthatott uralkodó az Olympos-hegy lábánál fekvő Dion városában Olympia néven ünnepet alapított az Olymposi Zeus és a Múzsák tiszteletére, és a kilencnapos ünnepségsorozat részeként itt sportversenyeket bonyolítottak le. A sportot kedvelő Archelaos abban is követte nagyatyját, I. Alexandrost, hogy négyesfogatával részt vett a 408-as olympiai játékokon, ahol sikerült győzelmet aratnia, és ezenkívül nyert Delphoiban is.³¹

E. N. Borza határozottan hiteltelennek tartja az Archelaos olympiai szerepléséről szóló híradást, és mivel I. Alexandros olympiai versenyzésének hagyományát is elveti, megállapítja: „It seems that no Macedonian king before Philip II participated in panhellenic games.”³² E. Badian árnyaltabban fogalmazva ezt írja az Archelaos olympiai győzelmét megörökítő forrásról: „...only a late and unreliable record of an Olympic victory by Archelaus, which is difficult to accept.”³³ N. G. L. Hammond viszont nem kétli a győzelmi híradás hitelességét.³⁴

Azt sem Borza, sem Badian nem vonja kétségbe, hogy Archelaos Dionban valóban alapított úgynevezett olympiai játékokat. Csakhogy számukra ez annak bizonyítéka, hogy a királyt nem engedték részt venni az Olympiában rendezett játékokon, ezért volt kénytelen létrehozni „his own Olympic festival – or <counter Olympics>.”³⁵ Valóban erről lett volna szó? Szerintünk lehetséges, hogy Archelaos azt tette, amit Nagy Sándor halála

után a hellénisztikus monarchák és városok is megtettek, mikor olyan versenytételeket alapítottak, amelyeknek szabályai megegyeztek az olympiai szabályokkal. Az ilyen isolympios agón egyik legszebb példája a pergamoni Niképhoria volt.³⁶ Isolympios agónt alapítani azonban nem azok szoktak, akiket kizártak az olympiai játékokon való részvételből. Éppen ellenkezőleg. Ez a kezdeményezés az olympiai eszme elterjesztését célozta, és általában azoktól indult ki, akik vagy maguk, mint Archelaos, vagy akiknek ősei – a pergamoni Niképhoriát alapító II. Eumenés esetében nagyatyja, Attalos – olympiai győztesek voltak.³⁷ Mi tehát úgy véljük, hogy a népe hellénizálásának folyamatában I. Alexandrost követő uralkodó abban is folytatta a nagyapja által megkezdett hagyományt, hogy versenyzett Olympiában, és egy isolympios agón alapításával hozta közelebb népéhez Olympia szellemiségét.

Az I. Archelaos halálát követő fél évszázad számos keserűséget hozott a makedón népnek. Vad ellenség dúlta fel több ízben is az országot, és hét uralkodója közül öt erőszakos halállal végezte életét.³⁸ Eközben a három görög nagyhatalom, Athén, Spárta és Thébai évtizedes háborúkkal küzdött a Hellász feletti főhatalom megszerzéséért, és e hiábavaló küzdelem kimerítette a görögség anyagi tartalékait.³⁹ A szétesés széléig sodródó Makedóniát a Kr. e. 4. század nyolcadik makedón királya mentette meg a pusztulástól. II. Philippos volt az, aki hatalmas energiával és remek politikusi-hadvezéri tehetségével újjászervezte országát, és azután a saját uralma alatt egyesítette a belháborúkban megrokkant görögséget. Teljesen indokolt, hogy ezt a királyt manapság a történettudomány világhódító fiával, Nagy Sándorral egyenrangúnak értékeli.⁴⁰

II. Philippos Kr. e. 360/359 és 336 közé eső uralkodása az Olympiával hosszú ideje szünetelő kapcsolatok újjáéledését is jelentette. Ennek oka alapvetően az volt, hogy Philippos sportemberként is kiemelkedett. Polyainos történetíró egyik anekdotájában az atléta király jelenik meg előttünk. Az uralkodó Ménégetés pankrationistával küzd a birkózótéren, majd amikor zsoldot követelő katonái körülveszik, hirtelen elhatározással átrohan közöttük, beleugrik egy úszómedencébe, és az őt oda is követő Ménégetés arcát úszás közben lefröcsköli. A katonák előbb nevetnek, majd megunva a látványosságot, szétszélednek. Ezt az esetet a király állítólag sokáig emlegette, büszkén arra, hogy milyen ravaszul oszlatta el katonái elégedetlenségét.⁴¹

Philippos tehát kedvelte a küzdősportot, és jól tudott úszni. Sok tekintetben hozzá hasonlító fia, Alexandros – mint Plutarchos megjegyzi – pedig gyors lábú volt. A boiótiai történetíró szerint barátai egyszer megkérdezték Alexandrost, nem volna-e kedve részt venni az olympiai futóversenyeken? A válasz az volt, hogy igen, de csak akkor, ha versenyzőtársai is királyok lesz-

nek.⁴² Philippos olympiai sikerei azt mutatják, hogy ő nem volt ennyire válogatós.

Mint azt számos harctéri sebesülése bizonyítja – elveszítette jobb szeme világát, eltörte a kulcsontját, megnyomorította a kezét és az egyik lábát –, Nagy Sándor atyja fizikai képességeivel egyenrangú pszichikai adottságokkal is rendelkezett, hiszen nem kerülte el a veszélyeket.⁴³ Testi és lelki értékei, párosulva a hadművészet iránti lelkes érdeklődésével, együttesen avatták őt az antikvitás egyik legnagyobb hadvezérévé.⁴⁴ Egészen természetes, hogy egy ilyen uralkodó hadserege újjászervezését is katonái fizikai állapotának módszeres fejlesztésével kezdte. Megtiltotta, hogy harcosai vonulás közben kocsira üljenek. Egy lovas nem tarthatott több lovászt maga mellett, és tíz gyalogos vehette igénybe egyetlen csatlós segítségét. Ha hosszabb út állt a sereg előtt, a katonáknak harminc napra elegendő lisztet is magukkal kellett vinniük a szokásos felszerelésen kívül.⁴⁵

Mint Polyainos említett anekdotája mutatja, a sportolás kitöltötte a király szabadidejének egy részét, és minden bizonnyal ez így volt a harcosok esetében is. A források révén jobban ismert Alexandros (Nagy Sándor) keleti hadjárata idején mindenestre volt idő a fizikai rekreációra. Perdikkas és Krateros, Alexandros közvetlen környezetének tagjai, az író Athénaios szerint egy stadion hosszúságú (kb. 175 m) terület befedésére alkalmas kecskebőrt és málhásállatokkal elegendő homokot vitettek magukkal, hogy a pihenők idején hordozható birkózóteret alakíthassanak ki. Mindkét katonai vezető az ógörög író megfogalmazása szerint philogymnastés (a gimnasztika kedvelője) volt, és költséget nem kímélve gondoskodtak sportolási igényeik kielégítéséről. Az ugyancsak a vezető arisztokraták közé tartozó Leonnatos tevékkel szállíttatott magának egyiptomi homokot tornagyakorlataihoz.⁴⁶ Joggal gondolhatjuk, hogy a katonaélet többi területéhez hasonlóan Nagy Sándor hadinépe a sportolásban is követte Philippos seregének példáját, amint arra Strabón is rámutat.⁴⁷

II. Philipposnál a sport nemcsak a magánélet, hanem a nagypolitika részévé is vált. Felismerte a sikeres olympiai versenyzés politikai előnyeit, és azt, hogy az Olympia feletti hegemonia hatékonyabbá teszi a görögség saját uralma alatti egyesítésére irányuló törekvéseit.⁴⁸ Kr. e. 356, 352 és 348 során a különböző lovasversenyeken aratott olympiai győzelmei markánsan domborították ki azt az igényt, hogy méltó legyen a makedón lovas hagyományokhoz és saját nevéhez egyaránt.⁴⁹

A Lexikon of Greek Personal Names kötetei a római kor előtti időszakból 549 Philippos nevű embert sorolnak föl.⁵⁰ A 'philos' szót tartalmazó nevek közül a 'Philippos' (Lókedvelő) népszerűségét tekintve a második helyen áll a 'Philón' (alapszó: 'philos' = szeretett, kedves, barátságos) mögött. Heikki Solin a 'Philippos' név attikai népszerűségét az archaikus és

klasszikus korban (Kr. e. 8–4. sz. első fele) a lótenyésztés jelentőségével magyarázza, és későbbi népszerűtlenségének okát a II. Philippos iránti ellen-szenvvel indokolja.⁵¹

Ilyen aspektusból szemlélve Philippos olympiai győzelmeit, azokban név és teljesítmény tökéletes harmóniáját láthatjuk. Nagy Sándor is komolyan értékelte atyja lovasgyőzelmeit, és kitüntette figyelmével azokat az atlétákat, akik Philippossal egy időben nyerték el a koszorút. A pellénéi Chairón négy olympiai birkózó elsősége közül hármat akkor ért el, amikor Philippos is bajnok lett. Utóbb Nagy Sándor – ezt honorálva – Pelléné tyran-nosává emelte a kiváló sportembert.⁵² A thébai Dionysodóros a 352-es esztendő olympiai bajnoka volt. Hazája követeként a Kr. e. 333-as issosi csatában makedón fogságba esett, de Alexandros szabadon engedte őt „Olympiában aratott győzelme miatt”.⁵³

A háromszoros olympiai bajnok II. Philippos fiát talán atyjára való tekintettel nevezte Aelius Aristeidész „a királyságért folytatott küzdelem ki-emelkedő bajnokának”.⁵⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy a háromszoros lovas olympiai bajnok nagyapával⁵⁵ büszkélkedő athéni Kimónt viszont Plutarchos nevezte a perzsák felett aratott katonai győzelme alkalmából „jól küzdő atlétának” (hosper athletes deinos).⁵⁶ Az antik írók stílári megközelítése szerint az ősök sportsikerei köszöntek vissza az utód politikai eredményességében.

A lovas bajnok II. Philippos a chairóneiai csata után, amelyben legyőzte az Athén és Thébai városa által vezetett görög lázadókat, természetes szövetségésre talált az athéni Démadésben, akit sikerült Athén és Makedónia jövőbeli barátságának hívévé tenni. Démadész neves szónok és sikeres versenylőtenyésztő volt, utóbb, valószínűleg Kr. e. 328-ban, olympiai bajnok is lett.⁵⁷ Ez esetben a versenylovaglás iránti közös érdeklődés termelt politikai gyümölcsöket, bizonyítva, hogy sport és politika az ókorban is összekapcsolódtak egymással.

A neve és tettei révén egyaránt a lovakhoz szorosan kötődő II. Philippos a mondabeli genealógia szerint annak a Héraklésnek a leszármazottja volt, aki megfékezte a mitikus thrák király, Diomédész féktelen paripáit. Ennek következtében – a mítoszt a görögök nagyon komolyan vették – csak az ő fia lehetett az, aki engedelmességre kényszeríthette Bukephalast, a későbbi mesék által kozmikus jelentőségűvé növelt mént (egyes források szerint kancát).⁵⁸ A Nagy Sándor ifjúkorát dicsfénybe borító történet – amelynek néhány változata szerint Bukephalas emberevő paripa volt, és Apollón jóslata szerint megszelídítőjére a világ feletti uralom várt – csak egy ilyen apa árnyékában válhatott a világhódító király életrajzának szerves részévé.

Philippos első olympiai győzelme nagyjából egybeesett Nagy Sándor megszületésével.⁵⁹ Ezért, a többszörös öröm lázában adta állítólag a király

épeirosi nejének, az eredetileg Polyxenának nevezett asszonynak az Olympias nevet.⁶⁰

Philippos jól tudta, hogy a hellénséggel könnyebben tudja elfogadtatni hatalmát akkor, ha a görög Zeus-kultusz központját, Olympiát is hegemoniája alá vonja. Ehhez azonban pusztán az ott elért lovas győzelmek nem lettek volna elegendőek. A győzelmekre szükség volt a csatatereken is, és a makedón király ezt a követelményt is teljesítette. Ha csak olympiai győzelmeinek éveit vizsgáljuk, ezek során a következő katonai sikereit sorolhatjuk: a. 356: elfoglalta Krénides és Poteidaia városokat, legyőzte az illíreket; b. 352: a Krokion-síkságon legyőzte a phókisi Onomarchost, megszerezte a hegemoniát Thesszália felett; c. 348: elfoglalta Olynthost, megszerezte a fennhatóságot a Khalidiké-félszigeten.⁶¹

Mindezeket és egyéb katonai sikereit a 338-as chairóneiai győzelem koronázta meg.⁶² Ezután már vitathatatlanul ő volt Görögország valódi ura. Az olympiai versenyeken és a harcmezőkön egyaránt diadalmas király ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy az Olympia feletti hegemoniára való igényét maradandó formában fejezze ki. E cél jegyében kezdte meg a Philippeion, egy szobrokkal díszített és kettős oszlopsorral körülvett kör alakú építmény, úgynevezett tholos (kör alakú pihenőhely) építését.

Erről az emlékműről, amelynek szobrai a makedón királyi család tagjait és isteni védnökeiket ábrázolták, Hans-Volkmar Herrmann néhány mondata sokat elmond: „Von der Geschichte des Heiligtums her gesehen markiert dieser Bau, genau wie die Schlacht, die den Anlass zu seiner Errichtung gab, eine Zeitwende. Gleichviel, wie man ihn auffassen mag – als Siegesmonument, Heroon, Denkmal des Herrscherkultes oder als eine Art Schatzhaus –, entscheidend ist die hierhin sich manifestierende Durchsetzung eines Anspruch auf politische Representation auf dem heiligen Boden der Altis, wie sie in dieser Form bisher unbekannt war.”⁶³

A kívülről 18 ión oszloppal övezett Philippeion cellájában a makedón királyi család magukat Hérakléstől, Zeus fiától származtató tagjainak szobrai álltak. A Nagy Sándor által később befejezett Philippeion a Pelopion, Pelops pentagonális szentélye közelében emelkedett. Mint arra Miller hívja fel a figyelmet, talán nem volt véletlen a két szent épület közelsége.⁶⁴ Hiszen a thébai Héraklés a mítosz szerint nemcsak Philippos öse, hanem Pelops dédunokája is volt.⁶⁵ És itt válik teljessé az összefüggés. A sportember-király Philippos annak a hősnek a sírja mellé építkezett, aki a hagyományok szerint kocsiversenyen aratott győzelme révén vált az Olympiát magába rejtő Élis tartomány urává. A Pelops és Philippos közötti párhuzam egészen nyilvánvaló volt. Mindketten lovasversenyen elért győzelemmel érdemelték ki a politikai uralmat Olympia felett.

A makedónbarát athéni szónok, Isokratés⁶⁶ Philipposban látta a görög világ megmentőjét, aki szerint egyszerre volt démotikos, politikus, stratégikos, tyrannikos. Vagyis barátja a népnek, kiváló államférfi és hadvezér, valamint uralkodásra termett egyéniség.⁶⁷ A Philippeion épülete a király új aspektusát mutatja: itt a sportember, az athlétikos férfi örökítette meg emléket az utókor számára.

Nagy Sándor azután megkoronázta atyja művét, és új szakaszt nyitott az antik világ történelmében. A német ókortörténész, J. G. Droysen volt az, aki a 19. században megalkotta a hellénizmus fogalmát,⁶⁸ így jelölve azt a korszakot, amelyet Nagy Sándor (III. Alexandros) trónra lépésétől az önálló Egyiptom bukásáig (Kr. e. 336–30) szoktak számítani.⁶⁹ Ennek lényegét abban látta, hogy Nagy Sándor vegyíteni akarta egymással Nyugat és Kelet népeit, és ezt a keveredési folyamatot a valóságban meg is alapozta. „A Keletet és Nyugatot egymástól elválasztó korlátok ledőltek, és megnyílt az út, amely ezután a fejlődés és hanyatlás országait egymással egyesítette.” Mindezzel Alexandros véghezvitte „nagy életének leghatalmasabb tettét”. Droysen szerint Alexandros egyesítette „a görögség lobogó élni akarását, amelynek anyagra, és az ázsiai népesség halott tömegét, amelynek életre volt szüksége”. A kétféle népesség vagy lét keveredése, amely az új éra lényege volt, kihatott a történelmi lét legkülönbözőbb területeire. A világhódító halála után a Közel- és Közép-Kelet térségein „az új végre megszokássá vált”. Eltűntek a nemzetiségi ellentétek, és „az igényekben, szokásokban és nézetekben” végbement kölcsönös közeledés létrehozott egy új „társas létet”. Így joggal lehet „a hellénizmust az első világegységnek” nevezni.⁷⁰

Valóban. A hellén és keleti civilizáció legjobb értékeinek összevegyülése, amelyet Nagy Sándor hódításai tettek lehetővé, létrehozta a világtörténelem első sikeres globalizációját. Alexandros, Aristotelés neveltje világpolgár, kosmopolítés volt a szó azon értelmében, hogy a világ minden értékére nyitott volt nemzeti elfogultság nélkül. Ez jelentette egyrészt a görög értékek elterjesztését, de azt is, hogy megbecsülte és támogatta a helyi tradíciók továbbélését. A globális tisztelete és a lokális megbecsülése minden sikeres globalizáció alapja. A hellénizmus elterjedésében nagy szerep jutott a hellén sportgyakorlat, a gymnasion és az ahhoz kapcsolódó nevelési elvek népszerűsítésének. Nagy Sándor korától a keleti világ integrálása többek között a sport, kiváltképp az olimpiai mozgalom segítségével ment végbe. A Kr. e. 3. századtól már három kontinens, Európán kívül Ázsia és Észak-Afrika hellén és hellénizált polgárai versengtek Olympiában és azokon a helyi játékokon, amelyeket az olimpiai küzdelmek mintájára szerveztek. Makedónia és Olympia kapcsolata ekkor teljeseedett ki. Nagy Sándor utódai és birodalmakat alapító egykori vezérei Olympiát a civilizált világ egyik szellemi központjává emelték, amely a mai napig sugározza magából a sport szeretetén

kívül a nemzetközi megértés, az egymás iránti tisztelet és az emberiség jövőjébe vetett hit eszméjét.⁷¹

Jegyzetek

- 1 *Aelius Aristides*, XXVI (eis Rhomen), 25.
- 2 Vö. *E. Badian*: „Greeks and Macedonians”. In: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*. *Studies in History of Art* 10, eds. *B. Barr-Sharrar–E. N. Borza*. Washington, D.C. 1982, 35–46.; *Ap. Dascalakis*: *The Hellenism of the Ancient Macedonians*. Thessaloniki, 1965.; *Eugene N. Borza*: „The Philhellenism of Archelaus”. In: *Ancient Macedonia. Fifth International Symposium*, Vol. 1. Thessaloniki, 1993. 237–244., ami része a szerző *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990 c. könyve 7. fejezetének; uő. „Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House”. In: *Hesperia: Supplement XIX* (1982), 7 skk.; *Jean N. Kalléris*: *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique*. Athènes, 1988. 503–531.; *Winthrop Lindsay Adams*: „Historical Perceptions of Graeco-Macedonian Ethnicity in the Hellenistic Age”. In: *Balkan Studies* 36,2. Thessaloniki, 1995. 205–222.; *Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin*, von einem Autorenkollektiv unter Leitung von *Joachim Ebert*. Leipzig, 1980. a „Hellenen und <Barbaren>”, c. fejezet.
- 3 *P. J. Rhodes*: „Panhellenism”. *The Oxford Classical Dictionary*. Revised third edition. Ed. by *Simon Hornblower* and *Antony Spawforth*. Oxford, 2003. 1106.; *P. Siewert*: „The Olympic Rules”. In: *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games 5–9 September 1988*. Athens, 1992. 113–117, 115.
- 4 *Hérodotos*, V, 22.
- 5 *Joachim Ebert–Peter Siewert*, „Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia mit Vorschriften für Ringkämpfer und Kampfrichter”. In: *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin–New York 1999, 391–412, 400.: „Da der olympische Kampfrichter aus historischen Gründen nicht von Anfang an ‚Richter der Hellenen‘ geheißen haben kann, lernen wir durch unsere Inschrift *diaitater*, ‚(Schieds)Richter‘, als seine ursprüngliche, schlichte Benennung kennen, die erst etwa im ersten Viertel des 5. Jahrhunderts – vielleicht im Zusammenhang mit dem antipersischen Hellenenbund oder den Perserkriegen (vgl. den athenischen <Hellenotamias>) – zum anspruchsvollen <Hellanodikien> abgeändert wurde.” Vö. *P. Siewert*: „Eine Bronze-Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiar”. In: *X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1981, 228–248. A Hellanodikai-ról lásd *Nigel B. Crowther*: „Sed qui custodiet ipsos custodes? The Impartiality of the Olympic Judges and the Case of Leon of Ambracia”. In: *Nikephoros* 10 (1997), 149–160.
- 6 A vita összegzését lásd *Paavo Ross*: „Alexander I in Olympia”. In: *Eranos* 83, 1985, 162–168. Ő A. D. Godley (*The Loeb Classical Library*, 1950) fordítását idézi, aki *Hérodotos* szövegrészét: „...agónizomenos stadion synexipte

tó prótó” így fordítja: „he contended in the furlong race and ran a dead heat for the first place”. A 165. 13. jegyzetben megemlíti, hogy sok újabb fordítás értelmezése szerint az idézett mondat értelme: „he was drawn to run in the first pair”. A holtverseny fogalmához lásd *Nigel B. Crowther*: „Resolving an Impasse: Draws, Dead Heats, and Similar Decisions in Greek Athletics”. In: *Nikephoros* 13 (2000) 125–140. Ő azonban nem foglalkozik I. Alexandros esetével.

- 7 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith*: *A History of Macedonia. Vol. II. 550–336 B.C.*, Oxford, 1979. 101. 3. jegyzet: „All the evidence for this epithet is late. I am inclined to think that it came into use distinguish Alexander from his greater successor of the same name...”
- 8 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 98. skk.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 201. skk.; *Kertész István*: *Hellénisztikus történelem (Hellenistic History)*, Budapest, 2000. 30. skk.
- 9 *Pindaros*, frg. 92., 93. In: *Pindar. Siegesgäsenge und Fragmente, Griechisch und deutsch hrsg. und übersetzt von O. Werner*. München, 1967. 437. Vö. *Dio Chrysost*, orat. 2, 23. I. Alexandros olympiai versenyzéséről lásd még *Justinus*, 7. 2. 14: „Olympio certamine vario ludicrorum genere contenderet.”
- 10 Erről részletesen a forrásokkal és a vonatkozó szakirodalommal lásd tanulmányomat: „New Aspects in the Connections between Macedonia and the Ancient Olympic Games”. In: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium I. Thessaloniki*, 1999. 579–584.
- 11 Lásd *Paavo Roos* op. cit. és *E. Badian* op. cit.
- 12 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 59. f.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 157. skk.; *Jean N. Kalléris* op. cit. 450. 2. jegyzet.
- 13 *R. M. Errington*: „Alexander the Philhellene and Persia”. In: *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*. Thessaloniki, 1981. 139–143.
- 14 *Hérodotos*, VI, 44.
- 15 *Hérodotos*, V, 17–21.
- 16 *Hérodotos*, VII, 22. Az Athosnál vágott csatornáról lásd *P. Green*: *The Year of Salamis 480–479 BC*. London, 1970. 53, 87, 89, 172.
- 17 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 98. skk.; *Ap. Dascalakis* op. cit. 201. skk.; *Kertész István* op. cit. 30. skk.
- 18 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 62. sk.; *M. Zahrnt*: „Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen”. In: *Chiron* 14 (1984), 325–368.
- 19 *R. M. Errington* op. cit. 143.
- 20 *E. Badian* op. cit. 36.
- 21 *Hérodotos*, V, 22: „pros de kai hoi ton en Olympié diepontes agóna Hellénodikai houtó egnósan einai”.
- 22 *J. Ebert–P. Siewert* op. cit. 399–400.
- 23 Uo. 400, 33. jegyzet.
- 24 *U. Sinn*: „Die Stellung der Wettkämpfe im Kult des Zeus Olympios”. In: *Nikephoros* 4 (1991) 31–54, 50.

- 25 *F. Jacoby*, FGrHist IIIb, 221. ff.
- 26 *U. Sinn*: Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike. München, 1996. 41. skk..
- 27 *U. Sinn* op. cit. (24. jegyzet), 51. Vö. *Ch. Ulf*: „Die Mythen um Olympia – politischer Gehalt und politische Intention”. In: Nikephoros 10. (1997) 9–51.
- 28 *L. Moretti*: Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici. Rome, 1957. no. 61., 66., 68., 70., 73., 75. (Hipposthenés), no. 115., 122., 126., 129., 133., 139. (Milón), no. 201., 215. (Theagenés)
- 29 *N. B. Crowther*: „Old Age, Exercise, and Athletics in the Ancient World”. In: Stadion 16,2 (1990) 171–183), 179. Vö. *M. Golden*: Sport and Society in Ancient Greece. Cambridge, 1998. 104. skk.
- 30 *M. Golden* op. cit. 116.
- 31 *I. Archelaos* uralkodásáról ld. *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 137. skk. Olympiai győzelmről *Solinus*, 9, 16. Vö. *M. B. Hatzopoulos*: „The Oleveni Inscription and the Dates of Philip II’s Reign”. In: Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage, ed. *W. Lindsay Adams and Eugene N. Borza*. Washington, D.C. 1982. 21–42., 40–41. (Ezt a könyvet W. L. Adams nagylelkű ajándékeként özörm.)
- 32 *E. N. Borza* op. cit. 241.
- 33 *E. Badian* op. cit. 37.
- 34 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 150.
- 35 *E. Badian* op. cit. 37.; *E. N. Borza* op. cit. 241.
- 36 *R. E. Allen*: The Attalid Kingdom. A Constitutional History. Oxford, 1983. 79., 123–129., 133–134., 170.; *E. V. Hansen*: The Attalids of Pergamon. Ithaca–London, 1971. 104., 150., 217., 393., 448–450., 465.; RC. no. 49., 50.; Syll3. no. 629., 630. Vö. *István Kertész*: „Pergamon, Center of Hellenistic Sport and Physical Education”, in: Sport and Politics. (6th Congress of the International Society for the History of Physical Education and Sport, July 14–19. 1999 Budapest–Proceedings). Budapest, 2002. 25–28.
- 37 Attalos győzelmről *J. Ebert*: Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen, Berlin 1972, no. 59., 176. skk.; ugyanő: „Zur <Olympischen Chronik”, IG II/1112. In: Archiv für Papyrusforschung 28, 1982. 5–14.; *István Kertész*: „Some Notes on Inscription IVP. No. 10–12”. In: Acta Ant. Hung. 38, 1998. 191–194; ugyanő: „Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon”. In: Local Identity and Sport. Historical Study of Integration and Differentiation. Ed. *Hideaki Okubo* (Proceedings of the 6th ISHPES Seminar, Kanazawa, Japan 2002). Sankt Augustin, 2004. 165–169.
- 38 Lásd alapvetően *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 167. skk.
- 39 *J. Buckler*: The Theban Hegemony 371–362 B.C. Cambridge–Massachusetts–London, 1980.; *J. K. Davies*: Das klassische Griechenland und die Demokratie. München, 1983. (DTV, ford. *Andrea Wörle*) 142. skk.; *W. Schuller*: Griechische Geschichte (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1). München–Wien, 1982. 132. skk.
- 40 Vö. Philip of Macedon. Ed. *Miltiades B. Hatzopoulos–Louisa D. Loukopoulos*. Athens, 1980. Preface.
- 41 *Polyainos*, 4, 2, 6.

- 42 *Plutarchos*, Alexandros 4. Vö. *N. G. L. Hammond*: The Genius of Alexander the Great. Duckworth, 2004. 2.
- 43 Philippos sebesüléseiről lásd *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 472. skk.
- 44 Lásd *G. T. Griffith*: „Philip as a general and the Macedonian Army”. In: Philip of Macedon (40. jegyzet), 58–77.; *F. E. Adcock*: The Greek and Macedonian Art of War. Berkeley–Los Angeles–London, 1957. passim; *A. Ferril*: The Origins of War from the Stone Age to Alexander the Great. London, 1988. 175. skk.; *Tim Everson*: Warfare in Ancient Greece. Arms and Armour from the Heroes of Homer to Alexander the Great. Sutton Publishing, 2004. 171. skk..
- 45 *Frontinus*, 4, 1, 6. Vö. *D. W. Engels*: Alexander the Great and the Logistic of the Macedonian Army. Berkeley–Los Angeles–London, 1978. 12.
- 46 *Athénaios*, 12, 539C; *Plutachos*, Alexandros 40.
- 47 *Strabón*, XV, 1, 67.
- 48 *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 694. skk.; *D. G. Romano*: „Philip of Macedon, Alexander the Great, and the Ancient Olympic Games. In: The World of Philip and Alexander. A Symposium on Greek Life and Times. Ed. *E. C. Danien* (University Museum Public Forum Series I). Pennsylvania, 1990. 63–79.
- 49 Philippos olympiai győzelmeiről ld. *L. Moretti* op. cit. no. 434., 439., 445.
- 50 Lexicon of Greek Personal Names I–IIIa. Ed. *P. M. Fraser*. Oxford, 1997.
- 51 *H. Solin*: „Zur Geschichte der Namensippe philos in der antiken Anthroponymie”. In: Aspects of Friendships in the Graeco–Roman World. Proceedings of a conference held at the Seminar für Alte Geschichte. Heidelberg, on 10–11. June 2000. Ed. *M. Peachin* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number 43). Portsmouth, Rhode Island, 2001. 51–62.
- 52 *D. Matz*: Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eight Century B.C. to the Third Century A.D. Jefferson–North Carolina–London, 1991. 50. Vö. *Athénaios*, 11, 509B.; *Pausanias*, 7, 27, 7.
- 53 *L. Moretti* op. cit. no. 441.; *Arrianos* 2, 15. Vö. *D. Matz* op. cit. 50.
- 54 Lásd 1. jegyzet.
- 55 Lásd *D. G. Kyle*: Athletics in Ancient Athens. Leiden, 1987. 111–112., 117., 158–159., 171., 204.
- 56 *Plutarchos*, Kimón, 13.
- 57 *D. G. Kyle* op. cit. 121., 166., 198–199.
- 58 *E. Beynham*: „Who put the 'Romance' in the Alexander Romance?: The Alexander Romances within Alexander Historiography”. In: Ancient History Bulletin, 9, 1 (1995) 1–13.
- 59 *Plutarchos*, Alexandros 3.
- 60 *W. Greenwalt*: „Argead Name Changes”. In: Ancient Macedonia. Sixth Internationale Symposium I. Thessaloniki, 1999. 453–462.
- 61 Lásd *N. G. L. Hammond–G. T. Griffith* op. cit. 722. skk.
- 62 *N. G. L. Hammond*: Studies in Greek History. A Companion Volume to A History of Greece to 322 B.C. Oxford, 1973. a „The Victory of Macedon at

- Chaeonea” c. fejezet, 534–557. (A könyvet a kiváló szerző ajándékozta nekem.)
- 63 *H.-V. Herrmann*: Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte. München, 1972. 171–172.
- 64 *S. G. Miller*: „The Philippeion and Macedonian Hellenistic Architecture. In: *Ath. Mitt.* 1973, 192.
- 65 *Pausanias*, 5, 13, 2.
- 66 *S. Perlman*: „Isocrates, patris and Philip II”. In: *Ancient Macedonia. Third International Symposium. Thessaloniki*, 1983. 211–227.
- 67 *Isokratés*, IX (Euagoras), 46.
- 68 *J. G. Droysen*: *Geschichte Alexanders des Großen*. Berlin, 1833.; uő. *Geschichte des Hellenismus*. Gotha, 1877/782.
- 69 *R. Bichler*: ‘Hellenismus’. *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs (Impulse der Forschung 41)*. Darmstadt, 1983.; *H.-J. Gehrke*: *Geschichte des Hellenismus (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 1 A)*. München, 1990.; *H. H. Schmitt–E. Vogt* (hrsg.): *Kleines Wörterbuch des Hellenismus*. Wiesbaden, 1988.; *P. Green*: *Alexander to Actium. The Hellenistic Age*. London, 1990.; *Kertész István* op. cit. (8. jegyzet) 13. skk. további szakirodalommal.
- 70 *J. G. Droysen*: *Geschichte Alexanders des Großen*, 545. skk.
- 71 Lásd „The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World” c. előadásomat, melyet az ISHPES 2003-ban Urbinoban megrendezett kongresszusán adtam elő – In: *Kalokagathia (A Testnevelési és Sporttudományi Kar Közleményei)*, XLIII. 2005. 3. 5–9; *Andreas Mehl*: „Erziehung zum Hellenen – Erziehung zum Weltbürger. Bemerkungen zum Gymnasion im hellenistischen Osten”. In: *Nikephoros 5* (1992), 43–73. T. S. Brown joggal hangsúlyozza Alexandros és Olympia kapcsolatáról a következőket: „The historical Alexander the Great did not compete at Olympia, but he never lost sight of the importance of that festival in influencing Greek opinion.” – Id. *T. S. Brown*: „Alexander and Greek Athletics, in Fact and Fiction”, in: *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory, Studies Presented to Fritz Schachermeyr*. Ed. *K. H. Kinzl*. Berlin, 1977. 76–88., 80. A hellénizmus korának sportéletével kapcsolatban Donald G. Kyle helyesen emeli ki, hogy: „Traditionally seen as an age of decline, the Hellenistic age is now better seen as an age of transition between Greek and Roman sport and an area of mutual influence – more of a two way street than a dead end in the history of sport.” – Id. *D. G. Kyle*: „Directions in Ancient Sport History, Vol. 10, No. 1 (Spring 1983) 7–36., 19.

MISKEI ANTAL

A SZENT ÁBRAHÁM-MONOSTOR

I. Ulászló király 1440. október 10-én engedélyt adott arra, hogy az al-dunai Keve török elől menekülő lakói a Csepel-szigeten fekvő „Szent Ábrahám-egyház” körül letelepedhessenek.¹ A nevezetes eseményt Skarica Máté, Ráckeve első történetírója is megörökítette 1581-ben írt verses várostörténetében:

„Eleitől fogva egy Jambortul
neveztettem az szent Ábrahámtul,
Ábrahámnak megygyes egyházátul
És Környülem való sok szép fáktul.

...

[a Ráczok] Kitalálják Ábrahám telekjét,
Megszállották békességes földét.”²

A két forráshely összevetése azt mutatja, hogy a vizsgálandó egyházi intézmény a híres ószövetségi pátriárka, Szent Ábrahám nevét viselte.

A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a 13–16. századi iratok valóban hiteles módon tájékoztatnak-e az egykorú, illetve a közel egykorú időszak történéseiről. Megtudhatjuk-e belőlük, merre feküdt „Ábrahám megygyes egyház”-a, ki, mikor és milyen céllal alapította, illetve látta el birtokokkal?

Az Ábrahám-kultusz

Az Ószövetség kiemelkedő alakja, Ábrahám – eredeti nevén Ábrám – pátriárka Noé tizedik utóda. Neve héber eredetű, jelentése: „a népek atyja.” Életének legismertebb mozzanata, amikor feleségétől, Sárától született fiát,

¹ Árpád Múzeum. Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény. (A továbbiakban: ÁM Dok. gyűjt.) 69. 9.; Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár. (A továbbiakban: SzfvPKL) Magdics István irodalmi hagyatéka. Ltsz.: 1511. Nr. 67. *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 23–24.; (A továbbiakban: *Magdics I.*, 1888.)

² Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (A továbbiakban: OSzKK) Fol. Hung. 2904. 3. fol. 1. és 4. fol. 1.; *Magdics I.*, 1888. 83. és 89.

Izsákot fel kellett áldoznia Izrael Istenének. Már előkészítette az oltárt, és kezébe vette a kést, amikor az Úr váratlanul megjelent neki, és így szólt hozzá: „Ne nyújtsd ki kezedet a fiú felé és ne árts neki. Most már tudom, hogy féled az Istent és egyetlen fiadat sem tagadtad meg tőlem.”³ A szóban forgó jelenet rendkívüli népszerűsége tett szert a keresztény ikonográfiában, s olyannyira kedvelté vált, hogy a 4. században szimbolikus értelmet kapott: Ábrahám áldozata Jézus Krisztus kereszthalálának, és ezzel együtt általában a halálnak lett a jelképe.⁴

A középkori Magyarországon a katolikus egyház október 6-án ünnepelte meg Szent Ábrahám napját. Hogy tisztelete ne menjen feledésbe, III. Béla király (1172–1196) Ábrahám pátriárka és felesége, Sára állítólagos temetkezési helyéről, a Hebron völgyéből szerzeteseket hívott a Kárpát-medencébe, s nekik adományozta a kő bencés monostort.⁵ Nem kizárt, hogy a jövevények közül néhányan eljutottak a Csepel-sziget déli részére is, ahol uralkodói engedéllyel rövid időre megtelepedtek.

Historiográfiai áttekintés

Az említett egyházi intézményről az első ránk maradt hiteles dokumentum III. Ince pápa 1211. január 26-án Rómában kelt levele, amelyben a Szentatya felhatalmazta Péter győri püspököt, a tihanyi apátot és a vasvári prépostot, hogy vizsgálják ki Róbert veszprémi püspöknek a „Szent Ábrahám szerzetesek” („fratres de sancto Abraham”) ellen benyújtott panaszát. Noha az irat nem említi, de a férfiszerzetesek (fratres) jelenléte kétségtelenné teszi, hogy a kérdéses „egyház” monostor, vagy kisebbfajta apátság lehetett.⁶

³ Ter 22, 12.

⁴ Magyar Katolikus Lexikon. I. kötet. A–Bor. Főszerk.: *Diós István*. Bp., 1993. 24–26.; *Mező András*: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp., 1996. 48–49. (METEM Könyvek 15.) Az Ábrahám-kultusz a 15. században sem szűnt meg Ráckevén. Az 1487-ben felszentelt Nagyboldogasszony-templom nyugati falának *Utolsó Ítéletet* ábrázoló festményén Ábrahám pátriárka alvilági bíróként jelenik meg, és ezzel éppúgy a halottkultuszra utal, mint a győri Szent Adalbert-prépostság cintermének középkori Ábrahám-kápolnája. A győri káptalan középkori temetőjének patrocíniumáról Györffy György értekezett: *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. kötet (Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye). Bp., 1987. 589. és 595.

⁵ *Balanyi György*: A szerzetesség története. Bp., 1923. 157. (Szent István könyvek 6.); *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. 3. kötet. Bp., 1998. 400–404.

⁶ Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. Decimae episcopales 1.; Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban: MOL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 200 003.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. VII/5. Budae, 1841. 203–204. Nr. XCVIII. (A továbbiakban: CD.); A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. kötet. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus primus. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp., 1896. 19–20. Nr. XXVI.; *Bártfai Szabó*

Amióta Ráckeven megindultak a helytörténeti kutatások, azóta a legkülönbözőbb elméletek születtek a monostor hollétével, alapításával és szerzete-seinek rendi hovatartozásával kapcsolatban. Bognár József 1843-ban úgy vélte, hogy Ábrahám pátriárka tisztelete gyakorlatilag egyidős őseink megtérésével: „Későbbben a keresztény hitre térven eleink s Kewe földjén Ábrahám tiszteletére kápolnát emelvén ... Hogy Ráczkeve hajdan, a 14. század elején csak csekély falu volt és Ábrahám patriarka tiszteletére emelt kápolnáról és az e mellett lévő sok szép fákról Ábrahámfalvának nevezetett.”⁷

Tudomásunk szerint Pesty Frigyes jelentette ki először, hogy a rejtélyes Ábrahám-templom (!) Ráckeve és Szigetszentmárton között állt: „Szent Ábrahám Teleke egy kis falu, így nevezetve egy Sz. Ábrahám patriarchának szentelt templomról, mellynek romja a Ráczkeveiből Sziget Sz. Márton felé vezető ut mellől csak 1788-ban hordattak szét ...”⁸

Kétkötetes egyháztörténeti munkájában Rupp Jakab úgy fogalmazott, hogy a magyarok csak 1320-ban vették birtokukba az épületet: „Azonban Ráczkeve még Kis-Keve és sz. Ábrahám-telke neveken is fordul elő az ott, sz. Ábrahám pátriárka emlékére, emelt ősrégi templomtól nevezetve így ... Ezen ráczok, miután a nevezett sz. Ábrahám-egyház már 1320-ban a magyaroké vala, 1487-ben ugyanott a bold. Szűz Mária emlékére építettek templomot.”⁹

Az 1320-as évszám valószínűleg szerb hagyományon alapszik, s könnyen elképzelhető, hogy nem a Szent Ábrahám-monostorra, hanem a Nagyboldogasszony-templomra vonatkozik. Legalábbis erre enged következtetni Knájtner János (1814–1873) egykori ráckevei lakos visszaemlékezése, aki 1861-ben a következőket jegyezte fel naplójában: „A Görög vagy

László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig. Bp., 1938. 3. Nr. 11. (A továbbiakban: *Bártfai Szabó L.*, 1938.); *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982. 30. Nr. 13. (Pest megye múltjából 5.) (A továbbiakban: *Bakács I.*, 1982.) A híres egyháztörténész, Balics Lajos az 1211. (nála: 1212.) évi oklevélben előforduló szerzeteseket a Mojs nádor alapította ciszterci Ábrahám-apátság (Tolna megye) lakóival azonosította. (*Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/2. Bp., 1890. 226. 6. jegyzet.)

⁷ *Bognár József*: Csepel. In: Tudománýtár. 14. kötet. Buda, 1843. 182–183. (A továbbiakban: *Bognár J.*, 1843.)

⁸ *Pesty Frigyes* kéziratosa helynévtárából. Pest–Pilis–Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 310. (Pest Megyei Téka 6.)

⁹ *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre, vagyis a nevezetes városok, helységek s azokban létezett intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I. kötet. Pest, 1870. 255–256.

Rátz Templom készült 1320-ban. Risztits Pál Rátz Paptul halottam.”¹⁰ Ugyanígy vélekedett 1874-ben Kereskényi Gyula, Érd és Százhalombatta történetírója is.¹¹

Henszlmann Imre, a neves régész és művészettörténész 1863-ban ismertette azt a vörösmárvány feliratot, amely szerint a szerb templomot először 1320-ban festették ki („eandem ecclesiam adhuc in anno 1320 prima vice nobili pictura exornatam”).¹² Henszlmann kiváló kutató hírében állt, mégis elhallgatta Ludaics Miksa érveit, amelyet a hangyaszorgalmú ráckevei szerző két évvel korábban a Sürgöny című folyóiratban tett közzé.

Szülővárosának históriája iránt nagy érdeklődést tanúsító Ludaics ugyanis kiderítette, hogy a ráckevei ortodox zárda megszüntetése (1776. szeptember 7.) után a helyszínre kiszállt Köröskényi Károly kamarai prefektus tüstént összeíratta a szerzetesek hátrahagyott vagyonát. Az uradalmi tisztviselőnek a Nagyboldogasszony-templom építésére vonatkozó feljegyzése a kalugyerek állítólagos jegyzőkönyvei és a Henszlmann Imre által is említett latin nyelvű szöveg alapján készült. Ludaics azonban hiába figyelmeztetett arra, hogy a jegyzőkönyvek nincsenek meg (!), a márványkő feliratának pedig „kevés hitel tulajdoníthatatik, mert azon emlékkő az 1765-ik évben ... oda tétetett, azon csak csupa állításképp mondatik: miszerint a templom belseje először az 1320-ik évben festetett ki”¹³, észrevételeit a szakemberek teljesen figyelmen kívül hagyták.

Károly János a Vasárnapi Újság 1897. évfolyamában megjelent cikkében felvetette annak a lehetőségét, hogy a Szent Ábrahám-monostor Ráckeve belterületén feküdt: „Hogy a mai ev. reformátusok vagy a görög-keletiek temploma állt-e az egykori Sz.-Ábrahám pátriárka temploma helyén? sem Rómer Flóris, sem Henszlmann nem tudták megmondani ... az ev. református templomnak legalább is kelet részét régibbnek tartom, minthogy keletelve van, s az egykori szentély, sekrestye és czinterem katolikus jellegre mutat.”¹⁴

A Plébániai Évkönyvben (Historia Domus) is olvasható olyan bejegyzés, miszerint a református templom egy Árpád-kori kápolna helyére épült, ám a katolikus források adatai a korai időkre vonatkozóan meglehetősen

¹⁰ A Knájtner család naplója. Kiadta: *Fegyő János*. Ráckeve, 1992. 54. (Ráckevei Füzetek 15.)

¹¹ *Kereskényi Gyula*: Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata. Székesfejérvár, 1874. 35–36.

¹² *Henszlmann Imre*: A görög nem-egyesültek temploma Ráckevén. In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1863. 3. közlemény. 291.

¹³ *Ludaics Miksa*: A történeti emlékü ráckevei görög vallású szerb templom. In: Sürgöny, 1861. I. évf. 49. sz. 2.

¹⁴ *Károly János*: Ráckeve. In: Vasárnapi Újság, 1897. 39. sz. 643.

pontatlanok. A plébánia épületének eredetét az 1940-es években újra másolt *Historia Domus* például a 13. századig,¹⁵ míg Horváth Ferenc ráckevei plébános (1828–1845) 1448-ig vezette vissza.¹⁶

Károly János¹⁷ nyomán Bártfai Szabó László¹⁸, Kovács József László¹⁹ és Romhányi Beatrix²⁰ bizánci rítusú intézménynek tartják az apátságot. Feltevésüket minden bizonnyal Uroševics Daniló hipotézisére alapozták, aki szerint II. Béla király (1131–1141) szerb származású felesége, Ilona királyné óhitű rácokat telepített a Csepel-szigetre, majd építtetett nekik egy kápolnát, amely később kolostorrá bővült.²¹ Mivel a régészeknek a nevezett építményt nem sikerült megtalálniuk, hitelessége erősen kérdésessé vált.

A Szent Ábrahám-monostor ortodox jellegét önmagában véve nem zárja ki az a tény, hogy szerzetesei 1211-ben Róbert veszprémi püspökkel pereskedtek. A középkori magyar egyházszervezetben ugyanis a görögkeleti egyházak – egy-két kivételtől eltekintve – a területileg illetékes latin (nyugati) szertartású megyéspüspök joghatósága alá tartoztak.²² A probléma inkább az, hogy a népi emlékezet és a források sokszor ellentétben állnak egymással.

Makkai László²³, Jankovich Miklós²⁴, Kubinyi András²⁵ és Horváth Lajos²⁶ királyi alapítású, bencés vagy ciszterci szerzetesek lakhelyének tartják a

¹⁵ *Historia Domus*. Ráckeve, 3.

¹⁶ SzfvPKL Ltsz.: 427. A parochiák biográfiai adatai espereskerületenként és plébániánként (Ráckeve).

¹⁷ Károly János: Fejér vármegye története. I. kötet. Székesfejervár, 1896. 451.

¹⁸ Bártfai Szabó L., 1938. 471.

¹⁹ Kovács József László: Adatok a ráckevei járás vázlatos történetéhez a honfoglalástól a XVIII. századig. In: Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. Ráckeve, 1972. 13. (A továbbiakban: Kovács József L., 1972.)

²⁰ F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 2000. 62. (A továbbiakban: F. Romhányi B., 2000.)

²¹ Uroševics Daniló: A magyarországi délszlávok története. Bp., 1969. 29.

²² Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. I. kötet. Bp., 1990. 51.

²³ Makkai László: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 69. (Magyarország műemléki topográfiája V.) (A továbbiakban: Makkai L., 1958.)

²⁴ Jankovich Miklós: Buda-körmények plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei. XIX. kötet. Szerk.: Gerevich László. Bp., 1959. 71.

²⁵ Kubinyi András: A középkori Magyarország középkleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 47. (A továbbiakban: Kubinyi A., 1985.)

²⁶ Horváth Lajos: Ráckeve és Skaricza Máté históriás verse. In: Tanulmányok Ráckeve múltjából. Ráckeve–Szentendre, 1986. 15. (A továbbiakban: Horváth L., 1986.) Hervay Ferenc sem tud olyan ciszterci Ábrahám-monostorról, amelyik a Csepel-szigeten feküdt a közép-

monostort. Amennyiben gondolatmenetük helyessége beigazolódik, akkor ez azt jelenti, hogy az apátság olyan kiváltságos (exempt) egyházi intézmény volt, amelynek fenntartásáról és javadalmazásáról a mindenkori uralkodók gondoskodtak, illetve a szerzetesek felett nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek, mint a királyi ház első papja gyakorolta a joghatóságot.²⁷

Mielőtt a szerzetesek rendi hovatartozásának kérdését nyugvópontra juttatnánk, ismerkedjünk meg közelebbről két ráckevei szerzőnek, Fenyvesi (Mészáros) Lászlónak és Fegyő Jánosnak a munkásságával! Fenyvesi László az 1973. évi XII. Országos Szakmai Konferenciára benyújtott és különdíjjal jutalmazott pályamunkájában leszögezte: „Az 1500-as években fennálló Ábrahám-egyház egyszerű, torony nélküli gótikus építmény volt. A XIV. században készülhetett, s mint Skarica írja, a szerbek hozták rendbe és bővítették ki a XV. század közepén. Elődjének, az ős-Ábrahám-templomnak a megépítési ideje még nem ismeretes, de feltehetően a XII. században épülhetett legkésőbb, hiszen az 1211-es okirat már említi a Szent Ábrahám-monostort. Keletkezésének pontos dátumát csak a további kutatások tárhatják fel.” A szerb templomról pedig megemlíti, hogy „legrégibb őse még 1131–41 között keletkezett egyszerű kápolnaként, Ilona királynő jóvoltából. Néhány évtized múlva kolostorra bővült, s mint az 1332–37-es pápai tizedjegyzék mutatja, ekkor a Szent Miklós nevet viselte.”²⁸ Az idézetben előforduló Szent Miklós templomot Entz Géza művészettörténész is a mai református templom elődjének tekintette.²⁹

Fenyvesi László véleménye 1998-ra gyökeresen megváltozott: „Szent Ábrahám monostorát vagy az uralkodó, vagy a szigetet nászajándék gyanánt birtokló valamelyik királyné, esetleg világi földesúr alapíthatta ott, ahol a mai Tókert parkerdeje húzódik. Helyét a mű-templomrom jelöli az Architektúra Kisszövetkezet hagyományápoló tevékenységének köszönhetően. Utóbb már az Árpád-kori falut is a monostor védőszentjéről nevezték el Ábrahámberkének, végül Ábrahámteleknek, Szentábrahámteleknek. Cseketelke-Ábra-

korban. (Hervay L. Ferenc: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. passim)

²⁷ Szeredy József: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és a protestáns egyházakra. I. kötet. Bp., 1874. 539.; Tresz Sándor: Korjellemző kritériumok hazai középkori emlékeinkben. Diagnostica Historica. Szeged, 1937. 22. (Kolozsvár–Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 35.); Solymosi László: Exemptio. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc. Bp., 1994. 206.

²⁸ Mészáros László: A középkor ráckevei templomok története (XII–XV. század). In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai 1974. Szerk.: Kóbor Jenő, Nagy István, Sipos József. Szeged, 1974. 75. (A továbbiakban: Mészáros L., 1974.)

²⁹ Entz Géza: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei. II. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 15–16. (Magyarország műemléki topográfiája V.) (A továbbiakban: Entz G., 1958.)

hámberke (Ábrahámteleke) Szent Miklós tiszteletére emelt plébániatemploma jó három kilométerrel délebbre állt az erdőben elhelyezkedő monostortemplomnál.” Vagyis nagyjából a mai református templom helyén. A folytatásból megtudhatjuk, hogy „a Szent Ábrahámról címzett tókeri, kettős tornyú monostortemplomot ... legkésőbb a XIII. század végén, de talán már IV. Béla (1235–1270) uralkodása alatt ... újjáépíthették ... Új szerzetesei Szent Ágoston remetái közül kerültek ki. Legalább 1301–1302 fordulójától »frater Anctonius« (Antal testvér) töltötte be az »Ynsula Magna«, a Nagy-sziget ágostonos remeteszerzeteseinek perjeli tisztségét, minimum 1308–1309 fordulójáig, vagy talán tovább is.”³⁰

Az Árpád Múzeum egykori igazgatója, Fegyő János a Ráckevei Újság 1993. évi számában közzétett írásában a Szent Ábrahám-monostor és a mai Ráckeve földrajzi kapcsolatára helyezte a hangsúlyt: „A Szent Ábrahámról nevezett monostort 1211-ben említi először oklevél. Minden bizonnyal a 12. sz.-ban épült görög szerzetesek számára és talán a tatárjárás idején néptelenedett el. A későbbiekben évszázadokon keresztül nem említik oklevelek ... A 12. századi Szent Ábrahám-templom a mai város központjában, a református templom helyén állt.”³¹ 1998-ban már valamivel árnyaltabban fogalmazott a szerző: „... a 13. század elején (1212.) említett Szent Ábrahám monostor azonos a Ráckeve és Szigetszentmárton között állt, a 19. század végén részben feltárt »puszta templomok« kolostorával, míg a ráckevei református templom azonos a Szent Ábrahám falu = Ráckeve, 12-13. századi falusi templomával.”³²

E rövid historiográfiai áttekintés során meggyőződhattünk arról, hogy az elmúlt százötven–százhatvan év alatt publikált írások behatóan foglalkoztak ugyan a Szent Ábrahám-monostor múltjával, de nem oldották meg annak rejtélyét. A kutatók bizonytalanságát részben a levéltári források szűkszerűsége, részben az alapos régészeti feltárás hiánya okozza. Mindez persze még nem jelenti azt, hogy az eddig elvégzett munka hiábavaló lett volna, és hogy a további kutatások eleve kilátástalanok lennének. Szó sincs erről! De ahhoz, hogy közelebb jussunk az igazsághoz, a rendelkezésünkre álló adatokat új szempontok bevonásával célszerű megvizsgálni.

³⁰ Fenyvesi László: Ráckevei katolikus egyházközség története. Kézirat a ráckevei Katolikus Plébánia könyvtárában. Ráckeve, 1998. 17. és 19–20.

³¹ Fegyő János: Hol állhatott a Szent Ábrahám templom? In: Ráckevei Újság, 1993. V. évf. 10. sz. 4–5.

³² Fegyő János: Ráckeve az 1848–49-es forradalom éveiben. Ráckeve, 1998. 16. (Ráckevei Múzeumi Füzetek 1.)

Írott és tárgyi emlékek

Az 1211. január 26-án kelt oklevél alapján úgy tűnik, hogy Róbert veszprémi püspöknek tizedügyben nem görögkeleti, bencés, ciszterci vagy ágostonos szerzetesekkel támadt nézeteltérése, hanem Hebron-völgyi Ábrahám-rendi kanonokokkal, akik a per elvesztése után rövidesen elhagyták lakhelyüket, és számunkra egyelőre ismeretlen helyre távoztak.³³

Róbert veszprémi püspök 1216-ban ismét levelet intézett a pápához, amelyben azt kérte a római egyház vezetőjétől, hogy engedélyezze a jeruzsálemi német ispotályos rendház tagjainak a veszprémi egyházmegye területén fekvő „szigeti monostor” („monasterium de Insula, situm in mea dioecesi”) birtokbavételét. Györffy György nagyszabású történeti földrajzi munkájában feltételezi, hogy a szövegben említett egyházi intézmény – amely szerinte a Csepel-sziget déli részén állt – a német lovagrendnek szolgált átmeneti szálláshelyül.³⁴

A monostor további sorsáról azonban jóformán semmit nem tudunk. Megalapozatlan az a vélemény, hogy pusztulását a tatárjárás idézte elő, és valószínűleg nem igaz az a legenda sem, miszerint a sziget kilenc településének lakossága 1241–1242-ben Makófalván húzta meg magát. Makád első okleveles említése igen késői, 1430-ból való.³⁵

Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy a 13. század végén vagy a 14. század elején Ágoston-rendi remetek kezére került a monostor, akiknek perjele (prior) 1308–1309-ben Antal testvér volt.³⁶ Romhányi Beatrix, aki több alkalommal is érintette a témát, az ágostonosok kolostorát Lórév környékére lokalizálta, s alapításával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy annak 1345

³³ Koszta László: Az egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 216.

³⁴ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Tomus primus. Romae, 1859. 4.; Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp., 1960. 129. Nr. 38.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. kötet (Liptó, Máramaros, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye). Bp., 1998. 204.

³⁵ Bóna Imre: Csepelsziget. In: Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Tom. IV. Fasc. 1. Szeged, 1937. 16.; Szombathy Viktor: A Csepel-sziget. Bp., 1961. 29. (Pest megyei tájak); Kovács József L., 1972. 13.; Mészáros L., 1974. 73.; Bakács I., 1982. 399. Nr. 1497.

³⁶ CD., VIII/1. 316.; Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. II. kötet (1306–1310). Szerk.: Kristó Gyula. Bp.–Szeged, 1992. 219–220. Nr. 505. (a továbbiakban: AOkl.)

előtt kellett megtörténnie.³⁷ Nem vitás: a rend 15. századi kolostorjegyzéke valóban említést tesz egy „conventus insule Danuby Loreno”-ról (?),³⁸ amelyről könnyen elképzelhető, hogy azonos a lórévi rendházzal. Így viszont felvetődik az a kérdés, hogy az ágostonos remeték miért Lórév mellett telepedtek le, s nem a már meglévő Szent Ábrahám-apátságot választották apostoli munkájuk színhelyének. Óvatosságra int továbbá az „insule Danuby” kifejezés is, mivel a Csepel-szigetet a középkorban majdnem mindig „Nagy-szigetnek” (Insula magna) – és nem egyszerűen „szigetnek” vagy „dunai szigetnek” – nevezték, utalva a terület térbeli kiterjedésére és politikai jelentőségére.³⁹

A Szent Ábrahám-monostor hajdani birtokáról a budai káptalan 1303. évi okleveléből értesülünk először. A német származású Eglolf királyi számszeríjmester és fia, János tíz márkáért eladták „Ábrahámberke másképp Cseketelke” („Abraamberke seu Ceketeluke”) nevű földjük fele részét Ercsei Vilmos fiának, Jánosnak. A határleírás alapján az említett terület a mai Ráckeve és Szigetszentmárton–Szigetújfalu között helyezkedett el, annak is az északi részén.⁴⁰

Ábrahámberke nyilván Ábrahám pátriárkáról kapta a nevét, s mint földrajzi fogalom a monostor külsőségét jelölte. Erre utal a – berke utótag. Cseketelke pedig – a legtöbb -telke végződésű településhez hasonlóan – magános szállás lehetett a Duna mentén.⁴¹

A Cseketelke szó előtagja a régi magyar „csekik” = „átkel”, „átgázol” igéből származik, következésképpen a település neve az átkelőrévvel, a vízi szállítással függött össze.⁴² A nyugat-magyarországi helynevek tanulmányozása során Tagányi Károly és Belitzky János megfigyelte, hogy a Cseketípusú földrajzi nevek szoros kapcsolatban állnak a besenyő népcsoporttal.⁴³

³⁷ *Romhányi Beatrix*: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. In: *Aetas*, 2005. 20. évf. 4. sz. 92–93. és 100.; *F. Romhányi B.*, 2000. 41.

³⁸ *Petrovich Ede*: Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban. In: *Filológiai Közlöny*, 1970. XVI. évf. 1–2. sz. 159.

³⁹ *Puruczki Béla*: A Csepel-sziget nevei. In: *Magyar Nyelv*, 1969. LXV. évf. 1. sz. 73–74.

⁴⁰ MOL Diplomatai Levéltár. 86 895.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Bp., 1897. 297. és 313.; *AOkl.*, I. 263. Nr. 516.; *Bakács I.*, 1982. 108. Nr. 296.

⁴¹ *Kubinyi András*: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: *Csepel története*. Bp., 1965. 10.; *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LV. Szeged*, 1976. 91.; *Horváth L.*, 1986. 15.

⁴² *Virágh Rózsa*: Magyar helységneveink eredete (A magyar helynévkutatás eredményei). Szeged, 1931. 26.; *Baán Kálmán*: Ősi magyar személynevek. Bp., 1944. 37.

⁴³ *Tagányi Károly*: Gyepű és gyepűelve. In: *Magyar Nyelv*, 1913. IX. kötet. 6. sz. 262–263.; *Belitzky János*: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása. In: *A gróf Klebelsberg Kunó*

Ráckevétől délnyugatra található egy Besnyő nevű dűlő, amelynek helyén a 14. században még lakott falu állt. Köztudott továbbá az is, hogy az Anjou-korban három alkalommal besenyő származású személy töltötte be a Csepel-sziget ispáni tisztét.⁴⁴ Ezek ismeretében talán nem túlzás azt állítani, hogy Ráckeve két korai előtelepülésén, Besnyőn és Őrszigeten zömében besenyők éltek a 13–14. század folyamán, akik közül néhányan eljuthattak a szomszédos Cseketelkére is.

Henszlmann Imre az 1860-as években régészeti feltárást végeztetett Ráckevétől északra. Eredményeiről 1888-ban számolt be az *Archaeológiai Értesítő*ben: „Közel Ráczkevéhez a szigeten jelenlétemben temetői kápolna ásatott ki 1862-ben. Ez félkörívű apszissal ellátott hosszúkás négyszög volt, oldalán kis négyszög épület, vagyis inkább csontház; mert itt tömérdek emberi csontot találtunk. Ugyanitt tömérdek római emlékkő került napfényre, nevezetesen egy Vertumnus vagy Silvanus istenség dombormű szobra.”⁴⁵

A legutóbbi ásatási munkálatokat 1975-ben Tettamanti Sarolta irányította. Az előkerült leleteket így értékelte a régész: „Útépítéssel megbolygatott középkori települést, temetőt hitelesítettünk. A 7 feltárt – megbolygatott – sírok mellékletei közül az egyikből övvereteket, a másiktól szép pártázásokat emeltünk ki. A 34×270 m-es szelvényszakasz közvetlen közelében domborműves oltártöredék került elő, lapos, de szépen faragott domborművel: ülő alak lanttal, körülötte állatok, fák (Dávid király). A XIII–XIV. századi Szentábrahámtelek faluval azonosítható lelőhely a templomtól D-re került el.”⁴⁶

Henszlmann Imre és Tettamanti Sarolta leírását a 17–18. századi térképek is alátámasztják. A Luigi Ferdinando von Marsiglinek tulajdonított metszeten (17. század vége) és Leopold Franz von Rosenfeld (1728) térképén két jól kivehető templomrajz,⁴⁷ Andreas Kneidinger mérnök 1767–1779

Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve V. Szerk.: *Károlyi Árpád és Angyal Dávid*. Bp., 1935. 77.

⁴⁴ *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I. kötet. Bp., 1880. 83.; *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához (II. közlemény). In: *Történelmi Tár*, 1907. 3.; *Hajdú Mihály*: A Csepel-sziget helynevei. Bp., 1982. 166–167.; *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 153–154.; *Horváth Lajos*: Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. Bp., 1995. 183–184. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.); *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I. kötet. Bp., 1996. 123.

⁴⁵ *Henszlmann Imre*: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. In: *Archaeológiai Értesítő*, 1888. Új folyam. VIII. kötet. 139.

⁴⁶ *Régészeti Füzetek*. Ser. I. No. 29. 1976. 84. 160. jelentés (*Tettamanti Sarolta*).; *Kubinyi A.*, 1985. 46–47.

⁴⁷ *Frey, Dagobert*: Csepel-sziget térképe 1728-ból. In: *Archaeológiai Értesítő*, 1928. XLII. évf. 161.; *C. Wilhelmb Gizella*: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. In: *Studia Comitatusia* 1. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: *Ikvai*

között készült atlaszában „Alte Kirchen” (régí templomok),⁴⁸ az első katonai felmérésen (1783) „Alte Kirch mauer” (régí templomrom) felirat mutatja a régészek által felszínre hozott építményeket.⁴⁹

A korábbi helytörténeti munkák eredményeit felhasználva Entz Géza úgy vélte, hogy a 18. századi térképeken látható épületmaradványok a hajdani ábrahámteleki monostor helyét jelzik. Elméletét Zalai Vargha István ráckevei jegyző 1794-ben rajzolt térképére, Veszprémi Fejes Ambrus város-történetére és Tamássy Andor feljegyzéseire alapozta.

Zalai Vargha István az általa szerkesztett térképhez magyarázatképpen az alábbi gondolatot fűzte: „A rajzolat olyan forma lesz, mely a mostani formáját is mutatja Ráczkevinek és fekvését, azonban a régi kiterjedését is némi nemüképpen ábrázolja a Szent Márton felé volt Pusztá templomok is bele ejtetnek a Város régi formájába, mert mi úgy gondolkoztunk, hogy az is Ráczkevi volt valaha valósággal, és a rajzolat azt mutatja, hogy a Város néhanapján addig terjedett, míg a viszontagságok nem érték.”⁵⁰ Veszprémi Fejes Ambrus 1812-ban a „Pusztá templomok”-at „kettős pusztá torony”-nak minősítette, s ebből Entz Géza azt szűrte le, hogy „a kettős pusztá torony félreérthetetlenül monostortemplomra utal.”⁵¹

Csak hogy Zalai Vargha nem azt akarta bizonyítani, hogy a „Pusztá templomok” a Szent Ábrahám-monostor romjai, hanem hogy azok kezdettől fogva Ráckeve tulajdonát képezték. Ezzel szemben Veszprémi Fejes Ambrus a romokat a hajdani ábrahámteleki apátság maradványainak tulajdonította, így járulva hozzá a „kettős pusztá torony” elnevezés megszületéséhez.⁵²

Ma már tudjuk, hogy ilyenfajta magyarázkodásra nem lett volna szükség. A középkori latinságban ugyanis nemcsak a háromhajós, nyugati toronypárral ellátott ún. valódi monostorokat nevezték monasteriumoknak, hanem a kőből épült egytornyú templomokat is.⁵³ A Szent Ábrahám-apátság

Nándor. Szentendre, 1972. 132. Mindkét térképen „*alt. St. Marton*” („régí Szentmárton”) felirat szerepel. Ez tévedés, a romok nem Szigetszentmárton középkori helyét, hanem Ráckeve északi határát jelölik.

⁴⁸ MOL S 11. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. Nr. 830/92. 99. és MOL Film-tár: 7925. doboz.

⁴⁹ Hadtörténelmi Levéltár. (A továbbiakban: HL) Térképtár. Első katonai felmérés (1783). Coll.: XIII. Sect.: 23. Méretarány: 1:28 800.

⁵⁰ Tamássy Andor: Adatok Ráckeve történetéhez. Ráckeve, 1950. Kézirat a ráckevei Árpád Múzeumban. Adattár. Leltári szám.: 161–75. 56.

⁵¹ Entz G., 1958. 38.

⁵² Miskei Antal: A ráckevei katolikus templomok. Ráckeve, 1999. 16.

⁵³ Valter Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: Középkori régészetünk eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor István és Selmeczi László. Bp., 1985. 319–326.; Török József: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Bp., 1990. 51.

ilyen kisebb „monostorszerű” építmény lehetett, vagy ahogy Skarica Máté nevezte: „kisdud egyház.”⁵⁴

A Szent Ábrahám-monostor hollétének tisztázása után joggal vetődhet fel a kérdés: mi volt a neve annak a falunak, amelyik eredetileg Ráckeve helyén állt. A kérdés megválaszolásához fontos támpontot nyújt Mátyás király 1465. augusztus 29-én kelt oklevele, amelynek egyik szakasza magyar fordításban így hangzik: „Mert ennek a földnek legközelebbi határa kelet felől a Duna folyótól kezdődik, ahol maga a folyó közelében egy mélyen [fekvő] új, földből készült biztos határjel [található], és aztán egyenesen halad egy másik földből készült határjel felé, innen kelet felé megy át, pontosan egy bizonyos Ábrahám-Telkinek nevezett berekhez, egészen a másik Duna folyóig [Nagy-Dunáig], elválasztódva és elhatárolódva Szent Márton falu és a mondott Újfalu határaitól, végre a mi földünk elnyúlik a Duna folyó alá egészen Lorén [Lórén] falu határáig...”⁵⁵

Az idézett szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a 15. században Ráckeve és Szigetszentmárton közti területet Ábrahámberkének, és nem Cseketelkének hívták, jóllehet a két fogalom a 14. században még fedte egymást. (Szent-)Ábrahámtelekén viszont a középkorban Kiskevit, (Rác-)Kevit, a mai Ráckevét értették, amint ez V. László király 1455. július 1-én kelt oklevelében is olvasható: „Zenth-Abraham-Teleke, alio nomine Kiss-Kevi.” Magyarul: Szentábrahámtelek, más néven Kiskevi.⁵⁶

Skarica Máté elmondja, hogy a Csepel-szigeten megtelepedő szerbek a Nagyboldogasszony-templom felépítése előtt a Szent Ábrahám-monostort kibővítették („nagyobb boltot csinálának”).⁵⁷ Ha a prédikátor közlését hitelesnek fogadjuk el, akkor az eredetileg román stílusú apátságnak 1440 és 1487 között, a későgótika virágkorában kellett újjáépülnie.⁵⁸ De elképzelhető az is, hogy a rácok 1440-ben nem a Szent Ábrahám-monostort vették birtokba, hanem felújítottak egy már meglévő kápolnát vagy templomot a mai Ráckeve belterületén, s azt később a magyaroknak engedték át.⁵⁹ Bárhogy is történt a valóságban, az mindenféleképpen elgondolkodtató, hogy Arányi

⁵⁴ OSzKK Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1.; *Magdics I.*, 1888. 90.

⁵⁵ *Magdics I.*, 1888. 44.

⁵⁶ SzfvPKL Ltsz.: 1511. Nr. 58. és 66.; *Magdics I.*, 1888. 33. és 40.

⁵⁷ OSzKK Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1.; *Magdics I.*, 1888. 90.

⁵⁸ *Pelsőczy Ferenc*: Középkori monostorok a székesfehérvári egyházmegye területén. Kézirat a Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltárban. Leltári szám: 1689/a. Székesfehérvár, 1967. 3.; *Dercsényi Dezső-Zádor Anna*: Kis magyar művészettörténet (A honfoglalás korától a XIX. század végéig). Bp., 1980. 146–158. (Képzőművészeti Zsebkönyvtár)

⁵⁹ *Kubinyi A.*, 1985. 48.

Lajos a 19. század utolsó harmadában gótikus formákat figyelt meg a város református templomán.⁶⁰

Talán nem tévedünk nagyot, ha a szerbek által eleinte használt templomot a ráckevei református templom helyén keressük, amelynek védőszentje a középkorban Szent Miklós volt.⁶¹ Az 1332 és 1337 között Magyarországon járt pápai tizedszedők Szigetszentmárton, Szigetújfalu és Lórév között összeírtak egy Szent Miklós „egyház”-at, amelynek Péter nevű plébánosa öt marka jövedelem után fizette a tizedet. Ez a templom egyhajós, nyolcszög felével záródó, támpilléres, gótikus elemekkel bővített épület lehetett a 14. század elején.⁶²

Összegzés

Összegzőképpen elmondható, hogy a román stílusban épült, s a minden valószínűség szerint királyi alapítású Szent Ábrahám-monostor Ráckevétől két-három kilométerrel északra állt. Kezdetben Ábrahám-rendi kanonokok laktak benne, akik a 13. század elején kiváltságos (exempt) jogállásuk elvesztése miatt összetűzésbe kerültek Róbert veszprémi püspökkel. Miután a pert elvesztették, odébb álltak, így aztán a monostor elnéptelenedett. Lehetőséges, de nehezen igazolható, hogy az épület a német lovagok vagy az Ágoston-rendi remetek kezére jutott, bár vitán felül áll, hogy az utóbbiak a 14. század elején megfordultak a Csepel-szigeten, s Antal perjel személyében előjárójuk nevét is megőrizték a források. A sokáig elhagyatott állapotban lévő apátságot 1788-ban felrobbantották, majd köveit beépítették a református templom tornyába.⁶³ A pusztítás során a romok teljesen megsemmisültek, mert azokat sem az 1839. évi Csepel-szigeti térképen, sem az 1856–1860 között készült második katonai felmérésen nem tüntették fel.⁶⁴

⁶⁰ *Arányi Lajos*: Általános jelentés a pestmegyei, pilisi és váci járások egyes községeiben kutatott műemléki (nemkülönböző egyéb régészeti) adatok dorgában. In: *Archaeológiai Közlemények*, 1877. XI. kötet. Új folyam. VIII. kötet. 2. füzet. 2.; *Arányi Lajos*: A pilisi járásban föllelt nevezetes régiségek. In: *Archaeológiai Értesítő*, 1881. Új folyam. I. kötet. XX–XXVII.

⁶¹ *Entz G.*, 1958. 15–16.

⁶² *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus primus.* Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat. Első kötet. Bp., 1887. 182.; *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I. kötet. Bp., 1891. 4.

⁶³ SzfvPKL Kuthy István plébániatörténeti kéziratái. 2. doboz (Ráckeve); *Magdics I.*, 1888. 144.

⁶⁴ Pest megyei Levéltár. T 18. Vízhelyzeti térképe a Dunának és árjainak ... K. Dunamérési Intézet, 1839.; HL Térképtár. Második katonai felmérés (1856–1860). Coll.: XXXII. Sect.: 53. Méretarány: 1: 28 800.

A monostorhoz tartozó falu, (Szent-)Ábrahámtelke gyaníthatóan a mai Ráckeve belterületén helyezkedett el. Plébániatemplomát Szent Miklós tiszteletére szentelték fel. Ezt a templomot a betelepülő szerbek 1440 és 1487 között gótikus stílusban átépítették. Bognár József azon állítását, miszerint „Ráckeve és Szent-Márton közt Sz. László falu feküdt” a középkorban, semmilyen korabeli irat nem valószínűsíti.⁶⁵

⁶⁵ *Bognár J.*, 1843. 174. 2. jegyzet

FÜGGELÉK

1.

III. Ince pápa levele a győri püspökhöz, a tihanyi apáthoz és a vasvári préposthoz
(1211. január 26.)

Innocentius ep(iscopu)s servus servor(um) Dei. Venerabili fr(atr)i [Petro] ep(iscop)o Geuriensi et dilectis filiis abb(at)i de Tihon et prepo(s)ito de ferreo castro Vesprimien(sis) et Geurien(sis) dio(e)c(es)is salu(tem) et ap(osto)licam ben(edictionem). Sua nobis venerabilis frat(er) n(oste)r [Robertus] Vesprimien(sis) ep(iscopu)s conquestione monstravit, q(uo)d fr(atr)es de s(an)c(t)o Abraham Vesprimien(sis) dio(e)c(es)is quasdam decimas sibi debitas contra iustitiam detinent occupatas. Ideoq(ue) discretioni v(est)re per ap(osto)lica scripta mandamus, quatenus partibus convocatis audiat is causam et app(e)ll(ati)one remota fine canonico ... facient(es), q(uo)d decrev(er)itis per censuram ecclesiasticam firmiter observari. Testes aut(em), qui fuerint no(m)i(n)ati, si se gr(ati)a, odio vel timore subt(r)axerint, sim(i)li distictione cessante app(e)ll(ati)one cogatis perhibere testimoniu(m) veritati. Q(uo)d si non om(ne)s hui(us) exequendis poteritis intere(ss)e, tu frat(er) ep(iscop)o eum eor(um) alt(er)o ea nich(il)ominus exequaris. Dat(um) Lateran(i) s(eptim)o k(alend)as febr(uari) pontificat(us) n(ost)ri anno quarto decimo.

Magyar fordítás:

Ince püspök, Isten szolgáinak szolgája. A tiszteletre méltó testvérnek, [Péter] győri püspöknek és kedvelt fiaimnak, a veszprémi és győri egyházmegye tihanyi apátjának és vasvári prépostjának üdvözlétet és apostoli áldást.

Tiszteletre méltó testvérünk, [Róbert] veszprémi püspök panaszában előadta, hogy a veszprémi egyházmegye Szent Ábrahámról [elnevezett] szerzetesei a neki járó bizonyos tizedeket jogtalanul lefoglalva visszatartják. Ezért ezen apostoli írással a ti döntésekre bízunk, hogy a felek összehívása után az esetet meghallgassátok és fellebbezés nélkül kánoni végzéssel ... megtéve, amit döntöttetek, egyházi fenytékkel határozottan megőrizzétek. A tanukat pedig, akik nevesítve lesznek, hasonló szigorral fellebbezés nélkül kényszerítsétek tanúbizonyosságot tenni az igazságért, ha hálából, gyűlöletből vagy félelemből kihúznák magukat. Ha pedig nem tudtok mindannyian részt venni az eset kivizsgálásában, akkor mindazonáltal te, püspök testvér, azon másikkal együtt vizsgáld ki azokat [a dolgokat]. Kelt Lateránban, február elseje előtti hetedik napon, pápaságom tizennegyedik évében.

Az oklevél őrzési helye: Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár. Decimae episcopales 1. (eredeti); Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 200 003. (másolat)

Latin nyelvű kiadása: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. VII/5. Budae, 1841. 203–204. Nr. XCVIII.

A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. kötet. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus primus. Ed. A collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp., 1896. 19–20. Nr. XXVI.

2.

Róbert veszprémi püspök levele III. Honorius pápához (1216)

Reverendo in Christo patri ac domino H(onorio), Dei gratia sacrosancte romane ecclesie summo pontifici, R(ober)us Vesprimiensis ecclesie humilis minister omnimodam reverentiam, obedientiam et orationes in Domino. Noverit vestra paternitas, quod monasterium de Insula, situm in mea dioecesi, fratres hospitales sancte Marie de domo teuthonicorum ex donatione domini Regis adierunt, tunc cum nulla in eodem monasterio vigeat religio: qui enim pridem in eo fuerant monachi, recesserant universi, et monasterium remanserat quasi penitus desolatum: ac sicut pro certo cognovi, Deo a fratribus eisdem in eodem monasterio cum magna instantia et honestate servitur, unde ego assensum prebeo ac supplico vestre paternitati, quatinus provisionem ac concessionem monasterii predicti factam a rege fratribus eisdem, dignemini apostolica auctoritate approbare ac confirmare, et statuere in perpetuum observandam.

Magyar fordítása:

Krisztusban tisztelendő atyának és úrnak, H(onoriusnak), Isten kegyelméből a római szentegyház főpapjának, R(óbert), a veszprémi egyház alázatos szolgája mindeképpen való tiszteletet, engedelmességet és imákat az Úrban.

Tudja meg Atyaságtok, hogy az én egyházmegyémben fekvő szigeti monostort a király úr adományából Szent Mária ispotályos testvéreinek német rendháza vállalta fel akkor, mikor ebben a monostorban semmiféle istentisztelet nem volt. Azok ugyanis, akik ott régente szerzetesek voltak, mind elmentek, és a monostor úgyszólván teljesen elhagyatott volt. Mivel bizonyosan megtudtam, hogy ezek a testvérek abban a kolostorban Istennek nagy buzgósággal és tisztességgel szolgálnak, azért én beleegyezésemet adtam, s könyörgök Atyaságtoknak, hogy a mondott kolostornak a király által e testvéreknek való adományozását és átengedését apostoli hatalommal helybenhagyni, megerősíteni és örökké tenni méltóztassék.

Az oklevél őrzési helye: – (?)

Latin nyelvű kiadása: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab *Augustino Theiner*. Tomus primus. Romae, 1859. 4. Nr. IV.

Magyar nyelvű kiadása: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte *Makkai László* és *Mezey László*. Bp., 1960. 129. Nr. 38.

GYÖRKÖS ATTILA

A „MÉHEK KÖNYVE” PÉLDÁZATAINAK MAGYAR VONATKOZÁSAI

A domonkosok 1221-ben, az alapító szent halálának évében jelentek meg Magyarországon, amikor annak egyik közvetlen munkatársa, a bolognai egyetemen jogot oktató Paulus Hungarus négy társával együtt hozzáfogott a rend itthoni megszervezéséhez. A megtelepedést követte a domonkos kultúra írásos emlékeinek megjelenése is. Ennek egyik legjelentősebb alkotása kétségkívül szent Margit élete, amelynek legkorábbi változata 1274 előtt keletkezett.¹ Nem ez volt azonban az első kísérlet arra, hogy összegyűjtsék a rend magyarországi tevékenysége során keletkezett legendákat, csodás eseményeket. Több korábbi franciaországi, itáliai szent Domonkos életrajz tartalmaz magyarországi történeteket.²

A kun és bosnyák missziók során keletkezett legendás esetek szintén felkeltették a figyelmet külföldön. Ennek tanúsága a Bonum Universale de Apibus (vagy más néven Apiarius – javasolt magyar fordítása a „Méhek könyve”) című példázatgyűjtemény, amelynek szerzője Thomas Cantimprantensis németalföldi domonkos szerzetes (†1270/1272). Az 1254–1263 között keletkezett alkotás öt magyar vonatkozású esetről számol be. A történetek közül kettő a domonkosok kun misszióiról ad képet, egy a tatár támadás idején Magyarországon bekövetkező csodával, kettő pedig Johannes Teutonicus-szal, a rend negyedik nagymesterével kapcsolatos.³

¹ KLANICZAY Tibor–KLANICZAY Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp., 1994. 38–50.

² Ezekről lásd: „Magyar vonatkozású domonkos rendi példázatok a 13. században” című hamarosan megjelenő tanulmányomat. In: A Domonkos rend kultúráteremtő tevékenysége az újkorban.

³ Thomas Cantimprantensis, Bonum Universale de Apibus, ed. Douai, 1609. II. 44, 2; II. 57, 11–12. és 59. Mivel a műnek modern kritikai kiadása nincs, a douai-i kiadáshoz pedig nem sikerült hozzáférnem, a kölni egyetemi könyvtárban őrzött 1473-as ősnymtatvány interneten található facsimiléje (ISTC No.: it00346000 alapján közlöm a történetek rövid kivonatát In: <http://inkunabeln.ub.uni-koeln.de/>), amelyeket összevetettem Sigismundus Ferrarius 17. századi művével (*FERRARIUS, Sigismundus: De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Viennae, 1637.). Ez utóbbi egyébként rendkívül hűen követi a kölni kézirat szövegét.

Ezeknek a példázatoknak a vizsgálata nem kapott nagy teret a hazai szakirodalomban.⁴ Mindössze egyetlen munka foglalkozott vele idáig, Rössler Mária Irén 1927-ben írott bölcsészdoktori dolgozata⁵, amely a történeteket a 17. századi Sigismundus Ferrarius művéből⁶ válogatta ki, de nem törekedett a forráshagyomány eredetének feltárására, néhány következtetése azóta tévesnek bizonyult, ezért mindenképpen indokolt a kérdéssel újból foglalkozni.

A kun missziók emléke

A domonkos rend alapításában nagy szerepet játszott a pogány kunok körében végzendő térítő missziók igénye. A szent legendái szerint maga Domonkos is ezzel kívánt foglalkozni, amikor a rend létrehozását kérte a pápától, végül azonban a délfrancia albigens eretnekek elleni küzdelemben aktivizálta magát. A kunok megtérítésének feladata a magyar provinciára hárult, amely a töredékes adatok tanúsága szerint egészen a tatár támadásokig kiterjedt missziómunkát folytatott a Kárpátokon túli térségben. Erre utal az is, hogy a rend egyik jelentős kolostorát a Krassó megyei Érdsomlyón (ma Vršac, Szerbia)⁷ hozták létre, amely a 13. század közepéig bizonyíthatóan rendelkezett szent Domonkos ereklyéjével is.

Cantimpratensis két egymással összefüggő példázatban is utal a térítésre. Ezek szerint egy hét év körüli kun gyermeket játszadozás közben megöl egy vízi démon. A gyermek családja könyörgésére feltámad, majd felnőve a domonkosok magyarországi perjelének hatására belép a rendbe (a priore ordinis praedicatorum in Hungaria receptus). Taníttatják, de komolyan megsérti a szabályzatot: régi, használt ruháit a szegényeknek adja feljebbvalói engedélye nélkül. Megbetegszik és feloldozás nélkül hal meg. A másvilágon azonban megjelenik neki Mihály arkangyal, aki elűzi a lelkét pokolra vinni akaró démonokat. Isteni közbeavatkozás révén feltámad, s bűnét a perjel előtt megvallva, feloldozást nyer, majd tanulmányai befejezése után nagyszámú pogány kunt térít meg (Cumanorum populum non modicum baptizavit).⁸

⁴ TARNAI Andor csupán röviden utal az ilyen típusú szövegek létezésére. TARNAI Andor: „A magyar nyelvet ími kezdik...” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 89. 206. jegyzet

⁵ RÖSSLER Mária Irén: Magyar domonkosrendi példák és legendák. Kassa, 1927.

⁶ Ferrarius, i. m.

⁷ GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Bp., 1987. t. I. 493–494.

⁸ Kölni ősnymtatvány, 281–282; Ferrarius, i. m. 110–111.

A pogány kunok térítését nem pontosan tisztázott előzmények után a 13. század húszas éveiben a domonkosok vették át, s 1227-ben már önálló kun püspökség létezéséről szólnak a források.⁹ Az egyházmegye létrehozása Róbert esztergomi érsek (1226–1239) kezdeményezésére történt, aki Theoderiket, a hazai domonkos rend második provinciálisát nevezte ki annak élére.

Cantimpratensis történetében a megtért kun ifjú a magyar domonkosok perjeléhez fordult, nála gyónt csodálatos feltámadása után, s az ő kezdeményezésére fogott bele a kunok tömeges térítésébe is. Összesen két domonkos perjel fejtett ki nagy aktivitást a Kárpátokon túli területek misszióiban, a rendet Magyarországra behozó Paulus Hungarus és Theoderik, ezért Cantimpratensis névtelen perjelét nyilván valamelyikükkel kell azonosítanunk. Paulus Hungarus összesen két évig állt a magyar provincia élén (1221–1223), míg Teoderik, négy esztendeig, 1223 és 1227 között, s utána kapta egyházmegyei megbízatását.¹⁰ Mivel Cantimpratensis szövege egyértelműen a magyar domonkosok perjelként említi az ifjú pártfogóját, s nem utal püspöki minőségére, nyilvánvaló, hogy a történet az 1227-es év előtti időkben játszódik.

A tatárjárás

A kun missziós püspökséget elsöpörte a tatár támadás, amely 1241-ben Magyarországot is elérte. A pusztítások során sok domonkos kolostor megsemmisült, a rend tagjai közül is számosan áldozatul estek.¹¹ A Bonum universale de Apibus erről a korszakról is tartalmaz egy történetet, amely szerint egy magyar herceg feladva gazdagságát belépett a domonkosok közé. A tatárok előrenyomulásakor rendtársai elhagyták a kolostort, de ő a magatehetetlen betegek mellett maradt. Az ellenség elvonulása után a visszatérő barátok levágott fejjel, lándzsától átdöfve, holtan találták. A megdöbbszent szerzetesek egyike három napon át keserűen faggatta az Urat, hogy miért hagyott ilyet megtörténni. A harmadik napon azonban megjelent látomása-

⁹ Az ezzel kapcsolatos pápai leveleket közli: PFEIFFER, Nikolaus: Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich, 1913. 177–179. Értékelésükkel kapcsolatban lásd: FERENT, Ioan: A kunok és püspökségük. Bp., 1981. 136–138.

¹⁰ Pfeiffer, i. m. 133–134.

¹¹ Bizonyosan megostromolták és felégették a pesti kolostort, s korábban erre a sorsra jutott a szebeni is. L. PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899. t. II. 164–166. Az utóbbi felégetéséről szóló korabeli beszámoló szövegét közli Pfeiffer, i. m. 160.

ban a megölt rendtársa és Krisztus kereszthalálára emlékeztetve rámutatott, hogy az evilági szenvedés a mennyben örök életet biztosít.¹²

A történetben szereplő „herceg” (*Dux quidam in Hungaria potentissimus*) azonosítása a szakirodalomban már megtörtént¹³. Valójában nem a királyi család tagjáról van szó, ahogy címe sejtetni engedné, hanem (a Hahót nemzetségbeli) Bánffy Buzádról, aki számos jelentős pozíciót betöltött az országban. Előbb II. András pártfogoltjaként 1223–1224 között pozsonyi ispán,¹⁴ majd Béla herceg híve lett, és elvesztette tisztségét. Később, 1228–1229 között horvát-szlavón bán és soproni ispán,¹⁵ de 1233-ban belépett a pesti domonkos kolostorba.¹⁶ Ennek dátumát végrendelete alapján lehet azonosítani, amelyben megtérése után vagyonáról rendelkezik.¹⁷ Ennek ellenére a későbbiekben is több oklevélben szerepelt, mint peres eljárások tanúja.¹⁸ A példázatban szereplő tatár fenyegetésnek kitett kolostor nyilván a pesti rendház, amelyet a tatárok ostrommal vettek be, s lakóit lemészárolták.

Boszniai János személye

Cantimpratensis következő magyar vonatkozású példázata¹⁹ szerint a magyar királynő fia nagy hadsereget gyűjtött össze, hogy harcoljon apja ellen. A felek kibékítése érdekében a királynő imádkozni kezdett és megjelent neki gyóntatója és Johannes magister, akik jelezték számára, hogy férje és fia békét fognak kötni. A királynő ráadásul a domonkosok előtt más csodákról is beszámolt, amelyek az elhunyt Johannes közbenjárására történtek.

A történetben említett magiszter nem más, mint a Magyarországon Boszniai Jánosként²⁰ ismert szerzetes és főpap, aki 1227–1228-ban a rend hazai provinciálisa volt, 1234–1237 között pedig Bosznia püspöke. Ezután

¹² Kölni ősnymtatvány, 215–216; *Ferrarius*, i. m. 56–57.

¹³ *Pfeiffer*, i. m. 196.; *PUSKELY Mária*: Virágos kert vala híres Pannónia. Bp., 1994. 178–180.

¹⁴ *SZÉKELY György* (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242–ig. 1/2. Bp., 1987. 1335–1337.

¹⁵ *FÜGEDI Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp., 1986. 94. és 100.

¹⁶ *HARSÁNYI András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 27.

¹⁷ *Ferrarius*, i. m., 59; *Pfeiffer*, i. m. 154–155.

¹⁸ *VENZEL, Gusztáv* (szerk.), *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. t. XII.* Pest, 1869. 76. és 88.

¹⁹ Kölni ősnymtatvány, 302.

²⁰ Nevezik Freiburgi Jánosnak is. *MAKKAI László–MEZEY László* (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Bp., 1960. 352. jegyzet.

rövid ideig Lombardiában tevékenykedett, majd 1241-től haláláig (1252) a rend negyedik generálisaként működött.²¹

János a magyar politikai élet egyik befolyásos figurájaként tűnt fel az 1230-as évek elején. Az Aranybulla 1231-es megújítását, majd az 1233-as beregi egyezményt követő feszült helyzetben a keményen fellépő egyházi irányzat képviselője, aki a pápai legátus (Pecorari Jakab) meghatalmazottjaként kiközösítette az egész királyi családot, és csak többszöri határozott egyházfői utasítás nyomán volt hajlandó feloldozást adni.²² Amikor néhány hónappal később bosnyák püspökké nevezték ki, a domonkos rend megszerezte az ekkor már hét éve eredményesen működő kun misszió mellett a balkáni eretnekek közötti evangelizáció irányítását is.²³

Boszniai János jobb viszonyt alakított ki Béla herceggel, mint apjával, az általa kiközösített II. Andrással. Ennek egyik jele, hogy már domonkos generálisként Béla király és felesége (Laszkarisz Mária) kérésére az 1252-es bolognai rendi gyűlésen az újonnan épített budai kolostort jelölte meg a következő capitulum generale helyszínéneként. Az 1254. május 31-én nyíló káptalanon választották meg az időközben elhunyt János helyébe rendfőnökké Humbertus de Romanis-t.²⁴

Szerencsések vagyunk, mert Cantimpratensis fenti, példázatként használt történetének pontosan lehet ismerni a forrását és eredetét. Az 1260-as strassburgi domonkos gyűlés Boszniai János csodatételeinek vizsgálatával foglalkozott, s ehhez gyűjtött tanúvallomásokat. Minden bizonnyal a káptalan felhívására készült az a két levél,²⁵ amelyben IV. Béla magyar király és felesége a capitulum generale atyáinak írt 1260-ban²⁶ Boszniai János szentségéről. Béla a volt boszniai püspököt „szent életűnek” nevezi, kiemeli a

²¹ CHEVALIER, *Ulysse*: Répertoire des sources historiques du Moyen Âge. Paris, 1880. col. 1246.

²² Magyarország története. 1358–1366.

²³ Mindazonáltal a bosnyák térítés a kudarcok története. Már a legátus is a bogumilok elleni fellépés erőtlenségével indokolta János elődjének leváltását. Egy pápai levél jellemzése szerint ez az ismeretlen, bosnyák származású főpap írástudatlan, s maga is barátkozik az eretnekekkel, ráadásul szimóniával jutott a hatalomra. Bár János kinevezését minden valószínűség szerint egy magyar keresztes akció követte Bosznia megtérítésére, maga a püspök talán soha nem lépte át egyházmegyéje határait. FINE, *John V. Jr.*: The Late Medieval Balkans. University of Michigan, 1990 [1st ed. 1987]. 143–145.

²⁴ Harsányi, i.m. 25.

²⁵ FEJÉR, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829. IV. 3. 22. illetve 68.

²⁶ A két levél datálása problémás. Az ezekben leírt események, Béla és fia, István herceg ellentéte Pauler Gyula (i.m., t. II., 249.), illetve nyomában Makkai László és Mezey László (i. m., 356. jegyzet.) szerint 1262-ben következett be. A levelek tartalmából viszont kiderül, hogy az 1260-ban tartott strassburgi domonkos gyűlésre íródtak.

szegények iránti rokonszenvét, megemlíti, hogy visszaadta a sánták járását, a vakok látását. Mária leveléből kiderül, hogy János csodáit „széltében-hosszában” emlegetik, de a királynő csupán a férje és fia (István herceg, a későbbi V. István király, 1270–1272) közötti konfliktusban játszott közvetítő szerepét írja le konkrétan, mégpedig a Cantimpratensis által közölt példázattal szinte teljesen megegyező tartalommal.

A példázatban, illetve a levélben említett események hátterében István herceg 1250-es évek végétől folyamatosan nyomon követhető hatalmi törekvéseinek egyik mozzanata áll. István már 1257-ben fegyverrel vívta ki magának az erdélyi hercegi címet, amelyet apja nem akart neki adományozni, majd 1259–1260-ban Stájerország hercege lett, de ezt az osztrák tartományt még ebben az évben elveszítette. Címétől megfosztva, István újabb lázadásokat szított Béla király ellen. 1262–1263-ban több, a Mária levelében is említett egyezményre került sor apa és fia között, s ennek nyomán István „ifjabb királyként” szinte egész Kelet-Magyarország urává vált.²⁷

Cantimpratensis szövege nyilván ezen konfliktusok valamelyikére utalt, s forrása – ha nem is feltétlenül közvetlen módon – Mária királynő levele volt. Hogy ennek tartalma milyen formában jutott tudomására, arról nincs információnk. Talán a strassburgi gyűlésen részt vevő atyák egyike számolt be neki erről.

Nemcsak a magyar királyi pártól jutottak el azonban adatok Boszniai János életével, a rend magyarországi tevékenységével kapcsolatban. A káptalanra érkező magyar domonkosok tarsolyában még számtalan más történet is lehetett. Ennek bizonyítéka, hogy Thomas Cantimpratensis példázatai közül még egy foglalkozik a személyével.

A történet a püspök életszentségét volt hivatva kiemelni: Bosznia főpapjaként is oly módon élt, ahogy a koldulórendi barátok szoktak – bár több mint nyolcezer márká jövedelemmel bírt. Ló nélkül, gyalog járta be egyházmegyéjét, s csupán egy számár hordozta utána a prédikációhoz szükséges könyveket, illetve püspöki jelvényeit. Cantimpratensis fontosnak tartja megemlíteni, hogy János később a domonkosok rendfőnöke lett, utalva ezzel 1241-ben bekövetkező megválasztására.²⁸

Hogyan kerültek bele a 13. század közepén Németalföldön dolgozó domonkos író anyagába a hazai legendás esetek? Mint azt fentebb láttuk, az egyik legnyilvánvalóbb forrásnak az 1260-ban tartott strassburgi rendi káptalanon részt vevő magyar szerzetesek elbeszéléseit vagy az ide küldött írásos beszámolókat kell tartanunk. Bizonyosan ez történt a Boszniai Jánossal kapcsolatos két példázat esetében. A korábbi, a kun missziókat illető, vagy a

²⁷ SZENTPÉTERI Imre: V. István ifjabbkirálysága. In: Századok, 55. (1921) 77–87.

²⁸ Kölni ősnymtatvány, 299.

tatárjárásra vonatkozó eseteknél azonban más lehetőség is felmerül. A kun térítőtevékenység egyik legfontosabb hazai előmozdítója, aktív résztvevője Róbert esztergomi érsek volt, aki Liège-ben született, ugyanúgy, ahogy Cantimpratensis. Hogy Magyarországra kerülve nem veszítette el kapcsolatait szülőhazájával, azt bizonyítja a leuveni *Magnum Chronicon Belgicum*, amely maga is beszámol az érsek kunok közt végzett tevékenységéről.²⁹ De erről közöl adatokat a korszak jelentős ciszterci krónikása, Albericus Trium Fontanum is, aki nyilvánvalóan két másik – ezúttal francia származású – magyar főpaptól, Bertalan pécsi és Rajnaldus erdélyi püspöktől nyerte információit.³⁰ Róbert érsek és püspöktársai tehát levelezés útján vagy személyes kapcsolatrendszerük révén tájékoztatták hazájukat a magyar eseményekről. De ugyanígy lehetett a hazai csodás történetek forrása maga Boszniai János is, aki az 1230-as évek elején együtt dolgozott az esztergomi érsekkel, s az Aranybulla körül kialakult konfliktusokban közös platformra kerültek az uralkodóval szemben. János esetében nyilvánvaló, hogy amikor 1241-ben a domonkosok rendfőnöke lett, elvitte magával szent Domonkos érdsomlyói kultuszának hírét. Pontosán húsz történet került ilyen módon be a rendalapító 1245-ben írott újabb életrajzába, amelynek elkészítésére éppen János adott utasítást.³¹

Nem tudni viszont, hogyan kerültek el a tatárjárással kapcsolatos hírek Cantimpratensis-hez. János 1237 óta már nem tartózkodott hazánkban, de kapcsolatai révén talán tájékozódott a magyar hírekről. Az bizonyos, hogy Vincentius Bellovacensis domonkos író hatalmas léptékű *Speculum maius*-ának harmadik része, az 1250 előtt született *Speculum historiale*³² sok adatot közöl a tatárok pusztításairól. Bellovacensis forráshasználata még nem tisztázott a szakirodalomban, ezért nem eldönthető, honnan értesült az eseményekről. Az 1254-ben Budán tartott domonkos káptalani gyűlés szintén igen jó alkalmat szolgáltatott a magyar vonatkozású események megismertetésére a külföldi rendtársakkal.

²⁹ Ezekről lásd: *Makkai*, i. m. 17. 22. jegyzet. A krónika szövegét közli: *Pfeiffer*, i. m., 178–179.

³⁰ *Makkai*, i. m. 17. 20. jegyzet.

³¹ *Constantinus de Orvieto*: *Vita Sancti Dominici*. Kiadása: *Monumenta historica S. P. N. Dominici. Romae*, 1935. 197–260.

³² *Vincentius Bellovacensis*: *Speculum historiale*, ed. Douai, 1627.

A Bonum Universale szöveghagyományának továbbélése Magyarországon

Thomas Cantimpratensis műve a középkor egyik igen népszerű alkotása volt: 94 rövidebb-hosszabb (tehát nem minden esetben teljes szövegű) latin nyelvű kézírata maradt fenn világszerte, s számos francia és flamand fordítása is létezik.³³ Az elterjedés folyamatából Magyarország sem maradt ki: a 15. század közepéről két hazai kézírata is ismert. Mindkettő szepességi környezetben íródott, kompilátoraik pedig – nevük alapján – sziléziai származású egyházi személyek voltak. Az első 1448-ban keletkezett, a Szepesolasziban plébánosként működő, de korábban Lőcsén prédikáló Bartholomeus de Monstriberg tollából, s jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi.³⁴ A másik néhány évvel későbbi, 1453-as, feltételezhetően lőcsei munka, írnoka Jacobus Burger de Sommerfelt, s jelenleg a gyulafehérvári Batthyáneum tulajdona.³⁵ A két kézirat közül az előbbit volt csupán módomban megtekinteni. Olyan prédikációs segédkönyvről van szó, amely szentbeszéd-minták mellett más példázatok, orvosi traktátust, papi kézikönyvet is tartalmaz.³⁶ Cantimpratensis szövege az eredeti alkotás erősen rövidített változata, amely 103 történetet közöl, a teljes mű mintegy harmadát. Feltűnő, hogy a tanulmányunkban elemzett öt magyar vonatkozású példázat egyike sem fordul benne elő. Ennek okát azonban csak egy alaposabb, a kézirat keletkezési körülményeit, forrásait tisztázó vizsgálat tudja megválaszolni. A fent említett mintegy 100 kéziratból álló Cantimpratensis-korpuszból nagyon nehéz lenne minden támpont nélkül megállapítani, honnan származhat az Egyetemi Könyvtár dokumentuma. Nyilvánvalóan közép-európai közegre kell gondolnunk, talán a bécsi, krakkói vagy prágai egyetem vidékére. Mindenesetre érdekes, hogy ugyanabban a régióban (Szepesség, sőt Lőcse), ugyanabban a korban (15. század közepe), egyaránt sziléziai származású írók tollából származik a Bonum Universale de Apibus két ismert magyarországi kézírata.

A fentiekben bemutatott magyar vonatkozású példázatok az 1221–1260 közötti időszakban kerültek egy németalföldi domonkos író birtokába. Bár nem tudtuk egyértelműen meghatározni az átvétel pontos menetét, láttuk,

³³ Mindezekről lásd: *AXTERS, Stephanus G.*: Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224–1500. Louvain, 1970. 76–112.

³⁴ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 65. ff. 116–157.

³⁵ *SELECKÁ MÁRZA, Eva*: A Középkori Lőcsei Könyvtár. Szeged, 1997. No. 42. (A kézirat jelzete: R II 34).

³⁶ A kézirat leírását lásd: *MEZEY László*: Codices latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis (Codices Manuscriptorum I.). Budapest. 1961. 110–115.

hogy a csodás esetek számos időpontban és személy révén is eljuthattak a szerzőhöz. Mindez a domonkos rend élénk érdeklődését mutatja hazánk iránt és egyben feltárja azt a sokrétű kapcsolati hálót, amely a magyar provinciát a külföldi rendtartományokhoz fűzte. A 15. században aztán az információátadás menete megfordult: a „Méhek könyve”, mint a prédikációt segítő példázatgyűjtemények egyike jutott el Magyarországra, anélkül, hogy másolójuk annak hazai vonatkozásaival tisztában lett volna.

NAGY MÁRTA

AMBROGIO LORENZETTI: A JÓ KORMÁNYZÁS ALLEGÓRIÁJA. ERÉNYÁBRÁZOLÁSOK AZ ITÁLIAI TRECENTO MŰVÉSZETBEN ÉS ANTIK ELŐZMÉNYEIK

Az erények ábrázolása Ambrogio Lorenzetti freskóján

A sienai városháza gótikus palotájának, a Palazzo Pubblico-nak első emeleti tanácsstermében, a Sala dei Noviban 1338–40 között Ambrogio Lorenzetti olyan freskóciklust festett, melynek tartalmát a város vezetősége határozta meg. A terem három oldalát teljes szélességben kitöltik a monumentális falfestmények: az ablaksorral szemkötti, kb. nyolc méter széles falon A jó kormányzás allegóriáját találjuk a hozzá kapcsolódó erényekkel, a jobb oldali falon látható A jó kormányzás hatása a városi és a vidéki életre vele szemközt pedig A rossz kormányzás allegóriája és hatása a városi és vidéki életre. (Az utóbbi két falfestmény kb. 14–14 méter széles falfelületet tölt ki.) A Sala dei Novit képprogramja miatt nevezik úgy is, hogy a Béke terme vagy a Jó kormányzás terme.¹

A jó kormányzás allegóriája található a teremben a leghangsúlyosabb helyen (1. kép). A kompozíció jobb oldali csoportjában látható fehér hajú és szakállú, fehér és kék palástot ill. kucsmát viselő, trónuson ülő férfi maga a Jó Kormányzó allegorikus alakja, aki hangsúlyos szerepet kap egyrészt a többi figurához képest is hatalmas méretével, másrészt a csoportban elfoglalt központi helyzetével. Jobb kezében jogart tart, baljával pecsétet. A feje körül lévő betűk egyértelműen meghatározzák személyét: C·S·C·V (Commune Saenorum Civitatis Virginis),² ő Siena városának megszemélyesítője. A felirat jelentése (=a Szűz városának, a sienaiaknak a közössége) utal egyben arra is, hogy itt egy közösségi kormányzásról van szó, vagyis egy tanács áll az állam élén, így a figura a másik freskó rossz kormányzást megszemélyesítő tyrannosának még élesebb ellentétévé válik. Lábánál Remus fiai, Ascius

¹ *Drechsler*: Good and Bad Government 3.

² *Prokopp*: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 25.

és Senius, Siena mondabeli alapítói láthatók,³ melyek a város ókori eredetére utalnak, mellettük pedig magát a várost jelképező építmény áll. Mivel a művész a két antik Cupidóra emlékeztető figurát egy farkas ábrázolásával egészítette ki, így a jelenet a Romulus és Remus-legenda antik ábrázolásaira emlékeztet, melyeken az ikreket szoptató anyafarkas látható.

A trón két oldalán, (annak mintegy meghosszabbításán), az erényeket jelképező megkoronázott nőalakok ülnek, mint a jó kormányzó tanácsadói. (Azonosításukat egyértelművé teszi, hogy nevük följük van írva.) A keresztény teológia négy sarkalatos erénye, Prudentia (Okosság), Fortitudo (Erősség), Temperantia (Mértékletesség) és Justitia (Igazságosság), kiegészül Magnanimitas (a Nagylelkűség) és Pax (a Béke) perszónifikációjával. Az uralkodó feje fölött pedig a három isteni erény látható: Fides (a Hit), Spes (a Remény) és Caritas (a Szeretet) allegóriái lebegnek a kék háttér előtt.

A jó kormányzó jobbján a sor Pax alakjával zárul, aki a teljes freskónak megközelítőleg a középpontjában helyezkedik el, s hosszú, halványzöld tónusú fehér ruhájával világos foltként emelkedik ki a sötét háttérből, de kitűnik a kép többi, sötétebb ruhát viselő alakja közül is, mint a jó kormányzás egyik legfontosabb eredményének megtestesítője. Klasszikus profiljával és öltözkéiben antik istennőhöz hasonlít, amint kényelmesen hátradőlve, nagy, mintás párnákra támaszkodik. A távolba tekint, fején babérkoszorú van, bal kezében pedig szimbóluma, az olajág látható.⁴

A néző szempontjából tőle jobbra látható Fortitudo pajzzsal és buzogánnyal, ill Prudentia, aki a kezében tartott tálra mutat, melyen ez olvasható: „Preterium. Presens. Futurum.” (=Múlt. Jelen. Jövő.)

A jó kormányzó mellet túloldalon Magnanimitas jelenik meg, aki jobbójával koronát tart, míg bal kezével arannyal teli edénybe nyúl. Magnanimitástól jobbra látható Temperantia, kezében homokórát tart. A mellette ülő Justitia a jobb térdén tartott levágott fej fölött kardot tart, bal kezében pedig koronát. Előttük, a kép jobb alsó sarkában katonák vezetnek megkötözött foglyokat a jó kormányzó elé ítélkezésre.

Az uralkodó feje fölött lebegő három koronás nőalak az isteni erények perszónifikációi. Balra fehér ruhában Fides, keresztet tart a vállán, középen Caritas, aki jobbójában nyilat tart, bal kezében pedig egy lángoló szívet, mint az emberi szerelem és az isteni szeretet jelképeit. Jobbra Spes alakja látható, amint tenyerét feltartja, és egy a mennyet jelképező felhőben megjelenő sugaras glóriás Krisztusfej felé tekint, hiszen ő a remény forrása.

³ *Prokopp*: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 25. Rowley és Péter András szerint az ikrek Romulus és Remus (vö. *Rowley*: Ambrogio Lorenzetti 99. *Péter A.*: A trecento festészete 70.

⁴ *Prokopp*: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 25.

Justitia mint a jó kormányzás egyik alappillére még egyszer megjelenik a képen, a baloldalon kiemelt helyet kap: ünnepélyesen ül egy díszes trónuson (2. kép). Feje körül a következő felirat olvasható: DILIGITE JVSTITIAM QVI JVDICATIS TERRAM (Szeressétek az Igazságot, ti, akik a földet kormányozzátok).⁵ Fölötte Sapientia (a Bölcsesség szárnyas géniusza lebeg, aki kezében könyvet és hatalmas mérleget tart. A mérleg két szárát Justitia tartja egyensúlyban. A mérleg bal serpenyőjében térdelő angyal a jobbában lévő karddal egy megkötözött fogoly fejét vágja le, míg bal kezével egy királyt koronáz meg. Feje fölött a (DIS)TRIBVTIVA (=osztó) felirat olvasható, ami arra utal, hogy egyenlő mértékben oszt jót és rosszat, kinek-kinek érdeme szerint. A mérleg másik serpenyőjében térdelő angyal pedig egy kosárból vagy ládikából pénzt ad egy polgárnak és fegyvert egy másiknak. Ennek a mozzanatnak társadalmi, politikai értelme van: a városban élő kereskedők és nemesek közötti egyensúlyra utal. Feje fölött a COMVTATIVA (=kiegyenlítő) felirat látható.⁶ A mérleg két serpenyője egyensúlyban van, ahogy egyensúly áll fenn a büntetés és a jutalmazás között.⁷

Justitia figurája alatt díszes fehér ruhát viselő nőalak ül, ölében nagyméretű gyalut tart, mely tevékenységét jelképezi, és ezen olvasható neve: ő Concordia (az Egyetértés). A mérleg serpenyőjéből lelógó fonalat ő fogja össze, és a közösséget vezető Huszonnégyek Tanácsa egyik tagjának adja át. Ez a mozzanat arra utal, hogy a polgárok egyetértése nélkül nem valósulhat meg a „jogállam”.⁸ A tanács tagjai ebből az irányból haladnak ünnepélyes rendben a Sienát jelképező uralkodó felé, aki a rendről és a békéről gondoskodik, hogy átadják neki az Egyetértés fonalat.⁹ A művész szignatúráját a város vezetőségének testülete alatt helyezte el, ahol díszes, aranyozott betűkkel ez olvasható: AMBROSIVS LAURENTII DE SENIS HIC PINXIT VTRINQVE.

A teljes kompozíció vízszintesen három részre tagolható. Az előtérben Concordia, Siena város XIV. századi kormányzata foglal helyet, egy oltárszerű emelvényen az ikrek és az anyafarkas, tőlük jobbra pedig a foglyokat vezető katonák. Efölött – a középső, s egyben leghangsúlyosabb szinten – egy széles, perspektivikusan ábrázolt emelvényen csoportosulnak a jó kormányzás és az őt kísérő erények allegorikus figurái. Legfölül, az égi szférát

⁵ Péter A.: A trecento festészete 67.

⁶ Már Arisztotelész a Nikomakhoszi etikában (V 2-7) különbséget tesz Justitia distributiva és commutativa között (LCI II. 467.)

⁷ Rowley: Ambrogio Lorenzetti 101.

⁸ Drechsler: Good and Bad Government 17.

⁹ Prokopp: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 25.

jelképező kék háttér előtt, az isteni erények és Sapientia perszonifikációi lebegnek.

Az alsó sáv az emberi szféra, itt a korabeli Siena lakóinak realista ábrázolását láthatjuk. Elsősorban az előtérben párosával haladó tanácstagok esetében törekszik az individualizáló ábrázolásra, így ezek egyéni vonásaikkal a reneszánsz portréábrázolás kezdetét jelentik.¹⁰ A középső sáv figurái a legnagyobb méretűek, a művész lazábban helyezi őket egymás mellé, nincsenek egymás takarásában, ezáltal válnak hangsúlyossá, hiszen ők a képprogram filozófiai mondanivalójának legfőbb hordozói. A szimbolikus figurák (a jó kormányzó és az erények) egyén feletti formában jelennek meg. Az erények közül pl. Justitia, Concordia, Pax és Fortitudo szinte teljesen egyformák: monumentális, tömör nőalakok, akiknek jelentése nem egyéni, vonásokból, hanem az attribútumokból és feliratokból derül ki.¹¹

A vízszintes tagolással kialakított három szint mégsem különül el egymástól teljesen, hiszen két függőleges tengely is biztosítja összekapcsolódásukat. Az egyik, a hangsúlyosabb tengely a főalakra, a jó kormányzó figurájára épül, s Caritas, az uralkodó, ill. az emelvényen elhelyezkedő ikrek alkotják. A másik függőleges tengely a kép bal oldalán Sapientia, Justitia és Concordia alakjával vezet át az isteni szférából az erényeken át az emberi társadalom világába.

A középkori művészet első politikai allegóriája ez a freskó.¹² Az ábrázolásokat a város rendelte, de nem tudjuk, hogy milyen szöveg alapján. Az azonban bizonyos, hogy a képciklus témája Szent Ágoston *De Civitate Dei* című művére vezethető vissza, mely igen nagy hatással volt a középkori politikai gondolkodásra.¹³ Nem valószínű azonban, hogy aki Lorenzetti képciklusának tematikáját megfogalmazta, közvetlenül Szent Ágoston művéből merített, forrása inkább egy, Szent Ágoston államelméletéből kiinduló, azon alapuló politikai irat lehetett.¹⁴

De e programban felismerhető az arisztotelészi állambölcsélet hatása is. Arisztotelész Politikája már 1260 körül megvolt latin fordításban, melyhez a XIII. század közepén Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás, a párizsi egyetem professzorai kommentárt is készítettek, így a mű egész Európában ismertté vált. Ezen kívül az antik római szerzők is, (így Cicero és Sallustius,)

¹⁰ Prokopp: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 25.

¹¹ Péter A.: A trecento festészete 68.

¹² Prokopp: Olasz festészet a XIV. században 24.

¹³ Szent Ágostonnál a Civitas Deivel (Isten államával) ellentétes fogalom a Civitas terrana (a földi állam, az ember állama), amelyek itt a jó és a rossz kormányzással azonosíthatók. (Péter A.: A trecento festészete 67.)

¹⁴ Péter A.: A trecento festészete 67–68.

hasonló gondolatokat hangsúlyoztak.¹⁵ Az állam célja az emberek jó és boldog élete – ezt fogalmazza meg Arisztotelész a Politikában (I 1252b), és paduai Marsilius, Lorenzetti korának politikai filozófusa is ezt a gondolatot veszi át (Defensor pacis I. IV.1). S a freskósorozat is ezt a gondolatot vizualizálja.¹⁶

E gondolkodók szerint a Béke és Egyetértés képezik az állam sarokpilléreit, melyet az Igazságosság szilárdít meg. A római auctorok emellett a Biztonság (Securitas) szerepét hangsúlyozzák. Ambrogio A jó kormányzás hatásai a városi és a vidéki életre című freskóján Securitas figurája lebeg a Siena környékére emlékeztető táj fölött.¹⁷

XX. századi történészek azonban megállapították, hogy a XIV. századi Toszkána korántsem volt Árkádia: oligarchia volt, melyet diszkrimináció és az uralkodó rend bizonytalansága jellemezett. A jó kormányzás művészi ábrázolása ill. irodalmi-filozófiai említése csupán propaganda és politikai utópia volt,¹⁸ s ugyanaz igaz A jó kormányzás hatásai esetében is, melynek megvalósításához az ábrázolt erényekre van szükség.¹⁹

Ikonográfia

Az irodalmi források a négy sarkalatos erényt (Justitia, Tortitudo, Prudentia és Temperantia), melyektől a jó cselekedetek függenek, már az antikvitásban meghatározták, így Platón, Arisztotelész, Cicero, ill. Macrobius.²⁰ Ambrosius az etikának ezt a klasszikus rendszerét vette át De officiis clericorum című művében, és a keresztény gondolkodás a cicerói erkölcstan rendszeréhez igazodott. A három teológiai erény (Fides, Spes, Caritas) viszont sajátosan keresztény erény, és Szent Pál tanításain alapul (1 Kor 13).²¹

Képi ábrázolásuk már az ókeresztény kortól megtalálható, s ikonográfiájuk az antik római ábrázolásokra épült: ilyen előzménynek tekinthető pl. költő ábrázolása múzsáival mozaikokon és szarkofágokon, császárkori erényektől kísért uralkodó a császárkori pénzérméken vagy a kozmikus fogal-

¹⁵ Prokopp: Olasz festészet a XIV. században 25. ill. Pietro und Ambrogio Lorenzetti 13.

¹⁶ Drechsler: Good and Bad Government 6.

¹⁷ Prokopp: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 13.

¹⁸ Drechsler: Good and Bad Government 10.

¹⁹ Drechsler: Good and Bad Government 6.

²⁰ Platón: Az állam IV 427. Arisztotelész: Nikomakhoszi etika IV 3,6. Cicero: De officiis I 5. De inventione II 53. De finibus bonorum et malorum II 21. Macrobius In: Somnium Scipionis I 8. (LCI IV. 364.)

²¹ LCI IV. 364.

mak (hónapok, évek, bolygók vagy szelek) ábrázolásai. Az ókeresztény művészetben néha angyalalakban is megjelennek, s ezek a perszifikációk általában klasszikus öltözékben vannak, attribútumaik nincsenek, csak a feliratokról azonosíthatók.²²

Majd a karoling művészet folytatja és fejleszti tovább az antik ikonográfiát, s itt az erények már attribútumokkal jelennek meg: Prudentia mint scientia scripturarum könyvvel, Justitia mérleget tart, Temperantia fáklyát és korsót, míg Fortitudót felfegyverezve ábrázolják. Ám ezek az attribútumok változtathatók voltak: így Prudentia tarthat keresztet is, Justitia kardot és pálmaágat, míg Temperantia ostort és gyeplőt, de még gyakoribb volt Temperantiának az a fajt ábrázolása, melyen korsókból vizet és bort vegyít össze, vagy a tüzet vízzel kioltja. Ezek az attribútumok igen népszerűek voltak, mivel közérthetőek. A teológiai erényeket a középkorban nem olyan gyakran ábrázolták attribútumokkal. Ha mégis, Fides keresztelő kutat tart, Spes olajágot, Caritas pedig ételt és italt oszt.²³

A román kori és gótikus portálokon az erények a bűnök felett győzedelmeskedő figurákként jelennek meg. Az erények attribútumai itt eltérhetnek a korábbiaktól. Pl. a párizsi Notre Dame nyugati középső kapuzatán a Lorenzettinél megjelenő erények a következő attribútumokkal szerepelnek: Prudentia kígyóval, Caritas báránnyal, Spes zászlóval, Fides kereszttel, Fortitudo oroszlánnal, Concordia olajággal. Ezeken kívül néhány erénynek más attribútuma is előfordulhat ebben a korszakban: Caritas ruhát oszt, Spes egy korona után nyúl, Fortitudo fegyverzetben jelenik meg.²⁴

Az itáliai trecento művészetben további újítások történnek az erények ikonográfiájában. Ennek szép példái Giottónak a padovai Aréna-kápolna falait díszítő freskói (1305–10). Hét erény ábrázolása látható a hajó déli falának alsó képsávjában, velük szemben, az északi falon pedig a hét főbűn allegóriája található. Az erények az apszistól nyugat felé haladva: Prudentia, Fortitudo, Temperantia, Justitia, Fides, Caritas és Spes (4–10. kép). Az erények nagyméretű figurái Giottónál már sokkal emberibbek, mint a korábbi korszakokban. Térbeli kiterjedésüket érzékelteti a művész, monumentális domborművek és kerek szobrok hatását keltik, melyek nagyrészt tömör, kőajtókeretet utánzó festett látszatarchitektúrában jelennek meg.²⁵ Prudentia írópultnál ül, előtte nyitott könyv van, s a kezében tartott tükröt nézi. Fortitudo fegyverzetben jelenik meg, hatalmas pajzsán szimbólumállata az

²² LCI IV. 363–366.

²³ LCI IV. 366–367.

²⁴ LCI IV. 368. old.

²⁵ Ábrázolási módjuk arra utal, hogy Giotto ismerhetett antik szobrokat, ill. reliefeket a császárkoból. (Péter A.: A trecento festészete 22.)

oroszlán látható, jobb kezében kétélű kardot tart. Temperantia ék van, kezében pedig egy hüvelyébe dugott kardot tart. Justitia mérleget tart, melynek serpenyőiben az osztó és a büntető Igazság látható: egyikük kardjával készül lesújtani, míg a másik előrenyújtott kezével megkoronáz egy aranyművest(?) (7. kép).²⁶ Fides bal kezében iratszalagot tart, melyen a hitvallás kezdete olvasható, jobb kezében pedig van, melynek szárával szétmorzsol egy szét-tört bálványt. Ezenkívül fején fátyol látható, mely az ókori matrónák jellemző viselete volt, s Fides általános attribútumai közé tartozik.²⁷ Caritas, aki egy gyümölcsökkel és virágokkal teli kosarat tart a kezében, lába alatt pénzeszsákok, melyek tartalmát a rászorulóknak osztja szét, bal kezével pedig egy szívet nyújt át Krisztusnak, akinek félalakja a képmező jobb felső sarkában jelenik meg. Spes fölfelé száll, hogy elvegyen egy koronát. A nőalakok olyan szoros kapcsolatban vannak attribútumaikkal, hogy azok a velük ábrázolt erényeket egyértelműen meghatározzák és azonosíthatóvá teszik.²⁸

A padovai Aréna-kápolna titulusa: Santa Maria della Carità (Mária, a Szeretet, az Irgalmasság anyja). Ebből következik, hogy ez a teológiai erény kiemelt szerepet kap a kápolna ikonográfiai programjában. Így nem csak az erények sorában, hanem a kápolna főhelyén, a diadalív fölötti lunettában újra megjelenik Caritas figurája, ezúttal mint az isteni cselekedetekben megnyilvánuló Szeretet.²⁹ A diadalív egyik pilléréen ábrázolt Mária látogatása Erzsébetnél-jelenet is allegorikus értelmű: a tevékeny Szeretet szép példája.³⁰ Az Utolsó ítélet kompozíció keresztjének jobb oldalán pedig Enrico Scrovegni térdelő alakja nyújtja át a kápolnát a Madonna della Caritának, akit két szent kísér. A Madonna és a két szent itt lehetnek a három isteni erény megszemélyesítői: vagyis Mária koronás alakját mint Caritast kíséri a Hit és a Remény.³¹ Amint a kápolna ikonográfiai programja is mutatja, az erényeket nem csak perszónifikációk formájában ábrázolták, hanem Mária vagy egy-egy szent alakja is megszemélyesítheti őket, ill. bibliai jelenetek is jelképezhetnek bennük kifejezésre jutó erényeket.

Caritas az első a teológiai erények közül. A XII. század óta jelenik meg a templomok homlokzatán ábrázolt erény- és bűnciklusokban.³² Két fajtáját

²⁶ LCI II. 470. A freskó sérülése miatt nem látszik egyértelműen, hogy a figura kinek és mit nyújt.

²⁷ LCI II. 33–34.

²⁸ LCI IV. 374.

²⁹ *Prokopp*: Giotto freskói a padovai Aréna-kápolnában 13.

³⁰ *Prokopp*: u. o. 14.

³¹ *Prokopp*: u. o. 15.

³² Legkorábbi és leggyakoribb előfordulása Franciaországban (pl. Chartres, Párizs, Amiens). LCI I. 349.

különböztették meg: Caritas Dei (az isteni szeretet), melynek nem volt attribútuma, és Caritas proximi (a hozzátartozók, embertársak iránti szeretet), melynek attribútumai a serleg, tál és kenyér voltak. Az itáliai művészet a XII. század végén a francia portálok ikonográfiai programját vette át, s itt még Caritast attribútumok nélkül ábrázolták. Nicola Pisano első Caritas-ábrázolása a gyermekkel (1259, szószék a pisai keresztelőkápolnában) nem talált közvetlen követőkre, míg a második (1266/68, szószék a sienai dómban) lángokkal ábrázolta mint Caritas Deit, s ez az ikonográfia egészen a XVIII. század végéig ismétlődött. Giotto az Aréna-kápolnában egyesítette Caritas Dei és Caritas proximi ábrázolását, azzal, hogy Caritast szívvel és gyümölcsöstállal a kezében, azaz mindkét szeretet attribútumaival ábrázolta.³³

A teológiai erények ábrázolása még A jó kormányzás allegóriája előtt Ambrogio Lorenzettinek egy korábbi művén is előfordul, a Massa Marittima-i oltár Miestáján (1335) (11. kép). A madonna trónjának három lépcsőfokán három koronás nőalak ül. Az alsó fokon Fides, fehér ruhában, a jobbójában tartott tükörben látható Ianus-fejre mutat, mely az Ó- és az Újtestamentumot jelképezi.³⁴ A második fokon Spes aranydíszítésű sötétzöld ruhában az élet koronájára tekint, mely az ölében tartott torony csúcsán található. A legfelső fokon, a Madonna lábánál ül Caritas, aranysárgaruhában, a jobbójában Amor nyila, baljával egy égő szívet tart. Attribútumai az égi és a földi szerelem képi ábrázolásai, s ezzel összeolvad az antik és a középkori szimbolika.³⁵ Főleg Caritas ábrázolásán érződik az antik plasztika hatása, szoborszerű vonásai konkrét szoborelményeknek tulajdoníthatók.³⁶

Ambrogio Lorenzettit bár Giotto sienai követőjének tartják, A jó kormányzás allegóriájában csak részben veszi át elődjétől az erények attribútumait, az alakok ábrázolásánál is kevésbé érvényesül az Aréna-kápolnabeli figurák szoborszerű, antik hatást idéző megformálása, Giottónál jobban ragaszkodik a középkori ábrázolásmódhoz.³⁷ A kép baloldali Justitia-figurájának ikonográfiája viszont teljes egészében követi a Giottónál szereplőt (3. kép).

³³ LC I. 350–351.

³⁴ Prokopp: Pietro und Ambrogio Lorenzetti 22.

³⁵ Prokopp: u.o. 13.

³⁶ Elképzelhető, hogy az oltár festése idején ásta ki Ambrogio azt az antik szobrot, melytől Ghiberti említést tesz, vagy Rómában járt, és ott látott ókori szoborműveket. Az viszont biztos, hogy az antik művészet hatása itt jelenik meg először Ambrogio Lorenzetti művészetében. Egyébként Giotto útján kellett megismerkednie az ókor tárgyi emlékeivel és az antik szemléletből származó képalkotási elvekkel. Egyensúlyt teremt az antik és a középkori ábrázolási elvek között. (Péter A.: A trecento festészete 65.)

³⁷ Péter A.: u. o. 29.

Justitát ülő vagy álló, gyakran megkoronázott nőalakként ábrázolják. Attribútumai közül a mérleg már a görög sorsmeghatározó és ítélkező istenségek (Nemesis, Themis, Kairos stb.) ábrázolásain megtalálható. A késő-római korban felbukkanó Justitia a római Aequitastól vette át a mérleget mint állandó attribútumot. A mérleg mindig azt jelzi, hogy meg kell találni a határt a jog és a jogtalanság között. A kardot, mint a büntető igazság szimbólumát, viselte már a görög Nemesis vagy Themis is, a XIII. századtól azonban rendszerint a mérleggel együtt fordul elő. Különleges ikonográfiai típusnak számít Justitia, aki büntet és jutalmaz egyszerre. Így jelenik meg már Giottonál is és Lorenzetti ezt veszi át freskója baloldali Justitia-ábrázolásán, míg az erények jobboldali csoportjában megjelenő Justitia-figura más megfogalmazásban ugyan, de szintén az egyszerre büntető és jutalmazó Igazság ikonográfiai típusát követi az ölében tartott levágott fejjel és a koronával.³⁸

A Lorenzetti freskóján látható Sapientianak szintén megtalálhatók az ikonográfiai előzményei. Az isteni Bölcsességet többnyire bő ruhát viselő, koronás, dicsfényes nőalakként ábrázolták. A középkori művészetben viszont az sem ritka, hogy a Sapientiát Mária, Krisztus vagy egy angyal alakja személyesíti meg. Ez utóbbi típussal találkozunk A jó kormányzás allegóriája című freskón is. Az angyalként való ábrázolás a bizánci monumentális festészetben gyökeredzik, ott is a XIII. századtól jelenik meg, többnyire szárnyas alakként.³⁹

Erényábrázolások az antik művészetben

A fenti erények ábrázolásának előzményeit jórészt megtaláljuk az antik római művészetben, hiszen a római császárok előszeretettel használták fel ezeket politikai propagandájukban. Viszont az erények előfordulásában jelentős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg. A Lorenzetti-freskón előforduló tizenegy perszifikáció közül pl. Fortitudónak, Prudentiának, Temperantiának, Magnanimitasnak, és Sapientianak az antik művészetben nem maradtak fenn egyértelműen azonosítható figurális ábrázolásai.⁴⁰

A keresztény teológiai erények, Fides, Spes és Caritas az antikvitásban is meglévő erények, de sokszor egészen más értelemben használták őket. Caritas pogány értelemben elsősorban a hozzátartozók, a nép ill. a haza iránti szeretetet jelentette, míg a keresztényeknél inkább az istenszeretet és a hozzánk legközelebb állók iránti szeretetként az isteni erények egyike lett. Az

³⁸ LCI II. 467–470.

³⁹ LCI IV. 40–42.

⁴⁰ A LIMC-ben legalábbis, mely a Római Birodalom területén a teljességre törekedve fennmaradt ábrázolásokat feldolgozza és értelmezi, nem szerepelnek ezek a címszavak.

ókorban csak névfelirata fordul elő pénzérméken kézfogás (*dextrarum iunctio*) ábrázolásával, s a régi szenátori hagyományok alapján a két császár közötti kollegiális együttműködésre utal.⁴¹ Egyértelműen azonosítható figurális ábrázolása azonban nem maradt fenn.

A latin nyelvben a *fides* szónak alapvetően két jelentése van: hit és hűség, de míg a kereszténység az előbbi, az antik kultúra az utóbbi jelentését állította előtérbe. A római vallásban a hűség és a szavahihetőség kultikusan tisztelt perszonifikációja volt. A legősibb római kultuszok egyike kapcsolódik hozzá, melyet még a Kr.e. VII. századból eredeztetnek. Rómában *Fides* az egyik legfontosabb jogi értékévé fejlődött. Cicero megfogalmazásában a *fides* az igazságosság alapja (*fundamentum iustitiae*). Szimbolikusan úgy tartották, hogy *Fides* a jobb kézben lakozik, így a jobb kéz is szent volt. Perszonifikációját mindig nőalakban ábrázolták, hosszú chitont vagy peplost viselve, fején általában koszorú, esetként babékoszorú vagy lepel volt. Attribútumai igen változatosak: előfordul polgári attribútumokkal (*patera*, bőségszaru, gyümölcskosár vagy kalászos gabona) ill. a hatalom jelképeivel (*globus* vagy katonai jelvényrúd). Nagyon gyakran *Fides* attribútumait láthatjuk az érméken maga *Fides* alakjának ábrázolása nélkül. Pl. kinyújtott jobb kéz vagy gyakrabban két összekulcsolódó jobb kéz (*dextrarum iunctio*) idézi fel. Számos elbeszélő ábrázolása is van a *fides* fogalomnak, melyek magát *Fidest* nem foglalják magukba. Legkiemelkedőbbek azok a jelenetek, melyek a császárt mutatják katonai egyenruhában, hatalmi ill. katonai jelvényekkel, vagy amint egy katonával kezét fog. Ezek az ábrázolások nyilvánvalóan az *imperator* és a hadsereg közötti kölcsönös hűségre vonatkoznak.⁴²

Spes a remény perszonifikációja. Ábrázolásai a Kr.e. III. századtól jellemzőek, ezek valószínűleg a Forum Holitoriumon lévő templomában álló kultuszszobrára vezethetők vissza. Attribútumai: a lépő mozdulat, fején diadém, egyik kezével ruhája szegélyét fogja, másikat előrenyújtva felemeli, s benne virágot tart. Nem elsősorban politikai tartalmú fogalom volt, a császárkorban mégis a hatalmi ideológia része lett, amikor *SPES PVBLICA* felirattal megjelent a császárok pénzérméin, s egyértelműen a császárra mint a nép jötevőjére utalt.⁴³

Iustitia az igazságnak mint jogi fogalomnak a perszonifikációja. A trónon ülő, diadémmal ékesített, jogart tartó *Iustitia* elsősorban úgy jelenik meg, mintegy uralkodó istenség, aki *imperiummal* és *auctoritással* rendelkezik. Attribútumaként előfordulhat még bőségszaru vagy *patera* is. Ha

⁴¹ Kr.u. 238. Pupienus és Balbinus pénzérméin *CARITAS MVTVA AVGG* felirattal. (LIMC III. 180.)

⁴² LIMC IV. 133–137.

⁴³ LIMC VII. 804–806.

IVSTITIA AVGVSTA vagy AVGVSTI felirattal fordul elő, hangsúlyt kap, mintha a princeps sajátos erényéről lenne szó. Perszónifikációjának alkalmazása főként a császárság első századaival kötődik: először Tiberius veretein fordul elő, s az ábrázolás célja az, hogy tanúsítsa a császár legitimitását, akinek kormányzása a joggal egyező.⁴⁴

Concordia, az egység perszónifikációja. Fogalma egységet jelent a családi körtől a nagyobb csoportokon át egészen az állam és az emberiség egységéig. Általában egyenrangúak közötti magatartást fejez ki. A római művészetben elsősorban az állam különböző csoportjai közötti belső politikai egységet jelöli, tágabb értelemben a házasság példás egységének ábrázolására szolgál. Tisztelete Rómában a Kr.e. IV. századtól bizonyított, az egyik első olyan fogalom, melynek istenként állami kultusza lett, s ez a császárkorban Róman kívül is széles körben elterjedt. Széleskörű elterjedésének és a fogalom sokrétű értelmének megfelelően számos attribútumot vett fel az idők során, így ábrázolták jogarral, bőségszaruval ill. paterával. Előfordul hadijelvényekké, de a kezét fogó katonák ábrázolása is a császár és a hadsereg közötti egyetértést fejezi ki. Concordia mellett időnként láthatók asztrális szimbólumok (globus, félhold vagy csillagok), melyek a világmindenségre terjesztik ki a fogalmat (ld. Augustus alatt: consensus umiversorum). Ezen kívül a figurális ábrázolást Concordia esetében is helyettesítheti a kézfogás motívuma (dextrarum iunctio), mely az egyetértést meghatározza.⁴⁵

Pax a béke perszónifikációja. Maga a fogalom a korai római vallásban gyökerezik: pax deum = az istenek békéje. Az Ara Pacis felállítása óta (Kr.e. 9) állami tiszteletben részesítették, s fő jelzője az Augusta lett. Egészen a késő antikvitásig a császárral kapcsolták össze a fogalmat, akitől a békét remélték. Míg Concordia és a vele rokon Securitas a belső békét szimbolizálták, Paxnak kül- és belpolitikai funkciója volt. Jelölte a békeszerződést, melynek megkötéséhez fegyverrel kivívott győzelem vezetett. Leggyakoribb attribútuma pénzérméken kezdettől fogva az olajág, (az actiumi csata után a babérág vagy babérkoszorú is), és a bőségszaru. Ehhez jön Octavianus idején a caduceus, mint szerencseszimbólum. A középső és későcsászárkorban Pax jogart is tarthat. Előfordul, hogy Paxot úgy ábrázolják, amint elégeti a fegyvereket, s ez az ábrázolás az újkorban is továbbél.⁴⁶

Azonban nem csak Pax ikonográfiája él tovább, számos, az antikvitásban kialakult perszónifikáció megjelenik későbbi korok művészetében, s ezek továbbviszik attribútumaikat is. A trecento művészet az első olyan korok, amikor ez fokozottan igaz, hiszen a reneszánsz hajnalán a művészek

⁴⁴ LIMC Suppl. 661–663.

⁴⁵ LIMC V. 492–502.

⁴⁶ LIMC VII. 204–212.

előszeretettel veszik át a fennmaradt antik mintákat, s használják fel – a rómaiakhoz hasonlóan – politikai propaganda céljára.

Bibliográfia:

D'Arcais, Francesco Flores: Giotto (Milano, 1995).

Drechsler, Wolfgang: Good and Bad Government. Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Siena Town Hall as mission statement for public administration today (Bp. 2001).

Kirschbaum: Lexikon der christlichen Ikonographie (LCI) (Bécs, 1972).

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) (München, 1999).

Péter András: A trecento festészete (Bp. 1983).

Prokopp Mária: Giotto freskói a padovai Aréna-kápolnában (Bp. 1988).

Prokopp Mária: Olasz festészet a XIV. században (Bp. 1986).

Prokopp Mária: Pietro und Ambrogio Lorenzetti (Berlin, 1985).

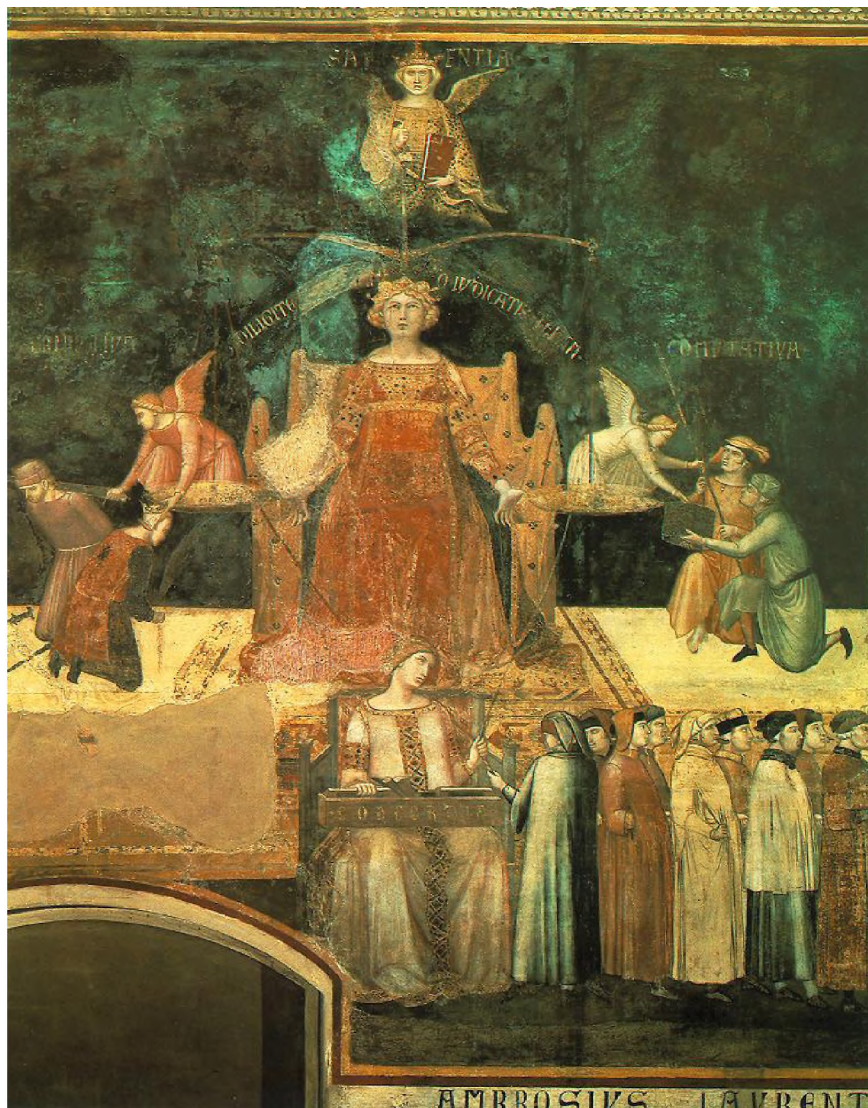
Rowley, George: Ambrogio Lorenzetti (Princeton, 1958).

1. ábra: Amrogio Lorenzetti: A jó kormányzás allegóriája

2. ábra: Pax, A jó kormányzás allegóriája c. festményről

3. ábra: A jó kormányzás allegóriája, részlet: Sapientia, Iustitia, Concordia

4. ábra: Prudentia, Giotto:
Aréna-kápolna

5. ábra: Fortitudo, Giotto:
Aréna-kápolna

6. ábra: Temperantia, Giotto:
Aréna-kápolna

7. ábra: Justitia, Giotto:
Aréna-kápolna

8. ábra: Fides, Giotto: Aréna-kápolna

9. ábra: Caritas, Giotto: Aréna-kápolna

10. ábra: Spes, Giotto:
Aréna-kápolna

11. ábra: Ambrogio Lorenzetti:
Maestà

KRISTÓF ILONA

„VESTER STEPHANUS DE WARDA SCOLARIS IURIS CANONICI” – VÁRDAI ISTVÁN EGYETEMI ÉVEI ITÁLIÁBAN¹

A jómódú, szabolcsi köznemesi család, a Várdaiak felemelkedésének a 15. század második felében lehetünk tanúi. A család a vármegyei politizálásban ügyesen forgolódva gyarapította vagyonát, és az Albert halála után bekövetkező „zavaros idők” is a saját hasznára fordította. 1441-ben birtokaik földrajzi elhelyezkedésénél fogva, Hunyadi csillagának felemelkedését követve a családot Ulászló pártján találjuk, az ’50-es években már V. László lelkes hívei, sőt Mátyás uralkodása alatt is nő befolyásuk, hatalmuk. Nevezhetnénk őket ügyeskedőknek, köpönyegforgatónak is, de ha nem akarunk ítélni, és fekete-fehér hősokeket keresni, akkor politikai realitásérzéküket és éleslátásukat emelhetjük ki. Mindez a taktikai érzék és intelligencia remekül megragadható a család egyik legtehetségesebb tagjában Várdai Istvánban is. Kiváló választás és jó befektetés volt az árva István iskoláztatása, bár sokszor komoly áldozatokat követelt a családtól, hiszen az ő összeköttetései, karrierje jótékonyan hatottak majd rokonai előmenetelére is.

A joghallgató István levelei számos érdekes kultúrtörténeti vonatkozással gazdagítják elképzeléseinket a 15. századi viszonyokról. S ezek a levelek keltették fel érdeklődésemet a Várdaiak iránt, István pályáját összeállítva számos ellentmondásba botlottam, amelyeket az alábbiakban próbálok tisztázni.

Rövid pályakép

A Várdai család legrégebbi őseit, mint annyi más szabolcsi család (pl. Báthoriak, Gutaiak, Anarcsiak) esetében is a Gutkeled nemzetségben találták meg.² A nemzetséget alapító hohenstaufeni testvérpár Kézai krónikája sze-

¹ Várdai István ferrarai leveleit kiadta *Lukcsics Pál*. In: *Történeti Szemle* 1929. 124–136. (A továbbiakban: *Lukcsics: Levelek*)

² *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1865. 12. kötet 54. (A továbbiakban: *Nagy Iván*)

rint Péter király uralkodása idején érkezett Magyarországra.³ A 17. századi szájhagyomány viszont egészen az utolsó angolszász királyokig vezeti vissza a Várdaiak családfáját.⁴ A nyilvánvalóan regényes eredeztetés nem állt távol a kor szellemétől. Az ekkorra már kihalt család birtokain többek között a Telegdiek, a Nyáryak és rajtuk keresztül az Eszterházyak osztoztak. A Várdai lányok birtokaik mellett előkelő ősöket is hozományul kaptak, Nyáry Pál és Várdai Kata lánya, Nyáry Krisztina volt gróf Eszterházy Miklós felesége, így maradt fenn a családi monda az Eszterházy naplóban. Az Eszterházyak frissen meggazdagodott családként maguk is ragaszkodtak az előkelő eredeztetéshez, egészen Attiláig vezették vissza családfájukat. A család politikai súlya, vagyona nemcsak megkövetelte, hanem lehetővé is tette a dicsőséges múlt felidézését, előállítását, nem véletlen, hogy az első genealógiai munkák is az Eszterházy családról készültek.

A családra vonatkozó adatok a 14. századtól szaporodnak meg. Várdai Domonkos fiai alapozzák meg a család karrierjét Zsigmond udvarában. A Szabolcs megyei Kisvárdá oppidum és a hozzá tartózó erősség bizonyosan a még köznemesi Várdai család kezében volt a 15. században.⁵ Domonkos fiai közül Mihály, Pelbárt és Miklós vett részt Zsigmond hadjárataiban.⁶ A három, felnőttkort megért fivér közül Pelbárt volt István apja,⁷ testvérei: Zsuzsanna, Potenciána (Szokoli János – a későbbi váradi kanonok és csanádi püspök – anyja), Anna, Mihály, Aladár voltak. Egy 1404. évi oklevél említi még Pelbárt lányai között Ilonát és Katalint – ők bizonyosan nem érték meg a felnőttkort.⁸ Pelbárt pályáját Ozorai Pipó familiárisaként folytatta,⁹ míg vé-

³ *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Bp., 1999. 121.

⁴ Az Esterházyak családi naplója. Közzéteszi: *Szilágyi Sándor*. In: Történelmi Tár. 1888. 223–224. A szájhagyomány egészen Szent Edmund királyig vezeti vissza a családfájukat. Az unokák, Edmund és Edvárd hercegek az apjukat meggyilkoltató Nagy Kanut elől Magyarországra menekültek, és egyes angol források szerint be is házasodtak Szt. István családjába. Erről a kérdéstről bővebben: *Fest Sándor*: Edmund Ironside angol–szász király fiai Szent István király udvarában, Skóciai Szt. Margit. In: Szent István emlékkönyv II. Szerk. *Serédy Jusztián*. 525–551.; *Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. In: Turul, 53 (1939) 1–42.

⁵ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890., 1904., I. 506–507. (A továbbiakban: *Csánki*)

⁶ A Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső*. I–XII. Bp., 1872–1932. (A továbbiakban: Zichy Okltár) 1399 török elleni hadjárat Zichy Okltár VIII. 663.; 1405 boszniai hadjárat Zichy Okltár V. 111.; 1422–1423 havasalföldi hadjárat Zichy Okltár V. 512.

⁷ *Nagy Iván* 56.; *Virágh Ferenc*: Adatok Kisvárdá történetéhez. Szerk. *Ács Zoltán*. Nyíregyháza, 1981. 63. (A továbbiakban: *Virágh*)

⁸ Zichy Okltár IV. 486.; *Virágh* 64.

⁹ Zichy Okltár V. 362.; *Virágh* 64.

gúl 1430-ban szatmári alispánként említik utoljára.¹⁰ Korán elhunyt apja után, nagybátyja, Miklós – a legifjabb testvér – vette át István nevelését és a család irányítását¹¹. A három testvér közül Miklós futotta be a legnagyobb karriert, ő tartózkodott a legtöbbet Zsigmond környezetében. 1406-ban udvari ifjúként említik,¹² 1424-ben már királynéi főlovászmester,¹³ 1428-ra teljesedik ki igazán pályája, amikor végre udvari méltóságot kap: királyi főlovászmester lesz, ezzel együtt szegedi sókamaraispán, és csongrádi főispán.¹⁴ Sikertörténet a báróság közelébe jutnia! Nem véletlen, hogy hatalmas csúcsán fiát, Miklóst is bevezette az udvarba, aki a ’30-as években Zsigmond kíséretében járta Európát, ismerkedett a világgal és kapcsolatokat gyűjtött.¹⁵ Apja és fia Miklós 1435-ben közösen Szabolcs megye főispánjai,¹⁶ az idősebb Miklós ezek után fokozatosan visszavonult, és a család ügyeinek szentelte magát. A fiát már útnak indította, neki már nem volt szüksége az apai támogatásra, még Zsigmond halála előtt megszerezte a császári tanácsosi címet.¹⁷

A család a polgárháború idején Ulászló pártjára állt – nyilván nem sok választásuk lehetett a feltörekvő Hunyadi befolyásának és birtokainak gyarapodása következtében –, ezért jutalmul kapták a Bács megyei Perleket, majd 1441-ben Ulászló kérésére nevezték ki Istvánt váradi kanonoknak.¹⁸ A családi birtokok és a stallum jövedelmével biztosítva magát kezdte meg egyetemi tanulmányait Krakkóban 1444-ben. Ebből az adatból kiindulva, mely szerint is a fiúk leghamarabb 14 éves korukban kezdhették egyetemi tanulmányaikat, feltételezhetjük, hogy Istvánunk legkésőbb 1430 környékén született,¹⁹ bár ez a kérdés őt magát is élete végéig foglalkoztatta. 1469-ben Budáról írt levelet unokatestvére, az ifj. Várdai Miklós özvegyének, Perényi Katalinnak, hogy a Bátor környéki öregasszonyokat faggassa ki születésé-

¹⁰ Zichy Oktár V. 412.; *Virág* 64.

¹¹ De nem hozzá szólnak a ferrarai levelek.

¹² Zichy Oktár V. 330.

¹³ Zichy Oktár V. 471.

¹⁴ Zichy Oktár VIII. 209. és 353.

¹⁵ 1431 Konstanz Zichy Oktár VIII. 360.; 1431 Milánó Zichy Oktár VIII. 113.; 1433 Siena Zichy Oktár XII. 138.

¹⁶ Zichy Oktár VIII. 482.; *Virág* 65.

¹⁷ Zichy Oktár XII. 158.

¹⁸ 1441. jún. 8. Zichy Oktár IX. 27., *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. 295. (a továbbiakban: *Udvardy*)

¹⁹ A kronológiából adódóan ez a dátum is elképzelhető, hiszen az apját 1430-ban még élőként említik, ettől függetlenül többször találkozni azzal az elképzeléssel, hogy 1420-ban született. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez is csak találgatás, ugyanúgy feltételezhető dátum, mint az 1430 körüli.

nek napjáról és órájáról.²⁰ Ebből adódóan születési helyéül Nyírbátort jelölhetjük meg, és valószínű, hogy sem édesanyja, sem nagynénéi nem éltek már ekkor, hiszen ebben a kérdésben ők lettek volna a legalkalmasabb válaszadók. Perényi Kata pedig egyértelműen nem volt jelen születésekor, hiszen nem tőle kér információkat, hanem azok összegyűjtésére buzdítja. Várdai István, aki ekkor már kalocsai érsek volt, csak nem a korban oly divatos horoszkópot akart készíttetni a budai udvarban?

Itt ragadnám meg az alkalmat egy másik félreértés tisztázására. Várdai István ifjúkorára és a támogatóira hivatkozva az irodalom többé-kevésbé következetesen összemosza az idősebb és az ifjabb Várdai Miklós alakját. A helyzetet természetesen csak bonyolítja a korabeli szóhasználat is, hiszen a mater, pater, frater, soror megszólítás ugyanúgy dukált az unokafivéreknél, -nővéreknél, nagynéniknél, nagybácsiknál is, mintha csak a legszűkebb kiscsaládi körben gondolkodnánk. A terminológiából és az időrendből adódóan a két Várdai Miklós személye mosódott egybe az irodalomban. Már Nagy Iván sem egyértelmű a két Miklós szétválasztásában, azt ugyan ő is említi, hogy az ifjabb Miklós a királyi kincstartó 1455-ben és felesége Perényi Katalin volt. Ezzel szemben a családfán az ifjabb Miklóst egyetlen adattal jelöli, 1446. évi szabolcsi főispánságára hivatkozik,²¹ amit ekkor csak az apja viselt. Ebből adódóan Nagy Iván sugallja, amit a későbbiekben az irodalom átvett, hogy Várdai István nagybátyjához írt leveleket Ferrarából. A kérdés az viszont, hogy az idősebb Miklós életben volt-e 1448–49-ben? Várdai Miklós végrendelete már 1446-ból ismeretes.²² Magára a végrendeletre visszatérek még a későbbiekben. Virágh feltételezi, hogy nem sokkal a végrendelet megírása után Miklós el is távozott az élők sorából.²³ Ez a feltételezés viszont azt vonná maga után, hogy Várdai István taníttatásában az unokatestvére játszott sokkal fontosabb szerepet, azaz az ifjabb Miklós. Az idősebb Várdai Miklós haláláról annyit állíthatunk biztosan, hogy 1450. ápr. 20-án Ferrarából kelt levelében Várdai István az idősebb Miklós feleségét, Borbálát már özvegynek titulálja.²⁴ Tehát 1450 előtt már az idősebb Miklós halott volt. Várdai ferrarai leveleit tanulmányozva feltűnő, hogy Miklóst benne egyszer sem szólítja atyjának, nagybátyjának, csakis mint jötevőjére

²⁰ 1469. márc. 13. Zichy Oktár XI. 4. „Praeterea rogamus diligentissime, quatenus ante omnia de die nativitatis nostre et hora tam in Bathor, quam etiam in aliis locis vicinis a vetulis et senibus mulieribus diligenter inquiratis et certitudinem meram rescatis et nobis inde plenam informationem et indubitatum dirigatis, secus rogamus iterum non faciat.”

²¹ Nagy Iván 57. és 59.

²² Zichy Oktár IX. 105.

²³ Virágh 65.

²⁴ Zichy Oktár IX. 150. „Generose domine, Barbara relicte condam domini Nicolai de Varda, domine ac matri mee carissime.”

hivatkozik, és egyetlen esetben használja a patruelis kifejezést, ami az unokatestvért jelenti. A távolságtartó, ám tisztelettudó megszólítás pedig akár jelezheti, hogy Várdai tisztaban volt kiszolgáltatott, függő helyzetével, de tanulmányainak súlya és jövődöbeli karrierjének reménye folytán többé-kevésbé egyenrangú partnerként igyekezett magát feltüntetni a nála bizonyosan idősebb Miklóssal szemben.²⁵ Ezekben a levelekben semmiféle családi tragédiáról sem esik szó, tehát tovább szűkítve azt mondhatjuk, hogy 1446 és 1448 között halt meg az idősebb Várdai Miklós.

István egyetemi tanulmányai megkezdésénél valóban az idősebb Miklós bábáskodott, de 1447 és 1450 között – az itáliai időszakban – már az ifjabb Miklós volt a család feje. Valószínűleg az ifjabb Miklós támogatása – hiszen maga is világlátott ember volt, Itáliában is járt – is szerepet játszhatott abban, hogy István a bécsi egyetemről alig egy év után átköltözött Itáliába.

A krakkói évek után 1446-ban már biztosan Bécsben járt egyetemre, a beiratkozási díja – 7 gross. – a legmagasabb az abban a félévben beiratkozottak között.²⁶ Alig melegegett meg Bécsben, hirtelen váltással 1447-ben már Padovában tanúskodott a pécsi Keresztelő Szt. János egyház prépostjának, Glowinszki Pálnak a licenciátusi vizsgáján. Csak találgathatunk, hogy miért nem maradt Bécsben. Valószínűleg vonzhatta Itália pezsgése, az egyetemek híre, népszerűsége, és talán új támogatója, unokatestvére, sem ellenkezett. Másrészt Kisvárdáról nézve Krakkóhoz képest már Bécs is messze volt, nemcsak Padova. Hamarosan a Padovában kitört pestis elől menekült Ferrarába.²⁷ 1448-ban Ferrarában egyszerű scolarisként iratkozott be. Ő is Guarino tanítványai közé tartozhatott Jászay Magda feltételezése szerint.²⁸ Az 1448. márc. 1 és 1449. júl. közötti időszakból öt darab sajátkezű levele maradt fenn, melyek mindegyike Várdai Miklósnak szólt, akit a nagybátyjaként tartott számon a kutatás, de véleményem szerint kimutatható, hogy az unokatestvéréről van szó. Ezekben a levelekben szűkös anyagi lehetőségeire

²⁵ Lukcsics: Levelek 125–136. 1448. márc. 1. „Magnanime vir, domine ac preceptor mi singularissime.” 1448. tavasza „Nicolao patrueli...” 1448. okt. 9. „Spectabilis et egregie domine ac benefactor honorande... Egregio viro domino Nicolao de Warda domino et benefactori suo semper metuendo.” 1448–1449. „Domine mi honorando.” 1449. febr. 21. „Egregie vir domine ac preceptor mi dignissime.” 1449. júl. 14. „Egregie domine mihi plurimum honorande!”

²⁶ *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. II., IV. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 98. (A továbbiakban: *Schrauf*: Bécs)

²⁷ *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. Bp., 1941. 156. (A továbbiakban: *Veress*)

²⁸ *Jászay Magda*: Párhuzamok és keresztteződés. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Bp., 1982. 159.

utalva pénzt kér tanulmányai folytatására.²⁹ Ezek a kultúrtörténeti szempontból igen értékes levelek fogják képezni vizsgálódásunk tárgyát. A levelekből egy igen becsvágyó fiatalember képe tárul elénk, Várdai István nagyon tudatosan építette karrierjét, és úgy tűnik, hogy a krakkói, bécsi tanulmányok után az itthoniak már kisebb lelkesedéssel támogatták hosszúra nyúló itáliai tartózkodását.³⁰ 1450. aug. 29-én doktorált Padovában kánonjogból (doctor decretorum).³¹ Bármennyire is élvezhette az itáliai diákéletet, 1450. nov. 2-án már váradi kanonokként Magyarországon tartózkodott.³² A reményteli ifjú számára a továbblépés és anyagi függetlenség megteremtése szempontjából nagyon is kézenfekvő lépés lehetett, hogy javadalomhalmozással (cumulatio beneficiorum) stabilizálja helyzetét. Váradi stalluma mellett az egri káptalan kanonokja is volt 1451 és 1454 között.³³ Kánonjogi doktorátusából adódóan nem meglepő, hogy rövidesen esperesként látjuk viszont, hiszen az esperesek számára a 13. század óta zsinati rendelkezések írják elő a jogi végzettséget, ennek ellenére a 15–16. század fordulóján is gyakran találkozunk olyan esperesekkel, akiknek jogi iskolázottsága nem bizonyítható. Tehát 1452-ben hevesi esperes,³⁴ 1453-tól viszont patai esperes volt,³⁵ egy rövid megszakítással, amikor is 1454. febr. 15-én már csak egri kanonokként és küllői esperesként említik³⁶ és egy hónap múlva ismét patai esperes.³⁷ Természetesen ő is tisztában volt a javadalomhalmozás tiltott voltával ezért aztán nem késlekedett a kor szokásos megoldásához folyamodni, azaz pápai engedély birtokában a későbbiekben is megtarthatta korábbi javadalmát.³⁸ Az ötvenes

²⁹ Udvardy 296., 1448. márc. 1. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Szeged 1997. 2630. (a továbbiakban: *Bónis*: Reg.), *Lukcsics*: Levelek 124–136.

³⁰ *Lukcsics*: Levelek 129. 1448. októberében azt panaszolja, hogy lassan már egy éve az otthoniak nem válaszolnak leveleire, üzeneteire, az aggodalom mellett a rosszallás is kiolvasható leveléből.

³¹ *Veress* 356–357.; *Veress Endre*: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 9. Az anyakönyvi bejegyzésekkel ellentétesen Fügedi szerint Bolognában szerezte meg az egyházi jogi doktorátust – *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. In: *Történelmi Szemle* 1965. 477–498. és 491. (A továbbiakban: *Fügedi*: Püspökök)

³² Zichy Oktár IX. 203.

³³ Udvardy 298.

³⁴ 1452. jan. 7. Zichy Oktár IX. 234.; 1452. ápr. 28. Zichy Oktár IX. 246.; 1452. júl. 6. Zichy Oktár IX. 256.; 1452. szept. 12. Zichy Oktár IX. 259.

³⁵ 1453. febr. 5. Zichy Oktár IX. 270.; 1453. nov. 21. Zichy Oktár XII. 180.; 1453. nov. 23. Zichy Oktár IX. 298.

³⁶ 1454. febr. 15. Zichy Oktár IX. 314.; 1454. jan. 26-án kelt levelében még arról ír nagybátyjának Prágából, hogy intézi a küllői esperesség megszerzését. Zichy Oktár XII. 185.

³⁷ 1454. márc. 22. Zichy Oktár IX. 317.

³⁸ Udvardy 300.

évek elején befolyását természetesen latba vetette a család ügyeinek intézésében is,³⁹ mint ahogy azt leveleiben is ígérte annak idején.⁴⁰

Időközben mind a család, mind ő maga is felismeri a megváltozott politikai helyzetben rejlő lehetőségeket. 1453-tól adatolható, hogy V. László környezetében Várdai túllép az eddigi jórészt regionális, vármegyei politizálás szintjén. Az udvarba bizonynyal Miklós unokaövére segítségével került, aki 1453. januárjában elnyerte a szabolcsi főispánságot.⁴¹ István nagyon gyorsan az ifjú király egyik bizalmasává válik, 1453-ban már Prágában tartózkodik László környezetében. Karrierje ezzel párhuzamosan új lendületet vesz, a két kanonoki stallum az esperességgel kiegészítve már nem elég. Műveltségét, iskolázottságát diplomáciai küldetésben is kamatoztatja, tagja annak a küldöttségnek, amely 1454-ben a frankfurti birodalmi gyűlésen próbál egy újabb török ellenes keresztes hadjáratra támogatást szerezni.⁴² Szolgálatának jutalmaképpen 1454–1457 között ő tölti be az erdélyi prépostságot,⁴³ a méltóság megszerzésének tudatosságára utalhat, hogy ez évben egy rövid időre elnyerte a küüllői esperességet is, talán csak a kedvező alkalmat használta ki, és az esperesség helyett inkább – érthető módon – a nagyobb előrelépést biztosító préposti méltóságra fájt a foga. 1456-ban egri prépostként is feltűnik egy rövid időre és mellette a kancelláriai ranglétrán is szépen halad: alkancellár.⁴⁴ Idejének nagy részét a király környezetében tölti Budán és Bécsben. Eközben természetesen Miklós sem tétlenkedett, pénzügyi vonalon haladt előre: 1455-ben ő a királyi kincstartó.⁴⁵

Eközben István karrierje villámgyorsan halad, mi sem mutatja jobban, hogy mennyire kedves volt V. László szemében, mint az, hogy 1457-ben már választott kalocsai érsekként említik,⁴⁶ és 1471-ben bekövetkezett haláláig viseli a kalocsai érseki és az egri püspöki címet. A kalocsai érsekséggel

³⁹ 1452. ápr. 28. Zichy Okltár IX. 246. Várdai kérésére Mátyás kapja a kisvárdai plébániát. 1453. febr. 5. Zichy Okltár IX. 270. Várdai közbenjárására Kisvárdai Szt. László negyedében, más néven a Kápolna utcában Szt. Tamás napján országos vásárt és péntekenként pedig heti vásárt tarthattak.

⁴⁰ Lukcsics: Levelek 1448. márc. 1.–125–126., 1449. febr. 21. – 133.

⁴¹ Zichy Okltár IX. 260.

⁴² Udvardy 299.

⁴³ 1454. nov. 11. Zichy Okltár IX. 343., 1455. febr. 23. Zichy Okltár IX. 369. – kinevező levél

⁴⁴ Udvardy 300.; 1456. ápr. 18. Zichy Okltár IX. 377.

⁴⁵ Zichy Okltár XII. 260.; Virágh 66.

⁴⁶ Udvardy 301. Várdai kalocsai érsekségét tárgyalja részletesen Udvardy munkája mellett: Katona István: A kalocsai érseki egyház története. Kalocsa 2001. (reprint) 235–244. (a továbbiakban: Katona), Erdőhelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance korban. Zenta 1899. 38–56.

párhuzamosan ő lesz a király titkos kancellárja, ami szintén bizalmas pozícióját erősíti. Így hát nincs mit csodálkozni rajta, hogy 1457 nyarán tagja a franciaországi küldöttségnek, amely V. László reménybeli házasságával tárgyal VII. Károly francia királlyal.⁴⁷ 1454-re István öccse, Aladár is az udvarba kerül, királyi kamarás és főpohárnok mester,⁴⁸ ő is Budán tartózkodott még 1456-ban is a király környezetében.⁴⁹ Miklós, István és Aladár egymás közötti viszonyát vizsgálva, az a következtetés vonható le, hogy kissé egysíkú az a megközelítés, amely szerint István egy személyben felelős a család felemelkedéséért.⁵⁰ Kétségtelen, hogy Aladár támogatásában már Istvánnak is szerepe lehetett, de az ötvenes évek elején családfőként, korábbi udvari tapasztalatai és kapcsolatai birtokában biztos, hogy Miklós egyengette a maga és István útját. De semmiféleképpen nem volt elhanyagolható Cillei Ulrik pártfogása, aki az egykori Ulászló-párti Várdaiakat igyekezett maga mellé állítani, hogy saját bázisát is növelje Hunyadi ellenében.⁵¹

Eközben Miklósnak, mint családfőnek egy családi viszályal is szembe kellett néznie. A család harmadik ága, amelyik az idősebb Miklós és Pelbárt testvérétől, Mihálytól származott, elégedetlenkedett. Az adatok alapján a három idősebb fivér közül Mihály volt a legidősebb, ezért fia, László bizonytalansággal igényt tartott volna a családfőségre. Ennek ellenére a legsikeresebb és legfiatalabb testvér, Miklós halálával fia, az ifjabb Miklós irányította a Várdaiakat. Ebből a sértődöttségből hamarosan évtizedes viszály és pereskedés származott. László elköltözött Kisvárdáról és a közeli Dögén épített udvarházat. Ezzel együtt várható módon a birtokok olyan felosztásába sem ment bele, amit unokafivére Miklós javasolt.⁵²

A fiatal király hirtelen halála nem töri ketté Várdai karrierjét. Mátyás királlyá választása után visszavonul Kalocsára, kivár, mint annyian mások. A magyar klérus egészéhez hasonlóan 1459-ben leteszi Mátyásnak a hűség- esküt, a körmendi csata után. Mátyás is hasznát tudja majd venni az érsek tapasztalatának, tudásának. Katona szerint Mátyás levelezéséből egyértelműen kiderül,⁵³ hogy a '60-as évek elején a király még bizalmatlanul tekintett V. László közismert belső emberére, nyilván a Habsburgok és III. Frigyes támogatóját vélte benne. Ezzel a véleménnyel egyet kell érte-

⁴⁷ Udvardy 303.

⁴⁸ Zichy Oktár IX. 103., IX. 304., XII. 284., *Virág* 66.

⁴⁹ Udvardy 300.

⁵⁰ Udvardy 299.

⁵¹ V. László megbízásából Cillei országos vásártartási jogot adományozott Kisvárdának 1453. febr. 5-én Zichy Oktár IX. 270.

⁵² *Virág* 66., 116., 1459 körül Zichy Oktár XII. 208.

⁵³ Katona 239.

nünk, hiszen másképp megmagyarázhatatlan lenne Mátyás alábbi egyházpolitikai lépése. Szerette volna kihasználni a kalocsai egyházmegye stratégiai fekvését és ezért annak a cserének a lehetőségét vázolta fel, mely szerint Vitéz és Várdai cseréljenek helyet. Várdai vonuljon Váradra megőrizve érseki címét és jogait, Vitéz pedig költözzön Kalocsára.⁵⁴ Többek között Vitézre bízta volna a zágrábi egyházmegye szanálását. Ebbe a cserébe Várdai nem bele, hiszen presztízsveszteséget jelentett volna. A szanálásra azért volt szükség, mert évek óta nem állt püspök a zágrábi egyházmegye élén, mert Mátyás és Róma nem tudott megegyezni a jelöltek személyében, így a különböző egyházi jövedelmek kézen-közön elkallódtak. Másrésről a zágrábi egyházmegye rendbetétele és Mátyás hatalmának a növekedése a macsói és a szlavón bánszágban sakkban tarthatta az idős Újlaki Miklóst, aki déli birtokaira húzódott vissza III. Frigyes balul elsült királlyá választása után.⁵⁵ Ez az eset viszont cselekvésre készítette a kegyvesztéstől tartó Várdait, és tevékenyen segítette Vitézt a zágrábi püspökség kormányzásában, és tovább már nem tartotta magát távol az udvartól. Udvardy feltételezésével szemben, nem 1459-től,⁵⁶ hanem csak 1462-től vett tevékenyen részt a királyi tanácsulésen.⁵⁷ Várdai szerepét a zágrábi rendezésben maga Vitéz is elismerte, és ez adott lehetőséget arra, hogy Várdai elnyerje Mátyás bizalmát. Valószínűsíthető, hogy Várdai 1463–64-ben azzal összefüggésben kapta a bácsi örökös megyéspánságot, hogy Újlaki macsói hatalmát tovább gyengíthesse.⁵⁸ Másrésről ez a kérdés összefüggésbe hozható Mátyás boszniai hadjáratával, azaz a török elleni védekezéshez használta volna fel a kalocsai érsekség erejét.⁵⁹ Katona is Bonfinire⁶⁰ hivatkozva Mátyás törökellenes harcát hangsúlyozza és nem a belpolitikai nehézségeket, amikor is azt emlegeti, hogy 1464-ben Mátyás Várdaira bízta a Száva védelmét.⁶¹ Néhány rövid év alatt Várdai a király fontos, megkerülhetetlen és bizalmas embere lett. 1463-ban személyesen vesz részt a bécsújhelyi tárgyalásokon.⁶²

⁵⁴ Mátyás király levelezése a római pápákkal: 1458–1490. Bp., 1891. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, I/6) 20–22.

⁵⁵ *Kubinyi András*: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. 10. In: *Humanista műveltség Pannóniában*. Szerk. *Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor*. Pécs, 2000. 7–25. (a továbbiakban: *Kubinyi: Vitéz*)

⁵⁶ Udvardy 304.

⁵⁷ *Kubinyi: Vitéz* 11.

⁵⁸ *Kubinyi: Vitéz* 17.

⁵⁹ *Udvardy* 306., 308.,

⁶⁰ *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford: Kulcsár Péter, Bp., 1985. IV./1.3.

⁶¹ *Katona* 240.

⁶² *Katona* 240.

Időközben az ő kezébe került a család irányítása is. Várdai Miklós valószínűleg 1459. okt. 2-a előtt meghalt.⁶³ Unokafivére halálával István öccse, Aladár kapta meg helyette a szabolcsi ispánságot,⁶⁴ ami arra utal, hogy István bár ekkoriban az udvartól visszavonultan élt, a környék életében igen fontos szerepet töltött be a család. Egyházi méltósága folytán az ő vezető szerepében senki nem is kételkedett, ám egyházmegyéje irányítása mellett rámaradt a viszály lezárása László unokafivérével. A helyzet elmérgesedését jelzi, hogy a legegyszerűbb és mindenki meglegedésére szolgáló megoldást abban látta Várdai, ha László fiát, Jánost és vele együtt a Mihály-ágot új birtokokhoz juttatja, ezzel együtt a Miklós-ágot meghagyva a szabolcsi, Felső-Tisza vidéki birtokokban. Hosszas munka és erőfeszítések árán sikerül elérnie, hogy a tekintélyes bátmonostori uradalmat megszerezze. Bátmonostori Tóttös László egyetlen leányát, Orsolyát fiúsították, így az uradalom egyetlen örököséként ment férjhez Várdai Jánoshoz, ezzel megalapozva a család Bars, Hont, Fejér, Bodrog és Tolna megyei birtoklását.⁶⁵ Az ügy ezzel időlegesen nyugvópontra jutott. Ám Várdai János fiatalon, 1476-ban Szabács ostromakor elesett fiúörökös nélkül,⁶⁶ így a pereskedés újra kiújult.

A családi ügyek intézésében fontos szerepet kapott a várépítés. Alig foglalta el az érseki széket, 1457-ben már elkezdte a bácsi vár építését,⁶⁷ amit nyilvánvalóan a török fenyegetettség indokolt. A hatvanas években szorgalmazza a kisvárdai vár bővítését, korszerűsítését, hatalmas anyagi terhet rakva a szabolcsi uradalom és unokasógornói nyakába. Kisvárda 1468. privilégiumának kiadását is az oppidum és a vár között kialakult visszás helyzet indokolta. A város lakói indokolatlanul nagy tehernek érezték a várépítésnél elvárt munkájukat és adójukat. Összességében ez a kiváltságlevél nem is annyira hosszú távú városi jogokat adományozott, mintsem az aktuális helyzetet rendezte. Az építkezés azonban továbbra is vontatottan haladt, az érsek familiárisaival többször ellenőriztette az építkezést és utasította, korholta a Várdán élő özvegyeket – Miklós feleségét: Perényi Katalint és Hedviget, László nejét –, hogy ne csak ímmel-ámmal erődítsenek. Ismét csak tisztáznunk kell egy félreértést. Nagy Iván szerint László 1471-ben halt meg és az ő gyermeke volt Hedvig, agárdi Tőke Péter felesége.⁶⁸ Ezt a pontatlanságot is kritika nélkül átvették többször is a későbbiekben. A vár építése körül

⁶³ 1459. okt. 2-i keltezésű levelében Miklós fiát, a legifjabb Miklóst vigasztalja apja halála miatt. Zichy Oktár XII. 260.

⁶⁴ Nagy Iván 56.

⁶⁵ Nagy Iván 55.

⁶⁶ Nagy Iván 55.

⁶⁷ *Udvardy* 302.

⁶⁸ Nagy Iván 55.

kiadásra került oklevelekben viszont egyértelmű, hogy László 1468-ban már nem élt, és az ő özvegye volt Hedvig, agárdi Tőke Péter lánya.⁶⁹ Emellett az is feltűnik, hogy az özvegyek fiait és unokatestvéreit emlegeti a várépítés kapcsán, az ő testvéreiről szó sem esik. Feltételezhetjük, hogy ekkorra már Aladár is távozott az élők sorából és a Pelbárt-ágnak rajta kívül már nem volt férfi leszármazottja.

Bár nagyon fontos volt számára a család hatalmának növelése, a saját karrierje sem szorulhatott háttérbe. Az 1464. év újabb fordulópontot jelentett. Ebben az évben terjesztette fel először Mátyás a bíborosságra, de még mielőtt a kinevezés megtörténhetett volna II. Pius meghalt. Mátyás akaratát és határozottságát mutatja, hogy az elkövetkező években nagyon komoly diplomáciai nyomást gyakorolt a Curiára, hogy elérje bizalmasa kinevezését. II. Pál végül 1467-ben nevezte ki Várdait bíborossá, tituláris egyháza a Szt. Nereus és Achilleus bazilika lett. A bíborosi kalap csak 1471-re ért Kalocsára, ezt már Várdai nem érte meg.

1464. a belpolitikában is fontos fordulópontot jelentett, a koronázás után Mátyás helyzete megváltozott. Nyilvánvalóan a bíborosi kinevezés kérelme is az uralkodó háláját volt hivatva kifejezni, de ezzel együtt egyértelművé vált Várdai belpolitikai vezető szerepe is. A koronázással Mátyás legitim uralkodóvá vált, felállhatott a nagy kancellária is az eddig is működő titkos kancellária mellett. Nem mehetünk el szó nélkül a kancellária reform mellett. Mátyás a két kancelláriát egybeolvasztotta, az élére két elvileg egyenrangú fő- és titkos kancellárt állított a kalocsai és az esztergomi érsek személyében. Az idős Szécsi Dénest 1465-ben Vitéz János követte az esztergomi érseki székből. Bár a köztudatban Mátyás és Vitéz felhőtlen jó viszonyának képzete él, mégis Várdai bíborosi kinevezését erőltette Mátyás, és úgy tűnik, hogy ő volt a kancellária valós irányítója, ez a kettős vezetés 1480-ig maradt fenn. A szakirodalom általában Várdai kancelláriai vezető szerepét hangsúlyozza egészen haláláig. Kubinyi András újabb kutatásai viszont árnyalják ezt a képet. A két kancellária illetén összevonása nem teremtette meg a királyi tanácstól független kancelláriát, hanem csak nagyobb játékteret adott Mátyásnak személyi politikájában. Várdai szigilája a hatvanas években szerepel mind a nagypecséttel, mind a titkos pecséttel megerősített okleveleken előfordul, és mellette úgy tűnik, hogy néhány évig Janus Pannonius vitt vezető szerepet a kancelláriában 1465-től ismét titkos kancelláriai titulussal. Janus talán azért használta igen ritkán titulását, hogy a két érsek érzékenységet ne sértse? Mindenesetre az biztosnak látszik, hogy Vitéznek fő- és titkos kancellárként sem sok beleszólása volt az ügyintézés-

⁶⁹ 1468. márc. 27. Zichy Oktár X. 445., 1469. aug. 15. Zichy Oktár XI. 233. Mindkét oklevélben Katalint, a néhai Miklós úr özvegyét, és Hedviget Várdai László özvegyét említi.

be. Hármójuk zökkenőmentes együttműködése elég könnyen elképzelhető. Hiszen Várdai és Janus még Itáliából ismerhették egymást, Várdai Vitéz váradi prépostsága, majd püspöksége idején volt váradi kanonok, a későbbiekben együtt munkálkodtak Zágráb ügyében, tehát adott volt a lehetőség, hogy különösebb feszültség nélkül Janus a háttérben zavartalanul dolgozhattott a kancellárián. Mindenesetre adatolható, hogy Várdai a hatvanas évek végén egyre kevesebbet tartózkodott az udvarban, úgy tűnik, hogy ez akár összefüggésben lehet Mátyás egyik úgy kreatúrájának, Matucsina Gábornak a térnyerésével, aki 1470-ben már cancellariusként jegyzi az okleveleket.⁷⁰ Tehát úgy tűnik, hogy a kancelláriai reformról alkotott képünk, még jócskán kiegészítésekre szorul, de az nem tagadható, hogy különösen az 1460-as évek közepén Várdainak vezető szerepe volt az oklevéladásban. Várdai az 1471. évi összeesküvést már nem érte meg, 1471. januárjában halt meg.⁷¹

Az ifjú Várdai István Ferrarában

Várdai István ferrarai leveleit teljes szövegükben Lukcsics Pál adta ki Történelmi Tár 1929. évfolyamában 125–136. oldal. Teljes szövegében a Zichy okmánytár sem közli, ugyanúgy a Lukcsics-féle kiadásra hivatkozva csak regesztákat közöl. Egy-két részletét szokták fordításban közölni, de a levelek részletes bemutatása még nem történt meg.

Ferrarában először 1448 tavaszán találkozunk vele, ekkortájt érkezett Padovából. Ebből az időből két levele származik, az egyik márc. 1-jei dátummal (1. sz.), a másikon csak évszám szerepel (2. sz.). Ez utóbbi tartalmából adódóan kapcsolható az elsőhöz. Ebben a két levélben értesíti családját arról, hogy milyen körülmények között hagyta el Padovát (2. sz.). 1447. Karácsonykor küldte haza szolgáját, Gergelyt, hogy hozzon pénzt, ekkor még Padovában tartózkodott. Majd nem sokkal később kitört a pestis, ami elől menekülniük kellett. Hamarosan az egész város elnéptelenedett, mindenki menekült, igazán nem is a halálfélelem, hanem a nyomorúság cseng ki leveléből. Az egyetem hallgatói Ferrarába indultak kisebb-nagyobb csapatokba verődve, indokuk az ottani oktatás kiválósága. Várdai és társai nyilván magukat kímélendő és a gyorsabb utazás érdekében hajón próbálták meg elérni Ferrarát. Ekkor botlottak a karanténba, úgy tűnik, hogy a korszak teljesen átlagos procedúrájával van dolguk. Aki pestises helyről érkezik, 40 napig nem tehet be a lábát a városba. Mivel nem tudták, hogy a pestis milyen úton terjed, egyértelmű óvintézkedés volt a távolságtartás. Egy-egy járvány esetén a karantén a környék lakosságát terhelte meg leginkább, hi-

⁷⁰ Kubinyi: Vitéz 12–19.

⁷¹ Udvardy 315.

szen ők nem tudtak védekezni a menekültáradat ellen. Ez nemcsak az ellenszenvüket váltotta ki, hanem megpróbálták a helyzetet a hasznukra fordítani, azaz nyereszkedtek. A diákok egy sekrestyében vészelték át a kötelező 40 napot. Várdai keserűen panaszolja, hogy a helybeliek nem keresztények módjára viselkedtek velük, napokig még tűzhöz sem jutottak. Nyilvánvalóan látván, hogy nem betegek, csak napok múltával álltak szóba velük, és igen borsos áron jutottak bármilyen alapvető élelmiszerhez, sőt pénzük elfogyván néhány napot a piactéren éjszakáztak. Csak itt beszél halálfélelemről, de leginkább is attól tartott, hogy éjjel álmukban ölik meg őket. Míg végül sikerült bejutniuk a városba, beiratkozni és berendezkedni. Házat bérelt az egyik társával, jogszabály gyűjteményt vásárolt, próbálta az életet a rendes kerékvágásba terelni, mindeközben tetemes adósságot halmozott fel. Az első levelében igyekszik magabiztosságot sugározni és azt hangsúlyozni, hogy mekkora előnyökkel jár a család számára, hogy ő éppen Itáliában van.⁷²

Leveleiben természetesen anyagi helyzetét taglalja. Ő maga Itáliában nem rendelkezik önálló jövedelemmel, ezért családjára van utalva. Valószínűleg a váradi stallumból származó jövedelmét is ők juttatták el neki. A váradi kanonikátus a pápai supplicatiók alapján 60 forintot jövedelmezett egy évben.⁷³ Ez az összeg itthon a jómódú köznemesek életszínvonalát biztosította, Itáliában viszont jóval kevesebbet. Elég, ha csak azzal hasonlítjuk össze, hogy Ferrarában egy évre 12 forintért bérelt lakást, 17 forintba került potom áron a joggyűjteménye, és 6 forintért bundáztatta be a kabátját, hogy ne fázzon télen... (2. sz.) Ehhez képest az az 50 forint, amelyet az idősebb Várdai Miklós hagyott rá végrendeletében 1446-ban,⁷⁴ talán még Bécsben is, de Krakkóban biztosan többet ért. Leveleiben elég részletesen beszámol kiadásairól, hiszen valamivel alá kellett támasztania kéréseit. Tudjuk jól, hogy tehetősebb diáktársaitól, adott esetben magyaroktól is kér kölcsönt, sőt, helyi polgárokhoz, zsidókhoz is folyamodik. Mivel éveken keresztül adósságból él és újra és újra kap kölcsönt, feltételezhetjük, hogy ismét a bevett szokással állunk szemben, nem ő volt az egyetlen, akinek akadozott az apánázsa. 1448. okt. 9-én kelt következő levele (3. sz.), amelyben igen nehezményezi, hogy lassan egy éve hazaküldte Gergelyt, aki még mindig nem tért vissza a pénzzel, ezért most alkalmi küldöncöt volt kénytelen fogadni, természetesen az egyik iskolatársával közösen, azaz másnak a hazafelé induló küldöncére bízta saját levelét is. Ez időre már a Ferrarában felvett kölcsönöket is felélte, egyre kínosabb helyzetbe került. Előrelátóan az adósság össze-

⁷² Lukacsics: Levelek 125–128.

⁷³ Lukacsics Pál: A XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp., 1931–1938. II. 336.

⁷⁴ Zichy Oktár IX. 105. Várdai Miklós fiára, Miklóstra 100, unokaöccseire, Lászlóra és Istvánra 50–50, testvéreire, Mihályra 25 forintot hagyott.

gének a dupláját kérte, hogy legyen miből élnie az év végéig. Ez már egy igen komoly összeg volt, ezért azt javasolja, hogy utalják át neki a pénzt. Érdekes adalék, hogy részletesen leírja, hogy hogyan is működik a pénzutalás.

„...úgy hiszem, hogy biztonságosabb lenne, ha ahogy már többször írtam nektek, hogy valamelyik olasz váltóján keresztül megkaphatnám így módon (ti. a pénzt): ha Budán, vagy máshol találnátok egy kereskedőt, akinek, vagy akinél azt a pénzt, amit nekem akarnátok küldeni, elhelyezhetitek egy megbízható tanú jelenlétében, aki pedig írna Velencébe, vagy egy másik, hozzám közeli városba, akár Firenzébe egy üzlettársának, aki pedig itt nekem kiadná a pénzt minden veszély nélkül társának levelére. Ha pedig ez az ügy ilyen módon, valamelyik olasszal vagy kereskedővel elintézhető, másik küldöncötököt hozzám küldeni nem lesz szükséges, mivel ez (a küldönc) ezt a levelet biztonságosan el tudja hozni. Annyi lesz a feladat,... hogy a kereskedő a társának... le fog írni több jelet, és több ismertetőjegyet, például éveim számát, testalkatomat, személyem arcát, és más ismertetőjegyek a ti kereskedőtök levelében ki lettek fejtve, amelyek egyetlen más személyre sem illenek, nehogy valaki más rajtam kívül ezt a levelet ennek a kereskedőnek Itáliában bemutassa, és a pénzt ő így fizeti ki. Ennek a kereskedőnek a levelét, ha lesz, készítsétek úgy, hogy egy másik leveletekbe hajtogattjátok, és ezt odaadhatjátok a küldöncömnek, de gondoskodjatok arról, hogy a levélről tudomást ő ne szerezzen, hacsak nem avatjátok be, hogy a leveleteket hűségesen megőrizze, hogy az utat óvatosabban és biztonságosabban járja meg a pénz elszállításával, ez a javaslatom.”⁷⁵

1449. febr. 21-i leveléből (5. sz.) megtudjuk, hogy utóbbi sürgetésére Gergely – az állandó küldönc megérkezett, de csak 100 dukátot hozott. Úgy látszik, Várdai Miklósnak többszöri unszolásra sem nyerte el a tetszését a pénzátutalás lehetősége. Ismételten arra panaszkodik, hogy a tartozásait ugyan rendezte, de alig maradt valamije. Ismét pénzt kér Pünkösdre a doktori vizsga és a lakoma, valamint újabb könyvek költségeire. Tudjuk jól, hogy a doktori eljárás a 15. században is tetemes összegbe került. Ebből a levélből értesül Potenciána nővére eljegyzéséről Szokoli Péterrel, aki egy tehetős, környékbeli család tagja volt. Úgy tűnik, nem késlekedett felvenni a kapcsolatot Szokolival és beleegyezéséről biztosította, és akár neki is tehetett utalást szerény anyagi helyzetére és a későbbiekben megtérülő befektetésre. Szerencsével járt. Néhány hónap múlva 1449. októberében 100 forintot kapott Szokoli Pétertől, a nándorfehérvári várnagytól, a jövőendő sógorától.⁷⁶

⁷⁵ Saját fordításom. *Lukcsics: Levelek* 129–130.

⁷⁶ 1449. okt. 24. Zichy Oktár IX. 177.

Eközben 1449. júliusára (6. sz.) a járvány elérte Ferrarát is, ahonnan az ismét eladósodott Várdai pénz hiányában elmenekülni sem tud. Újabb 60 dukátra rúg az adóssága. Valóban utolsó pillanatban érkezhetett Szokoli küldeménye, mert az év elejétől fogva egyre kétségbeesettebben fenyegetőzött azzal, hogy szégyenszemre haza költözik és elvesz az eddigi tanulás. Szorult helyzetére utal, hogy Ártánházi Lászlóval, egy környékbeli nemessel (!) küldi utolsó – az utókorra fennmaradt – levelét. Sőt, már nemcsak pénzt kér, hanem megoldást is ajánl. Számításai szerint a családi ezüsből a ráeső rész megérne 50–60 dukátot, kéri, hogy zálogosítsák el a tárgyakat.⁷⁷

A pénz kérdésén kívül természetesen családi ügyeikről esik a legtöbb szó a levelekben. Hunyadi rigómezei vereségéről értesülve nagy izgalommal várja a híreket a csatában harcoló rokonokról, Mihályról.⁷⁸ Az egészségi állapotuk megtárgyalása mellett, István természetesen azt bizonygatja, hogy nem hiábavaló befektetés az ő tanulmányaira áldozni. 1448-ban Ferrarában még egyszerű tanulóként iratkozott be. Első levelében tesz ígéretet arra, hogy hamarosan megszerzi a baccalaureatust, 1449. februárjában (5. sz.) már a közelgő doktori vizsga költségeire kér pénzt, júliusban (6. sz.) megígéri, hogyha októberre kap pénzt, akkor már karácsonyra otthon lesz a doktori fokozattal együtt. Végül tudjuk, hogy csak egy év múlva, 1450. aug. 29-én doktorált Padovában kánonjogból (*doctor decretorum*).⁷⁹ Hogy hogyan és miként került vissza Padovába, sajnos nincs adatunk. Mindenesetre egy érdekes módszertani kérdés, hogy az egyházi középréteg egyetemjárása kapcsán azt a szempontot is figyelembe szoktuk venni, hogy az illető hány egyetemen fordult meg. Íme, a példa, hogy az egyetemváltások esetében sokszor közrejátszhatnak külső, kényszerítő tényezők. Elképzelhető, hogy Várdai azért tért vissza Padovába, mert ott jobban érezte magát, és érkezett annyi pénze, hogy az újabb járvány elől el tudott menekülni? Azaz kanonkjaink tudásszomját és kapcsolatépítő tehetségét nem feltétlenül kell összekötnünk azzal, hogy hány egyetemre voltak beiratkozva. Miként az egyetemi anyakönyvi bejegyzések is kellő óvatossággal kezelendők, úgy az ilyen csábító statisztikai lehetőségek sem megbízhatóak. A levelek egyre kétségbeesettebb hangneméből arra következtethetünk, hogy a család egyre türelmetlenebbül tűrte és viselte el az István iskoláztatásából adódó terheket.

Mindezek mellett István igyekezett magát Itáliában is hasznossá tenni. Első levelében arról ír, hogy ha a családnak bármilyen peres ügye van egyháziakkal, ő majd a római Curia elé viszi és ott gyorsan le is tudja záratni.⁸⁰

⁷⁷ Lukcsics: Levelek 135–136.

⁷⁸ Lukcsics: Levelek 132.

⁷⁹ Veress 356–357.; Fügedi: Püspökök 491.

⁸⁰ Lukcsics: Levelek 126.

Nyilvánvalóan saját fontosságát hangsúlyozza ezzel az ajánlattal, de nem tudunk róla, hogy a római felterjesztés meg is történt volna, annál is inkább, mert elméletileg tilos is volt magyar egyházi ügyekben a pápához fellebbezni. Az első levélben egyébként konkrétan Bezdédi Mihály váradi kanonokkal áll perben a család, aki korábban kisvárdai plébános volt. Egyházi ügyekben még egyszer nyilvánít véleményt, sőt kissé össze is koccan unokatestvérével, mintegy jelezvén, hogy az ő véleményét is ki kellene kérni a család fejének. Az ötödik, 1449. februárjában kelt levélben a litkei plébánia betöltésének ügyében felháborodásának ad hangot.⁸¹ Kijelenti, hogy Miklós akarata ellenére nem cselekedne, de azért jelzi, hogy jó néven venné, ha kikérné a véleményét. Úgy tűnik, hogy hasonlóképpen viszonyult ahhoz a hírhez, amelyben elűjságolták neki, hogy Potenciána nővérét eljegyezték Szokoli Péterrel.⁸² Megköszöni az információt, mint idősebb báty bele is egyezik a frigyebe, majd nagyon udvarias formában de érzékelteti, hogy az ő jóváhagyásához mindenféleképpen szüksége van a családnak, bár ő nem szól bele az otthoniak ügyeibe. Ahogy egyre nagyobb adósságokat halmoz fel, úgy érezhető a feszültség a két unokafivér között.

Ferrara és Kisvárdá között folyamatosan megfordultak egyéb küldemények, ajándékok is a leveleken kívül. Egy részről István próbált kedveskedni az övéinek kisebb ajándékokkal, másrészt neki is voltak igényei. 1448. októberében, ahogy rendeződött a helyzete Ferrarában a rangjának megfelelő életmódot folytatta, még akkor is, ha ki sem látszott az adósságból. „Továbbá újra és újra kérem, uraságtokat, hogy a küldöncömmel, hírnökömmel együtt egy 12–14 éves, szép arcú, lehetőség szerint nemes fiúcskát, és egy kicsit tudjon latinul is, minden szolgálatom elvégzésére küldjete, mert semmi másban a pénzen kívül nem szűkölködöm.”⁸³ Úgy tűnik, hogy az ismételt kérés ellenére az otthoniaknak pont elég volt István kiadásait fedezni. Azért még egy praktikus tanácsot is hozzászól: a fiúcskát nehogy szép ruhában indítsák útnak. A közbiztonságra vonatkozik az a megjegyzés is, hogy Gergely familiárisának szerezzenek menlevelet Hunyaditól, és hogy bizonyos esetekben ne pénzt, hanem ezüstöt küldjenek, mert jobban jár az átváltással.⁸⁴ Tanulmányai végéhez közeledve kér a pénzen kívül még egy igáslovat otthonról, valószínűleg a költözködéshez szükséges, és arra kéri rokonait, hogy értékes madarakat küldjenek a ferrarai örgrófnak. Vélhetőleg itt valamiféle idomított sólymokról lehet szó, hiszen itthon is nagy kultúrája volt a

⁸¹ A litkei plébániának Várdai Miklós volt a kegyura, az idősebb Miklós a templom felújítására 10 forintot hagyott végrendeletében. Lásd fentebb.

⁸² *Lukcsics*: Levelek 132.

⁸³ Saját fordítás *Lukcsics*: Levelek 130.

⁸⁴ *Lukcsics*: Levelek 126.

sólymokkal történő vadászatnak. Ebből a kérésből azt is megtudjuk, hogy Várdai igen jó viszonyba keveredett a ferrarai herceggel, aki többször kisegítette és nagy megbecsülésben tartotta, ezért viszonzásképpen, méltó ajándéknak tarja a madarak küldését.⁸⁵ Olybá tűnik, hogy tényleg elhagyni készült Ferrarát 1449 őszén.

Emellett István is küldött néhanapján egy-egy apróságot rokonainak. Ötödik levelében, 1449 februárjában, hogy korholásainak erejét tompítsa egy vörös karmazsin köpenyt küld unokafivérének. Majd egy évvel később, még mindig Ferrarából, 1450. ápr. 20-án nagynénjének, az idősebb Miklós özvegyének és a család nőtagjainak küld ajándékokat. Ekkor már bizonynyal Padovába készült, hiszen néhány hónap múlva ott tette le doktori vizsgáit. Nagynénjének, Borbálának, Miklós úr feleségének, Perényi Katának, és László feleségének, Tőkei Hedvignek, valamint még otthon tartózkodó leány nővérének küld természetesen textiliákat, hiszen azokat a legegyszerűbb szállítani, útközben az értékükből sem veszítenek, és az asszonyok bizonynyal örülnek az itáliai csecsebecséknek. Nagynénjének egy fekete selyemövet, az unokasógornóknak és hűgának egy-egy köpenyt, ezenkívül négy könyéknyi jó minőségű vászont: „ahogy nekem elmondtátok, amelyet minél többször mostok, annál szebbnek látszik, bár még nem voltak mosva.”⁸⁶ Ezentúl még egy uncianyí aranyfonállal is tud kedveskedni szűkös költségvetéséből.⁸⁷ Feltűnő módon mind a két esetben, amikor ajándékot küld, ugyanazzal a Ciceró és Cato idézettel kér elnézést a csekélységükért.

Várdai leveleiről elmondhatjuk, hogy témájukból adódóan is nyelveztük vulgáris latin, szerzőjük humanista képzettségének nem sok nyoma jelenik meg. Nyilván a címzettek sem igazán értették volna magasröptű filológiai, mitológiai utalásokkal teletűzdelt eszmefuttatásokat. Várdai maga is sokkal inkább praktikus személyiség volt, mintsem irodalmár, humanista. Ennél sokkal jobban érdekelték a földhöz ragadt anyagiak. A belőlük kiolvasható információk viszont érdekes adalékokkal gazdagítják a 15. századi életéről való ismereteinket.

Várdai pályáját végig kísérve nyilvánvaló, hogy valóban jó befektetés volt a fiatal fiú iskoláztatása, nemcsak azért, mert ismereteiben gazdagodott, látóköre szélesebbé vált, hanem valóban olyan végzettségre és ismeretségekre tett szert, amelyek segítségével a bíborosi kalap is elérhetővé vált számára. A pályakép felvázolásával azt is szerettem volna bemutatni, hogy Várdai tehetsége egymagában kevés volt a család felemeléséhez, mint ahogyan ezt többen állítják. Már családjának korábbi nemzedékei is igyekeztek bejutni az

⁸⁵ Lukesics: Levelek 136.

⁸⁶ Saját fordítás

⁸⁷ Zichy Oktár IX. 150.

udvarba, és egy nagyon erős családi háttérrel indult el pályáján Várdai István is. Sokkal inkább beszélhetünk a család generációkon átívelő, összehangolt és nagyon tudatos politikájának a sikeréről, hiszen a 16. századra az ország bárói lettek hatalmas birtokokkal, több püspök, udvari méltóságviselő került ki utódaik közül. Ennek a hatalomnövekedésnek az elérésében Várdai István is igen hatékonyan részt vett.

KALMÁR JÁNOS

KOLLONICH LIPÓT BÍBOROS KORTÁRSI JELLEMZÉSE

Egy Montecassinóban tett rövid tanulmányi kirándulás alkalmával, az ottani bencés kolostor könyvtárában került a kezembe az a kötetbe fűzött vékony kézirategyüttes, amely hatvannégy élő bíboros „portréját”, azaz jellemzését tartalmazza.¹ Erre a könyvtár valószínűleg 18. századi kéziratos katalógusának lapozgatása közben bukkantam, amelyben az ismerős Kollonich Lipót névre figyeltem fel. A feltehetőleg Rómából származó kötetben nem találtam évszámot, ezért csupán a 29-es sorszámmal megjelölt szöveg² tartalmából kiindulva kísérelhetők meg a datálása. Mivel az Kollonichot esztergomi érsekként is emlegeti, ezért elvileg 1695-nél nem lehet korábbi. Minthogy pedig a cím élő bíborosok jellemzését ígéri, biztosan nem írhatták 1707-nél később. (A többi kortárs bíboros neve valószínűleg még tovább segítene szűkíteni a szóba jöhető keletkezési időszakot, de azok feljegyzésére nem maradt időm, amit már akkor is sajnáltam.) Az sem derül ki, hogy milyen célból készültek ezek a „portrék”; akár egy küszöbön álló, vagy csak egy valamikor esedékes pápaválasztás miatt is írhatták azokat. Ha netán az előbbi volna az ok, úgy ez már egész pontosan behatárolná a keletkezés szóba jöhető időpontját. A szöveg tartalma is állít kérdőjeleket. 1691-ben is volt pápaválasztás, amelyen Kollonich – még nem esztergomi érsekként – szintén részt vett, hasonlóan az 1689. évihez. Vajon miért hallgat erről a forrás, ha egyszer a korábbirol viszonylag részletesen beszámol. Esetleg az a magyarázata, hogy Kollonich itt említett érseki rangját egyelőre tévesen társították a primási méltósággal összefüggő volta miatt a Szentszéknél jóval ismertebb esztergomival – amelyet csak 1695-től mondhat majd a magáénak a bíboros –, ehelyett az 1688 óta viselt kalocsai érsekség említése lett volna a megfelelő, melyet azonban a pápa csak 1690-ben erősített meg?³ Ez ugyanis érthetővé tenné, hogy a szöveg esetleg azért nem beszél a későbbi pápaválasztásról, és azért említi Pignatelliként a Kollonich által támogatott bíborost, mert a

¹ Biblioteca Archiabbazia di Montecassino, Cod. 683.

² Kollonich volt ugyanis sorrendben a 29. bíboros a 64 közül, akikről jellemzést közöl a kötet.

³ *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története. Ford.: *Takács József*, s. a. rend. *Tóth Gergely*. II. rész. Kalocsa, 2003. 89. (447. sz. jegyzet.)

szöveg netán 1691 előtti. Mindez persze csak merő feltételezés, kockázatos lenne bármit is építeni rá.

Az alábbiakban közreadandó rövid jellemzés teljesen esetlegesen említ meg bizonyos epizódokat Kollonich Lipót életéből, és nemegyszer azokat is pontatlanul. Ennek ellenére, szövegének közzététele talán mégsem egészen felesleges, mert a római Kúria szemszögéből mutatja be őt, s részben Kollonichnak ottani, az 1689. évi pápaválasztáskor tanúsított magatartásáról tájékoztat.

A közlés során a forrás betűhív közlésére törekszem, csupán az ékezetek használatában való következtetlenségeket és a nyilvánvaló tollhibákat igyekszem javítani, továbbá a rövidítéseket feloldani (ez utóbbiakat kurzíválva). Ehhez csatlakozik a szöveg magyar fordítása⁴, a magyarázó jegyzetekkel együtt.

„Leopoldo Kolonitz

Nacque in Germania il 24. 8bre 1651. Fu fatto Cardinale da Innocentio XI. il 2. 7re 1686.

Si fece cavaliere di Malta da giovane, per la cui strada pensava di vivere, e perciò fece le sue caravane, ma di poi istradato per la Chiesa; fu fatto prima vescovo di Giavarino, e per ultimo Arcivescovo di Strigonia, e per aver sempre assistito all'Imperatore col Consiglio, e con l'aiuto in quest'ultima guerra, merito giustamente la nomina cesarea, in virtù della quale fu promosso alla porpora fin'all assedio di Vienna ha sempre esercitato l'esercizio assieme (fol. 56v) col venerabile gran Servo di Dio Fra' Marco d'Aviano Cappuccino, esortando i soldati non meno alla propria difesa, che all'esterminio dei Turchi. Nelle Ribellioni d'Ungheria fece la parte di Mysionario Apostolico, animando quei Popoli a mantenersi fedeli al suo sovrano, e tanto disse, e tanto opera, che represe l'orgoglio dei contumaci ribelli, spesse volte ha somministrato di propria borsa i soccorsi alle milizie in tempo di gran penuria. E tutto applicato al buon servizio di Dio, et [!] agl'avantaggi dell'Imperatore, e zelante in primo grado, ma non è di grand'elevatore per la Politica, e di minor pratica per questa Corte in faccia sua nel primo Conclave fu esaltato Alessandro 8°, nonostante l'esclusiva notoria cesarea, e quantunque sapesse, ch'il già Cardinale di Goes venisse per escluderlo, e che fosse quasi alle porte di Roma, non ebbe tal spirito di trattenere l'elezione sin al di lui arrivo, senza nemmeno haver [!] fatta una minima protesta. Ancora in questo ultimo Conclave ha fatto usi infelice figura, benché unito alli [!] zelanti, perché impegnatosi all'esclusiva di

⁴ Ebben Kalmár Anna segített.

Pignatelli, tanto fù questo esaltato ad onta sua, per lo che Pasquino aggiunse un' G. dopo la prima sillaba del suo Cognome per meglio esplicare il valore della sua innocenza. Per alto è cortese, et [!] è gentile, ma non poco impicciato, et [!] assai credulo nel negozio, e difficile ad esser persuaso, benché di sua natura umile, e rimesso, et [!] ancora generoso, et [!] inserviziato, ed è tanto propenso in aiutare ciascheduno (fol. 57r) che abbracciando spesso troppo impegni non può sempre così facilmente riuscire in tutti, dal che ne procede il suo discredito. Nutre sentimenti di vero Principio Christiano, et [!] ha [!] gran notizia di tutti gli oggetti politici delle Corti d'Europa, il di cui tepido naturale non si sa riscaldare in favore, ne contro d'alcuno. È suo pregio di vivere senza antipatia [?] mentre come buon Tedesco mangia da sano, e beve d'ammalato. Nondimeno se li può applicare ciò che d'Agricola noto già Tacito: 'Procul ab permutatione adversus collegas, procul a contentatione adversus Proconsules, et vincere in glorium et atteri sordidum arbitrat.'” (fol. 57v)

„Kollonich Lipót

1651. október 24-én született Németországban.⁵ XI. Ince⁶ nevezte ki bíborossá, 1686. szeptember 2-án.⁷

Ifjú korában belépett a máltai lovagrendbe,⁸ melynek szabályai szerint kívánt élni, ezért részt vett tengeri hadjáratban,⁹ majd az Egyház tagja lett.¹⁰

⁵ Az időpont és a helyszín is téves, hiszen Kollonich 1631. október 26-án Komáromban született, melynek apja volt az ezredesi rangú erődparancsnok. *Maurer, Joseph*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Innsbruck, 1887. 25.

⁶ Benedetto Odescalchi, 1676 és 1689 között volt XI. Ince néven a katolikus egyház feje. V. ö. *Mondin, Battista*: Pápák enciklopédiája. Ford.: R. Vida Ilona. Bp., 2001. 517–524., ill. *Tusor Péter*: A barokk pápaság (1600–1700). Bp., 2004. 67–74.

⁷ A kinevezést I. Lipót császár- király 1686. márciusában kérelmezte a pápánál, amely 1686. szeptember 9-én érkezett meg Bécsbe. *Adriányi, Gabriel*: „Katholische Erneuerung – Gegenreformation. Lebenswerk des Kardinals Leopold Graf Kollonich (1631–1707)”. In: Uő.: Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns. München, 1986. 86. (Studia Hungarica 30)

⁸ 1650. április 27-én ütötték johannita-lovaggá a bécsi máltai lovagrendi templomban. *Maurer*, 26.

⁹ Kollonich elutazott Máltára, a lovagrend székhelyére, majd az oszmánok által ostromolt Kandia felmentésére küldött keresztény seregben harcolt, s 1651. január 1-jén megsebesült. 1655-ben újabb tengeri ütközetben vett részt, melynek során jelentős hőstettet hajtott végre a Dardanelláknál. Ugyanezen esztendő végén két évre szólóan máltai kasztellánussá (várnaggyá) nevezték ki. Uo., 30–31.

¹⁰ 1668-ban szentelték pappá Bécsben. Uo., 32.

Először győri püspök,¹¹ végül esztergomi érsek lett,¹² és mivel mindig tanácsaival segítette a császárt,¹³ továbbá a legutóbbi háborúban nyújtott segítségével¹⁴ méltán kiérdemelte a császári kinevezést. Ezen erényének köszönhetően terjesztetett fel bíborosnak. Bécs ostroma idején mindig együttműködött Isten tiszteletreméltó, tekintélyes szolgájával, Marco d'Aviano kapucinus atyával,¹⁵ a katonákat nem csupán önmaguk védelmére, hanem a törökök megsemmisítésére buzdítván. A magyarországi felkelések során az apostoli misszionárius oldalán vállalt szerepet, arra ösztönözvén az ottani népeket, hogy maradjanak hűségesek uralkodójukhoz. Azért agitált, azon buzgólkodott, hogy elfojtsa a megátalkodott felkelők gőgösségét. Olykor, nagy inség idején, saját költségén látta el a katonaságot. Mindezeket Isten hű szolgálatá-

¹¹ Ez téves. Először, 1666. augusztus végén – tehát még pappá szentelését megelőzően – nyitrai püspökké nevezte ki I. Lipót, amit a pápa csak 1668. április 30-án erősített meg. Püspökké szentelésére ezt követően került sor. Uo., 32. 1669/70-ben azután bécsújhelyi püspök lett és csak ezt követően, 1685-ban foglalta el a győri püspöki széket. *Katona*, 91.

¹² *Lakatos Adél*: „Kollonich Lipót”. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: *Beke Margit*. Bp., 2003. 324.

¹³ A Titkos Konferenciának nem volt ugyan tagja – ld. *Sienell, Stefan*: *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*. Frankfurt/M., 2001. 373. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs Bd. 17) –, de részt vett az 1673-ban Magyarország kormányzása céljából felállított Gubernium munkájában, 1671 és 1684 között a Magyar Kamara elnöke volt – ld. *Fallenbüchl Zoltán*: „A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században”. In: *Levéltári Közlemények*, 39. (1968) 252. –, 1687/88 folyamán ő vezette a magyarországi hódoltsági terület új berendezésére vonatkozó tervezet, az 'Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn' kidolgozása céljából a bécsi udvar által felállított albizottságot. *Mayer, Theodor*: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Bearb. Toth, Adalbert. Sigmaringen² 1980 és *Varga J. János*: „Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az 'Einrichtungswerk'” in: *Századok füzetek*, 1. (1993) 3–40. 1692 végétől 1694. tavaszáig pedig a bécsi Udvari Kamara főfelügyelőjeként tevékenykedett. *Mayer, Theodor*: „Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias” in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. IX. Ergänzungsb. (1915), 213–215.

¹⁴ Bécs 1683. évi ostroma idején Kollonichot bízták meg a hadélelmezési hivatal vezetésével, s rá hárult a pápa anyagi segítségével, a nuncius által felállított tábori kórházak felügyelete is. *Lakatos*, 322.

¹⁵ Eredeti nevén Carlo Domenico Cristofori (szül. 1631, Friuli – megh. 1699, Bécs), 1683 és 1688 között apostoli legátusként működött Bécsben. A császárváros 1683. évi ostroma idején és a további török elleni felszabadító háborúk idején jelentős érdemeket szerzett a hadvezérek közötti együttműködés kialakításában, a katonák lelkesítésében és az oszmánok elleni összefogás diplomáciai úton való megteremtésében. *Mehr, Bonaventura von OFM Cap*: „Markus v. Aviano”. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hgg: *Höfer, Josef/Rahner, Karl*. Bd. 7. Freiburg/Br. 1986, 10. Részletesebben *Héyret, Maria*: *Pater Marcus von Aviano, apostolischer Missionär und päpstlicher Legat beim christlichen Heere*. München, 1931.

ra és a császár érdekében tette. Felettebb buzgó, de nem nagy politikus, és csekély jártassággal rendelkezik ebben az udvarban,¹⁶ amint azt első konklávéja tanúsítja, melyen VIII. Sándort megválasztották,¹⁷ hiszen annak ellenére, hogy a császár kizáró utasítását magával hozó Goess bíboros már csaknem Róma kapuiig jutott el,¹⁸ mégsem volt annyi lélekjelenléte, hogy az ő megérkezéséig elhalasztassa a választást,¹⁹ amely ellen még csak nem is tiltakozott. E konklávéhoz igen szomorú képet vágott, noha csatlakozott a lelkesedőkhöz.²⁰ Mivel kizárólag Pignatelli mellett kötelezte el magát,²¹ annyira megsértődött, hogy Pasquino²² egy G-t biggyesztett a vezetéknéve első szótagjához, hogy így még jobban kifejezésre juttassa a vétlenségét.²³ Más-különb en udvarias és kedves, de nem kevésbé kellemetlenkedő. Tárgyalások alkalmával elég hiszékeny, nehezen meggyőzhető, bár nagylelkű és szolgálatkész, s annyira odaadó mások megsegítésében, hogy gyakorta vállal oly

¹⁶ Ti. a pápai kúriában.

¹⁷ VIII. Sándor (Pietro Ottoboni) nyolcvanévesen lett pápa 1689. októberében, két hónapig húzódó szavazásokat követően. *Mondin*, 524.

¹⁸ A brüsszeli születésű Johann (Freiherr) von Goess (1611–1696) bíboros, gurki hercegérsek, nagy tapasztalatú császári diplomata volt. *Tropper, Peter G.*: „Goess, Johann Freiherr von”. In: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803. Ein Biographisches Lexikon.* Hgg.: *Gatz, Erwin.* Berlin, 1990. 153–155. Az 1689. évi konklávé idején 78 éves, gyengélkedő főpapot már nagyon fárasztotta a hosszú utazás, ezért csak lassan tudott haladni, így aztán már csak október 6-án, VIII. Sándor megválasztása napján, az eredményes szavazást követően ért Rómába. Nehezményezte is, hogy míg némely távollévő francia bíborosok érkezését megvárták a választással, addig őt nem, pedig már csaknem Róma kapuinál járt. Az azonban nem valószínű, hogy I. Lipót császárnak a Pietro Ottobonira való voksolást tilalmazó írásos utasítása lett volna nála, még akkor sem, ha az uralkodó sajnálkozott VIII. Sándor megválasztásán, mert bizalmatlan volt a velencei származású bíboros iránt, akinek főként a török elleni elkötelezettségében kételkedett. *Bischoffshausen, Sigismund Frh. von: Papst Alexander VIII. und der Wiener Hof (1689–1691).* Stuttgart–Wien, 1900. 49. és 53. (130. sz. jegyzet.)

¹⁹ A valóságban Kollonich megpróbálta rábeszélni a konklávé, hogy várják meg Goest, de igyekezete nem járt sikerrel. Uo.

²⁰ Mármost azokhoz, akik örültek Pietro Ottoboni pápává választásának.

²¹ Kollonich érthető okokból Antonio Pignatelli bíborost látta volna a legszívesebben a pápai trónon, hiszen a nápolyi születésű főpap egykor bécsi nuncius volt, ezért leginkább tőle remélhették a Habsburg érdekek képviselését. Ráadásul ő volt az, aki 1668-ban Kollonichot püspökké szentelte. *Maurer*, 245. (Egyébként 1691. júliusában, VIII. Sándor halálát követően, Pignatellit meg is választják pápává, aki XII. Ince néven uralkodik 1700-ban bekövetkező haláláig.)

²² A Pasquino-szobor a pápai uralom idején a politikai gúnyiratok kifüggesztésének a helye volt Rómában.

²³ A bíboros vezetéknévét ezzel talán *Coglonitz* gúnynévre torzítva, melyet – ha helytálló a feltételezésünk –, a latin *‘cogito’*-igével összefüggésbe hozva *‘Merengő’*-nek értelmezhetünk.

sok kötelezettséget, melyeket nem mindig képes könnyen megoldani, s ez okozza tekintélyének csökkenését. Igazi keresztény elveket vall, és igen jártas az európai udvarok politikai ügyeiben. Természetes hűvössége senki kedvéért és senkivel szemben nem hagyja feltüzelni. Erénye, hogy nem táplál ellenszenvet, míg németként egészségesen étkezik, és betegesen iszik. Nem kevésbé illik rá az, amit Tacitus jegyzett fel Agricoláról:²⁴ „Távol tartotta magát a kollégáival szembeni megváltozástól, a gyermekeivel való melegeledettségtől, dicsőségesen győzni és a rosszat gyengíteni akarta.”²⁵

²⁴ Gnaeus Iulius Agricola (40–93) római politikus és hadvezér. 77-ben consul, 74–77 között Aquitánia, 77–84 között Britannia helytartója volt. Személyét dicsőítő életrajzát veje, Tacitus írta meg. Magyarul „Iulius Agricola élete” címmel Borzsák István fordításában jelent meg. In: Tacitus összes művei. I. Bp., 1980. 7–42. (Bibliotheca Classica)

²⁵ Tacitus eredeti szövege a fent idézett mondatot nem tartalmazza ugyan – v. ö. *Corn. Taciti opera omnia*, I. Leipzig 1961 (Teubner-kiadás) –, ám ez mondanivalóját tekintve így is megfelel az eredetiének.

KOVÁCS ÁGNES

EGY KELET-MAGYARORSZÁGI KARRIERTÖRTÉNET: EÖTVÖS MIKLÓS PÁLYÁJA

A témáról két évvel ezelőtt Vaján, a Rákóczi-szabadságharc kérdéseivel foglalkozó történészek immár hagyományosnak tekinthető tudományos ülésén beszéltem először. Mivel azonban a konferencián elhangzottak nem jelentek meg, az Eötvös Miklóssal kapcsolatos kutatásaim pedig még inkább megerősítettek a pálya fontos tanulságait illetően, jelen dolgozatban részben a Vaján elmondottaknál részletesebben szeretnék érvelni az eötvösi életút feltárásának szükségessége mellett, részben megkísérlem összefoglalni Eötvös Miklós birtokszerzéseinek történetét. Gazdálkodási, alispáni és uradalmi tisztségviselői, valamint hadbiztosi működésének feldolgozása, társadalmi kapcsolatrendszerével együtt, folyamatban van.

A legfontosabb életrajzi adatok

Az I. Eötvös Miklós és Nagy Erzsébet frigyéből származó II. Miklós születési dátumát ma éppúgy nem ismerjük, mint Lehoczky Tivadar, akinek a vásárosnaményi Eötvös-családról írt munkája a 19. század végén jelent meg a Turulban. Ám házasságkötésének időpontját figyelembe véve, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy legkésőbb az 1660-as évek végén látta meg a napvilágot. Az ugyanis biztos, hogy első feleségével, a jónevű szatmári nemescsalád lányával, Irinyi Borbálával 1691. január 14-én már házas volt. Ezen a napon állított ki Ecseden egy „conditionaliter csinált contractust”, amelyben „kedves feleségem”-ként említi az asszonyt. A szerződésre azért került sor, mert eljegyzésükkor – a szokás ellenére – Eötvös „semminémű jegy ruhát” nem adott menyasszonyának, s ezért utólag oly módon kárpótolta, hogy 1000 ezüztallér értékben arany- és ezüstmárhát, Szabolcs megyei birtokokat és azokon élő jobbágyokat kötött le dotalitiumként neje számára, aki a contractus szerint férje utód nélküli elhalálozása esetén is jogosult lett volna az ajándékra.¹

A családfa négy gyermekről tudósít, ami persze nem zárja ki, hogy a házaspárnak több szülőtte is lehetett. Akárhányan voltak, négyen biztosan

¹ SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 1. d. 1691. január 14.

elérték a felnőttkort: Éva, I. József, Krisztina és III. Miklós.² Irinyi Borbála elhalálozásának évét Lehoczky 1703 tájára teszi, ám ezt a keletkezést ő maga teszi bizonytalanná két másik adatával. Egyrészt azzal, hogy a második házasságkötés időpontját a gyászév letelte utánra helyezi (ennél pontosabban nem határozza azt meg), másrészt II. Miklós végrendelete alapján megállapítja, hogy második nejével 22 évig élt együtt. Mivel a testamentum 1731. november 7-én készült³ (Eötvös Miklós még ebben az évben el is hunyt), második házasságát 1709-ben kellett kötnie. Eszerint, ha Irinyi Borbála valóban 1703-ban halt meg, a férj hat éven át özvegyként nevelte gyermekeit. Az első házasságból származó József nekrológja azonban arra utal, hogy a második asszony lelkiismeretesen gondoskodott az árvákról.⁴ Lehoczky adatát cáfolják az Eötvös végrendeletének megtámadása miatt indított perben elhangzottak is. Azt tisztázandó ugyanis, hogy mit szerzett az elhunyt az első és mit a második feleséggel, az egyik kérdés így hangzott: Irinyi Borbála 1708-ban bekövetkezett halála után meddig volt özvegy Eötvös Miklós?⁵

Debreczeni Mária, az új feleség tekintélyes családdal büszkélkedhetett. Ősei közül a legismertebbnek Debreczeni Tamás számított, aki előbb Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György, illetve özvegy Lorántffy Zsuzsanna jószágainak volt a kezelője és tizedbérlője. Szolgálataiért számos birtokadományban részesült, amelyek jelentős részét, Debreczeni Mária férjeként, Eötvös megszerezte. 1731-ben bekövetkezett halálakor a második házasságból való négy fiú (Imre, Sándor, László és Lajos) még kiskorú volt, Mária nevű leánya viszont gróf Teleki Sámuel hitveseként már önálló életet élt.⁶

II. Eötvös Miklós első köztisztvisége Szatmár megye egyik szolgabírói hivatala volt 1696-ban. 1699-ben adórovóként említik a források, 1710 és 1714 között – egy év megszakítással – alispánként működött. 1712-ben Szatmár megye országgyűlési követévé választották Ajtay Mihállyal együtt. Közben, a Rákóczi-szabadságharc idején, 1706. július 14-től, ténylegesen október elejétől tiszántúli districtualis commissariusként ténykedett.⁷ Károlyi Sándor támogatásán kívül, ebben a feladatkörben nyújtott teljesítményének köszönhetően, hogy 1723-ban őt nevezték ki a debreceni, más néven tiszántúli

² Lehoczky, 1894. 130.

³ Lehoczky, 1894. 89. és 91.

⁴ A gyászbeszéd 1752. január 13-án hangzott el Lázáriban Eötvös József Szatmár megyei alispán temetésén. *Éble*, 1894. 190–191.

⁵ Copia Deutrum Punctorum. MOL. Károlyi lvt. P. 1511. 2. d. Eötvös család peres iratai 1617–1770.

⁶ Lehoczky, 1894. 89–91.

⁷ Lehoczky, 1894. 89.; Heckenast, 2005. 130.; Bánkúti, 1991. 43.; SzSzBML. IV. A. 1. F. 7. No. 111.

kerület főbiztosává, mely tisztséget haláláig viselte.⁸ (A bizottság az országban elszállásolt katonaság és a lakosság közötti vitás ügyekben az utóbbi érdekeit képviselte.) 1724. május 26-án érte a legnagyobb megtiszteltetés: III. Károly királyi tanácsosi címmel ruházta fel.⁹

Bár személy szerint több hivatalos elismerésben nem részesült, ugyan csak Miklós nevű fia és annak gyermekei bárói rangot nyertek. Az erről szóló diplomát 1768. február 2-án állították ki Bécsben,¹⁰ s aligha vonható kétségbe, hogy ennek alapjait az ő munkássága teremtette meg.

Miért érdemes megismerni Eötvös Miklós pályáját?

Tudjuk, hogy az Eötvös Miklóshoz hasonló karrier nem egyedi jelenség. Számos tekintélyes bene possessionatus család említhető, amelyek tagjai a Rákóczi-szabadságharcban vagy éppen az azzal szemben álló táborban vállalt szerep révén váltak széles körben, olykor országosan ismertté. Közülük többen, általában két generációval később a főnemesség soraiba emelkedtek. Az ismertségnek, mint a karrierépítés és a társadalmi mobilitás eszközének jelentőségére a Vay családról írt dolgozatomban is utaltam. A családtörténeti kutatások azt bizonyítják, hogy az ismert és széleskörű kapcsolatokkal rendelkező familiák a kormányzattal való együttműködési készség esetén könnyebben érvényesültek, mint a csak megyei hivatalokat betöltő köznemeselek, akik többsége, éppen az ismertség híján, akkor sem remélhetett bejutást az országos intézményekbe, ha jómódú volt. Mivel a mindenkori politikai kurzus fontosnak tartja a közvélemény által mértékadónak számító személyek viszonyát a hatalomhoz, s ez a 18. században sem volt másként, az egykori kurucok utódainak lojalitása a Habsburg-ház iránt az Udvar szempontjából értékes politikai üzenetet hordozott.¹¹ Mindemellett a 18.

⁸ Heckenast, 2005. 130.; A Bécsi Magyar Történeti Intézet adatával szemben (BMTI. IV/1934. 361.) Éble 1724-re teszi a kinevezést. *Éble*, 1894. 191.

⁹ SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 1. d.

¹⁰ Illéssy-Pettkó, 1895. 59.

¹¹ Kovács, 1997. 99. Velem szemben, a Vayakról írt, egyébként kitűnő tanulmányában Szakály Orsolya úgy véli, hogy Vay Ádám „nem elősegítője, hanem kerékkötője” volt annak a folyamatnak, amely során a familia „már-már felemelkedett az arisztokráciába”. Alátámasztja azzal indokolja, hogy a család már a szabadságharc előtt a köznemesség felső rétegéhez tartozott, Vay Ádám második felesége pedig bárónő volt, s a gyermekek „szinte kizárólag – elsősorban erdélyi – főnemeselekkel házasodtak”. (Szakály, 2002. 354.) Kétségtelen, hogy a vagyon és a társadalmi tekintély, amelyeket a házassági kapcsolatok is tükröznek, fontos feltételei voltak a társadalmi emelkedésnek, de önmagukban nem voltak ahhoz elégségesek. Csupán ezek alapján nem lehet levonni azt a következtetést, hogy a Vay családnak már a 18. század elején esélye lett volna a főnemessé válásra. Arról sem árt megfigyelni, hogy társadalmi emelkedésről akkor beszélhetünk, ha valaki(k) egy adott társa-

században már nem lehetett nagy karriert befutni korszerű műveltség nélkül, hiszen a modernizációt szorgalmazó dinasztának jól hasznosítható igazgatási, bíraskodási és katonai ismeretekre volt szüksége. És persze az érvényesülés szempontjából akkor is előnyt jelentett az ambíciót felkaroló, befolyásos pártfogó.

Eötvös Miklós becsvágyával nem volt probléma. Ennek megnyilvánulásai közül, érvényesülési technikái egyik példjaként is, legalább egyet érdemes bővebben ismertetni. Amikor Károlyi Sándor, akihez többrétű és szoros kapcsolatot fűzte, 1706 nyarán felajánlotta neki, hogy vállalja el vagy a hadbiztonságot vagy a munkácsi udvarbírószágot, Eötvös így válaszolt: „megh vallom, a két hivatal közzül... majd választani se tudok”. Majd részletesen és félreérthetetlenül megindokolta hezitálásának okát. Jóllehet „becsületesebbnek”, azaz megbecsültebbnek, fontosabbnak tartja a districtualis commissariusságot és szívesen maradna Károlyban mint tiszántúli hadbiztos, úgy véli, hogy az ellenség győzelme esetén ez a hivatal nem sok sikerrel kecsegtet. A munkácsi udvarbírószág tehát biztonságosabb lenne, viszont kisebb a presztízse. „...megh vallom – írja –, újabban udvarbírószágra redeálni /: mely hivatalt 19 esztendő koromban viseltem :/ mintegy csekély személyemnek kisebbségére czélozónak itélek...”.

Ezután dilemmájának eldöntését látszólag Károlyira bízta, aki jól ismeri „oda fel... az dolgoknak folyását”, azaz nálánál jobban meg tudja ítélni, lesz-e békesség vagy sem. Valójában azonban Eötvösnek pontos elképzelése volt arról, hogyan lehetne egyeztetni a biztonsági és a presztízsszempontokat. Azt javasolja Károlyinak, hogy akár lesz megegyezés, akár nem, nevezze ki őt hadbiztosnak, s ebben a minőségében legyen „bizonyos szállása” Munkácson, ahová szükség esetén elmenekülhetne, s intézhetné a munkácsi, ungvári, huszti prófuntházak és praesidiumok ügyeit, gondoskodhatna a városról. Odamenekíthetné Károlyi feleségét s bizonyos vagyontárgyait is. Ha ura csak az udvarbírószágot kínálja számára – fejtegeti tovább gondolatait –,

dalmi csoportból egy másik, a hierarchiában magasabban lévő csoportba lép(nek) át. (Így értelmezi a társadalmi emelkedést Gecsényi Lajos is. *Gecsényi*, 1988. 27.) Az arisztokratává lett birtokos köznemes esetében ez azt jelenti, hogy az illető minimum bárói rangemelésben részesült. A Vay családban erre 1783-ban került sor először, a türelmi rendelet kiadása után, míg a katolikus – a Vayakhoz több szempontból hasonló – Eötvösök esetében már 1768-ban. Ez számomra azt bizonyítja, hogy ad 1.: II. József uralkodása előtt a felekezeti hovatartozás inkább befolyásolta (legalábbis a formális) karriert, mint az elődök kuruc múltja, ad 2.: irreális az a feltételezés, mely szerint a toleranciagondolattól még meg sem érintett Habsburg-házi uralkodók már a 18. század első évtizedeiben rangemelésben részesíthették volna a református Vayakat. Hogy egyébként mikor emelkedhetett volna a család az arisztokraták közé, amennyiben nem „kompromittálódott volna” a Rákóczi-szabadságharcban, nyitott kérdés, amellyel nem érdemes foglalkozni, mert nem adható rá válasz. Mindezek alapján a velem vitázó Szakály Orsolyával csak abban értek egyet, hogy a Vayak társadalmi emelkedését „kálvinista hitük késleltette”. (*Szakály*, 2002. 364).

úgy is jó, „...mindazonáltal, hogy én bennem Nagyságod méltósága is nevedjék, az udvarbíró nevezetet [át kellene] keresztelni”. Még hozzá inspec-torra, akinek hatásköre „a felyeb megh írt dolgokra” is kiterjedne.¹²

Az Eötvöshöz hasonlóan sikeres személyek pályafutását elemezve, fel-tűnik, hogy szinte valamennyien komoly pozíciót szereztek megyéjükben és az ott birtokos arisztokrata család(ok) uradalmaiban. Eötvös Miklós tehát típust testesít meg, akinek életútja nem csak köztörténeti szempontból tarthat számot érdeklődésre, hanem azért is, mert arról a szövevényes kapcsolat-rendszeréről informál, amely a korabeli intézményeket (uradalom, megye, ad hoc bizottságok stb.) működtette, s amely eszköze volt a társadalmi mobili-zációnak, az egyéni és családi érvényesülésnek.

Az utóbbi évtizedekben öröndetesen megnőtt azoknak az esettanulmá-nyoknak a száma, amelyekben a szerzők „a földesúri vezető familiárisi kör, és egy adott vármegye kora újkori nemesi társadalma és a vármegyei hiva-talviselés egymást átszövő kérdésköreit” vizsgálják.¹³ Többen rámutatottak arra, hogy a megyei közigazgatás és a tisztikar történetét kutatva, „a várme-gyei közelet főispáni befolyásolásának” lehetőségéről és mértékéről is képet alkothatunk.¹⁴ Bár a szerzők a 16. század második felére és a 17. századra vonatkozóan fogalmazták meg, hogy a nyugat-dunántúli megyékben megha-tározó szerepe volt a hivatalhoz jutásban a főispánnak, illetve a hozzá fűződő viszonynak, jelen ismereteim szerint a Nyugat-Dunántúlhoz képest elmara-dott kelet-magyarországi megyékben még a 18. század nagy részében is ez volt a jellemző.¹⁵ Meggyőződésem, hogy Eötvös Miklós közpályájának fel-dolgozása jelentősen gazdagíthatja a megyei közigazgatás működésével kap-csolatos tudásunkat, s minden bizonnyal közelebb visz bennünket a kelet-magyarországi nagybirtok szervezeti és funkcionális problémáinak megis-meréséhez is. Nem csak azért, mert maga Eötvös is tekintélyes birtokos volt, hanem azért, mert élete során szinte mindig volt valamilyen kapcsolata Szatmár megye leggazdagabb földesurának, Károlyi Sándornak az uradalma-ival.

Az ismert történelmi körülmények és termelési adottságok miatt a Du-nától keletre sokkal kevésbé álltak rendelkezésre az uradalmak működésé-nek/működtetésének feltételei, mint Nyugat-Magyarországon, vagy akár a helyi rendi intézményekben. Itt volt a legnagyobb az infrastruktúra, a mun-kaerő, a tőke, a piac, a szakértelem és általában a műveltség hiánya, ami

¹² MOL. Károlyi lvt. P. 396. Acta Publica. Acta Rákóciana. Series I. 1 Mif. Raksz. 23 757. Károly, 1706. június 29.

¹³ Dominkovits, 2002. 34.

¹⁴ Turbulý, 1994. 33.; Gecsényi, 1988. 15.; Dominkovits, 2005. 523.

¹⁵ Kovács, 2000. 78. 81.

folyamatos kompromisszumra kényszerítette a nagybirtokosokat a köztük és az alkalmazottak között támadt konfliktusok kezelésében. Ebben a helyzetben felértékelődtek azok a személyek, akik a szokásosnál jobb hatásfokkal tudták uruk érdekeit érvényesíteni. Az ilyen kapcsolat szereplőit, a hagyományos úr-szolga, illetve úr-uradalmi tisztségviselő (dominus-servitor, illetve dominus-officialis) titulus helyett és a megkülönböztetés szándékával, az újabb szakirodalom gyakran patronus-kliens elnevezéssel illeti.¹⁶

A kliens voltaképpen a gazdaság, a társadalom és az intézményrendszer fejletlenségének a „terméke”, aki az elmaradott struktúrában a működési feltételek hiányából fakadó nehézségeket volt hivatott elhárítani vagy legalábbis mérsékelni.

Tevékenysége szerteágazó volt, a konkrét gazdasági feladatok elvégzésétől kezdve a családi ügyek intézésén át az információk beszerzéséig. Az úrral való kapcsolata a bizalmon alapult, viszonyukat személyesség és – ha nem is egyenlő mértékben – kölcsönösség jellemezte. A kliens nem feltétlenül volt tagja az uradalmi apparátusnak és a megyei tisztikarnak, de nyilvánvalóan hatékonyabban tudta képviselni ura érdekeit, ha tényleges jogkört és befolyást jelentő pozícióval rendelkezett. Ezért a patrónus, elvárva a viszonzást, általában támogatta erre irányuló törekvéseit.

Eötvös és Károlyi kapcsolata ugyancsak ezen az elven működött. Több esetben előfordult, hogy valóságos konspiráció előzte meg az érdekérvényesítő akciókat. 1706 májusában például Eötvös arról tájékoztatta Károlyit, hogy visszatért Selmecről, ahol átadta ura levelét Hellenbachnak (alsó-magyarországi főbányagróf), és „eleget munkálódott” azon, hogy az „ökröket fejér pénzen” rátukmálhassa. Hellenbach meg is ígérte, hogy elküldi egy emberét Hevesre, aki az állatok megtekintése után meg fog alkudni Eötvössel. Azaz ekkor fog eldőlni, hogy a Károlyira való tekintettel megígért 1000 Rhénes forintért hány ökröt kell odaadni. A baj csak az – írta – Eötvös, hogy a marhák „mód nélkül ösztövérek és aprósok... igen selejtesek, ... idegen országra hajtani alkalmatlanok.” Ennek ellenére meg sem fordult a fejében (ahogy a Károlyiéban sem), hogy el kellene állni az üzlettől. Mindössze annyit tett, hogy kiválogattatta a legjobb állapotban lévő 120 ökröt, a többről pedig úgy rendelkezett, hogy „jó füvön” jártatással javítani kell a kondíció-

¹⁶ A megkülönböztetés igénye leghatározottabban Vári András még kéziratosa tanulmányában (Uruk hív szolgái. Az úri hatalomgyakorlás a megyék és az uradalmak életében a 18. század elején.) figyelhető meg. A szerző, aki nemzetközi összehasonlításban évek óta vizsgálja a kora-újkor uradalmak intézményrendszerét, úgy véli, hogy a klientúrának hangsúlyosabb szerepe volt a birtokigazgatásban az eddig feltételezetttnél. Ezúton is köszönöm, hogy kéziratát elolvashattam.

jukon, hogy – ha olcsóbban is – ezüst pénzért lehessen eladni őket a gyöngyösi országos vásáron.¹⁷

A kapcsolat jellegéből következett, hogy Károlyi nem maradt hálátlan, s gazdasági előnyök biztosításával, tisztséghez juttatással, kérelmeinek kedvező elbírálásával, különböző fórumokon való személyes közbenjárásával támogatta bizalmas hívét.¹⁸ Több évtizedes együttműködésük természetesen nem volt konfliktusmentes. Sokszor idézett példa, hogy amikor Eötvös befogadta a főispán szökött jobbágyait, Károlyi, bár felháborították a történetek, nem vált meg tőle. Feleségéhez írott levelében úr és szolga egymásrautaltságának tudatában fejtette ki álláspontját: „Az szolga valamint hiba nélkül nem lehet, szintén úgy az ura vétek nélkül nincsen, de bolond már az, ki kicsiny vétekért megveti az szolgáját, annál bolondabb az szolga, ha kevés feddésért vagy intésért megutálja jó urát... Tovább is kívánok szolgálatjával élni, de úgy, hogy az intést felvegye, mert másként, ha szólnom nem volna szabad, uram lenne.”¹⁹

Bár valószínűleg ez a filozófia volt az irányadó Károlyi összes personális kapcsolatában, az Eötvössel való nézeteltérések esetén különösen érdeke fűződött a *modus vivendi* megtalálásához. Részben, mert Eötvös jó szakember volt, részben, mert a megyei elithez tartozott és nagy tiszteletnek örvendett.

A vagyoni háttér

Eötvös Miklós jómódú birtokos családból származván, szántóval, réttel, szőlővel rendelkezett. 1691 áprilisában 5 nyilas szőlőt adott el Tégláson 135 forintért a debreceni Baranyai Mihálynak, aki három részletben vállalta a vételár kifizetését.²⁰ Mivel azonban neki is a borból származott a legnagyobb haszna, inkább szőlőbirtokainak gyarapítására törekedett.²¹ 1695-ben 32 forintért megszerezte Pályiújlakon Szántó Kata–Szűcs Dávid és Kovács István szomszédságában lévő – szőlőjét, 1699-ben pedig 40 forintért és 2 öreg cseber borért a Rózsás szőlő Borsos Erzsébetet illető részét, akivel addig osztatlanul birtokolt.²² 1700-ban Virágos Györgytől és nejétől vásárolt újabb

¹⁷ MOL. Károlyi Ivt. P. 396. Acta Publica. Acta Rákóciana. Series I. 1. Mif. Raksz. 23 757. Károly, 1706. május 18.

¹⁸ Ennek teljes felsorolására itt nincs lehetőség, csak 1–2 példára hivatkozok. Uo. Mif. Raksz. 23 753. Károly, 1705. február 3. Károlyi levelei..., I. k. 84. 133.

¹⁹ Kovács, 1988. 174.

²⁰ SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 1. d. 1691. Ecsed, 1691. április 4.

²¹ Ennek érdekében olykor birtokostársaira se volt tekintettel, még a parlagból is vágatott fel szőlőnek. SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 1. d. 1692. március 15.

²² Uo. Károly, 1699. június 8.

birtokot a „Nagy Rósás nevű szőlő hegyen”, szintén Bihar megyében 190 forintért és egy kősóért. A Váczi János és Csiki Kata szomszédságában lévő szőlőt az eladók „örökös saját jószág”-ként említik, amelyet most örökáron engednek át Eötvösnek.²³ Hat évvel később Komlói Márton(?) erdődi szőlője került a tulajdonába 230 forint ellenében.²⁴

Az igazán nagy birtokszerzésekre 1711 után került sor, nyilván annak köszönhetően is, hogy a szabadságharc folyamán jelentős tőkére tett szert. Jó lehetőséget nyújtott ehhez az a körülmény is, hogy második feleségének családjában több birtok is el volt zálogosítva, amelyek megszerzése a vagyongyarapítás kézenfekvő eszközének tűnt. Ezek közül 1712-ben sikerült megszerezni a pálfalvi uradalmat, amely akkoriban Sóváry Soós István kezén volt. (A Debreceni Tamás utódai által zálogba adott birtok ugyanis többször cserélt gazdát.) Soós egy recognitionalesben, arra hivatkozva, hogy ki kell fizetnie elhunyt apja adósságát és teljesítenie kell az apja özvegyével, Györki Zsófiával kötött szerződésben vállalt kötelezettségét, 4000 magyar forint fejében átengedte az Eötvös házaspárnak, valamint mindkét ágon lévő vérszerinti és törvényes örökösöknek (a továbbiakban: etc. – K. Á.) Szatmár megyében lévő örökös és zálogos jószágait. Azaz Pálfalvát és Oláh-Hodost egészen, az ombodi és amaci, továbbá egyéb, ugyancsak Szatmár megyében lévő részbirtokait az erdődi szőlővel együtt. És természetesen ezek összes tartozékát, tehát a szántó, kaszáló, mező, erdő, gyümölcsös kert, halászó és csikászó vizek mellett a malomhelyeket, a kocsmákat és a haszovételeket. A szokásoknak megfelelően, Soós, utódai nevében is, kezességet vállalt a birtok átadásáért. Ám ha ez valamilyen okból nem sikerülne, arról biztosította Eötvöst és feleségét etc., hogy joguk van lefoglalni bármely magyarországi vagy erdélyi birtokát – hasonló értékben. Az okirat egyik pontjában érdekes, egyáltalán nem szokványos feltételről olvashatunk. Soós István ugyanis kikötötte, hogy amennyiben az egy éven belül beszerzendő aquisitionalis levelekből az derül ki, hogy az eladott „jószágok és szőlők négy ezer magyar forintnál többen volnának [többet érnének – K. Á.], és az ötödfél ezer magyar forintokat is superálná, tehát in eo casu ujjobban tartozzék – Eötvös Miklós etc. neki és utódainak – öt száz magyar forintokat jó el kelő pénzüll le tenni...” Soós végül elismerte Eötvös Miklós etc. jogát az apja, Sóváry Soós János és az általa Szatmár megyében elzálogosított birtokok kiváltására.²⁵ A birtok átadásának körülményeire vonatkozó iratokat egyelőre nem találtam. Az mindenestre elgondolkodtató, hogy egy 1725-ben keltezett recognitio-

²³ Uo. 6. d. h. n. 1700. november 2. A Virágosnak fizetett összeget Lehoczky tévesen adja meg. *Lehoczky*, 1894. 89.

²⁴ SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 6. d. Károly, 1706. április 6.

²⁵ SzSzBML. IV. A. 1. XIII. 3. 6. d. Szatmár, 1712. március 11.

ban Soós azt írta, hogy „jöllehet pálfalvai jószággh eránt mind ez óráigh is contractus szerént eleget nem tehettem, mindazonáltal ujjobon Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Eötvös Miklós Uramtól leváltam ötven magyar forintokat...”²⁶ Nincs kizárva, hogy Eötvös a vidék elvadultsága és az uradalom siralmas állapota miatt nem sürgette a tényleges birtokbavételt. Később azonban házat épített itt, és úgy végrendelkezett, hogy a pálfalvi jószág élete végéig feleségét illesse meg, aki őt hosszú, súlyos betegségében szívesen és fáradhatatlanul dajkálta.²⁷

A pálfalvinál jóval jelentősebb vagyonhoz jutott a család a Lónyay-, illetve az Absolon–Löffelholz-féle birtokkomplexum megszerzésével. (A többféle elnevezés ellenére ugyanazon birtokokról van szó.) Az eredetileg Lónyay Anna, Kemény János erdélyi fejedelem hitvesének tulajdonában lévő jószágot azért konfiskálták, mert az asszony 1669-ben I. Lipót ellenfelei mellé állt. Hűtlenségét vagyonesztéssel torolták meg, de az ítéletet később enyhítették, s birtokaitól élete fogytaig nem kellett megválnia. 1693. november 4-én Szalay Zsigmond munkácsi harmincados készített összeírást az uradalomról, amelyhez a következő helységek tartoztak: Namény, Ugornya, Atya, Som, Kaszony, Nagyvarsány²⁸, Kovácsapáti, Ilke, Barabás, Zápszony, Rafajnaújfalu, Szernye, Hetén, Csaroda, Bene, Csetfalva és Buca.²⁹ Ezek közül az első nyolc településen lévő birtokokat Szalay 13 720 forintra, az állagmegőrzés költségeit pedig 8700 forintra értékelte. Két év múlva újabb becslés történt, akkor az összes jószágot 22 420 forintra taksálták.³⁰

Az uradalmat Lipót 1696-ban adományozta Absolon Dániel császári és királyi tanácsosnak és feleségének, Czanner Caritasnak. Absolon részére, érdemeire tekintettel, már 1694-ben 15 000 rhénes (azaz 18 000 magyar) forint kegydíjat helyeztek kilátásba, amelynek kifizetésére 1695-ben a Szepesi Kamara is kötelezte magát. Absolon végülis ennek a kegydíjnak az elmentételezéseként kapta meg a Lónyay-féle birtokot, méghozzá áron alul. A különbség kiegyenlítéséről arra hivatkozva mondott le a Kamara, hogy az

²⁶ Uo. 1725. szeptember 7.

²⁷ Uo. Eötvös Miklós végrendeletének hiteles másolata: Apáti, 1765. május (?) 14. Eötvös egyébként a felesége iránti hálája ellenére kikötötte, hogy az asszony egy talpalattnyi földet sem adhat el a gyermekeket illető pálfalvi jószágokból.

²⁸ Kisvarsányban és Madán 1720-ban szerzett Eötvös részbirtokokat, amikor megvásárolta Farnosy László hagyatékát. *Lehoczky*, 1894. 91.

²⁹ 1752. december 10-én készült hiteles másolat a „Conscriptio Bonorum V[ásáros]naményiensium Fisco Regio Denuntiatorum Anno 1693. 4-a novembris interventa”-ról. SzSzBML. IV. A. 1, XIII. 6. d.

³⁰ *Lehoczky*, 1894. 91.

uradalom nagyrészt elpusztult. A beiktatásra 1697-ben került sor, nem sokkal később Absolon Dániel meghalt.³¹

Amikor az özvegy férjhez ment Löffelholz császári és királyi tábornokhoz, a birtokot meghirdette, s 1717-ben el is adta Eötvös Miklósnak és nejének 24 000 forintért.³² Mivel az adásvételre királyi beleegyezés nélkül került sor, a kincstár pert indított az Eötvös család ellen. Eötvös Miklós ekkor már nem élt, fiági örököseinek kellett megvédeniük a szerzeményt. A per során ismét felbecsülték a jószágot, és értékét 17 875 rhénes, azaz 21 450 magyar forintban állapították meg. Az ítélet szerint a családnak vissza kellett volna szolgáltatnia a birtokot, de igényt tarthatott a Löffelholznénak már kifizetett 16 000 forint megtérítésére. Eötvös Sándor, Miklós második házasságából született fia, akkor Bereg megye főispánja azonban Mária Teréziához folyamodott, aki 1755-ben hozzájárult a vagyon megtartásához. Azzal a kikötéssel, hogy a becsérték és a már letett összeg különbözetét, valamint az agens és az ügyvéd honoráriumát, összesen 3000 forintot, a család fizesse ki. Jóllehet a királynő nem vette figyelembe a birtok tényleges értékét és a beruházási költségeket, az örökösök elfogadták a feltételeket. A Lónyay-féle uradalom ennek köszönhetően kerülhetett, immár jogerősen, 1756. augusztus 27-én az Eötvös família tulajdonába.³³

Ahogy a Lónyay-féle birtokok megszerzésében szerepet játszott a véletlen (Absolonné férjhezmenetele és elköltözése által), úgy a csengeri uradalom esetében is. Báro Splényi László generális ugyanis királyi kegyből jutott birtokhoz Szatmár és Szabolcs vármegyében, de dunántúli lévén, észszerűségi megfontolásból szabadulni akart a lakhelyétől távolos adománytól, hogy „közelebb hasznosabb jószágot” vehessen. Így adódott újabb lehe-

³¹ *Lehoczky*, 1894. 91.

³² Uo. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban megtalálható obligatoriales és cessionales alapján a vételár eredetileg kisebb volt. A két irat hiányos, keltezetlen és nincs rajta aláírás sem, de tartalma és a Czanner Caritasra való utalás alapján egyértelmű, hogy a Lónyay-féle uradalom adásvétele során fogalmazódott. A vételárról csak az egyikben, a kötelezettséget vállaló levélben esik szó. Az összeg azonban nem 24 000 forint, hanem 11 400 rhénes forint, amelyből Eötvös – hiszen nyilvánvalóan ő volt a vevő – mindössze 1000 forintot tett le. A többi pénz kifizetését két részletben vállalta, mégpedig úgy, hogy 5400 forintot két esztendő múlva Kassán vagy az eladó által megjelölt helyen, a fennmaradó összeget pedig ugyanilyen körülmények között, legkésőbb újabb 2 év eltelte után köteles átadni Löffelholzné megbízottjának. Arra is kötelezte magát, hogy a kamatot minden év szeptember 1-ig leteszi. Mivel a 11 400 rhénes forint 13 680 magyar forintnak felel meg, arra kell gondolnunk, hogy a vételár kialakulása során először a birtok 1693. évi becsértékét vették alapul, sőt az is sokat nyomhatott a latba, hogy – Czanner Caritast idézve – „actu is némely portiók, megh említet [vásárosnaményi] castélyhoz és [kaszonyi] curiához tartozandók kivált, az apácák részéről per alat vannak”. SzSzBML. IV. A. XIII. 3. 6. d.

³³ *Lehoczky*, 1894. 92.

tőség a birtokait módszeresen gyarapító Eötvös Miklós számára, aki 1727. november 23-án kötötte meg a szerződést Splényivel Madán.³⁴ Ennek értelmében a Szatmár megyei Szinérváralja, Sonkád, Csenger, (Csenger)jánosi, Tyukod, Újfalu, Angyalos, Sályi, Ökörítő, Tunyog, Kocsord, Sándor, Gebe, Parasznia és a Szabolcs megyei Pályi területén lévő „jóságokat, curiákat, jobbágyságokat, pusztá telekeket és szőlőket” Eötvös 20 000 magyar forintért szerezte meg. Splényi a szokásos tartozékokon és haszonvételeken kívül a borkészítéshez szükséges kádak, hordók, sajtolók és a szőlőművelés során használt munkaeszközök, továbbá a váraljai, csengeri és sonkádi háztartási eszközök átadására is kötelezte magát. Sőt, a 20 000 forintos vételár fejében arra is feljogosította Eötvöst, hogy az akkori piaci áron, marhát és bort foglalhasson le magának 252 magyar forint értékben. Mint eladó, a szokásoknak megfelelően, természetesen vállalta, hogy beszerzi a szükséges okmányokat, megőrzi a birtok állapotát a tényleges birtokbaadásig és mindenkiel szemben megoltalmazza a vevők jogos érdekeit, illetve – ha ez mégsem sikerülne – gondoskodik kárpótlásukról egyéb ingó és ingatlan javaiból.

Eötvös, aki egyébként a szerződés megkötésekor „egy pénzt sem tett le”, azzal a feltétellel kötött üzletet, hogy a vételár felének kifizetése az elkövetkezendő új esztendő napjához képest 3, a fennmaradó tartozás tisztázása ahhoz képest 2 év múlva esedékes, méghozzá arany vagy ezüst pénzben. A teljesítés határideje tehát a szerződéskötéstől számítva 5 év volt, amely során Eötvös az első 3 esztendőben évenként 1 000, az utána következő két évben, a tőketartozás csökkenésének megfelelő mértékben, évi 500 forint kamat fizetését vállalta.³⁵ Splényi László és fia, Gábor, továbbá csengeri inspektoruk, Paner (máshol: Paur) András levelei, illetve a pénz felvételét igazoló nyugták bizonyítják, hogy az 1728. és a következő évi kamat kifizetése rendben megtörtént.³⁶ A felek együttműködése úgy szólna zavartalan volt, pedig az akvizitionális megszerzése nem ment könnyen. A Sulyok és a Kállay család is óvást emelt Splényi szerzeménye ellen, jobb belátásra térítésük érdekében a szerződő felek még a megvesztegetésükre is gondoltak.³⁷ A

³⁴ SzSzBML.IV.A. XIII. 3. 6. d., ill. csaknem azonos szövegváltozata: uo. 2. d. A kontraktusban minden esetben Mád szerepel a keltezésnél, mivel azonban ez a település ma automatikusan a Zemplén megyei, boráról híres települést juttatja eszünkbe, nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy itt a mai Nyírmadáról van szó.

³⁵ A SzSzBML-ban található egy másik szerződés is, amely szintén 1727. november 23-án készült, de később és más kézzel azt írták rá, hogy conceptus. Ebben 18 000 magyar forintos vételár szerepel.

³⁶ SzSzBML. IV. A. XIII. 3. 2. 6. d. Kanizsa, 1729. január 26. Pálfalva, 1729. április 7. Nyársardó, 1730. február 10.

³⁷ Uo. 2. d. Kassa, 1728. március 5. Kanizsa, 1728. április 24. Kanizsa, 1728. július 6.

generális kérésére Eötvös többször segített a birtokigazgatásban is.³⁸ Amikor azonban Splényi László meghalt, megváltozott a helyzet. Jóllehet a birtokszerzést igazoló levélnek még híre-hamva sem volt, Splényi Gábor már 1730 elején jelezte – ebben a levélben utalt egyébként apja halálára is –, hogy esedékes a vételár első részletének kifizetése. Augusztusban, bár még mindig nem került sor a statutoria, Paner András figyelmeztette Eötvöst, hogy teljesítse a szerződésben foglalt feltételeket. December végén, arra való hivatkozással is, hogy Csenger kivételével megtörtént a birtokbaiktatás, az inspektor azt kérte Eötvöstől, hogy jelenjen meg Madán és helyezze letétbe a 10 000 forintot. Nem kell tartania semmitől, mert Splényi Gábor csak akkor veszi fel a pénzt, ha minden jogi akadály elhárul a tényleges birtokbaadás útjából. Ez csupán idő kérdése, mert elképzelhetetlen – írta Paner –, hogy ura „ne triumphállyon”.³⁹

Eötvös Miklós azonban nem fizetett, feltételezhetően azért, mert egyértelmű biztosítékot szeretett volna kapni. Valószínű, hogy ekkor hintette el Splényi Eötvös elleni perindítási szándékát, ugyanis 1731 októberében Kereskényi János és Bokor János, Szatmár megye szolgabírája, illetve esküdtje levelet intéztek hozzá. Ebben arra figyelmeztették, hogy amennyiben bírósághoz kíván fordulni, ahogy hírlík, haladéktalanul tegye azt meg, mivel Eötvös Miklós öreg és beteg, s nem szeretné, ha holta után feleségének és árváinak kellene pereskedniük.⁴⁰

Eötvös kívánsága nem teljesült. A Tiszántúli Kerület Királyi Táblájának elnöke és esküdtjei halála után két évvel idézték meg özvegyét vagy annak törvényes képviselőjét Debrecenbe az ügy kivizsgálása és ítélethozatal céljából.⁴¹ A csengeri birtok végülis csak 1736-ban került az Eötvös család birtokába, miután Debreczeni Mária és gyermekei a vételárat teljes egészében kiegyenlítették.⁴²

A vásárlás mellett Eötvös a vagyongyarapítás egyéb lehetőségeivel is élt. Mobiltőkéjének egy részét kölcsönadva, újabb birtokokra és jobbágysokra tett szert. 1709-ben például Csabay István kölcsönzött tőle 435 magyar forintot azzal a feltétellel, hogy a Domahidy Lászlónak elzálogosított ombodi és amaci jószágok néhány hónap múlva esedékes visszaváltása után Eötvös kapja meg azokat 6 esztendőre. Csabay azt is vállalta, hogy majdan, a birtokok Eötvöstől történő visszaváltásakor, kész letenni 1600 forintot „akkori jó

³⁸ Uo. Kanizsa, 1728. április 24. 1728. július 6. stb.

³⁹ Uo. Nyársardó, 1730. február 10. augusztus 28. december 24. Uo. 13. d. Nyársardó, 1730. december 29.

⁴⁰ Uo. 6. d. Kaplony, 1731. október 8.

⁴¹ Uo. Debrecen, 1733. január 26.

⁴² Uo. Splényi Gábor cessionalis levele. Csenger, 1736. február 21.

elkelő ezüst vagy arany pénzül”. Amennyiben Domahidy nem adná vissza a nála lévő birtokokat, Eötvös 4 ház jobbágyukkal kárpótolhatja magát egy esztendőn keresztül. Akkor Csabay, természetesen a 435 forint megadása esetén, visszaveheti őket.⁴³ Erre azonban nem került sor, sőt, 1724-ben Csabay újabb, 400 forintos kölcsönt vett fel. Ennek fejében egyrészt megerősítette a korábbi szerződés minden pontját, másrészt átengedte Eötvösnek egyik kórógyi telkét. Méghozzá úgy, hogy 12 évig sem ő, sem utódai nem formálhatnak jogot a visszaváltásra, és a határidő letelte után – figyelembe véve az 1709-ben vállalt 1600 forintos váltásösszeget – 2000 forintot letesznek.⁴⁴ Két esztendővel később Csabay, ezúttal apja adósságának megfizetése céljából, ismét kölcsönért folyamodott. Arra vállalt kötelezettséget, hogy a felvett 150 rhénes forintot négy hónap múlva kamatostól visszafizeti. Ám ha ez nem történne meg, átengedi zálogba Eötvösnek a szülei által bírt ombodi és amaci jószágot.⁴⁵

A Csabaynak nyújtott hitel azért is figyelemre méltó, mert Eötvös Miklós ennél kisebb összegeket kölcsönzött. 1714-ben 40 forint ellenében szerezte meg Bay András kisdobronyi telkét a rajta lakó jobbággal együtt, amelyet visszaváltásig birtokolt.⁴⁶ 1726-ban Bölöni Nagy Mária 30 forintért zálogosította el neki egyik jobbágyát, akit – a szerződés szerint – két éven belül nem válthatott ki.⁴⁷ A következő esztendő végén Jákó Mihály és neje, Debreczeni Éva kölcsönzött Eötvösektől 200 magyar forintot, amelynek megadásaig a Gyülvész pusztán lévő fél udvarház helyüket engedték át 3 paraszttelkekkel, valamint Vetésen 7 pusztatelküket minden tartozékával és haszonvételével együtt, összesen 400 forint értékben.⁴⁸

A hitelnyújtás nem mindig kapcsolódott össze zálogüggyel. 1710-ben például Mihóczy Péter plébános kért kölcsön 50 magyar forintot Eötvöstől, mint commissariustól a „hadak pénzéből”, s mindössze arra kötelezte magát, hogy „hova hamarab” tartozik azt megadni.⁴⁹ Nyilvánvaló, hogy Eötvös már csak azért sem kérhetett zálogot, mert közpénzből hitelezett. Szanyi János esetében viszont más volt a helyzet. Rajta saját pénzéből segített, valószínűleg együttérzésből. Szanyin ugyanis 125 német forintot akartak behajtani, azt az összeget, amelyet a szabadságharc utolsó időszakában megelőlegezett a helyőrségnek, s amely az elszámolásnál hiányként jelentkezett. Ennek

⁴³ Uo. 6. d. Károly, 1709. december 3.

⁴⁴ Uo. Jánk, 1724. január 10.

⁴⁵ Uo. Pálfalva, 1726. június 20.

⁴⁶ Uo. Kisvarsány, 1714. január 25.

⁴⁷ Uo. Pálfalva, 1726. június 14.

⁴⁸ Uo. Pálfalva, 1727. december 23.

⁴⁹ Uo. Ecsed, 1710. február 8.

fedezetét ugyanis a munkácsi uradalom adója jelentette volna, de az éppen az „urak” miatt, csak részben folyt be.⁵⁰ Szanyi csaknem másfél évtizeddel később is kért kölcsönt Eötvöstől, akkor a Kassán tanuló fia költségeire hivatkozva. A 90 magyar forintot jó félév múlva, 1726 húsvétján szándékozott kifizetni cum granarum actione. Még kamatról sem volt szó, csupán abban az esetben, ha kötelezettségét nem teljesítené.⁵¹

A főnemesi körökben szokásos több ezer forintos hitelnyújtásokhoz képest az Eötvös Miklós által kölcsönzött összegek nem voltak jelentősek, mégis hozzájárultak a família anyagi gyarapodásához és a neki lekötelezettek körének bővüléséhez. A hitelügyletekből az is kiderül, hogy ő maga csak ritkán folyamodott kölcsönért.⁵² Ez egyrészt azzal magyarázható – mint a Lónyay-, illetve Splényi-féle uradalom megszerzésénél is láttuk –, hogy Eötvös saját erejére hagyatkozva, inkább vállalva a magas kamatot is, részletfizetésre vásárolt birtokot. Másrészt sokirányú és eredményes gazdálkodásával, amelyből jelentős bevétele származott. Az örökösei által kezdeményezett perből egyértelműen kiderül, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt viselt tisztsége a vagyonosodás szempontjából is nagy lehetőséget jelentett számára. A vármegyék dézmájának exárendálása mellett, állat- és gypjúeladásból, bor- és sörkereskedelemből jutott jövedelemhez. Nem véletlenül fogalmazódott meg a tanúk meghallgatása során az a kérdés, hogy volt-e Eötvös Miklós a szabadságharc alatt olyan helyzetben, hogy „szép jószágokat” vehetett volna, „ha a változó üdötül nem tartott volna”. A kissé körmönfönt megfogalmazás azt sugallja, hogy volt, s ezt a „ládabeli portékája, pénze, ezüst-arany marhája” iránti érdeklődés is megerősíti.⁵³

Eötvös Miklós ahhoz a nemesi réteghez tartozott, amely a pénzhíányos időszakban is fizetőképessé volt. Ezért vehette bérbe 1709-ben Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztossal együtt a csődbe ment kállói salétromofficinát, amelyet saját tőkéjükből üzemeltettek. Ők vették meg a salétromfőző parasztoktól a nyerssalétromot, és ők finanszírozták a finomítási eljárás költségeit is. Bár a bérleti szerződésben vállalt kötelezettségüknek maradéktalanul eleget tettek évi 1000 q tisztított salétrom leszállításával, az érte járó pénzt nem kapták meg.⁵⁴ A veszteség azonban nem lehetett megrendítő Eötvös számára, mert 1713-ban 3 esztendőre bérbe vette Károlyi

⁵⁰ Uo. Munkács, 1711. ? 16.

⁵¹ Uo. Jánk, 1725. augusztus 10.

⁵² 1719-ben Rövid Jakabtól vett kölcsön 106 magyar forintot, hogy azt Löffelholznénak kifizethesse. SzSzBML. IV. A. XIII. 3. 6. d. Jánk, 1719. június 2.

⁵³ Copia Deutri Punctorum. MOL.Károlyi Ivt. P. 1511. 2. d. Eötvös család peres iratai 1617–1770. SzSzBML. IV. A. XIII. 3. 6. d. Károly, 1703. július 6. Endréd, 1707. május 29.

⁵⁴ *Bánkúti*, 1980. 75–78.

Sándor erdődi valamint károlyi és szatmári jószágait. Az előbbi évi 1500, az utóbbit évi 3000 forintért. Mivel az uradalmakat korábban inspektorként nagy hozzáértéssel igazgatta, érthető Károlyi megnyugvása, aki, ahogy Bécsbe indulása előtt írta egyik levelében, megmenekedett a szóban forgó birtokok „nyűgétől”.⁵⁵

Eötvös Miklós gyermekei végülis méltó örökösnek bizonyultak. Apjuk halála után egy évvel, lényegében az ő testamantumának a szellemében egyeztek meg a vagyoni kérdésekben 1732. április 28-án Foglár György vikárius, választott egri püspök ítélőszékén.⁵⁶

Rövidítések

BMTI	Bécsi Magyar Történeti Intézet
MOL. Károlyi lvt.	Magyar Országos Levéltár. A Károlyi család nemzetségi és főtí levéltára.
SzSzBML.	Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár

Források és irodalom

- Bánkúti Imre* (1980): Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. In: *Folia Rákócziána*. 4. sz. Vaja, 1980.
- Bánkúti Imre* (1991): A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711. Bp., 1991.
- Dominkovits Péter* (2002): Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálósházi Récsey (Rechey) Bálint. In: *Korall*, 9. 2002. szeptember
- Dominkovits Péter* (2005): Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp., 2005.
- Éble Gábor* (1894): Adalék a vásáros-naményi Eötvös család történetéhez. In: *Turul*, 1894.
- Gecsényi Lajos* (1988): Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: *Levéltári Szemle*, 1988. 3. sz.
- Heckenast Gusztáv* (2005): Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Bp., 2005.
- Illéssy János–Pettkő Béla* (1895): A királyi könyvek. Bp., 1895.
- Károlyi levelek... 1994. Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724) I–II. k. Szerk. Kovács Ágnes. Közreadják: Csobó Péter, Fejes Judit, Kovács Ágnes,

⁵⁵ MOL. Károlyi lvt. P. 397. Károly, 1713. március 12. vagy 14. *Éble*, 1894. 190–191.

⁵⁶ MOL. Károlyi lvt. P. 1511. Idegen családok iratai. I. fiók. Eötvös család peres iratai 1617–1770.

- Kováts Zoltán, Restás Attila, Szabó Zsolt, Wiedemann Krisztina.* Debrecen, 1994.
- Kovács Ágnes* (1988): Károlyi Sándor. Bp., 1988.
- Kovács Ágnes* (1997): A Vay család felemelkedése a magyarországi arisztokráciába. In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1996. október 25. Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.* Vaja, 1997.
- Kovács Ágnes* (2000): A 18. századi országos tisztségviselők és a főispánok névjegyzékének társadalomtörténeti tanulságai. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, 2000.
- Lehoczky Tivadar* (1894): A vásáros-naményi Eötvös-család. In: Turul, 1894.
- Szakály Orsolya* (2002): A vajai Vay család a 18. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: *Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György.* Bp. 2002.
- Turbuly Éva* (1994): Adatok a megyei közigazgatás és tisztikar történetéhez a Nyugat-Dunántúlon a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben. In: Levéltári Szemle, 1994. 4. sz.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A „RÁC NEMZET” ÉS A KÖZÉP-EURÓPAI KONFÖDERÁCIÓ II. RÁKÓCZI FERENC POLITIKÁJÁBAN

„Ezen pátensemet penig valaki eltítkollya és helyrül helyre nem híresíti, az leszen az oka Isten s világ előtt az következendő veszedelmeknek”¹ olvasható Bercsényi a „Vitéz Rác nemzet” számára 1703 kora őszén kiadott pátensének záradéka. Mottója lehet II. Rákóczi Ferenc fejedelem sorozatos erőfeszítéseinek, hogy a szomszéd országokkal konföderációt kössön és a „rác nemzetet” egyenjogúan fogadja a magyar állam keretei közé. Konföderációs terveiben Lengyelország jelentősége mindvégig kiemelkedő.² A rác kérdés pedig időben és problematikában összefüggést mutat a katonai erőviszonyokkal változó konföderációs tervekkel. Közismert, hogy a rác kérdés „a szabadságharc legégetőbb problémáinak egyike.”³ Ebben a tágabb összefüggésben azonban tanulmányunk foglalkozik vele először.⁴

Hagyományok és új kihívások

A ma Közép-Európának nevezett térség II. Rákóczi Ferenc fejedelmet és munkatársait több változatban foglalkoztatta. Úgy, mint földrajzi egység, mint a „szomszéd országok” tágan értelmezett köre, és mint a nagyhatalmak

¹ Bercsényi pátense a Rác Nemzetnek. Tokaj, 1703, szeptember 17. Bécs Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Hofkriegsrat (A továbbiakban ÖStA KA, HKR) 1703 okt. Prot. Exp. Bd. 434. Fol. 6.

² A kérdéskör több részletét számos tanulmányunkban vázoltuk, legutóbb *R. Várkonyi Ágnes: Lengyelország és az „európai hatalmi egyensúly” II. Rákóczi Ferenc politikájában.* In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerkesztette: *Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs.* Monumenta Historica Budapestiensia XIV., 325–335. – *R. Várkonyi Ágnes: A Közép-Európa-gondolat II. Rákóczi Ferenc politikájában.* In: *Istennel a hazáért és a szabadságért. Jubileumi Rákóczi évek 3. 2003–2011.* Kiadja a Királyhágó melléki Református Egyházkerület és a Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Bizottság. 2005. 145–161.

³ *Benda Kálmán: Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején.* In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk.: *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes.* Bp. 1980. 141–157.

⁴ Gebei Sándor, mint a korbéli lengyel viszonyok szakértője, a keleti régió országai vizsgálataival jelentősen hozzájárult a térség bonyolult kérdéseinek tisztázásához.

közé szorult, vagy a nagyhatalmak fenyegetettségében élő országok együttese. Majd pedig a 17. század második felében érvényesülő politikai elv, az európai hatalmi egyensúly összefüggésében kristályosodott ki: Közép-Európa az a térség, amely szerves része Európának, de külön egység is. Nyugalma, biztonsága összefügg Európa többi részének biztonságával. Ha viszont problémáit nem oldja meg, állandó tűzfészek lehet, hiszen nemcsak több nyelvű, több egyházhoz tartozó országok együttese, hanem különböző államalakulatban, vagy részleges kiváltságokkal élő, különböző múlttal, az önrendelkezés különböző fokozatával rendelkező és helyenként keverten élő népek halmaza. Problémái megoldására két alternatíva figyelhető meg. Az egyik a nagy birodalomba szervezett, központilag irányított egységesítés. A másik: országok és népek konföderációja. Nem egyedül a Királyi Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemség lakossága szenvedte meg a központosított birodalomépítés gyötrelmeit. Ugyancsak egyoldalúság lenne, ha a század folyamán feltűnő konföderációkat és próbálkozásokat kizárólag a magyar politikának tulajdonítanánk. Rákóczi és munkatársai bár a magyar politikai kultúra jelentős hagyományaira építhettek, ezek eleve magukban foglalták Hollandia, Svájc és a szomszéd országok hasonló törekvéseit. A tizenöt éves háború végén a Bocskai szabadságharcával létrejött a rendi konföderáció (1606–1608) az ausztriai örökös tartományokkal közös érdekek érvényesítését szolgálta. Bethlen Gábor fejedelem konföderációs tervei, elsősorban a csehekkel a gazdasági, vallási önrendelkezés érvényesítését és a mentális stabilizációt segítették.⁵ A Zrínyi Miklós horvát bán környezetében keletkezett Elmélkedés (1664) szerint a szomszéd országokkal úgy köthetnének szövetséget, hogy szabad kereskedelmi szerződés szolgálná gazdasági érdekeiket és közös parlamentben rendeznék vitás kérdéseiket. Ismeretlen írója leszögezte, ha akkor nem sikerül konföderációt létrehozni a szomszéd országokkal, később már nem lesz lehetséges.

Rákóczi ismerte ezt az Elmélkedés-t. De megváltozott körülményekkel és kényszerhelyezettel kellett számolnia.⁶ Vagy véres polgárháborúkkal beiktatódik az ország feldarabolódva a Birodalomba, vagy élve az új lehetőségekkel, megvédi államiságát és biztosítja önrendelkezését. Rákóczinak tehát kora kihívásainak megfelelően kellett újra fogalmaznia a helyzetét. A kiala-

⁵ Thököly Imre fejedelem és Zrínyi Ilona Török országba vitt iratai között leltárba vették a következő kéziratot: „Bethlen Gábor conföderációja a csehekkel.” Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékeztetői írásai. Közzéteszi: *Thaly Kálmán Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*. (A továbbiakban: MHHS) XXIV/II. Bp. 1873. 661.l. 78. tétel.

⁶ A kényszerhelyzetet hangsúlyozza: *Gebei Sándor*, II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701–1703. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003) 3–4. 776–797.

kuló új európai hatalmi egyensúlyban a térség aszerint vehet részt, hogy miként tudják stabilitását biztosítani.

A hatalmi egyensúly elvét a vesztfáliai béke megalkotói építették az európai politika egységes programjába. Az Erdélyi Fejedelemséget befoglalták a vesztfáliai békébe, de Csehországot kirekesztették és Közép-Európa a békerendszer sérülékeny területe maradt. Azzal sem számoltak a vesztfáliai békealkotók, hogy mi lesz ezzel a térséggel, ha az Oszmán Birodalom határait visszaszorítják a Balkán küszöbére. A Szent Liga tizenhat éves háborúval elérte, hogy a Temesi Bánság kivételével a török csapatok elhagyták az országot, de az 1699. évi karlócai békét a magyarok részvétele nélkül kötötték meg. A térség a Habsburg Birodalom hatalmi szférájába került, de a békétárgyalásokon már érvényesült Péter cár nagyhatalmi jelenléte is.⁷ Ez mérőben új helyzetet teremtett az európai hatalmi egyensúly értelmezésében.

A rác kérdés megoldásáról a magyar politika nem rendelkezett hagyományokkal. A „rácok” (rascianus) gyűjtőfogalommal megnevezett népekkel Mohács óta együtt élt a magyar társadalom, de mint intézményes megoldást kívánó feladattal, csak a török kiűzése után szembesülhetett.

A Magyarországra bevándorolt, vagy bemenekült délszlávok, szerbek, bosnyákok, bunyevácok, vlachok, horvátok különböző csoportjai részben a görögkeleti, részben a katolikus vallást követték, kereskedtek, földműveléssel, kézművességgel foglalkoztak vagy különböző katonai szolgálatot láttak el. A török hatalom alatt viszonylagos szabadságot élveztek, komoly kereskedői egzisztenciák alakultak ki közöttük. A jezsuiták és a bosnyák ferencesek missziós vonzáskörébe tartoztak bár az ortodox görög keleti vallásúak térítéseknél ellenálltak, egymással is bőségben acsarkodtak, a magyar társadalom nagyobb súrlódások nélkül élt velük együtt.⁸ A határmenti katonai szolgálat során merész pályák is felíveltek közülük. A Király Magyarországon a Habsburg kormányzat adói, monopóliumai, a senki földjévé váló végvári vonal életkörülményei kiváltották, hogy a különböző etnikumok felismerték közös érdekeiket. Bottyán János, még mint végvári katona az 1680-as évek elején a végvári kapitányokkal, és a dél-dunántúli rác vajdákkal tiltott marhakereskedő társaságos hozott létre. A társaságot leleplezték és a vizsgálat során kiderült,⁹ hogy Bottyán a végvári kapitányok révén vagy közvetlenül, kapcsolatban volt mélyen bent a hódoltságban a Dráva-menti rác telepek lakóival. A kompániához tartozott és lejárt a rácok közé az a

⁷ Gebei Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle*, XLI (1999) 1–2, 1–29.

⁸ Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. METEM, Bp. 2003.

⁹ MOL P-25 Pál nádor iratai 698. cs. 11347. sz. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Az ismeretlen Vak Bottyán. *Történelmi Szemle*, 7. (1964) 181–182.

Zana György is, aki 1704 elején majd mint gyalogos ezereskapitány vesz részt a dél-dunántúli harcokban. Monasterly János rác alvajdához pedig fegyverbarátság fűzte Bottyán ezredest, együtt támadták meg és győzték le a császáriak ostromolta Érsekújvár felmentésére induló Ibrahim pasát, (1684), majd a grabováci és batacsini csatákban (1685) harcoltak együtt. Bottyán esztergomi lovasezredében rácok is szolgáltak. A „rác-kérdés”-ben rejlő kihívás a török kiűzése után vált nyilvánvalóvá.

A különböző katonáskodó csoportok eltérő kiváltságokkal éltek, a horvátországi szerbek jogaikat és kötelességeit 1630-ban a Statuta Valachorum foglalta össze.¹⁰ I. Lipót császár kormányzata 1670-től az abszolutista államrendszer intenzív megszervezésébe kezdett, 1673-ban elfogadta a magát a rácok régi despotái leszármazottjának nyilvánító Đorđe (György) Branković javaslatát, hogy oltalma alatt a Balkánon és a török megszállta területeken szétszórta élő rácokból kétezzer fős hadsereget állítson fel a császári érdekek szolgálatában. 1690-ben a balkáni hadjárat megghiúsulása után Lipót császár oltalomlevelet adott Csernovics (Črnjević) Arzén ipeki pátriárkának, biztosítva, hogy menekült híveivel „a Balkánon érvényben volt önkormányzati rendszerét érvényesítve igyekezett a Habsburg főhatalom védelmében helyezkedni Magyarországon.”¹¹ Lipót császár a magyar kancelláriával is hitelesített kiváltságleveleiben a rácok egyházi önállóságát megerősítette, de önkormányzati egységeket felszámolta. Brankovics György despotát letartóztatta és Csehországba internálta. A Hadi Tanács irányítása alatt a rácokból kialakított Határőrvidék (1700–1702.) katonái ugyan adómentességet és kereskedési szabadságot kaptak, de császári tisztek parancsoltak felettük.¹²

¹⁰ Rothenberg, Gunther E.: The military border in Croatia 1740–1881. Chicago–London 1966.

¹¹ Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 24–37. Hodinka Antal: Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipót királytól. Pécs, 1943. – Hadrovics László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve Bp. 1942, 362. – Hadrovics László: Vallás, egyház, nemzettudat. (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt.) Bp. 1991. – Vö: Nagy Lajos: Rácok Budán és Pesten. Tanulmányok Budapest múltjából (XIII.) 1959, 62. – Darkó Jenő: Lipót császár által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok háttere. Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). Szerkesztette: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1989, Studia Agriensia 9. 195. – A 16. századi betelepedésről is: Miskei Antal: Ráckeve története. I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig. Ráckeve, 2003. 173 kkl. és 234–239.

¹² Nagy irodalommal: Koroknai Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején Bp. 1974. Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat, 73. – Czigány István: Új katonai berendezkedés Magyarországon 1683–1703. In: Hadtörténelmi Közlemények, 116 (2003) 714–741 és Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700. Bp., 2004. 172–189.

Ezt azonban Monasterly vice despota más vezetőkkel együtt csak bizonyos feltételekkel látta elfogadhatónak.

Már a fiatal Rákóczi tisztában kellett, hogy legyen a bécsi Hadi Tanács irányítsa alatt álló rác katonaság jelentőségével. Az 1698-as esztendőt barátja, Batthyány Ádám udvarában töltötte, aki maga is készített javaslatot az ország katonai védelméről a határőrvidék bécsi megoldása ellenében. Bercsényi a szegedi főkapitányi tisztségében személyes tapasztalatokat szerzett az új határőr telepekről. Károlyi Sándor tagja volt a marosi-tiszai-dunai határőr kerület összeírását végző bizottságnak. Az 1698–1700. évi szervezkedésben megnyerték a közös ellenállás ügyének Csernovics Arzén pátriárkát. Az egyházi vezető szavaltotta, hogy a rácok 40 000 főnyi fegyverrel vesznek részt Magyarország szabadságáért indítandó háborúban.¹³ Közismert, hogy a szervezkedést leleplezték, Bercsényi Lengyelországba menekült, és a bécsújhelyi börtönéből ugyancsak lengyel földre szökött Rákóczival együtt törvényen kívüli körülmények között¹⁴ folytatták a háború előkészítését. Csernovics pátriárka azonban kiesett; a Habsburg kormányzat Bécsben barátságos fogságban tartotta, internálta.

1702-ben a francia és a lengyel király számára készített Memoriálékban Rákóczi és Bercsényi a lengyel–erdélyi és magyar konföderáció vagy a magyar–lengyel konföderáció tervét is felvázolták.¹⁵ Nemcsak azt kérték, hogy a francia király támogassa ezt a szövetséget, hanem azt is, hogy Magyarország új kormányát a lengyel királysággal együtt foglalja be majd a spanyol örökösödési háborút lezáró békébe. „Az egyesült két állam Franciaországgal szövetkezve Európa egyensúlyát biztosítaná.”¹⁶

A szabadságharc nyolc esztendeje alatt Rákóczi háromszor fogalmazza újra a konföderáció tervét és a rác megegyezés feltételeit. A három időpont: 1703/1704, 1705 tavasza, és 1707 első fele.

¹³ Utalt rá *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok 1951. 1–2. sz. 47. – Feldolgozta: *Perjés Géza*: A Rákóczi összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes*. Bp. 1980. 125–128. – Vö: *Benda Kálmán*: Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. Uo. 143. – *Darkó Jenő*, 1989. 187–202. – *Hadrovics László*: Vallás, egyház, nemzet-tudat. (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt.) Budapest, 1991.

¹⁴ *Gebei Sándor*: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy 1701–1703. Hadtörténelmi Közlemények, 116 (2003) 304, 776–802. – *Gebei Sándor*: II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói. In: A Rákóczi szabadságharc és Közép-Európa. Szerk.: *Tamás Edit*. II. köt. 97 kkl.

¹⁵ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. 37.

¹⁶ Vö: *Márki*, 1913. 4. A tervet Ágost magyar királyságát kiemelve ismerteti: *Köpeczi*, 1966. 37.

Az első rác pátensek és a közép-európai konföderáció kezdeményezése

Rákóczi átgondolt stratégiáját nemcsak a katonailag, logisztikailag fontos területek gyors elfoglalása, a katonai rendtartások, az önbíráskodási tilalmak a fegyvert fogók és a gazdaság megszervezése jellemzi, hanem a társadalmi feszültségek forrásainak lehetséges felszámolása is. Előre eltervezetten szólította zászlói alá Rákóczi a rácokat is. 1703. augusztus 9. keltezésével a székelyhídi táborból, szeptember 18-án pedig a szatmári táborból bocsátott ki pátenseket. Bercsényi szeptember 17-i keltezéssel kiadott pátensének tartalma megegyezik a fejedelem nevével kibocsátott kiáltványokéval.¹⁷ Tájékoztatják az „egész rácz nemzetet „, a fegyverfogás okairól és mint a magyar nemzettel egyenrangú, jó szomszédságban élő, sőt néhány évvel ezelőtt már a közös ellenség ellen „hitet tett” nemzetet hívják Rákóczi táborába. A terjesztés módjáról az egyik példányon Hátszegi Márton (Hatszegan Markuly) kapitány írása tájékoztat: „Tökeli János vitéz kapitánynak nekem jó barátomnak cito, cito, citissime”.¹⁸

1703 elején a rác lakosság és katonaság forrongott a magasra emelt, és drasztikusan szedett adók, a császári főtisztek hatalmaskodásai és a privilégiumokban biztosított jogaik semmibevétele miatt. Nagyobb összefüggő etnikai tömböt a Dunántúl déli és dél-keleti részén alkotottak. A Duna és a Dráva, Száva melléki terület a határőrvidékhez tartozott, Dietrich Heinrich Nehem péterváradai parancsnok irányítása alatt, erős határőrséggel. A császári adóügyi főhivatalnok, Alexander Johann von Kollarek (Kollaneckh) szerint Dél-Dunántúl falvainak részben rác, részben magyar lakossága a körükben élő ferences szerzetesek hatására is, erősen kötődött Rákóczi híveihez, annak ellenére, hogy a rác támadások és az első magyar fegyverfogók fegyelmetlensége, zsákmányolása megterhelte a két nép viszonyát.¹⁹ A kap-

¹⁷ Rákóczi latin pátense: Székelyhíd, 1703. augusztus 9. MTA Könyvtár Kézirattára Oklevelek – Hűségsküire felszólító pátens: 1703. november 14. OSZK Kézirattár Fol Hung 978/50 a-b.; Bercsényi pátense a rácoknak Tokaj, 1703. szeptember 17. OSZK Kézirattár. Fol Hung 1389, Fasc II. fol 20. – Elfogott példánya: ld. 1. jegyzet.

¹⁸ Hátszegi Márton alias Hatszegan, Hatszogan Markuly, Marko kapitány az erdélyi érchegeységből származott román, 1704 őszén katonái létszáma 123, 106 karddal és 121 puskával fölfegyverezve. „Hátszegi Markó Hada”. *Magyar András*: II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Kriterion és Polis könyvkiadó, 1994. 79. Tekelija, Tököli János eredeti családi neve Popovics, a Tököli nevet később vette fel. Császári ezredes és aradi rác főkapitány. Parancsnoksága alá tartoztak az aradi, a belényesi, a gyulai, borosjenői rác helyőrségek. *Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1704. Bp. 1955. 477–478.

¹⁹ Kollarek, (Kolleneckh) Alexander, Johann von Emlékiratát először Hodinka Antal tette közzé: Négy egykorú jelentés az 1704-i pécsi rác dúlásról (Pécs é.n.). Majd Kenéz Győző korszerűbb fordításában adtuk ki, jelentőségét a rác kérdés szempontjából is hangsúlyozó

csolatot valószínűleg már 1703 késő őszén felvették a rácok vezetőivel, vagy a közöttük élő magyarokkal. A Dunántúl stratégiaiilag fontos területnek számított. A francia–bajor seregek még sikerrel törtek kelet felé, s a francia király már döntött, hogy segízezi a magyar vállalkozást. A szabadságharc alig formálódó hadserege kiegészítésre szorult, Rákóczi ezért is küldi Bay Mihályt Konstantinápolyba a francia követ Ferriol márkinak címzett levelével, eszközölje ki a Porta engedélyét, hogy katonaságot toborozhassanak a határ menti területekről. Bercsényi gróf nem titkolta véleményét, ha a rácok ellenségek maradnak, az felmérhetetlen és félelmetes következményekkel jár. Politikai céljain kívül Rákóczit a haderő növelése is vezette, amikor a Dunántúlon lévő rácok intézményes megnyerését kezdeményezte.

A tokaji táborban 1703 december 10-én, majd 20-i keltezéssel Rákóczi generálissá és a dunántúli mezei lovas és gyalog hadak parancsnokává nevezte ki Bottyán Jánost, ekkor még császári ezredest.²⁰ Régi kapcsolataival, ismerettségével, lovasezredében szolgáló rác híveivel Bottyán a rác kérdésben kulcsszemélyiségnek számíthatott. Zólyom alatt azonban párviadalban megsebesült, 1704 elején nem tudott szándéka szerint lovasezredével együtt Esztergomból kimenni Rákóczi táborába.²¹ A dunántúli hadműveletek a rácok megnyerésével együtt báró Károlyi Sándor főgenerálisra hárult.

Rákóczi parancsából fergeteges időben, 1704. január 10–11-én vonult át 5000 főnyi haderejével Károlyi generális a befagyott Dunán. Több rendbéli feladattal. Ezredekbe kellett szerveznie a helyi felkelőket, ismertetni a fegyver fogott jobbágyságok felszabadításáról a fejedelmi ígéretet, főleg pedig keresztülvinni a rácok csatlakozását.²²

bevezetéssel: Kollarek János emlékirata. In: Rákóczi Tükör, Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket, bevezető tanulmányokat írta: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*. A jegyzeteket írta és a mutatók anyagát összeállította: *Bánkúti Imre*. Második kiadás. Milleniumi Magyar Történelem. Források. Sorozatszerkesztő: *Gyurgyák János, Potó János*. Bp., 2004. 431–432. – A név különböző változatokban fordul elő a forrásokban: Kalleneckh, Kalleneck, Kallának. Vö: *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban. Bp., 2005. 214.

²⁰ ARI/IX 142, 151 – *Czigány István*: Bottyán János katonai pályája. Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv 1993–1994. Szerkesztette: *Csombor Erzsébet*. 20–29.

²¹ *R. Várkonyi Ágnes*: Személyiség és történelem (Bottyán János döntései). In: Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv, 1993–1994. 11. – *Bánkúti Imre*: A kurucok első dunántúli hadjárata. (1704 január–április) Bp. 1975.

²² *R. Várkonyi Ágnes*: Sopron vármegyének szóló pátens a fegyverre kelt jobbágyságok felszabadításáról 1704 elején. In: *Soproni Szemle*, 25. (1971) 348–351. – Károlyit már Kecskemét térségébe is a rác kérdés megoldásával küldte Rákóczi: *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp., 1988. 45.

Károlyi Pápán alakította ki hadiszállását. Több pátenszt bocsátott ki a dunántúli rác nemzet számára. 1704. január 22-i keltezéssel Rákóczi koncepciójának megfelelő tartalommal²³ hasonló nyílt levelek sűrűn követték egymást. Valamennyit a székelyhídi táborból 1703. augusztus 9-én kiadott rác pátens mintájára írták, s Rákóczi aláírásával vagy a fejedelemtől kapott autoritására hivatkozva Bercsényi kézjeggyel jelentek meg.²⁴ Valamennyi „a vitéz rác nemzetnek” címzett pátens a közös múltra, a közös érdekre hivatkozik. Biztosítják „az eddigh hazánkban lakó és hazánkban kenyerével, s savával élő, sőt az előtt való boldog időkben is mindenkor a magyar nemzettel együtt lakó, s egyet értő, és következőképpen országunk szabadságával is élő egész Rác Nemzetet mint Vitézlő, mind Lakos rendeket,” hogy az országban mindenfelé lakó „Rác Nemzetnek” pecsétetes pátenseket bocsátottak ki. Sőt, „hogy biztosabbak lehessenek édes hazánk szabadságával magok szabadságával is, sőt Hazánk mellett való mostani Hadakozásoknak érdemes jutalmát is vehessék, Fejedelmi neve alatt tette bizonyossá a rácságot, hogy valakik és valamely Helységbeliek most édes Hazánk felszabadítása mellett fegyvert fognak, nemcsak minden adófizetés, Terhe és Idegen Bíróság alól fel szabadulnak, hanem valamint a Hajdú városiak, országunkban oly nemesi szabadságban lesznek.”²⁵ Rákóczi, mint hatalmi tényező biztosítja szabadságukról nemcsak a rác katonaságot, hanem a lakosságot is. Látható sok a ha-

²³ Károlyi pátense Pápa, 1704. január 22. ÖStA, KA, HKR, 1704. Március, Prot. Exp. Bd. 580/4 fol. 1–9. – Vö: Benda, 1980. 147. 25. jegyzet. – „Pápáról mindenfelé pátenseket bocsátván egész Ausztriáig, Horvátországig, az Drávaig és Dunáig alá az rácságra ... Rácországra adhortáló pátenseket bocsátottam.” Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. In: Rákóczi Tükör, Budapest, 2004. 100–01.

²⁴ A rácok megnyerésének politikáját Bánkúti Imre – ha jól értem – kizárólag Károlyinak tulajdonítja. „Károlyi tiszttában volt a rácság megnyerésének politikai és katonai jelentőségével...” Az ismert pátensesek mellőzésével Rákóczi egyoldalú viszonyát a rácokhoz az 1717-ben írt *Emlékiratok* egy kiragadott mondattöredékével jellemzi. *Bánkúti Imre*: 1704: két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécsen. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk.: Fedele Tamás–Varga Szabolcs. *Seria Historiae Diocensis Quinqueecclesiensis* I. 2005, 33–34. és 2. jegyzet. – Márki Sándor, aki ugyancsak az *Emlékiratok*nak ezzel a mondatával és egy forráskritikailag máig tisztázatlan levélrészlettel (AR I/I, 83) minősíti elég szélsőségesen Rákóczi rác politikáját, részleteket közöl Csernovics Arzén pátriarchához írt 1704. szept. 6-i leveléből, 1848/49 eseményeivel hasonlítja össze a helyzetet, s idézi a szerbek koszorúfeliratát, amellyel 1906-ben a hamvak újratemetése alkalmával rótták le kegyeletüket. In: *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. 1676–1707. Bp., 1907. I. köt. 346–351.

²⁵ Bercsényi pátense a rácoknak Tokaj, 1703, szeptember 17. OSZK Kézirattár, Fol Hung 1389, Fasc II. fol 20.

sonlóság Bercsényinek Léváról 1704. április 2-án kiadott pátense a fegyvert fogó jobbágyok szabadságáról és a rácoknak szétküldött pátensek között.²⁶

Sümege várában a Széchenyi Pál kalocsai érseket meglátogató Károlyi-hoz érkeztek meg „Rácországról az drávamelléki, szerémségi és bácskasági rácágnak expressus követei.” Készek hűségesküt tenni, 5000 fegyverest kiállítani. Károlyi hitlevelet adott és a hadainak halálbüntetés terhe alatt megtiltotta, hogy a rácokkal harcba bocsátkozzanak.²⁷ A tárgyalások Bercsényi irányításával folytak, intézményes egységben kívánták a rácok együttműködését biztosítani: Bercsényi kijelentette: a meghódolt rácok külön despotát kellene hogy válasszanak maguknak.²⁸ Megszervezték a kapcsolatok létrehozásának személyi feltételeit.²⁹ Bevonták a tárgyalásokba s Bercsényi lovas ezeres kapitánnyá nevezte ki Hellebronth Jánost, a Károlyihoz csatlakozott bácskasági cameralis praefectust és a rác nemzetség királybíróját, aki később azt írta „azon mesterkedtem, hogy velem együtt miként tehessem az egész rácágot a' németnek ellenségül.”³⁰

A „sümegei egyezés” a tárgyalások első állomásán született. A rácok nyilván az bizonyos önrendelkezéshez ragaszkodhattak. Csernovics Arzén

²⁶ R. Várkonyi Ágnes: Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok 92 (1958) 222–231. – Rákóczi latin pátense: Székelyhíd, 1703. augusztus 9. MTA Könyvtár Kézirattára Oklevelek – Hűségesküre felszólító pátens: 1703. november 14. OSZK Kézirattár Fol Hung 978/50 a–b.

²⁷ Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. Rákóczi Tükör, I. 101.

²⁸ „kegyelmed maga írása által is igen parancsolhatna nekik, inkább a nemességen és német prédának gazdagságán kapianak, mint sem veszedelmeken, jó volna valakit közölnök az Despotasággal föl biztatni, kit kecskeméti rác lakosok vihetnének ismeretségek által véghez.” Bercsényi Miklós Károlyi Sándornak, Zólyom, 1703. november 29. MOL P 396, Károlyi család levéltára. Fasc 2 B. fol 17.

²⁹ Bercsényi 1703. november 29-én írja, hogy Török András több „az Rácoknak való pátenset vitt”. – Továbbá: Bercsényi 1703. szeptember 17-én keltezett pátensének egyik elfogott példányában arról van szó, hogy a rácok Deák Ferenc ezeres kapitánynál jelentsék be magukat „szabadságok örökösen és böcsülettel mint atyáinkfiainak örökösen meg leszen.” ÖStA KA HKR, 1703 okt. Prot. Exp. Bd. 434. Fol. 6. – Sokat mond Ujlaki András 1704. január 23-án kelt jelentése: „Rác Miklós és Szávor Bajára a rácokhoz leküldtem, Az kik biztatnak, minden biztonnyal az rácóság meghódol.” A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte: Géresi Kálmán. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések 1703–1707. Bp., 1897. 56.

³⁰ Hellebronth János Rákóczinak h. n. d. n. Pest – Pilis – Solt vármegye a Rákóczi korban. Közreadja: Bánkúti Imre. Bp. 1996 I. köt. 416–417. – Részvételére a szabadságharcot a Dunántúl is szervező mozgalomban elsőnek felhívta a figyelmet: Hornyik János: A rácok ellenforradalma 1703–1711. Századok 2 (1868). – ifj Hellebronth Kálmán: Családtörténeti jegyzetek. Bp., 1912. – Málnási Ödön: Hellebronth János kuruc ezredes. Bp. 1930. Új életrajzi összefoglalása: Mészáros Kálmán: A szerb–kuruc megbékélési törekvések egyik szorgalmazója, Hellebronth János kuruc ezereskapitány. In: A pécsi egyházmegye i. m. 2005. 54.

patriárka egyik, az 1690-es években a központi kormányzathoz beadott Memorialéjában megfogalmazta, a rácok kívánsága az államiság számos kritériumát magában foglalta: szabad kereskedelem, vallásszabadság, önálló nyomda, iskolaalapítási jog, részvétel a magyar országgyűlésen és a rác nép ne legyen kizárva a békekötésből. Ilyen szintű megállapodásra csak legitimált hatalom birtokosai léphetnek.³¹

1704 elején Rákóczi kiáltványokat küldött a szomszédos országokba, Horvátország, Morvaország, Szilézia rendjeihez: kössenek szövetséget a magyarokkal. S közel ezzel egy időben dolgozta ki az első Közép-Európai konföderáció tervét. Követi utasítása szerint Ráday Pál és Oolicsányi Mihály feladata egy lengyel–svéd–porosz–magyar konföderáció létrehozása vagy előkészítése érdekében járják végig a legynel, a svéd és porosz udvarokat. Indoklását a fejedelmi instrukció 3. pontja foglalja magában. „A mostani háborúban akár a francia akár a Habsburg győz, felborul az európai hatalmi egyensúly, és a győztes elnyomja majd a németalföldieket, meg a német birodalmi fejedelmeket.[...] Magyarország ahogy a múltban igen erős fékezője volt mind a Porta, mind az ausztriai ház törekvéseinek, a jövőben is bástya lenne hatalmi törekvések ellenében, ugyanakkor biztos sarkköve, az európai hatalmi egyensúlynak.”³²

A spanyol örökösödési háborúban Lipót császárral szövetséges porosz királynak előterjesztendő javaslat, az instrukció szerint, protestánsok védelmét és azt kívánja, hogy a porosz király ne támogassa a császárt. Az „önállóságát visszanyert Magyarország éppen úgy mint régen, tényező lehet az európai hatalmi egyensúly kialakításában.” Magyarország azonban a hatalmi egyensúlyban tényező csak önállóságának megteremtésével lehet. Ennek egyik feltétele, hogy megegyezzenek a rácokkal, csak hogy a megindult tárgyalás tragédiába torkollott.

A Habsburg kormányzat 1703 őszén jól átgondoltan akciókba kezdett, hogy a szabadságharcot, a császári kormányzati retorikában a „rebelliót” leszerelje. Lipót császár elfogadta a királyhű magyar főméltóságoknak a megegyezésre ajánlkozó kezdeményezését, Leopold Thalmann, konstantinápolyi követét pedig utasította, érje el, akár Magyarország déli részének felajánlása árán is, hogy a törökök támadják meg Rákóczi hadait, s ha nem megy, akkor a krími tatárokat mozgósítsák. Ráday útiról pedig a jól szerve-

³¹ Közli: *Szentkláray Jenő*: A karlóczai patriarchális és a fruska–górai monostori szerb levéltárak. In: *Századok*, 17. (1833) 373–374.

³² Ráday Pál iratai 1703–1705. Sajtó alá rendezte: *Benda Kálmán, Esze Tamás, maksay Ferenc, Papp László*. Bp., 1955. (A továbbiakban: Ráday iratok. I.) 123.

zett birodalmi kémhálózat tudomást szerzett és a svéd királynál pedig Rádayt a császári követ megelőzte.³³

A rácok katonai értékével nagyon is számoló Habsburg kormányzat Rákóczi kezdeményezésében azonnal felismerte a veszélyt. Lipót császár 1703 november 22-én biztosította Csernovics pátriárkát, hogy minden kiváltságukat megerősíti, „mihelyt a forradalmárok és vezérek leveretnek” és felszólítja a pátriarchát, lelkesítene felkelésre a „graeci rítus nem egyesült híveket”, „azonban ne nyilvánosan, ... hanem alattomban járjon el canonica visitatio ürügye alatt.” kincstári uradalommal és évi 300 frt. kegydíjban részesüljön induljon haladék nélkül.” Savoyai Jenő herceg pedig december 16-án keltezett rendeletében utasította Wilhelm, Georg Löffelholz vezérőrnagyot, hogy lázítsa fel a rácokat a magyarok ellen és minden tettükért előre is biztosított a császári kegyelem.³⁴ A várkapitányok kötelessége, hogy a pátenseket elfogják és haladéktalanul a Hadi Tanácshoz küldjék, a vármegyék pedig a budai parancsnokságra továbbítsák.³⁵ A pozsegi gyűlésen a hadvezetőség szabadságuk megvédésére biztatta az összegyűlt rác katonákat és parasztokat; tartanak ki a császár mellett, 119 ezer főnyi haderővel közeleg a horvát bán, gróf Pálffy János.

A császári hadvezetés három oldalról indított támadása súlyos következményekkel járt. 1704 január végén Wolfgang Kreutz vezérőrnagy vezetésével és Monasterly vicedespota részvételével a Péterváradról indított támadást Deák Ferenc ezereskapitány Dunavecseknél kivédte, a győzelmet azonban zsákmányolás és a rácok kegyetlen mészárlása kísérte. Február 1-én Hellebronth János és Sándor László ezredek a jelentős részben rác, horvát és német lakta Pécestől 50 000 forint és fegyvert, ruházatot kívántak, a tárgyalások közben elsült egy puska, s erre megszállták a várost, katonaság egy része elvetve minden fegyelmet rombolt, rabolt, ölt, tisztjeire is rátámadt, kegyetlenül kifosztotta a várost, s a környékbeli falvak lakossága csatlakozott hozzájuk. Hellebronth János, aki mint maga írja: „Baja, pécsi tartománynak elnyerésében én voltam a vezérlő és igazgató; excessusoknak oka

³³ Ferriol konstantinápolyi francia követ jelentését közli *Legrelle, A.*: La diplomatie française et la succession d’Espagne. IV La solution, 1700–1725. Gand, 1892, IV. 333. – Vö: Ráday Iratok I. 129. – *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve (1702–1705). Történelmi Szemle, 5. (1962), 189–209. – A francia politika ellenlépéseiről: *Köpeczi*. 1966. 68–69.

³⁴ *Szentkláray*, 1883. 372–373. – *Szentkláray Jenő*: Száz év Délmagyarország történetéből. I. 117. – Vö: *Márki*, I. 346.

³⁵ Így maradt meg a Kriegsarchivban Bercsényinek a tokaji táborból szeptember 17-én kelt pátense. ÖStA KA HKR 1703 okt. Prot. Exp.. Bd. 434 Fol. 6. Továbbá: Károlyi Sándor Pápán 1704. január 22-én és Hellebronth 1704. február 9-én Pécsen kelt pátense. ÖStA KA HKR, 1704. márc. Prot. Exp. Bd. 580 fol 3, 4. – Ez utóbbit idézi: *Benda*, 1980, 147.

nem vagyok”, még ezek után is bízott: „én nagy reménységben vagyok, hogy az egész rácság meghódul, csak a vitézlő renddel a disciplinát tartassa meg Nagyságod.”³⁶ Eszék és Pétervárad, a rác katonai parancsnokság székhelyei elfoglalására indított vállalkozásuk nem sikerült, a császári ellentámadás elől visszavonultak. Gróf Leopold, Carl Herberstein tábornok a császári parancs szerint március 25-én indított hadjárata során előbb Siklóst vette ostrom alá, közben írásbeli parancssal rácokat küldött előre Pécsre, s bár tudomására jutott, hogy ezek mit műveltek, Szigetvárra vonult, onnan Kaposvárhoz ment, és porig égette a várost. A szemtanú Kollareck iszonyatos pusztításról, öldöklésről számolt be. Siklóson a ferencesek templomában menedéket keresőknek nem kegyelmeztek, „utolsó szálig ott helyben lemészárolták őket; borzalmasan bántak el katonáink az alsóvárosi asszonyokkal és gyerekekkel is... Három ferences atyát és a beremendi plébánost pedig miszlikbe aprították.” Pécsen megrohanták a jezsuiták rendházát és templomát [...] négy jezsuitát megöltek... az a szóbeszéd járta, hogy 80 török volt a mieink között [...] Egyszóval katonáink barbárabbul viselkedtek a barbároknál, és zsarnokabbul a tirannusoknál; raboltak, gyújtogattak, asszonyokat és gyermekeket hurcoltak fogságba... A mi rác katonaságunk teljesen kifosztotta a Sziget környéki falvakat, [...] ahány férfit előtalált, azt ott helyben mind levágta.”³⁷ Kollareck egybehangzóan más kortársi tudósítással, részletesen beszámol a borzalmas kegyetlenkedésekről és pusztításokról. Hangsúlyozza saját érdemét, hogy Pflug kapitánnyal miként mentettek ki Pécsről szerzeteseket és mintegy 300 polgári személyt. A felsővidéki és alsóvidéki rácok, a katolikusok és a többségben ortodox görög vallásúak, de „a szakadárak legfőbb célja és szándéka kiirtani a katolikusokat... ráccá tenni ezt a gyönyörű vidéket.” Dühödt ellenségei a németeknek, nem engedelmeskednek a tiszteknek, a császár sem tekintély előttük, tudják, hogy szükség van rájuk, ezért mindent megengednek maguknak. Egymás között a császáriak lerohanásáról is beszélnek. Szlavóniában, Horvátországban, a Dráva mentén, Siklós, Pozsega környékén pedig sokan titokban Rákóczi hívei, ferences szerzetesek járnak közöttük, és könnyen meghódolnak. Végső következtetése, hogy a határőrök megbízhatatlanok, Szlavóniába és máshová német katonaságot kell küldeni.³⁸

³⁶ Hellebronth János Károlyi Sándornak. Páli réten, 1704. február 26. ARI/1, 108. – A jelentésből más részletekkel együtt idézi: *Bánkúti*, 2005, 40. 1, 28., 29. jegyzet. 44. 47. j. – Hellebronth maga is megszenvedte a rác támadást: „a Duna mellett Bátát és Szekcsőt, az én jószágomat is felverték...” Archivum Rákócziánium II. Rákóczi Ferenc levéltára. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Első osztály: Had- és belügy. Szerk.: *Thaly Kálmán*. Pest, 1873. (A továbbiakban: AR I/I.) 108.

³⁷ Kollareck Emlékirata Rákóczi tükör I. köt. 421–426.

³⁸ Kollareck Emlékirata, Rákóczi tükör, I. köt. 430–432.

Rákóczi 1703/1704 megegyezési kezdeményezését a rácokkal a császári politika és Károlyi kevésbé hatékony hadvezetése, katonáinak fegyelmezetlensége futtatta zátonyra. Ráday követsége sem ért célba a magyar lengyel–svéd–porosz konföderáció érdekében, de felkeltette Európa figyelmét.

Történelmi jog és a lengyel–svéd–erdélyi szövetség

Az 1704. február–márciusi tragédia Rákóczit és híveit mélyen megrázta. Voltak, akik a fejedelemtől elégtételt és méltó büntetést követeltek. Rákóczi a megoldást a megegyezésben látta. Annál is inkább, mert a bácskai hadjáratán közlő tapasztalta a rác támadások tragikumát és drámaian végzetes következményeit. Már a szegedi táborban is igyekszik megnyugtatóni a különböző rác csoportokat. Itt adja ki szép elismerő szöveggel „Rác Draguly-nak ezerskapitányságáról való collatióját”-t.³⁹

Országos érvénnyel Gyöngyösön 1704. szeptember 2-án kelt kiáltványában vázolja fel Rákóczi a megegyezés újabb feltételeit.⁴⁰ A nyilatkozat alaposabb tájékozódás alapján készült. Valószínűleg fejedelmi megbízásából készítette el Hellebronth János ezerskapitány rendkívül alapos javaslatát a rác kérdés megoldásáról.⁴¹ A javaslat több részlete belekerült a fejedelmi pátens szövegébe és Rákóczi későbbi döntéseiben is követte a javaslatot.

A gyöngyösi pátens már nem általában a Rác Nemzetet, hanem minden rétegét külön szólítja meg. „Az egész Rác Nemzet Egyházi és egyéb minden Rendinek, nevezetesen pednigh Sz.Patriarchájoknak, Plebanusoknak, Kalugyereknek, Generálisoknak, Fő és Vice kapitányoknak, Hadnagyoknak, több és más mind Egyházi rendeknek, mind penigh külső renden lévő Vitézlő és lakos Rátcságnak, valakik e Pátens levelünket láttyák, olvasni, vagy olvastatni hallják, ajánlyuk Fejedelmi kegyelmességünket.” A továbbiakban közli, hogy hadakozásuk kezdetétől fogva azon igyekezett, hogy a rác nemzet a régi magyar királyoktól elnyert szabadságuk alatt velük együtt hadakozott, most is „mindennemű szabadságok helyre állatásában velük együtt megegyező akarattal munkálódjanak.” Ezzel szemben ugyan a „német nem-

³⁹ MOL G 19 II. 3.-h. fol 303–304. Vö: *Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai. Bp. 1955. 480.

⁴⁰ Másolata: OSZKK Fol Hung 1389. Fasc. 1704 fol. 52–53.

⁴¹ Az irat a Pest-Pilis-Solt vármegye iratai között került kiadásra (Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi korban I. közlésezi *Bánkúti Imre*. Budapest, 1996. 133–134.) Ha eredeti provenienciája szerint kerül közlésre, keletkezési időpontját is pontosabban lehet megállapítani. A Gyöngyösön keltezett dokumentumok között maradt fenn (MOL G 16I.2.d. No 395.) S mivel Rákóczi a rác pátensét Gyöngyösről 1704. szeptember 2-én keltezte, s ez a pátens bizonyíthatóan Hellebronth projectuma alapján keletkezett, dátuma nem „valószínűleg 1704 ősze”, hanem 1704. szeptember 2 előtt készült.

zettel ellenünk fegyvert fogván” a kereszténységgel és a természettel ellenkező kegyetlenkedéseket követték el, de a „Magyar Országban és Erdélyben Rácz Hiveink „kérésére és a maga meggyőződéséből is az egész Tisza, Duna, Dráva, Száva mellett „lévőknek gráciát ad”, vétkes cselekedeteiket elfelejti. „Intyük azért azon az egész, akár mely renden a Magyar Korona alatt megtelepedett Vitéz Ratz Nemzetet Felső s közép alsó rendű Egyházi s világi Tiszteit s vitézeit, akármely helységnek Tiszteivel s Lakosaival edgyütt, tudván a Magyar nemzet boldogulásával leendő, valóságos régi boldog emlékeztű Sz(ent). Királyoktul adatott, régi elejektől reájok maradt Privilegiumoknak s szabadságuknak bizonyosan való helyre állítását, abban való megfartásokat, mellyet fejedelmi Parolánk Szerént Valóságossan is ígérünk Magokat Nemzetes vitézlő Hellepronth János Ezredes Fő Kapitány Hívünk-nél insinuálván, állyanak hűségünkre.” Semminemű adózással nem terhelhetnek, minden jószágukat visszakapják és szabadon birtokolhatják, hadakozásra nem erőltetnek, akiknek kedvük van azok havi fizetést kapnak, tisztségeket nyernek, fegyverfogók és otthon lakosok régi szabadságukban megvédelmezik őket.

Rákóczi gyöngyösi rác pátense a megbocsátás szellemében elfelejt minden kegyetlenkedést, és történelmi jogra hivatkozva biztosít szabadságot. Már nem a hajdúszabadságról van szó, hanem a régi szent királyoktól kapott történelmi jogról, a magyarokkal egyenrangú szabadságról. Azt ígéri, hogy az országban lakós rácok ügyét mintegy alkotmányos szinten rendezik. Hellebranth javaslatából több részletet viszont a fejedelmi pátens nem vett át. Nincs szó arról, amit Hellebronth ajánlott, hogy engedélyezze a fejedelem rác ezredek betörését „Német országra” és „Morvára” szabad nyereségre. Nyilvánvalóan Rákóczi nem akarta tovább fűteni az elszabadult indulatokat. Így is óriási gondot okoztak a kötelékükből kiszakadt, vagy szabadon összeverődött rác csoportok rabló portyái. Ezeket Rákóczi és a császári hadvezetés egyaránt üldözte. Így kapott 1704 októberben Szócs János ezreskapitány fejedelmi parancsot, hogy egyesülve Hellebronth ezredével védje ki a Szegegy környékén gyülekező rácok támadását.⁴²

Csernovics Arzén pátriárkának 1704 szeptember 6. keltezéssel Rákóczi külön írt, a pátens szellemében, megbocsátva és feledve a rácok ellenállását, ellenségeskedését azt, hogy „a természetet és a kereszténységet irtóztató kegyetlenségét... asszonyi állatokat és ártatlan gyermekeket sütögetni, horogban vetni... nem irtóztanak.” Biztosítja a pátriárkát, hogy a „rácz nemzet, minden renden lévő statussit... hűségünk és kegyelmességünk, s a mos-

⁴² Ex possessione Teszér 1704. október 3. Közli *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevéltárral. IV. köt. Kecskemét, 1866. 323–324. – „minden rácz helyeknek, kötél, kerék és karó büntetése alatt erősen megtilalmaztam a kijárást.” Bárá Johann Friedrich Globitz szegedi parancsnok a kecskemétieknek, 1704. október 7. Uo: 326–327.

tani közügynek elő segéllésére való concursusra ...adhortállyá, édesítse, és ösztönözze. Fejedelmi parolánk s hitünkre ajánljuk és ígérjük...” jószágait mindenki visszakapja, szabadságban élhet és Csernovics még külön 20 000 frt. tiszteletdíjban részesül. A levelét átadó Hellebronth János ezereskapitányt feljogosítja külön tárgyalásra is.⁴³ 1704/1705 elején a megegyezési kísérletekre számos töredékes adattal rendelkezünk. A Haditanácsba befutó jelentés szerint például a szigetvári rácok között kálvinista prédikátorok jártak, Bottyán János 1705 januárjában pátenst adott ki a rácok megnyerésére.⁴⁴ A kísérlet nem volt eredménytelen, több rác harcolt Rákóczi zászlói alatt. Az angol követ, George Stepney 1704. december 3-i jelentésében, mint bécsi hírt közli Hedges miniszterrel, hogy a rácok a császáriak ellen (inclined to act against the Imperialists”) akarnak fordulni és Stájerország és Horvátország határait fenyegetik.⁴⁵

1705 kora tavaszán Egerben Rákóczi uralkodói minőségben azzal a céllal adta ki nyílt levelét, hogy megteremtve az áttörést, befejezze a rácok csatlakozását. „Nos Franciscus Dei gratia Princeps Rákóczy...” kezdetű nyílt levélben a fejedelem, mint a hatalom képviselője biztosítja a rácok kiváltságait. A régi kiváltságokra hivatkozik, többen már hadai között vannak és a Dunán túl, meg a Duna Tisza között lakó rácok ellenségeskedése is megszűnt. Szükséges, azonban, hogy bejelentsék csatlakozásukat. Bottyán János generálishoz küldött követek útján. A pátenst kiadási időpontja egybeesett Károlyi Sándor generális harmadik dunántúli hadjáratával, bár nem csupán a Dunántúl élő rácoknak szólt.⁴⁶ Mégis kárára volt, hogy Károlyi generális megfelelő tájékozódás, fegyelem és biztosítás hiányában Balatonkilitinél (1705. március 31.) súlyos vereséget szenvedett. Hadseregét gróf Heister

⁴³ Szentkláray, 1883. 373. és Hornyik 1868. 610–614. Mivel a pátriárka 1703 végén Lipót császártól útlevelet kapott hívei meglátogatására Magyarországon, Szalvóniában, Horvátországban, Dalmáciában, Erdélyben és a határos tartományokban, lehetséges Hornyik, Málnási és Benda feltevése, hogy Hellebronth valóban találkozott vele. Mészáros Kálmán szerint csak foglyok közvetítésével érintkezhetett vele. Vö: Mészáros, 2005. 58–59.

⁴⁴ ÖStA, KA HKR 1705. január Prot. Exp. 101 (Selejtezve), uo, 1705. április Expedit 1705. április /622/ 570.

⁴⁵ Stepney Harley miniszternek, Vienna, 1704. december 3. AR II/I 588 – Mennyiben értette meg az angol és a holland politika a sajátos közép-európai helyzetet: *Fabinyi Tibor*: Az európai protestantizmus diplomáciai kudarcai a Rákóczi-szabadságharc során. A szabadságharc angliai és amerikai híreiről: G. Etényi Nóra: Az első amerikai hetilap tudósítása a Rákóczi szabadságharcról. Mindkét tanulmány: *Nemzet és emlékezet*. 2004. 508–513 és 503–507.

⁴⁶ Eger, 1705. március 2. AR I/IX, 171–172. – „Micsoda pátenst irattunk az ráczokra, Kglmednek elküldöttük Rákóczi parancsa Bottyánnak Eger 1705. március 2. Uo. 171 – A pátenst ma ismert másolatai: MOL, G – 16. A Rákóczi szabadságharc levéltára, I./2/d. – OSZKK. Fol Hung, 1389, Fasc. 4. 1705 fol 55.

Siegbert mezei marschall, a magyarországi császári csapatok főparancsnoka és Pálffy János horvát bán lovassági tábornok csapatai szétszórták, s „egyértelmű felelősségét”⁴⁷ növelte, hogy a dunántúli rácok megnyerésének hosszú munkával felépített terve ismét összeomlott, a rác kérdés nem került a szécsényi országgyűlés elé.

1705 tavaszán merőben megváltozott helyzettel kellett Rákóczinak és kormányzókörének számolnia. Meghalt Lipót császár, I. József kormányváltást hajtott végre, apja híveit elküldte, gróf Julius Buccellini udvari kancellárt nyugdíjba helyezte, gróf Kollonich Lipót bíborost félreállította. Miután a höchstädt-blenheimi győzelemmel véglegesen elmúlt a francia –bajor keleti támadás veszélye, I. József és hadvezére Savoyai Jenő herceg az itáliai front-ra összpontosították az erőket. Franciaország az erdélyi fejedelemmé választott Rákóczi udvarába elküldte rezidensét, Des Alleurs márkít. Lengyelországban a svéd király Boroszlói hatolt és a lengyel nemesség egy csoportjával, a varsói konföderációval egyetértve Lesczyński Szaniszlót (1677–1766) tette meg királynak. A francia barát lengyel párt viszont Rákóczinak ajánlotta fel a koronát. XII. Károly összehívta az országgyűlést, hogy Lesczyński Szaniszlót koronázásával legitimálják. Rákóczi Ferenc fejedelem határozott instrukcióval indította május végén Krakkóba Ráday Pál kancellárt.⁴⁸

A fejedelmi instrukció ugyancsak a közép-európai konföderáció gondolatát vázolta fel, de alkalmazta a változó viszonyokhoz. Úgy véli a lengyel–svéd–erdélyi szövetség megkötésére kedvezőek a viszonyok, és jelentős gazdasági előnyökkel jár. Rádaynak hangsúlyoznia kell: Svédország alapvető érdeke, hogy támogassa a lengyel–erdélyi és magyar konföderációt. Az utasítás záró része javasolja, hogy ezt a hármas szövetség tervet ne csak a krakkói országgyűlésen terjesszék elő, hanem közöljék a tengeri hatalmakon kívül a francia királlyal is. Létkérdés, hogy Lengyelország ne szakadjon pártokra. Mikhal Radziejowski bíborossal Szaniszló király ellenzéke vezetésével, Rákóczi 1705 május 8-án Egerben keltezett levelében külön tudatta, hogy meghívása a lengyel trónra megtiszteltető, de nem fogadhatja el, lekötik hazája dolgai és Lengyelországnak egységre lenne szüksége.⁴⁹

Rákóczi konföderációs tervének lényegét a következőben foglalta össze: „azon fáradozzunk, hogy hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, de az egyetemes Európának és az egész kereszténységnek

⁴⁷ Kovács Ágnes: Károlyi Sándor, 76.

⁴⁸ Ráday levele feleségéhez Kajali Klárához Eger 1705. május 27. Ráday iratok, I. 267.

⁴⁹ Fogalmazványa: MOL A Rákóczi szabadságharc levéltára, I/1 Caps B, fasc 27. – Közli: Ráday Iratok. I. 250–251. Kiadva Kisné Cseh Éva fordításában: Nemzet és emlékezet Szerk.: R. Várkonyi Ágnes és Kis Domonkos Dániel. Bp., 2004. 116–117.

szolgálhasunk.”⁵⁰ A szövetséggel megerősített két ország, Magyarország és Lengyelország együttesen olyan erőt képvisel, amely képes ellenállni a Habsburg Birodalom hódító törekvéseinek. A selmeci béketárgyalások alkalmával előadta tervét a tengeri hatalmak követéinek, s az európai hatalmi erőegyensúly kialakításában a közös érdeknek és a protestánsok igényeinek jobban megfelelne, ha Magyarország szövetségre lépne a svéd és a lengyel királlyal. Hangsúlyozza, hogy a három szövetséget kötő ország ereje jobban biztosíthatná az európai hatalmi egyensúlyt, mint a Habsburg Birodalom, Anglia és Hollandia követői pedig nem zárkóztak el a terv elől.

Hasonló szellemben utasítja a fejedelem Rádayt a lengyel királynak előadandó javaslatról. A most létrehozandó szövetségben a két ország között a szabad kereskedelmet kívánja biztosítani, a nemesek mindkét országban hasonló jogokat élvezzenek, és ne fizessenek határvámokat. Hangsúlyozza, hogy az európai hatalmi egyensúlyt nem fenyegeti, sőt erősíti Magyarország önállósága. Ugyanezzel érvel a svéd királynak is. Ha pedig ez a háború az általános európai békével lezárul, a svéd–lengyel–magyar csapatok együttes erővel Oroszország ellen fordulhatnak.

Az európai viszonyokba illesztett konföderáció tervét és a lengyel trón visszatartását Rákóczi határozottan összekötötte a magyar viszonyokkal: Szaniszló lengyel király békés uralkodásának feltétele, hogy Magyarország elszakadjon a Habsburg Birodalomtól, és szabadon válasszon királyt. Ennek a módosított tervnek változatlanul fontos összetevője, hogy Rákóczi állama alkotmányosan biztosítsa a rácok helyzetét.

I. József kormánya határozottabban és célratörőbben kezelte a rác kérést, mint elődje. Csernovics pátriarcha birtokadományra kapott ígéretet és privilégiumait az ifjú császár 1706. augusztus 7-én és szeptember 29-én megerősítette. Arad főkapitánya, a Maros menti határőrvidék parancsnoka Tököli János korábbi császári kitüntetései mellé József királytól újabb elismeréseket kapott: magyar nemességet és újabb aranyláncot.

A rác autonómia és az orosz szövetség

Rákóczi Közép-Európa-i politikájának harmadik változata 1707 folyamán bontakozott ki. Péter cár egyértelműen döntő hatalmi tényező lett Lengyelországban és új lengyel királyra volt szüksége. A cár, amint 1707. április 27-én I. József császárt értesítette, Savoyai Jenő hercegnek ajánlotta fel a

⁵⁰ „quantum adlaboremus, ut per reductionem libertatis patriae, non tantum genti huic, sed et universae Europae ac rei Christianae servire possimus.” Ráday iratok I. 253.

koronát.⁵¹ Ugyanekkor készítette el utasítását a Rákóczihoz küldött követnek Dávid Corbénak a lengyel korona és az orosz szövetség ajánlatával.

A cárnak volt szüksége Rákóczi fejedelemre, hogy érdekei szerint rendezze a lengyel trónkérdést, vagyis a svéd barát Lesczyńskivel szemben más királyt válasszon. Közli Rákóczival, kész békét kötni bizonyos feltételek mellett a svédekkel, és nemcsak kibékíti a magyarokkal a rácokat, hanem melléjük is állítja őket a császár oldaláról. A cár május 23. előtt gyors választ, titkos írásos értesítést várt külön futárral.⁵² A magyar konföderáció helyzete is megváltozott. A rozsnyói tanácsülés már döntött, a francia szövetség érdekében folynak az ónodi országgyűlés előkészületei, Rákóczi be-megy Erdélybe, az április 5-én megnyíló marosvásárhelyi országgyűlésen beiktatják a fejedelmi méltóságba s miután az erdélyi három nemzet követivel heves vitákban elrendezte az ország belső ügyeit 21-én indult vissza Magyarországra. Eközben válaszolt a cárnak: ragaszkodott feltételeihez, létre kell hozni a lengyel–magyar–erdélyi–porosz szövetséget. Május 24-én megnyílt az ónodi országgyűlés, közben folytak a több mint félévig elhúzódó orosz–magyar tárgyalások.

Rendkívül fontos Rákóczi utasítása Nedeczky Sándor, a lublini országgyűlésre, a cárhoz küldött követe számára a szerencsi táborból 1707. május 24-én. A cár meghívását „annál nagyobb megilletődéssel fogadta, mentül kevésbé vágyott a lengyel trónra. Hiszen hazája szabadságáért fogott fegyvert, legfőbb kötelességét hazája gondviselésének tarja. De fájó szívvel nézte Lengyelország felháborodott arcát is, mely annyi különféle álarc torzalakját viselte.” ... Elfoglalták saját hazája ügyei ezért kellett szótlanul néznie a szomszéd rokon nép küzdelmeit. Most viszont legfőbb kikötése, hogy Lengyelország helyzetét biztosítsa. Kéri a cárt, hogy mindenekelőtt Lengyelország békéjét keresse. Gondolja meg, Szaniszló királyt elismerte a császár, elismerték a franciák, hollandok, az angolok és a poroszok Lengyelország uralkodójának. Rákóczi úgy látja, a cár nem állíthat erőhatalommal más uralkodót az ország élére. Ha ő, vagy bárki elfogadná a cár meghívását, az újabb európai háborúra vezetne. József császár és a svéd király ürügyet látna benne, hogy „Lengyelországot felosszák, Magyarországot leigázzák.” Miután a francia király elismerte Szaniszló koronáját, aligha akarhat újabb királyválasztást. „Adja vissza a cár Lengyelország szabadságát, erősítse meg annak trónját, segítsen a sanyargatott nemzetén, adjon a népnek biztonságot, magának dicsőséget, a kereszténységnek örökké tartó halhatatlan koronát...

⁵¹ *Zaluski, A. Ch.*: Epistolae historico-familiares. Brunsbergae, 1711. III. 798–800. Közli: Márki, 1913. 411.

⁵² Lelöhelyeinek, másolatának pontos felsorolásával: *Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Bp. 1913. 28–30.

A cárt inkább Lengyelország szabadságának szeretete, mint Szaniszló király iránti gyűlölet vezesse. ... A cár legnagyobb dicsősége az lenne, ha visszaadná a nyomorgatott Lengyelország szabadságát, s trónjára lengyelek akaratával oly uralkodót emelne, ki szoros szövetségben élne vele”. Tehát halasztja el a királyválasztást. Legfontosabb feltétele Rákóczinak, hogy a cár bírja rá a rácokat, hogy ne kövessék a császári parancsokat, ne harcoljanak a magyarok ellen, hanem elfogadva a Magyar konföderáció javaslatait, egyezzenek meg velük.⁵³ A követi utasításban Rákóczi hosszan kifejti, hogy Lengyelország szabadságának biztosításából és a lengyel–magyar szövetségből a cárnak rengeteg haszna lenne és lehetősége nyílna, hogy minden erejét a török ellen fordítsa.

A cár második, 1707. június 8-án eléje került ajánlatára Rákóczi azt válaszolta, hogy mivel Lengyelország szabad állam, a cár semmiképpen nem akarhatja megcsonkítani szabadságát és korlátozni a királyválasztást. Őt Lengyelország primásának és nagytanácsának kell meghívnia. A cár felajánlotta a lengyel trónt, de a lengyeleknek maguknak kell eldönteni, hogy őt akarják e királyuknak. Amíg tőlük nem kap meghívást, addig a cár javaslatát sem tekintheti érvényesnek.

Rákóczi az ónodi országgyűlést a francia–magyar–lengyel–oroszl (esetleg a porosz) szövetség reményében nyitotta meg. A magyarországi interregnum kinyilvánításának háttérében a nagypolitikai érdeket, Franciaország igényét, már feltárta a történetírás. A nemzetközi viszonyok teljes körére figyelve a spanyol királyságbeli és a lengyelországi fejlemények is figyelmet érdemelnek.

Habsburg Károly főherceget elismerték Spanyolország királyának s ezzel a hatalmi egyensúly végleges felborulással fenyegetett. Az ónodi országgyűlés napjaiban a lengyel királyság és a Lengyelországgal kötendő szerződés kérdése meglehetősen bizonytalan volt még. Ilyen előzmények után mondták ki az interregnumot. A magyar országgyűlés és a lengyel országgyűlés csaknem egy időben. Ónodon 1707. június 13-án, Lublinban július 11-én. Hangsúlyozzák, hogy József örökös királyságát nem ismerik el és, a királyválasztást későbbre halasztják.

Az orosz tárgyalások hiányos irat együtteséből is kiderül, hogy Rákóczi olyan feltételeket szab, amelyek Lengyelország integritását biztosítják, Magyarország belső nyugalma a megcsendesített rác nemzet autonómiája biztosítaná. Működéséről ugyan nem ismerünk elképzelést. Különösen fontos ebben az irat együttesben Rákóczi 1707. augusztus 6-án Munkácson keltezett instrukciója Nedeczky Sándor és Klobusiczky Ferenc teljhatalmú megbízottaknak. Az instrukciót nagyszabású áttekintés vezeti be az európai poli-

⁵³ Közli: *Nedeczky Gáspár: A Nedeczky család*. 237–243. Vö: *Márki*, 1913, 414–416.

tikáról. A gyógyítás könnyebb, ha a betegség okait, a test szervezetét ismerjük. Vázolja tehát Rákóczi – mint írja – a magyar nemzet helyzetéről és az európai háborúkról való nézeteit. Magyarországot a Habsburg kormányzat politikusai mindenáron ki akarják rekeszteni az általános békéből, és ez történik majd Lengyelországgal is. Lengyelország helyzete nyomorúságos, maguk a lengyelek is látják rohamos hanyatlásukat. A svéd király fegyverrel akar törvényt írni Európának, kizárólagos teljhatalomra tör. Rákóczi fő célja, hogy biztosítsa hazája önrendelkezését, szabadságát. Az ország érdekét kell szemmel tartania. Nagy szerencse, ha az ország a szabadság ügyében hasonló helyzetben lévő szomszéd országgal szövethetnek.⁵⁴

A terjedelmes utasítás lényege, hogy Rákóczi súlyos feltételeket szabva fogadja el a lengyel koronát. Biztosítékra van szüksége Svédországra és a Habsburg kormányzat támadása ellen, de arra is, hogy a cár ne sajátítsa ki Lengyelország kormányzását. Nem kíván bábkirály lenni, s szuverén hatalmat kíván szerződésében biztosítani. Sőt mint lengyel király kíván külön pénzbeli és katonai segítséget, 20 ezer katonát és 40 ezer tallért. A cár királyi méltóságnak kijáró tisztelettel bánják vele, távollétében a Lengyelországban lévő egész hadsereget az ő parancsnoksága alá rendelve. Béküljön meg a svédekkel. A bajor választót hívják meg a magyar trónra. Ez előbbre viszi a cseh és a sziléziai kapcsolatok ügyét is. Az általános békébe foglalják be Magyarországot, Lengyelországot és Oroszországot is. Sarkalatos feltétele pedig a szövetségnek, hogy a cár ígéretéhez híven hathatósan működjenek közre, hogy a rácok csatlakoznak a magyar konföderációhoz.⁵⁵

Az orosz szövetség feltétele, hogy garantálják Lengyelország szabadságát, Rákóczi mint lengyel király a maga személyében is biztosítaná. Királysága a lengyel–magyar szövetségre, a szövetség további szerződésekre ad lehetőséget. A konföderáció Csehországgal és Sziléziával, a bajor választóval bővül. A Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség területén pedig a rácok autonómiájával módosulnak az erőviszonyok.

Nem alávetett hűségeskürről, vagy katonai segítségről, többről van most már szó. Rákóczi ezredeiben feltűnően jelentős számban szolgáltak magukat rác identitású köztiszteletű és ezereskapitányok.⁵⁶ Legális katonai kötelékben, mint egyházfő alatt élő közösség azonban a rácok változatlanul a császár és király hadseregében harcoltak, sőt fontos részét alkották. Rákóczi pátensei-ből egyértelműen kiderül, hogy kezdettől fogva intézményes egységükben akarta a rácokat megnyerni, mintegy beillesztve az új magyar állam rendszerébe.

⁵⁴ Márki, 1913, 430.

⁵⁵ Benda, 1980, 155–157.

⁵⁶ Seres István: Rác katonák II. Rákóczi Ferenc ezredében. PHF 2005. 3, 67–91.

A tervezet és az első pátens 1707 őszén készült el. Hosszabb tájékoztató előzhetette meg, mert Rákóczi kancelláriáján tudtak a császáriak ajánlatáról is. Rákóczi ezt a nyílt levelét mint a cár szövetségese és a készülő lengyel–magyar–erdélyi konföderáció tagja adta ki 1707 október 10-én Ungvárott. Az Erdélyi fejedelem, a szabadságért szövetkezett rendek vezére felsorolva minden egyéb méltóságát is a régi magyar királyok idejében már elnyert jogokat és újabb kiváltságokat biztosít a rác nemzetnek. Ezek szabadon választott despotájuk alatt élhetnek, szabad letelepedésre választott területen. Katonáságuk tisztjeit maguk választják, Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben szabad kereskedési joguk lesz, vallásukat szabadon és háborítatlanul gyakorolhatják, és további kiváltságokban részesülnek.⁵⁷

A továbbiakról Ráday Pál fogalmazványában fennmaradt tervezet, és tárgyalások töredékei tájékoztatnak. Mikes Mihály generális 1708 július közepén jelezte a fejedelemnek, hogy a rácok havasalföldi közvetítéssel hajlanak a megegyezésre. Az időpont egybevágott a sziléziai hadjárat előkészületeivel és így késve, 1708. augusztus 24-i tájékoztatásából tudjuk, hogy Rákóczi döntött az újabb tárgyalásokról. A feltételeket az augusztus 29-én Egerben Rhédey Mihály, a Nemesi Társaság strázsamestere és Hellebronth János ezeres kapitány számára adott fejedelmi Instructio tartalmazza. Áttekinti a régi magyar királyok idejében a „magyar nemzettel azon egy szabadsággal” rendelkező rác nemzet hányattatását, és jobbágyságra jutását az Austriai Ház uralma alatt. Ajánlja tehát, hogy „állyonak azon anya nemzetnek kebelében vissza.” Rákóczi és „az egész magyar nemzet” a magyar országgyűlésen megerősítve és a cár jóállásával biztosítja a régi szabadságukat, amit pátenseiben is megígért. Ez összességében a Dráva és a Száva között a teljes autonómiát, a magyar országgyűlésen követségi részvételt, mintegy társországi ranggal szavatol. Vallásukat szabadon gyakorolhatják, városaik hajdúvárosi kiváltsággal élhetnek.⁵⁸

A tervezet elkészítése nem lehetett független a Csernovics Arzén pátriárka utódjának Diakovics Ézsaiás püspöknek és császári tanácsosnak 1708. január 4-én I. József császárnak benyújtott Memorialjától. Ebben külön területet, a magyar országgyűlésen részvételüket kívánják a főleg vallási autonómiához ragaszkodó követelésükön kívül. A 11 pontos Memorialéra a császári kormányzat feltehetően azért nem válaszolt, mert kikötötték, a ró-

⁵⁷ Kancelláriai tisztázat, aláírás és pecsét nélkül: MOL G- 19 II. 3. d. – Fogalmazványa: Uo I. 2. h. In anno 1707. Rasciorum obligatio privilegialis. Kiadva: Ráday Pál iratai 1707–1708., II. köt. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Bp. 1961, 310–311.

⁵⁸ Benda Kálmán: Rákóczi újabb kísérlete a szerbekkel való megegyezésre. Ráday iratok II. 423–426. – Rákóczi utasítása a szerbekkel való tárgyalás céljából Havasalföldre készülő Rhédey Mihály testőrmester és Hellebronth ezereskapitány számára. Uo: 433–434. – Utal rá tartalmi kérdéseket nem részletezve: Mészáros Kálmán, 2005. 60.

mai katolikus valláshoz hasonló vallásszabadságot és jogokat kívánnak. Határozatosan leszögezték, ne kényszerítsék népüket vallási unióra. Ez pedig nem volt össze egyeztethető a Habsburg kormányzat politikájával.⁵⁹

Rákóczi következetes és nagy tehertételek közben kialakított álláspontja viszont szervesen illeszkedett a Magyar Konföderáció valláspolitikájába és méltányolta a rác nemzet ragaszkodását önrendelkezéséhez és identitásához. A tervzet azonban éppen azért volt törékeny, amiért Rákóczi és kormányzóköre nagyobb összefüggésbe szervezve kívánta teherbírását növelni. A Közép-Európai konföderáció mintegy feltétele és egyik alapja a megegyezésnek nem valósulhatott meg.

Összefoglalás

Rákóczi tervei a Közép-Európai konföderációról alkalmazkodtak a gyorsan változó erőviszonyokhoz és szorosan összefüggtek a rác nemzet megnyerésével, a Magyar Királyság határai között lehetséges helyzetének tisztázásával. Égetően fontos kérdésekben, mint a térség stabilitása, Közép-Európa részvétele a hatalmi egyensúly kialakításában, a nemzetek együttélése, a rác nemzet autonómiája a megoldás egyik alternatíváját vázolták. Rákóczi az első magyar államférfi, aki az európai hatalmi egyensúly elvét és a közép-európai országok konföderációjának gondolatát összekapcsolta. Végül is az ország a szatmári béke után még több mint egy évszázadig hurcolta magával megoldatlanul újabb tehertételekkel együtt ezeket a kérdéseket. Jellemző, hogy Szalay László a szabadságharc leverése után újragondolta a 17–18. századi rác kérdést is, és 1861-ben megjelent könyve *A magyarországi szerb telepek viszonya az államhoz* megvolt Deák Ferenc könyvtárában.⁶⁰

Ma sok szó esik, arról, hogy Közép-Európa keresi identitását. Amit Rákóczi Magyarországa a közép-európai gondolatban és a rác nemzet autonómiájáról kialakított, ma nagy szellemi tőkénk lehetne.

⁵⁹ Közli: *Szalay László*, 1861, 44–47.

⁶⁰ „A jelen mű Deák Ferenc hagyatékából való megvette dr. Farkas Emil 1886 (1676?) március 31.” Bejegyzés az ELTE Történeti könyvtára, 13939/58. számú kötetében.

ZACHAR JÓZSEF

KOVÁTS MIHÁLY ÉS KAZIMIERZ PUŁAWSKI. MAGYAR–LENGYEL FEGYVERBARÁTSÁG AZ Ó- ÉS ÚJVILÁGBAN

A fegyvert forgató magyarok és lengyelek gyakran vívtak közös harcokat az elmúlt ezeregyszáz esztendő során egymás mellett élés során, és csak ritkán sikerült őket egymás ellen fordítani. A közösen vívott fegyveres küzdelmekből kiemelkednek a szabadságért együtt vívottak és ezek közül is valamely harmadik nép megsegítését szolgáló közösen vívott harcok. Ez utóbbi eset történt az amerikai függetlenségi háború idején is. Idegenbe szorult és francia földön új életre lelt lengyelek és magyarok voltak az elsők, akik onnan siettek a brit gyarmati uralom ellen fegyvert fogott újvilágbeliek segítségére. Most mégsem róluk, az egymástól távol küzdőkre emlékezünk, sem Tadeusz Kościuszko brigádérosra, George Washington főparancsnok segédtsíjára, sem Pollereczky János őrnagyra, az Újvilágba segítségül küldött francia támogató könnyűlovasság magyar huszárainak és lengyel dzsidasainak parancsnokára.¹ Ezúttal két valóban egybekapcsolódó életút, bajtársi együttműködés felidézésére vállalkozunk, még ha az eddig feltárt források csak meglehetősen hézagosan is teszik ezt lehetővé.

Az ifjan katonának állt karcagújszállási Kováts Mihály korán kapcsolatba került lengyelekkel. Ezúttal nem arra gondolunk, hogy császári-királyi, majd francia, végül porosz hadiszolgálat során bármelyik hadseregben lehettek lengyel bajtársai.² Sokkal jelentősebbnek tartjuk azt a körülményt, hogy kapitányi rangjában és porosz szabadsapat-parancsnoki beosztásában a hétéves (vagy harmadik sziléziai) háború során a Szász Választófejedelem-

¹ *Montfort, Henri de*: Le drame de la Pologne de Kosciuszko, 1746–1817. Paris, 1945.; *Baleh, Th.*: The French in America during the War of Independence, 1777–1783. Philadelphia, 1895.; *Elmer, H.*: Befreiungskampf der nordamerikanischen Staaten. Mit den Lebensbeschreibungen der vier berühmtesten Männer desselben: G. Washington, B. Franklin, G. M. Lafayette und Th. Kosciuszko. Stuttgart, 1835.; *Zachar József*: Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1980/2. 293–310.

² Lásd erre vonatkozóan: *Póka-Pivny Aladár–Zachar József*: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1982. (a továbbiakban: *Póka-Pivny–Zachar*), 13–53.

ségben került bevetésre. Amikor pedig 1761-ben az ott folyó harcok során váratlanul megvált a katonai szolgálattól, a szász–lengyel(–litván) perszonálunió tényére építve, szász és lengyel–litván segítséggel egyenesen lengyel földre igyekezett.³

A háttérben nem csupán újabb elszökést és e mögött ismételt újabb hadiszolgálat vállalásának szándékát kell látnunk.⁴ Ugyanis éppen a hasonlóan császári–királyi, majd francia hadiszolgálatot követően a porosz király hadseregébe távozott Jeney Lajos Mihály mérnök-kapitány készítette már 1759-ben a hétéves háború kiszélesítése érdekében tervezetet „Az Erdélyi Fejedelemségben felszítandó lázadásról” címmel a hadvezetés számára. Ezt akkor még nem találta aktuálisnak és kivitelezendőnek II. (Nagy) Frigyes,⁵ de 1761-re megváltozhatott elképzelése, mivel egyre többet foglalkoztatta az Oszmán Birodalommal való háborús együttműködés lehetősége, 1762-ben pedig éppen a krími tatár kánhoz küldte ezirányú kapcsolatfelvétel céljából magyar huszármagyát, Somogyi Istvánt. A magyar alattvalók hadrakelése esetére akkor már a porosz uralkodó egyenesen egy, a lengyel–magyar határtérségen át indítandó kisegítő csapással számolt.⁶

Fenti körülményekre tekintettel joggal feltételezhetünk egy, az idegen felségterületen végrehajtandó terepfelderítést célzó feladattal való megbízatást a hadvezetés részéről, amelyet Kováts Mihály biztonsága érdekében kellett a hadvezetésnek úgy beállítania, mintha egyszerű dezertálás történt volna,⁷ ugyanis a szász–lengyel(–litván) perszonálunió ellenére az uralkodó csak szász választófejedelemként állt hadban a porosz királlyal, míg lengyel királyi (és ehhez kapcsolt litván nagyfejedelmi) méltóságában semleges állam élén állt.

Ennek ellenére a sajátos lengyel–litván állam, a Rzeczpospolita is egyre több és egyre súlyosabb háborús terheket volt kénytelen elviselni, ezért az idegen befolyás kiküszöbölése érdekében egy ottani csoportosulás, már éppen 1761-ben Hazafias Konföderációként szerveződve, fellépett. A hadban

³ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KA): Akten des Hofkriegsrates (a továbbiakban: HKR), Exp. Justiz, 1762 Juni, Fasc. 752, fol. 421. skk.

⁴ *Póka-Pivny–Zachar*, 53. skk.

⁵ *Zachar József* (s. a. r.): *Jeney: A portyázó*, Magvető Kiadó, Bp., 1986. 17. skk. v. ö.: *Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen*, Berlin, 1879. XVIII. k. 253., ill. XIX. k. 45.

⁶ *Bakó Elemér*: Kováts Mihály ezredes „hazatérése” és Nagy Frigyes magyarországi hadjáratának terve. *Katolikus Magyarok Vasámapja*, Youngstown, Ohio, 1976. jan. 25.

⁷ Deutsches Zentralarchiv, Potsdam: Preussisches Geheimes Staatsarchiv: Geheime Kriegskanzlei (a továbbiakban: DZE): Rang- und Quartierlisten des Husarenregiments No. 1, Cap. II. Tit. 12. Saect. 15. Lit. Gc. No. 3; Expeditionen des leichten Husarenregiments Kleist, Minuten, 1758–1760, Supplemente, Rep. 96–87; (Naumann, G.:) Sammlung ungedruckter Nachrichten, Dresden, 1783, vol. IV, cap. XII, fol. 514.

álló és ezért veszélyes szomszédságra tekintettel a hagyományos másik lehetséges nagyhatalmi támogatás érdekében ezek a lengyel és litván politikusok a Francia Királyság irányában igyekeztek támaszt nyerni, amely a hatalmi kapcsolatrendszerek ellentétbe fordulása következtében éppen a Habsburg Birodalommal szövetségben vett részt a hétéves háborúban. Ugyanakkor a lengyel(–litván)–szász uralkodó III. Ágost (II. Frigyes Ágost) másodszülött fia, Xavér herceg gróf Lusace néven egyenesen XV. Lajos francia király hadseregében teljesített katonai szolgálatot.

Minderre tekintettel Kováts Mihály Szászországból Lengyelországon át Magyarországra vezető útjának szándékáról csak annyit tudhatunk, amennyit a készmárki elfogását követő hadbírószági eljárás során maga vallott bécsi kihallgatóinak. E szerint a szászöldi Lauchstädtben egy Karl Christoph Riedner nevű ottani hivatalnok segítségével eljutott a szász–lengyel uralkodó gróf Heinrich Brühl nevű miniszterének fivéréhez, aki azután segítette őt Varsóba vezető útja során, mivel ajánlólevéllel látta el, amelynek címettje a fentebb említett, francia szolgálatban állt Xavér herceg volt. Ott e levéllel az ismeretlen keresztnévű von Saul titkos tanácsos tette azután lehetővé, hogy egyenesen Franciszek Bieliński herceg, lengyel koronamarsall fogadta. Még rejtélyesebb módon sürgős továbbutazásra ösztönözve, utóbbi ellátta a Magyar Királyságba érvényes útlevéllel, továbbá a fentebb említett Brühl miniszter által Xavér hercegnek címzett lezárt ajánlólevéllel. A bécsi kihallgatási jegyzőkönyv szerint egyértelműen a francia hadakkal Würzburg térségében állomásozó Xavér herceget arról értesítette az ajánlólevél, miszerint Kováts Mihály már szászöldi porosz bevetése során francia szolgálatba kívánt volna átállni, és ez ügyben kéri a miniszter a támogatást. Mivel azonban éppen nem Bajorország, hanem Magyarország felé vette útját, ezirányú magyarázatként azt állította, hogy további útja során tudomást szerzett a magyar királyi általános amnesztiáról, amelyben az ellenséges hadiszolgálatból hazatérőket részesítik, ezért inkább Krakkón és Lublón át a hazatérést választotta.⁸ Valószínűleg azonban a háttérben egészen más állhatott.

A porosz szolgálatban állt magyar szabadcsapat-vezért ugyanis a császári–királyi hadijelentésekből nemcsak jól ismerte a Habsburg-hadvezetés, hanem titkos ügynökeivel már külön is figyeltette. Így nem került el Bécs figyelmét, hogy Kováts Mihály váratlanul elhagyta a porosz hadiszolgálatot, sőt útvonalát is azonosítani tudta. 1761. április 8-án keltezett jelentésében pedig már egyenesen gróf Sternberg varsói követ jelentette bécsi megbízóinak, hogy Kováts Mihály odaérkezett. Azt is közölte, hogy a lengyel kormány szervektől kapott tájékoztatás szerint azok nem hisznek a dezertálás tényében, hanem továbbra is porosz szolgálatban lévőnek tekintik. Ugyan-

⁸ KA, HKR, Exp. Justiz 1762 Juni, Fasc. 752, fol. 421. skk.

akkor elhiszik Kováts Mihály azon szándékát, miszerint át akarna menni francia szolgálatba, ez az út viszont szükségszerűen császári-királyi felségterületen át vezet majd, ezért ellátják a szükséges papírokkal, további útvonalát pedig megfigyelik, és arról tájékoztatják a Bécszet képviselő diplomatát.⁹ Az április 11-i követjelentés megerősíti a lengyel információkésztséget, és hozzáteszi, Kováts Mihály azt bizonygatja, hogy nem dezertált a császári-királyi hadiszolgálatból, hanem fogság utáni kényszerkatonáskodást vállalt csupán az ellenségénél.¹⁰ Következő jelentésében Sternberg gróf már azt kényszerült közölni, hogy a lengyel hatóságok elvesztették Kováts Mihály nyomát. Egyúttal megfogalmazta gyanúját, hogy esetleg „az orosz hadsereghez megy”, és „a porosz királytól kapott obsitja (...) csupán ürügy, hogy felderíthessen és cselet vethessen”, mármint a Habsburg Birodalommal szövetséges keleti nagyhatalomnál.¹¹

A számos bizonytalanságot Kováts Mihály lengyelországi tartózkodásával kapcsolatosan még az a tény is fokozza, hogy a Varsóban 1761. április 10-én útrakelt csak május 10-én érkezett Késmárcra, és semmilyen adat sem bukkant fel arra vonatkozóan, közben merre és kinél járt.¹² A magyar határátlépést követően őrizetbe vett Kováts Mihály azután egyáltalán nem menekült vagy hazatérő katona képét keltette. Az azonnal felvett jegyzőkönyv szerint „előkelő négyes fogaton” érkezett, „ezen kívül még négy pompás lovat is hozott magával”, mégpedig „lengyel ruhába öltözve, és szolgákkal körülvéve”. Minderre és a nála lévő ezerhétszáz aranyra, valamint gazdag málhára tekintettel „a kapuőrök lengyel kereskedőnek nézték és vélték”, ezért is engedték be Késmárcra. Olyan feltűnést keltett, hogy az éppen jelen lévő Görgey Ezékiel, Szepes vármegye alispánja, miután tanácskozott Jábróczy Norberttel, a Szepesi Kamara tanácsosával, őrizetbe vétette, és kihallgatta. Kováts Mihály ennek során nem tagadta kilétét, porosz hadiszolgálatból és Szászországból lengyel földön át vezetett útját és a nála előtalált papírok eredetét. Ugyanakkor úti célját illetően azt a meglepő közlést tette, miszerint „hazámba térek vissza, a király kegyelméhez, és az ausztriai Bécsbe megyek, mert vannak nálam a császári udvart érdeklő iratok”. Ezzel együtt átadta „a porosz királynak kilenc darab levelét”, amelyek címzettjeiről vagy tartalmáról ma már semmi ismeretünk sincs.¹³

⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (A továbbiakban HHStA): Staatskanzlei, Polen, Relationen aus Warschau, Fasc. Sternberg, 1761, fol. 8.

¹⁰ U. o. fol. 14.

¹¹ U. o. fol. 18.

¹² HHStA, Staatskanzlei, Noten an den Hofkriegsrat, Fasc. 2. rot. fol. 228. skk.

¹³ KA, HKR, Exp. Justiz, 1762 Juni, Fasc. 752. fol. 421. skk. Az idézet helye: Finanz und Hofkammerarchiv, Wien (A továbbiakban: HKA): Ungarische Hofffinanz, Prot. Reg. 1761, Fasc. 1255. fol. 585.

A magyar határ átlépésének és az elfogásnak a körülményeit fontolgatva, egyetlen reális feltételezésünk adódik. E szerint a franciapárti és háborúellenes lengyel–litván csoportosulás látta el bizonyára mindazzal Kováts Mihályt, amit semmiképpen sem hozhatott magával Szászországból, a porosz haditáborból való távozásakor. Ugyanakkor a már említett irományokon kívül semmilyen más vonatkozású lengyel papírt sem találtak nála, így küldetéséről semmit sem tudunk, mivel ez irányban teljes hallgatásba burkolózott. Még az sem világos, porosz küldetése volt-e eredetileg, és az maradt továbbra is a lengyelek megtévesztésével, vagy eleve a lengyel ügy mellé való átállás indokolta a porosz előjárók megtévesztésével való távozást. Utóbbi feltételezést erősítheti, hogy maga is korábban a több ezres francia hadseregbeli magyar katonasághoz tartozott, amelyik a szövetségi rendszerek ellentétessé változásakor csak a hétéves háborút megelőzően hagyta el a Habsburg-szövetségessé vált Bourbon-uralkodót, hogy immár a Habsburg-ellenes háborúra készülő új ellenséghez, a porosz királyhoz csatlakozzon. Ugyanakkor viszont a francia hűségen visszamaradt magyar katonaság élén gróf Bercsényi László volt, aki immár Franciaország marsallja méltóságban állt és XV. Lajos egyik vezető katonai tanácsadójaként szolgált, és akár lengyel ügyekben is közbenjárhatott.¹⁴

A Habsburg–Bourbon együttműködés tükröződhet abban a figyelemre méltó fejleményben is, hogy a késmárki, majd lőcsei, pozsonyi, végül bécsi kihallgatások,¹⁵ továbbá az Udvari Haditanács Igazságügyi Bizottságának hosszas eljárását és a törzshadbíróági tárgyalást¹⁶ követően egyenesen az Államtanács elé, majd a Legfelső Igazságügyi Hatóság véleményezése után

¹⁴ Lásd erről bővebben. *Zachar József*: Franciaország magyar marsallja: Bercsényi László. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1987. 221. skk.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Budapest (A továbbiakban: MOL): E-15 Magyar Kamarai Levéltár, Expeditiones cameralis (A továbbiakban: E-15), no. 116, 146 ex Maj. 1761; E-1 Magyar Kamarai Levéltár, Protocollum cameralis consilii (A továbbiakban: E-1), 1761, fol. 284, 303; Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (A továbbiakban: HL), I. A-1, Akten des k. k. Generalkommandos in Ungarn (A továbbiakban: I. A-1), Protokolle der königlichen und hofkriegsrätlichen Rescripten 1756–1764, fol. 48, 63, 98; KA, HKR, Prot. Reg. 1761, Bd. 937, fol. 1082, 1125, 1328, 1335, 1407, 1534, Bd. 938, fol. 634, 1013, 1147, Bd. 941, fol. 623, 632, 635, 651, 686, 693, 698, 727, 732, 742, 754, 769, 780, 784, 820, 830, 851, 947, Bd. 942, fol. 183, 203, 212, 213, 246, 249, 281, 304, 311, 326, Bd. 950/a, fol. 47; Exp. Justiz, 1761-Aug-680, 1761-Sept-563, 1761-Sept-564, 1761-Okt-646, 1762-Febr-113, 1762-Juni-421 skk., 501. skk.; KA, Alte Feldakten (A továbbiakban: AFA), 1761-5-12, 1761-5-180, 1761-5-188; HKA, Ungarische Hoffinanz, Prot. Reg. 1761, Fasc. 1255, fol. 236, 249, 271, 282

¹⁶ MOL, C-42 Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea (a továbbiakban: C-42), Fasc. 2, fol. 13, Fasc. 4, fol. 12, 18 skk., Fasc. 78, no. 20, no. 500 ex 1761; HHStA, Staatskanzlei, Vorträge, Fasc. 135, fol. 110. skk.; Noten von der Staatskanzlei 1761, Fasc. IX/47/2, fol. 247; Staatskanzlei, Sachsen, Correspondenz, Fasc. 47, fol. 8, 85 skk.

ennek körében került végre lezárásra Kováts Mihály ügye. A József főherceg trónörökös által vezetett legfelső testület döntése és Mária Terézia uralkodói jóváhagyása alapján a perbefogott bizonyára a maga számára is meglepő módon ismét szabad ember lett. Ugyanis 1762. június 10-én az nemcsak szakított az eredeti hadbíróági ítélettel, amely teljes vagyonek Kobzás mellett életfogytiglani várfogságot mondott ki, hanem egyenesen úgy döntött, hogy „ez a Kováts teljesen ártatlan, és önkéntes visszajövetelével sokkal inkább szolgálaton kívülként tekintendő, azonnal szabadlábba helyezendő”.¹⁷

A Kováts Mihállyal kapcsolatos rejtélyeknek még ezzel sem lett vége. Ugyanis szabadon engedésével párhuzamosan Mária Terézia „az Udvari Haditanácson keresztül legmagasabb pártfogását ígérte meg”,¹⁸ míg utóbbi a fenti tényen túlmenően arról értesítette a Magyarországi Főhadparancsnokságot, hogy Kováts Mihály Magyarországon, ideiglenesen a Heves vármegyei Gyöngyösön, majd végleg a Sáros vármegyei Szinyén, kíván letelepedni.¹⁹ A Gyöngyösre érkezett hadfi első dolga volt, hogy porosz rangjában való átvételét kérje a császári-királyi hadseregbe, de ez azonnali elutasításban részesült a katonai vezetés részéről.²⁰ Kováts Mihály az elutasítás kezhez vételét követően haladéktalanul felségkérelemmel fordult Mária Teréziához.²¹ A katonai hatóságok további elutasító felfogása ellenére meglepő módon az uralkodó mégis megítélte Kováts Mihály számára a szolgálaton kívüli huszármagyi rangot és a szokásos kegydíjat.²²

Ennek birtokában egyrészt átköltözött Szinyére, majd ott feleségül vette Szinyei Merse Tamás Sáros vármegyei alispán leányát, azután vele haladéktalanul Eperjesre költözött át. Az apóssá lett alispán hamarosan panasszal élt, hogy Kováts Mihály már a házasságkötés és átköltözés után egy héttel magára hagyta az ifjú hitvest. A panaszlevelek tartalma feltétlenül figyelmet érdemel, ezek szerint nemcsak idegenekhez távozott el, hanem azoktól hazatérve, éjszakánként irattokercsekkkel zörgött, majd idegen (török és oláh) öltözékben ismét eltávozott. Így a házassági közösség hamar felbomlott,

¹⁷ HHStA, Staatsrat, Protocolle 1761, Fasc. 18. fol. 237. skk.; Verwaltungsarchiv, Wien (A továbbiakban: VA): Archiv des Innern und der Justiz, Obriste Justiz-Stelle, Niederösterreich, Protocolle 1762, Fasc. II. fol. 779. skk.

¹⁸ KA, HKR, Exp. Justiz 1763-Jänner-934.

¹⁹ HL, I. A-1, Protokolle der königlichen und hofkriegsrätlichen Rescripten 1756–1764, fol. 234.

²⁰ KA, HKR, prot. Reg. 1762. Bd. 942, fol. 1896. skk.

²¹ KA, HKR, Exp. Justiz, 1763-Feber-14.

²² U. o. 1763-Jänner-934, KA, HKR, Prot. Reg. 1763, Bd. 952, fol. 156, 163.

mindenesetre elhúzódó peres eljárásuk számos fontos adattal szolgál Kováts Mihály lengyel kapcsolataira vonatkozóan is.²³

Kováts Mihály kapcsolatainak felélénkülése mögött a szomszédos országbeli, időben egybeeső újabb belpolitikai fejlemények húzódtak meg. Egyre nyilvánvalóbbá vált az, ami azután III. Ágost lengyel király – litván nagyfejedelem (és II. Frigyes Ágost néven szászországi választófejedelem) elhalálózásakor 1763-ban bekövetkezett, hogy az Orosz Birodalom nyíltan beavatkozik a számára ugyancsak szomszédos Rzeczpospolita belügyeibe. Miután sem a szász trónörökös, sem egyes lengyel–litván nemesek által szorgalmazottan egy francia herceg királyjelölése sem járt sikerrel, 1764-ben II. Katalin cárnő akaratának megfelelően az orosz szuronyok árnyékában a megalkuvó rendek kegyencét, sőt a jól értesült kortársak szerint kedvesét, Stanislaw Poniatowski grófot emelték a trónra II. Szaniszló Ágost néven. E siker mögött az a tény húzódott meg, hogy a lengyel–litván nemesek egy további csoportosulása a korábbi idegen uralkodók helyett saját állambelit kívánt, Poniatowski pedig ennek az igénynek megfelelt, ráadásul az e csoportosulás élén álló Czartoryski hercegi családdal rokonságban állt. A cárnő akaratérvényesítésének pedig az adott nyomatékot, hogy már az előző esztendőben véget ért harmadik sziléziai (hétéves) háborúban való részvételre tekintettel a litván és lengyel felségterületet hadai átvonulási útvonalként igénybe vették, a béke bekövetkezte ellenére pedig csapatait nem hogy kivonta volna onnan, hanem jelentősen megnövelte azokat.

E jelölési-választási folyamattal szemben a lengyel–litván hazafias csoportosulás már megelőzőleg II. Frigyes porosz király, illetve Mária Terézia magyar király támogatásának elnyerésére törekedett. A berlini segítségbe vetett bizalom (amely ugyancsak meghúzódhat Kováts Mihály szívélyes lengyelországi fogadtatása és segítése mögött) hamar elszállt, miután már 1764-ben orosz–porosz szövetségkötésre került sor, és megállapodás született e két hatalom közt Poniatowski királlyá jelölésében. Maradt a magyar áttétellel megszerezhető bécsi császári segítségnyújtásba vetett remény. Ennek látható megnyilatkozásaként a benyomuló orosz csapatok elől a hazafias nemesi csoportosulás sok tagja azonnal a még Zsigmond király uralkodása alatt elzálogosított szepességi tizenhárom szász és három vármegyei városba (Szepesbélára, Leibiczre, Ménhárdra, Szepesszombatba, Poprádra, Sztrázsára, Szepesolasziba, Iglóra, Ruszkinra, Felkára, Szepesváraljára, Matheócza,

²³ HL, Póka-Pivny Aladár tudományos hagyatéka, 1. 61. fol. 16. skk.; R. k. Érseki Levéltár, Eger: Protocollum Episcopalis Consistorii Agriensis, 1763. máj. 13., 1763. máj. 17., 1764. jan. 15., 1764. jan. 31., 1764. ápr. 2. 1764. máj. 22., 1765. ápr. 16., 1765. nov. 20., 1766. jún. 13., 1766. júl. 9., 1767. dec. 31., 1768. júl. 6., 1770. júl. 9., 1771. febr. 18., 1771. febr. 21. Ser. Coh. Loc. G. F. Fasc. K. M.

és Durandba, illetve Lublóra, Gnédára és Podolinba) menekült, hogy ott várja ki a kedvező alkalmat, amikor nyíltan felléphet.²⁴

Nem tudhatták, hogy a bécsi udvar ugyan az orosz befolyás elhárítását és Poroszország távoltartását tartotta volna célszerűnek az adott időben, de ennek elérése érdekében nem kívánt nyíltan fellépni, hanem a megoldást a franciák által a lengyel hazafias csoportosulásnak nyújtandó segítségtől, közvetlen lengyel akcióktól várta. Minderről tehát nem tudva, a szepességi városokba menekült lengyel–litván hazafias nemesek nemcsak nem tétlenkedtek, hanem azonnal az oroszellenes harc jegyében seregek toborzásához kezdtek. A beálltak között voltak magyarok, – és nemcsak a lengyeleknek elzálogosított városokból, hanem a környező magyar felségterületekről is. A Habsburg-hatóságok ezt jóindulatú elnézéssel tűrték.²⁵ A szepességi toborzásban bizonyára jelentős segítséget tudott nyújtani az a Kováts Mihály, aki már komoly katonai tapasztalatokkal rendelkezett.

Mindenesetre az ez időbeli lengyel kapcsolataira vonatkozóan ismét nagyon kevés nyomot hagyott hátra Kováts Mihály. Az 1764-es esztendőben végrehajtott lengyel toborzásban való részvétele legfeljebb csak sejthető. 1765-ben azonban komolyabbra fordult a helyzet. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a porosz tájékozódás értelmét veszítette, maradt a közvetlen szomszédok közül egyedüli lehetséges támaszként a Habsburg Birodalom, májusban népes kísérettel Eperjesre érkezett a lengyel–litván hazafias nemesi csoportosulás vezető egyénisége, Karol Stanislaw Radziwill herceg, wideni vajda, vilnai palatinus. Voltak vele olyan arisztokraták, akik látszólag csupán nagy mulatozásokkal töltötték idejüket. Az mindenesetre figyelemre méltó tény, hogy e mulatozásokban mindenkor részt vett Kováts Mihály is.²⁶ Ezeknek a mulatozásoknak a leple alatt lengyel–litván–magyar megbeszélések folytak, amelyek az előző évinél jóval hatékonyabb magyarországi toborzást céloztak.

A helyi hatóságok jelentései alapján a központi Habsburg-szervek, amelyek tudatában voltak, hogy a bécsi udvar kerülni akarja a lengyel ügyekbe való közvetlen beavatkozást, ugyanakkor a Radziwill herceg vezette lengyel–litván hazafias nemesek magyarországi, így eperjesi tartózkodásának igazi értelmét addig legfeljebb csak sejthették,²⁷ kénytelenek voltak a szolgál-

²⁴ *Rulhière, Ch.*: Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république, Paris, 1807. (A továbbiakban: *Rulhière*) II. k. 213. skk.

²⁵ *Arneth, A.*: Geschichte Maria Theresias, Wien, 1863–1879. (A továbbiakban: *Arneth*) VIII. k. 45. skk.

²⁶ MOL, A-35 Magyar Kancelláriai Levéltár, Conceptus expeditionum (A továbbiakban: A-35), no. 34, 144 ex 1767.

²⁷ KA, HKR, Prot. Reg. 1765, Bd. 975, fol. 420, 524, 531, Bd. 976, fol. 689, 994, 1086, Bd. 978, fol. 88, Bd. 980, fol. 56.

laton kívüli magyar őrnagy ügyében intézkedni. Gróf Pálffy Lipót tábornagy, magyarországi főhadparancsnok már az Udvari Haditanácshoz intézett 1765. május 12-i jelentésében szóba hozta az eseményekkel kapcsolatosan hősnünket, és rá vonatkozóan, mintegy elővigyázatosságból, a következő indítvánnyal élt: „A még mindig Eperjesen tartózkodó lengyel (!) Radziwill herceg helytelen viselkedése és kapcsolatai különféle kilengéseket eredményeztek az onnan befutott jelentések szerint Kováts Mihály, korábban porosz, jelenleg császári-királyi huszárőrnagy részéről. A jóváhagyandó döntés szerint legalább arra az időre távolíttassék el Eperjesről, amíg az említett Radziwill herceg ott tartózkodik.”²⁸

Az illegális lengyel–litván toborzás segítésének tényét bizonyítékok alapján csupán az év augusztusában, miután Radziwill és társai visszatértek lengyel felségterületre, tudták megállapítani, ám ennek valószínű elősegítése miatt mégis azonnal eljárást indítottak Kováts Mihály ellen.²⁹ Eperjesen áristomba zárták, majd Kassán jelöltek ki számára kényszerszármazékos lakhelyet.³⁰ Az Udvari Haditanács ugyanis június 25-i ülésén a következő határozatot hozta: „Kováts Mihály (...) küldessék Pálffy gróf belátása szerint más helységbe, ott tartsák kordában, és – ahogyan Ófelsége már kegyeskedett elrendelni – pontosan figyeljék.”³¹ A Kassára küldés ezek szerint Pozsonyban, a Magyarországi Főhadparancsnokságon megszületett döntés volt, ahová olyan jelentések érkeztek be, mint hogy Kováts Mihály nemcsak „Radziwill hercegnél van Eperjesen”, hanem egyenesen „Radziwill herceg szolgálatában áll”.³²

Kényszer-átköltöztetése bizonyára súlyosan érintette Kováts Mihályt, ezért azonnal igyekezett ez alól kibújni. Beadvánnyal fordult a katonai hatóságokhoz, amelyben háromhavi távollétre és bécsi tartózkodásra kért engedélyt. A támogatólag Bécsbe eljuttatott kérelmet az Udvari Haditanács 1765. december 18-i döntésével visszautasította.³³ Kováts Mihály nem nyugodott bele ebbe a döntésbe sem, már 1766. január 16-án azt kellett jelentenie a kassai hadparancsnokságnak, hogy hősünk engedély nélkül Egerbe távozott, onnan pedig ismételtén kérte a háromhavi bécsi tartózkodás engedélyezé-

²⁸ KA, HKR, Prot. Reg. 1765, Bd. 972, fol. 649.

²⁹ MOL, A-35, no. 34, 144 ex 1765.; KA, HKR, Prot. Reg. Bd. 976, fol. 689, Bd. 978, fol. 126, 134.

³⁰ KA, HKR, Exp. Justiz 1765-Juni-590.

³¹ KA, HKR, Exp. Justiz 1765-Juni-524.

³² HL, Póka-Pivny Aladár tudományos hagyatéka, I. 61. fol. 16. skk.; R. k. Érseki Levéltár, Eger: Prot. 1766. júl. 9. Ser. Coh. Loc. G. F. Fasc. K. M.

³³ KA, HKR, Prot. Reg. 1765, Bd. 973, fol. 1480, 1590, Bd. 976, fol. 584.

sét.³⁴ Február 1-jén pedig már egyenesen báró Anton Belendis tábornok, budai hadparancsnok jelentette, hogy Kováts Mihály oda érkezett, és közölte, hogy a jövőben Budán kíván letelepedni, mivel jogában áll tartózkodási helyét szabadon megválasztani.³⁵ Pozsonyból a Magyarországi Főhadparancsnokság válaszleiratában egyrészt kötelezte a kegydíjas huszárőrnagyot, hogy haladéktalanul térjen vissza Kassára, másrészt engedélyezte, hogy onnan, indokai feltüntetésével, benyújthassa átköltözési kérelmét. Kováts Mihálynak ez esze ágában sem volt, Budán mutatta be törzsorvosi bizonyítványát, amely ottani fürdők használatát javallotta. Az erre adott pozsonyi válasz azután a kúra tartamára engedélyezte az átmeneti budai tartózkodást.³⁶

A Kováts-ügy még ezzel sem került le a napirendről. 1766-ban Kassáról az ottani hadparancsnok ismét továbbította hősünk bécsi utazásra vonatkozó megismételt kérelmét, egyúttal annak igényét, hogy indokait Pozsonyban személyesen adhassa elő. A katonai előjáró szervek nem azt tanúsították válaszukkal, hogy összhangban járnak el. Ugyanis míg a Magyarországi Főhadparancsnokság megróttá a kassai kerületi hadparancsnokot, amiért nem akadályozta meg Kováts Mihály engedély nélküli előző év végi eltávozását, ám a pozsonyi utazás bécsi engedélyezését követően, hozzájárult az Udvari Haditanácstól visszautalt döntéssel az állandó budai tartózkodáshoz, miközben a bécsi utazással kapcsolatosan egyik sem foglalt állást.³⁷

Az eddigi gazdag forrásanyag 1767-től néhány évre teljesen meglepő módon hirtelen megszakad, hogy azután 1772-től újra bőséges adatokkal szolgáljon Kováts Mihály életével kapcsolatosan. Az a néhány év, amely személyét illetően máig teljesen homályos, éppen a legmozgalmasabb időszak a szomszédos lengyel nép történelmében, kölcsönös leszámolásra egymás ellen fegyverkezett a királpárti és a királyellenes konföderációvá szerveződő lengyel–litván nemesség. Fentebb már láttuk, milyen eleven kapcsolatban állt hősünk a lengyel–litván hazafias csoportosulás vezető egyéniségeivel. Lengyel adatok szerint ezek a kapcsolatok a magyarországi forráshiányos években ismételten jelentős mértékben megelevenedtek.³⁸

Ez volt az a történelmi pillanat, amikor az orosz befolyás felszámolására, a nemzeti függetlenség maradéktalan helyreállítására és a II. Katalin cárnő bábjaként uralkodó II. Szaniszló elleni fellépésre egymásra találtak az addig nem egy esetben elszigetelten tevékenykedő lengyel és litván nemsek. A már említett Radziwill herceg mellett legjelentősebb szerepet két

³⁴ HL, I. A-1, Protokolle der königlichen und hofksriegrätlichen Rescripen 1766, fol. 26.

³⁵ U. o. fol. 63.

³⁶ U. o. fol. 94.

³⁷ U. o. fol. 109, 134, 176.

³⁸ HL, Póka-Pivny Aladár tudományos hagyatéka, I. 61. fol. 16. skk.

fivér, Adam Krasiński kamieni püspök és Michal Krasiński tábornok, illetve Józef Puławski warkai sztarosza és az ő két ifjú fia, a korán elesett Franciszek Puławski augustówi sztarosza és a nevéssé vált Kazimierz Puławski, aki tanulmányait követően Karl Christian Wettin kurlandi herceg mellett sajátította el a hadi mesterséget, játszott a Kis-Lengyelországból indult, Litvániát is magával ragadó és Kozákföldre terjedő oroszellenes háborúban.³⁹

1768. február 29-én ennek „a katolikus egyházért, a törvény, a szabadság, a jog védelméért és a függetlenségért” vívott harcnak a jegyében a délkeleti Podóliában fekvő Bar lengyel városcában megalapították az e városról nevet nyert Bari Konföderációt. Ez a Konföderáció, „amely a lengyelek első újkori fegyveres felkelése volt,”⁴⁰ létrejöttétől kezdve hátszágának tekintette az észak-magyarországi szomszédos területeket az oroszok és az oroszbarát Radomi Konföderáció hívei elleni harcában. A hamarosan 8000 fős hadsereg máháját kezdettől magyar fennhatóság alatt álló területen tartották biztonságban, és a kirobbant harcokból menekültek is rendszeresen megjelentek az észak-magyarországi területen, elsődlegesen a még mindig Lengyelországnak elzálogosított szepességi városokban, de Bártfán, Eperjesen és másutt is. A Bari Konföderáció ugyanakkor igyekezett minden összeütközést kerülni a Habsburg-hatóságokkal, sőt vezérkara arra törekedett, hogy támaszra leljen a bécsi udvarban.

A Habsburg Birodalom politikájának irányítói nem léptek ki a semlegességből, de az orosz befolyás ellensúlyozására mindent elnéztek a Bari Konföderációnak. Ezzel párhuzamosan lehetőséget láttak az elzálogosított szepességi városok megváltás nélküli visszaszerzésére, amely ellen nem tiltakoztak a Bari Konföderáció vezetői. Viszonzásul a Habsburg-hatóságok eltűrték, hogy a túlerővel vívott harcban elszenvedett kezdeti kudarccokat (így az 1768. április 28-i, Stryj Konstantinów melletti csatavesztést, Chmielnik május 8-i feladását, a másnapi, Podhajec melletti újabb csatavesztést és főleg Bar városának 1768. június 20-i elését) követően a Bari Konföderáció Vezérő Tanácsa székhelyét a sziléziai Teschenbe, illetve Biala-Bielitzbe tegyék át. A bécsi engedékenységek áraként már 1768. július 17-én elrendelték a szepességi városok Habsburg-fennhatóság alá vételét, erre azonban különböző politikai megfontolások miatt végül is csak 1769 májusában került sor. Megkerülhetetlen tény, erre különösen jó alkalmat nyújtott, hogy az oszmán felségterületre menekült felkelő lengyel–litván hadak hatá-

³⁹ A Bari Konföderáció további neves tagjai közt volt Franciszek Branicki herceg, Michal Ogiński gróf, Adam Sieńawski gróf, Ignacy Malczewski tábornok, Józef Miaszczyński tábornok, Józef Zaremba tábornok.

⁴⁰ *Ajnenkiel, Andrzej*: Polish Ways to Independence after 1794. In: XX. International Colloquium of Military History, Acta, Warsaw, 1995. 19.

ron túli üldözésének ürügyén akkor már a szultán és cárnő közti, a francia király által erőteljesen szított nagyhatalmi háború is folyt a határtérségben.⁴¹ E francia diplomáciai tevékenységben egyébként meghatározó szerepet kapott báró Tóth Ferenc francia szolgálatban állt huszárezredes a krími tatár kán mellé rendelt konzullá való kinevezésével.⁴²

Addigra azonban Krakkó 1768. augusztus 22-i átmeneti elvesztését és újabb vereségeket követően a Bari Konföderáció székhelyét már áttették a Sáros vármegyei Gabaltóra, majd tartósan Eperjesre. A téli szállásra vonulás idején ugyanis a lengyel–litván seregek, amelyek élén magyar területen Stanisław Liaskowski, Maksymilian Zborowski, Stanisław Poniński állt, minden támogatást megkaptak a magyar lakosságtól. A helyi hatóságok pedig nemcsak a magyar fennhatóság alatti területeken létesített táboraikat tűrték el, hanem elnézték azt is, hogy Magyarországon szerzik be élelmüket, takarmányukat, a szükséges fegyvereket, lőszert és hadfelszerelést. Ezen túlmenően a magyar szervek még arra is késznek mutatkoztak, hogy úti levelet biztosítsanak a Bari Konföderáció futárainak, akik a Moldvába menekültekkel és az 1768. október 4. óta az Orosz Birodalommal hadban álló, szövetségesüknek tekintett Oszmán Birodalom határközei hatóságaival az összeköttetést tartották. Sőt mára már az is világossá vált, hogy még a Fényes Portával, sőt a Legkeresztényibb Királlyal való lengyel–litván kapcsolatok is magyar felségterületen át kijuttatott megbízottakkal történt. Az orosz befolyás elleni politika jegyében mindezt a bécsi kormányhatóságok ugyancsak hallgatólagos jóváhagyással tudomásul vették.

Sőt a törökök és a lengyelek–litvánok elleni orosz katonai sikerek láttán még az ellen sem emeltek kifogást Habsburg-résről, hogy a Francia Királyság a Bari Konföderációnak oszmán közvetítéssel nyújtott katonai segítségét Magyarországon keresztül juttassa el. Így jelent meg 1769-ben a gabaltói lengyel–litván táborban Thesby de Belcour francia ezredessel az élén a tanácsadó és összekötő csoport, majd 1770-ben Eperjesen Charles-François Duperrier comte de Dumouriez ezredes (a francia forradalom későbbi kimagasló egyénisége), aki átvette a magyar területeken elhelyezettek kiképzését, később pedig, a II. Szaniszló trónfosztását kimondó bari határozatot követően, a harcokban is irányító szerepet vállalt. 1771-ben ugyancsak Eperjesen jelent meg a francia udvarnak a Bari Konföderáció mellé rendelt új főmegbízottja, Antoine-Charles du Haoux, baron de Vioménil tábornok. Ám az ő tetteik sem homályosították el, hogy a Bari Konföderáció harcaiban a leg-

⁴¹ *Rulhière*, II. k. 213. skk. III. k. 11. skk. IV. k. 88. skk.; *Kronikowski, A.*: Die Geschichte Polens, Dresden, 1827. IV. k. 94. skk. V. ö.: *Konopczyński, W.*: Konfederacja Barska, 2. k, Warszawa, 1936–1938.

⁴² *Zachar József*: Tóth Ferenc francia generális. In: U. ö.: Idegen hadakban, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1984. 408–431.

energikusabb és legsikeresebb hadvezérnek Kazimierz Puławski tábornok bizonyult, akinek a nevéhez az 1768-ban Berdyczów monostoránál, 1769-ben Okopy Swietej Trójcy erődjénél, 1770 szeptemberétől 1771 januárjáig Jasna Góra monostoránál, 1772 februárjában–márciusában a Krakkó, majd augusztusig Częstochowa birtokáért folytatott jelentős harccselekmények kötődnek. Eközben más lengyel hadvezérek is sikereket értek el Kis-Lengyelországban és Litvániában, ezek hatására egészen a nagy-lengyelországi Toruńig és Poznańig folytak a harcok⁴³

A lengyel–litván hazafias csoportosulással való kapcsolattartásban odáig ment el a bécsi udvar, hogy 1770-ben személyesen Mária Terézia fogadta a Főtanács küldöttségét, a következő évben pedig II. József császár és magyar korrégens járt Eperjesen és tárgyalt ott a Bari Konföderáció vezetőivel. Tegyük hozzá, ez a magas szintű kapcsolattartás már előrevetítette az orosz és porosz területszerző politikához való későbbi csatlakozást, amely felváltotta a lengyel–litván ügy támogatását. Az ezirányú politikai irányvonal határozott első megnyilatkozása volt a császári–királyi katonaság felvonultatása a lengyel határ mentén, majd az elzálogosított szepességi városok visszaváltás helyetti fegyveres visszafoglalása, sőt a határmenti három lengyel sztarosztaság: Nowy Targ, Czorsztyn és Nowy Sącz egyidejű, majd a nagyhatalmi osztozkodás jegyében még Barcić, Olszan és Ostrów sztarosztaság bekebelezése. Az orosz túlerőn túl ez is hozzájárult a Bari Konföderáció 1772-ben bekövetkezett tévesztéséhez és vereségéhez.

A bécsi diplomácia mindenestre kettős játékot folytatott. Állítólagosan csupán „a lengyelországi zavargások továbbterjedésének megakadályozására” irányul, ezért járult hozzá herceg Kazimierz Poniatowski szepességi lengyel sztarosztá éppén a felkelőkkel való szembenállás miatti „ideiglenes” császári–királyi megszálláshoz. Ugyanakkor viszont a felkelő lengyeleknek Versailles-ba küldött meghatalmazottja, Makronowski tábornok azt a biztosítékot kapta gróf Mercy ottani Habsburg-követtől, hogy az ő támogatásuk segítségét szolgálja ez a szepességi császári–királyi erődemonstráció. Egyébként, amíg a császári diplomácia és politika a lengyel területek osztozkodásában vett részt, a határmenti magyar lakosság folytatta a sorozatossá vált hadi kudarcaik után folyamatosan és egyre nagyobb számban érkező lengyel harcosok befogadását és továbbmenekülésükig való támogatásukat.⁴⁴

⁴³ Archives des affaires étrangères, Paris: Correspondence politique, Pologne, vol. 296, no. 376, vol. 297, no. 61.; Lettres particulières du baron de Vioménil sur les affaires de Pologne en 1771 et 1772. Paris, 1808. 8. skk.

⁴⁴ Arneth, VIII. k. 136. skk.; Beer, A.: Die erste Theilung Polens. Wien, 1873, I. k. 180. skk., II. k. 43. skk.; Divéky A.: A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben. Bp., 1929. 22. skk.; Sváby F.: A Lengyelországnak elzálogosított XIII

Kováts Mihályról éppen az 1768–1772 közt elevenen egybefonódó határmenti lengyel–magyar együttműködés idejére vonatkozóan hallgatnak a források. A közvetett bizonyítékok mindenesetre arra a feltételezésre vezetnek, hogy az Eperjes–Bártfa térségében harcukra készülő lengyelek, litvánok közt kell keresnünk az egykori kiváló csapattisztet, a kisháború elismert mesterét. Ugyanis már a korábbi időben bizonyított eleven kapcsolatban állt a továbbra is vezető szerepet játszó Karol Stanislaw Radziwill herceggel, így jogosan gondolható, hogy ezúttal is mellé sietett, hogy segítségére legyen. A magyar földön harcra készülő és onnan bevetésre induló hadvezérek közt pedig ott volt az alig huszonéves gróf Kazimierz Pulawski, akkoriban a magyar felségterületbe beékelődött Nowy Targ területi sztarosztja, aki a későbbiekben sorozatosan úgy nyilatkozott hősről, amely ekkori együttműködésükre utal. Sőt egyértelműen ezt a feltételezést erősíti, hogy az egyik utolsó harccselekményként a határhoz közeli utolsó bázisának, Częstochowa megerősített kolostorának az ifjú Pulawski vezette védelme zárta le a Bari Konföderáció fegyveres küzdelmét, és Kováts Mihály csak ezt követően 1772. július 4. után került ismét a magyarországi hatóságok látókörébe.⁴⁵ E közvetett bizonyítékok alapján Kováts Mihály minden bizonnyal korábbi és későbbi lengyel kapcsolatainak megfelelően a Bari Konföderáció harcának aktív magyar támogatója, sőt a későbbi amerikai fejlemények által sugalltan minden bizonnyal egyenesen a konföderáltak egyik kiképzőtisztje volt.

A következő néhány évben ismét számos rejtélyes momentumot tartalmaznak a Kováts Mihállyal kapcsolatos források. Így már 1773-ban váratlanul kérvényt nyújtott be, amelyben egyenruha viselésének engedélyezését kérte.⁴⁶ Ennek elutasítását követően váratlanul szászországi utazást kérvényezett, és az Udvari Haditanácsig eljutott kérelem mindenütt nyílt utat kapott.⁴⁷ Ezután bár már 1773. október végén vagy november elején elhagyta Magyarországot, Szászországba csak 1774 májusában érkezett meg.⁴⁸ Bár

szepesi város története. Lőcse, 1895. 276. skk. V. ö.: *Koser, R.*: Aus der Vorgeschichte der ersten Teilung Polens. Berlin, 1908.

⁴⁵ HL, I. A-1. Prot. Exh. in Inst. 1772, t. I. fol. 396, 565, 591, 615.; *Kaczowski, G.*: Souvenirs de la Confédération de Bar. Paris, 1843.; *Konopczyński, W.*: Materiały do dziejów wojny konfederackiej 1768–1774. Kraków, 1931.; *Morawski, Sz.*: Materiały do konfederacji barskiej r. 1767–1768. Warszawa, 1966.

⁴⁶ HL, I. A-1, Prot. Exh. in Pub. 1773, t. I. fol. 179.

⁴⁷ HL, I. A-1, Prot. Exh. in Pub. 1773, t. II. fol. 165, 713, Prot. Exh. in Del. Mil. 1773, fol. 504, Prot. Exh. in Oec. t. IV. fol. 1955; KA, Militär Invaliden Stabs- und Pensionsbuch, 1773, fol. 32.

⁴⁸ Sächsisches Landeshauptarchiv, Dresden: Geheime Kanzlei, Loc. 5758, vol. VIII. fol. 5., vol. IX. fol. 28. skk.; Stadtarchiv Leipzig, Sekt. II. Handelsgerichtsakten, K-1011, fol. 1. skk.; HHStA, Staatskanzlei, Sachsen, Berichte, 1775, Fasc. 28, Nr. 6. fol. 22, Weisungen, 1775, Fasc. 28, fol. 31.

semmi konkrétumot nem tudunk a további lengyel kapcsolatairól, mégis fontos körülményt kell megemlítenünk. Éppen Kováts Mihály szászországi útjával egybeesően folyt a Bari Konföderáció korábbi harcosai egy jelentős csoportjának Franciaországba való áttelepülése és éppen e közbeni ideiglenes szászországi tartózkodása. Tevételes közreműködésre, korábbi szászországi kapcsolatainak a lengyelek, litvánok érdekében való hasznosítása feltételezhető, mivel egyenesen tizennégy havi távollét után tért csak haza szülőföldjére.⁴⁹

A továbbiak szempontjából sem érdektelen, hogy a kegydíjas császári-királyi törzstisztek akkoriban elrendelt egészségügyi felülvizsgálata során egészségesnek, hadiszolgálatra alkalmasnak minősítették, sőt beosztották a Török-huszárezredbe háborús tartalékosnak.⁵⁰ Meglepő módon akkor a protestáns Kováts Mihály nemcsak újabb szászországi útra, hanem egyúttal római zarándoklatra irányuló kérelmet nyújtott be és ily módon kiterjesztett úti levelét kézhez is vehette.⁵¹ E mögött is lengyel kapcsolatai sejthetőek. Ugyanis a Bari Konföderáció harcosainak egy része, éppen Kazimierz Puławskit követve, a vereséget követően oszmán felségterületen át Velencébe ment, ott gyülekezett. Ott készültek arra, hogy a Karol Radziwill által kimenekített hadipénztárakra építve a török mellett hadrakelő segélyhadat szervezzenek. A török–orosz békekötés bekövetkezte miatt hadba vetésükre mégsem került sor, a háború folytatására kész lengyelek erre szétszóródtak Európa déli és nyugati országaiban. Mindenesetre ehhez képest különösen megkétszerezten, csak 1776. október–november fordulóján kelt ismét útra hő-sünk, mégpedig minden korábbinál távolabb vezető útra.

A katonai hatóságok irategyütteseiben fennmaradt feljegyzések szerint, ezúttal egyáltalán nem Szászország felé vette útját, hanem azonnal Itáliának tartott, és hamarosan Velencében, Torinóban, Genovában bukkant fel, mégpedig császári-királyi egyenruhában.⁵² Útjának következő állomása Párizs

⁴⁹ HL, I. A-1, Prot. Exh. in Just. 1774, t. I. fol. 257, 332, 520; KA, Generalkommando Wien, Exh. Prot. des Feldkriegssekretariats, 681 ex 1774, 69 ex 1775.; KA Invalidenamt, Prot. 244 ex 1775, Invaliden Exh. Prot. Biber 1773, fol. 476, 512, 855, 906, Thoren, 1774, fol. 209, 689, 731, Stadler, 1775, fol. 421, 470, Biber, 1775, fol. 56, 75, Militär Invaliden Stabs- und Pensionsbuch 1773–1777, t. I. fol. 217.

⁵⁰ KA, HKR, Exp. 1775–51–86.

⁵¹ HHStA, Hofkanzlei, Noten von der HK 1774–1775, Fasc. 24. rot. számozatlan; HL, I. A-1, Prot. Exh. in Jud. Del. Mil. 1775, fol. 328, 1776, fol. 489, 1777, fol. 156; MOL, E-35, no. 631, 1516 ex 1775; KA, Militär Invaliden Stabs- und Pensions-Buch 1773–1777, t. I. fol. 217.

⁵² HHStA, Staatskanzlei, Venedig, Berichte, 1776, Fasc. 52, Nr. 55, Venedig, Weisungen, 1776, Fasc. 12, számozatlan, Turin, Weisungen, 1776, Fasc. 12, számozatlan, Turin, Relationen, 1776–1779, Fasc. 6. rot, számozatlan, Lombardei, Correspondenz, 1776, Fasc. 166, fol. 98; HHStA, Hofkanzlei, Noten vom HKR 1776–1777, Fasc. 22, fol. 210. skk.,

volt, ahogyan jelentették,⁵³ majd következett a legnagyobb horderejű információ: „nemes Kováts nyugalmazott huszárnagy (...) tanúvallomás szerint Bordeaux-ba, a francia tengeri kikötőbe ment, de onnan továbbállva, Amerikába távozott, és ott az Egyesült Tartományokban hadi szolgálatba lépett”.⁵⁴ Ezáltal egyértelművé válik, miszerint Kováts Mihály eleve abba a francia kikötőbe sietett, ahonnan az önkéntesek, köztük nagyobb számban a lengyelek, útra keltek az Újvilágba, hogy a szabadságukért, függetlenségükért küzdő ottani brit tartományok népének harcát segítsék.

E függetlenségi harcról már szülőföldjén tudomást szerezhettek hősünk, és a távoli események korán felkelthették figyelmét, ugyanis már 1774-től rendszeres híradással szolgált az amerikai eseményekről a *Pressburger Zeitung*. Így Kováts Mihálynak tudomása lehetett az I. Kontinentális Kongresszus üléséhez vezető eseményekről, a brit uralommal a természetjog alapján történt szembefordulásról, a nyílt fegyveres harc előkészületeiről, a brit expedíciós áthajózásáról, a függetlenségi háború kibontakozásáról, a Kontinentális Hadsereg sikereiről, a Tizenhárom Amerikai Egyesült Államok megalakulásáról. De különösen felkelthette figyelmét mindaz a híradás, amely amerikai megbízottak francia földre érkezéséről, szövetségesi kapcsolatok teremtésére és önkéntesek áthajóztatására irányuló párizsi, madridi, berlini, bécsi és toscanai tevékenységükről szólt.

Különösen nagy hatással lehetett rá a *Pressburger Zeitung* 1776. január 24. száma óta egyre terjedelmesebb híradás az önként fegyveres támogatóként az Újvilágba távozott legkülönbözőbb európai csatlakozotról. Ezek között pedig a francia önkéntesek mellett különösen nagy arányban voltak emigrációba szorult lengyelek, így a Bari Konföderáció harcosaival oszmán felségterületen át a Francia Királyságba távozott és onnan immár az amerikai függetlenségi háború támogatása céljából átkelő Kazimierz Pulawski. Ezért siethetett Kováts Mihály korábbi bajtársaihoz, hogy csatlakozzon hozzájuk, és velük együtt ismét szabadságharcot vállalhasson. 1777. január 13-án keltezte Bordeaux-ban Benjamin Franklin megbízotthoz írt nevezetes latin nyelvű levelét, amelyben sietett közölni, hogy „önként és szabad akaratomból érkeztem ide”, hogy „az áldásthozó Gyűlés szabadságáért a leghívebben feláldozzam egész magamat”, és „semmit sem kívánok olyan hevesen, mint hamar útra kelni”, hogy „ott, ahol azt a legnagyobb katonai szükség megköveteli, szakadatlan szolgálatban éljek-haljak”. Átkeléséhez csak szükséges

Noten an den HKR 1777–1778, Fasc. 6. rot. számozatlan; HL, I. A-1, Prot. Exh. in Jud. Del. Mil. 1776, fol. 531, 1777, fol. 33.

⁵³ KA, HKR, Prot. Reg. 1777, Dep. Lit. C. Liber. IV.a., Bd. 1211, fol. 133, Bd. 1386, fol. 852.

⁵⁴ HL, I. A-1, Prot. Exh. in Jud. Del. Mil. 1778, fol. 26.

irományokat kért, áthajózásáról maga gondoskodott, sőt azt is közölte, hogy társakat is vár.⁵⁵

A Kováts Mihályt, akinek nem volt türelme kivárni a szükséges amerikai megbízotti papírokat, az Újvilágba szállító, Whippy kapitány parancsnoksága alatt állt Catherina from Dartmouth nevű hajó vette fel, amely 1777. február 26-án szedte fel a horgonyt a bordeaux-i kikötőben. Újvilágbeli kikötésének napja nem ismert, de hősrünk már április 30-án Rhode Islandon Providence-ban jelentkezett Joseph Spencer tábornoknál. Az ő ajánlólevelével megjelent magyar önkéntest azután Morristown-ban egyenesen George Washington tábornok, a főparancsnok fogadta, mégpedig az ugyancsak európai megbízatással tevékenykedő Arthur Lee-nek fivéréhez, Richard Henry Lee tábornokhoz küldött levele szerint fontos ügynöki jelentésekkel. Ám az idegenek alkalmazásától vonakodó Washington bizalmát és támogatását nem nyerte el, így a II. Kontinentális Kongresszus nem alkalmazta a függetlenségi hadseregben, miközben köszönetét fejezte ki felajánlkozásáért.⁵⁶ Erre a tétlenkedést nem ismerő, ha angolul nem is, de németül jól beszélő Kováts Mihály (az amerikai forrásokban leggyakrabban Cowatz) felvételét kérte és nyerte a pennsylvaniai szabad német zászlóaljba. A Delaware folyó menti harcokkal kapcsolatos részvételéről nincs forrásunk, mindenesetre kezdetben „újoncozó tisztt” beosztásban alkalmazták.⁵⁷

Másként indult Kazimierz Puławski (az Újvilágban Casimir Pulaski) amerikai katonai pályafutása. Ő ugyanis 1777. június 5-én írta alá Párizsban a Kontinentális Hadseregben való szolgálatvállalási kötelezettséget. Áthajózva, egy hónap múlva Bostonban szállt partra, és egyenesen Washingtonhoz sietett. Az ő alkalmazása is késett, de ő erre nem várva, azonnal bekapcsolódott a harccselekményekbe, és így részese volt a Brandwyne melletti szeptember 11-i, brit győzelemmel végződött csatában.⁵⁸ Ennek híre még a korabeli Magyarországra is eljutott, híreit a közlétező kassai filozófiatanár 1780-ban egyenesen Párizsban Benjamin Franklintól szerezte: „Pulawsky

⁵⁵ American Philosophical Library, Philadelphia, Pennsylvania: Manuscripts, Papers of Benjamin Franklin, vol. LXX. no. 88. fol. 1. skk. Közölte Vasváry Ödön in Református Újság, 1939. szept. 4., kritikai kiadásban: Zachar József in Hadtörténelmi Közlemények, 1979/2. 318. skk.

⁵⁶ Fitzpatrick, J. C. (kiad.): The Writings of Washington from the Original Manuscript Sources 1745–1799. Washington, D. C., 1933, vol. 8, fol. 76.; Lovell, J.: Papers of the Continental Congress, vol. 1, p. 17, vol. 2, p. 384.

⁵⁷ Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. I. fol. 52.; Haimann, M.: Poland and the American Revolution War. Chicago, 1932, 84.

⁵⁸ Griffin, M.: General Count Casimir Pulaski. In: The American Catholic Historical Researches, Parkersburg. Pennsylvania, 1910/1 (A továbbiakban: Griffin): 5. skk.

gróf ennél az akciónál nagyon kitűnt, az ellenséget pisztolylövésre megközelítve, felderítést hajtott végre az arcvonalon a könnyű lovassággal.”⁵⁹

A következő hadmozdulat során érintkezett először Kováts Mihály és Kazimierz Pulawski amerikai pályafutása. Az október 4-i, a Germantown mellett táborozó brit erőkön való rajtaütésbe ugyanis mind a helyi milíciát jelentő szabad zászlóalj kötelékei, mind a reguláris hadat jelentő Kontinentális Hadsereg egyes alakulatai egyaránt bekapcsolódtak, vállalva harcoltak. A sikeresebb, akiről már akkoriban bővebben szóltak a híradások, a közel negyedszázaddal fiatalabb Pulawski volt, mivel addigra – már szeptember 15-i hatállyal – Washington indítványára a II. Kontinentális Kongresszus kinevezte brigadérosi rangban lovassági parancsnokká.⁶⁰ Ez a lovasság akkoriban mindössze négy, egyenként alig kétszáz fős könnyűdragonyos ezredet jelentett, amelyet a gyalogság alárendeltségében kisegítő harcfeladatokra alkalmaztak.

Pulawski már 1777. augusztus 25-én felismerte a lehetőséget, és Washington tábornokhoz intézett kérelmében egy saját vezényeltű, európai mintára szervezendő önálló könnyűlovas kötelék felállítását kezdeményezte.⁶¹ Éppen e tervet alapján állította őt Washington az egész kontinentális lovasság élére.⁶² Az újonnan kinevezett lovassági parancsnok főhadiszállását a Germantown-hoz közeli Worcester Township helyiségben üttette fel, és első ezirányú megnyilatkozásában a lovasság gyalogságnak alárendelt széttagolt alkalmazása ellen emelt szót.⁶³ A továbbiakban a lovas fegyvernem fejlesztését célzó egyre határozottabb és egyre inkább Kováts Mihály hatását tükröző további felterjesztésekkel élt. 1777. november 23-án új alakulatok szervezését, köztük egy szabad huszárezredét, valamint egy, a lovas előképzést segítő milíciakötelékét, továbbá minden egységnél kiképzőtiszti beosztás rendszeresítését indítványozta. Az év december 19-i újabb felterjesztésében a hangsúlyt a megfelelő fegyverzet, felszerelés biztosítására, a személyi és anyagi nyilvántartás fontosságára, az ezekhez szükséges rendszeres szemlék bevezetésére helyezte. 1777. december 29-i felterjesztésében egyenesen azzal kezdte javaslattételét a porosz hadseregben sohasem szolgált ifjú

⁵⁹ Zimmer, Johann: Merkwürdige Briefe und Schriften der berühmtesten Generäle in Amerika nebst derselben beygefüigten Lebensbeschreibungen. Augsburg, 1782. 211.

⁶⁰ Bentalou, P.: Pulaski vindicated from an upported charge inconsiderately or malignantly introduced in Judge Johnson's Sketch of the life and correpondence of Gen. Nathaniel Greene. Baltimore, 1824. (A továbbiakban: Bentalou) Jegyzetekkel ellátott kritikai kiadása: Magazin of History, Philadelphia, Pennsylvania, 1809/8: 84. skk.

⁶¹ Griffin, 8. skk. o.; Worthington, C. F. (kiad.): The Writings of George Washington. New York, 1890. (A továbbiakban: Worthington) IX. k. 288.

⁶² Worthington, VI. k. 57.

⁶³ Griffin, 18. skk.

Puławski brigadéros, hogy „magamévá teszem azt a szolgálati szabályzatot, amely Poroszország királyának hadseregében van gyakorlatban”. A továbbiakban egy újabb meglepő, de a további fejleményekből jól megérthető fordulattal a következőt is indítványozza Washington tábornoknak: „Egy kiképzőmester kinevezésére lesz szükség, akinek ezredesi rangja lenne, és aki a gyakorlatokra felügyelne, a tiszteket különböző kötelességeikre kiképezné.”⁶⁴

Ha kétség merülne fel, hogy e felterjesztések mögött Kováts Mihályt kell látnunk, Puławski brigadéros 1778. január 9-i, döntést sürgető újabb megkeresése világosan bizonyítja ezt: „Az ezredesnek kell a legénységet begyakoroltatnia és a szolgálatra kioktatnia. Kováts ezredes nagyérdemű férfiú, és ő látja el a kiképzőmester beosztását. A kiválasztásra méltó tiszt, és kizárólag képességeinek teljes ismeretében kérem, hogy Excellenciád őt alkalmazza. Ajánlhatom őt, és biztosíthatom Excellenciádat, hogy sohasem lesz oka a beléje helyezett bizalmat megbánni, ha ez a javaslat megfelelő volna Excellenciádnak. Minél hamarabb, mert legjobb tájékozódásom szerint ő végtelen hasznára lesz a lovasságnak idei szállásán.”⁶⁵ E felterjesztésében a lengyel földről érkezett parancsnok kétség nélkül azt közölte amerikai előjárójával, hogy egykori magyar bajtársa immár az ő egyoldalú megbízásából nemcsak mellette szolgál, hanem éppen a lovas fegyvernem megteremtése szempontjából legfontosabb beosztást tölti be az ő utána következő legmagasabb rangban. Ebben a kiképzőmesteri beosztásban és ezredesi rangban kérte Kováts Mihály számára a főparancsnoki megerősítést, mivel meggyőződött kiváló elméleti és gyakorlati felkészültségéről, mégpedig bizonyára nem csupán a néhány hetes újjávilágbeli együttműködés során, hanem már az egykori lengyel–litván szabadságharc idejében is.

Bár fogalmazványának tanúsága szerint valami oknál fogva Washington még mindig idegenkedett Kováts Mihály kinevezésétől, miként általában vonakodott az európaiak magas beosztásba helyezésétől, ez mégis bekövetkezett. 1778. január 14-én tudatta Puławski brigadérossal. „Minthogy oly sokat beszéltek már Kováts úr jelleméről és képességeiről, nincs kifogásom az ellen, hogy néhány hónapra kiképzőmesteri beosztásban alkalmazzassék. Egyidejűleg azonban óvom Önt attól az előszeretettől, hogy külföldieket vegyen fel szolgálatra, mert az ország nyelvének, valamint a nép génuszának és szokásainak nem ismerése gyakran okoz nehézségeket és kellemetlenségeket, amelyek kockázatát nem szabad vállalnunk, kivéve rendkívüli

⁶⁴ Griffin, 26. skk. Az idézetek helye: 31.

⁶⁵ Griffin, 34.

tehetségek és képességek esetét.”⁶⁶ A Kovátsról még érezhetően idegenkedő Washington csupán rangfokozat nélkül megbízott kiképzőmesteri alkalmazást engedélyezett. Ezt is bizonyára csupán azért, mert ennek érdekében mások is szót emeltek, bár a mozgatóerő egyértelműen Pulawski volt. Washington levelének napján keltezte a főhadiszálláson ezt megerősítő levelét H. E. Lutterloh ezredes, aki J. Laurens alezredessel tudatta. „Tegnap levelet kaptam Pulaski tábornoktól. (...) Ő is ezt a híres Kováts ezredest akarja, aki kitüntetésekkel szolgálta végig az utolsó háborút a porosz király alatt (...). Itt vannak tisztek és legények, akik alatta szolgáltak, és ő tudna még embereket szerezni magának. Pulaskinak kiképzőmesterként kellene. Jobb is volna erre a célra, mint az a francia ember, aki volt, és sohasem szolgált a könnyű csapatoknál.”⁶⁷

Bizonytalan jövőjétől függetlenül rendületlenül folytatta hadi tevékenységét Kováts Mihály. Bár ismételten Pulawski terjesztette fel az újonnan elkészített fegyelmi szabályzatot, e mögött is egyértelműen magyar bajtársa munkáját kell látnunk.⁶⁸ Kováts valódi hadseregfejlesztő szándékát egy máig fennmaradt német protestáns egyházi napló őrizte meg 1778. január 24-i bejegyzésében: „(...) ideérkezett a híres Kováts, a legutóbbi háború porosz huszártisztje, aki különben már régen nyugalomban volt, hogy megtudja, miben segíthetnénk itt egy huszárcsapat felszerelésében és felruházásában, amelyet a Kongresszus számára fog felállítani.”⁶⁹ A tervezett huszárkötélék anyagi vonzatát egyébként 1778. február 4-i felterjesztésében közvetlenül Washington tábornokkal tudatta.⁷⁰

Együttműködésük egyre inkább meggyőzte Pulawskit, mennyire méltánytalan Kováts rangfokozat nélküli ideiglenes megbízatása. 1778. január 31-én Trentonból Washingtonhoz intézett jelentésében, miközben szállásmesteri beosztás létesítését kezdeményezte, ismételten szóba hozta ezt a kérdést: „Feltétlenül szükség van arra, hogy a lovasságnak kiképzőmestere legyen, aki a hivatásos és nem hivatásos tiszteket a szolgálat szabályaira

⁶⁶ Library of Congress, Washington, D. C.: Manuscripts, Writings of Washington, Series B, vol. IV. fol. 412.; V. ö.: *Griffin*, 26.

⁶⁷ Library of Congress, Washington, D. C.: Manuscripts, Washington's Papers, vol. 65, fol. 42.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. I. fol. 70.

⁶⁸ *Griffin*, 37.

⁶⁹ Moravian College and Theological Seminary, Bethlehem, Pennsylvania: Archives of the Moravian Church. The General Bethlehem Diary of 1778, számozatlan. V. ö.: The Pennsylvania Magazin, 1889, 19. o.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. IX. fol. 31. skk.

⁷⁰ Library of Congress, Washington, D. C.: Manuscripts, Washington's Papers, Series IV. Reel 50. V. ö.: Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. IX. fol. 21.

oktassa. Miután kezemben van a parancsnokság, kötelességem, hogy óvatosan járjak el, hogy ez a tisz, különböző okokból ténylegesítettén, kiküszöbölhesse a rossz szokásokat és megszüntethesse a törzstisztek hibáit. Most itt van ebben az országban ez a Kováts nevű tisz. Tudom róla, hogy becsülettel szolgált a porosz hadseregben, és biztosíthatom Excellenciádat, hogy minden tekintetben meg tudna felelni ennek a feladatnak.”⁷¹ Február 4-i újabb jelentésében, miközben beszámolt a lovasezredek felszerelésének, alapkiképzésének a lezárultáról és jelezte az ellenőrző hadgyakorlat küszöbön álltat, ismételten szót ejtett Kovátsról. Ebben az összefüggésben, akár a kiképzőmesterinél fontosabb beosztásra is alkalmasnak minősítve, megint csak Washington figyelmébe ajánlotta: „Ha összegyűjtené az általam írt megelőző leveleket, különösen a lovasság szervezésére és Kováts ezredes megbízatására vonatkozó javaslatokat, amelyek szerint arról a felhatalmazásról van szó, hogy ezredesként egy különítményt vezényeljen, (akkor látná, hogy) támadásban nagyobb hasznát lehetne venni, mint bármely más szolgálatban.”⁷²

Puławski és Washington további levélváltása arról tanúskodik, hogy a főparancsnok elzárkózott a szerény lovasság mindenfajta fejlesztése elől, továbbra is csupán az eleve adott négy, egyenként kétszáz fős „ezreddel” számolt, mégpedig változatlanul a gyalogság kisegítő erejeként. Egységei élén az 1778-as tavaszi hadjáratban Anthony Wayne tábornok alá rendelten ennek megfelelően kellett működnie Kazimierz Puławski brigadérosnak, jól érezhetően egyre inkább elkedvetlenítve a furcsa harceljárástól. Megérlelődött elhatározása, hogy lemond lovassági parancsnoki beosztásáról, és eredeti elképzelése szerint egy önálló csapattestet szervez, amelyet saját haditapasztalatai alapján vezényelhet.⁷³ A főparancsnok megértette a lengyel brigadéros február 28-án papírra vetett érveit, sőt támogatólag továbbította azt Henry Laurensnek, a II. Kontinentális Kongresszus elnökének, akinek március 19-én Puławski közvetlenül is benyújtotta lovassági parancsnoki lemondását és légióalapítási kérelmét.⁷⁴ Már ebben ismételten tanúbizonyságot tett a lengyel–magyar fegyverbarátság szilárdságáról: „Alárendeltemnek egy tapasztalt tiszet ajánlanék, Kovátsnak hívják, előzőleg szabadcsapat-vezér volt porosz szolgálatban, és ezredes.”⁷⁵

⁷¹ Griffin, 41.

⁷² Griffin, 43.

⁷³ Griffin, 45. skk.

⁷⁴ Worthington, VI. k. 422.; Griffin, 53.

⁷⁵ Pivány Jenő: Hungarian–American historical connections from pre-Columbian times to the end of the American Civil War. Bp., 1927. 21.

A kongresszusi döntés 1778. március 20-án megszületett, létrejöhett a Pulawski-légió: „Elhatároztatik, hogy Pulaski gróf megtartja az Egyesült Államok hadseregének brigadérosi rangját, és hogy önálló seregteste lesz, amely 68 lovasból és 200 gyalogosból fog állni, a lovasokat dzsidával fegyverzik fel, és a gyalogosokat a könnyűgyalogság mintájára szerelik fel.” Április 18-án újabb határozattal megszülettek a Washington tábornok által indítványozott személyi döntések is a légió tisztikarát illetően: „Elhatároztatik, hogy Michael de Kowatz ezredes-parancsnokká, gróf Julius de Montfort őrmaggyá, John de Zielinski a duzsidasok kapitányává (...) nevezetetik ki.”⁷⁶

Annak bizonyosságaként, hogy hivatalos kinevezés nélkül is Kováts Pulawski mellett tartózkodott, felidézzük, hogy az új légióba szóló toborzási felhívást már 1778. április 14-étől kezdve közzétette.⁷⁷ Ezt követően főleg amerikai németeket igyekezett megnyerni az új alakulat számára, ugyanakkor engedélyeztette, hogy a brit ellenségtől átszökő német zsoldosokat is felfogadhasson.⁷⁸ A tervezett 268 fő helyett végül is a túljelentkezés miatt 330 fős légióban a németek valóban túlsúlyra juthattak, ugyanis fennmaradt a légió német nyelvű indulója.⁷⁹ Ennek következtében a két könnyűdrago-nyos és egy dzsidás szakaszból álló lovasságon, a két könnyűgyalog, egy-egy vadász és gránátos századból álló gyalogságon kívül még egy létszámfeletti század szervezésére is sor került, amelyből a továbbiakban a veszteségeket pótolták. A tisztikarból huszonkét fő neve maradt fenn, ezek szerint csak egy lengyel került be közéjük, magyar egy sem, valamennyien németek, franciák és angol születésű amerikaiak voltak.⁸⁰

A Pulaski-légió főhadiszállását a hadvezetés a Maryland állambeli Baltimore-ban jelölte ki, míg a lovasok gyülekeztetése Eastonban, a gyalogosoké Trentonban történt. A lengyel–magyar katonai vezetésű egységnek a pennsylvaniai Bethlehembben elkészített és máig fennmaradt zászlója meglepő módon latin felirattal ellátott. Az egyik oldalon kék mezőben tizenhárom

⁷⁶ Library of Congress, Washington, D. C.: Papers of Cont. Congr., vol. V. fol. 435. skk. V. ö.: Spencer, R. J.H. *Pulasky's Legion*, Maryland Historical Magazin, Baltimore, 1918/IX: 214.; *Kemp, F. W.*: *A nest of Rebel Pirates*, Atlantic City. New Jersey, 1966. (A továbbiakban: *Kemp*) 37.; *Worthington*, X. k. 364.

⁷⁷ The Maryland Journal and Baltimore Adversiter, 1778. ápr. 14.; The New Jersey Gazette, 1778. ápr. 23. stb.

⁷⁸ *Griffin*, 56. skk.

⁷⁹ *Staundt, J. J.* (kiad.): *Pennsylvania German Poety 1685–1880*. Pennsylvania folklore, Pitsburg, 1955. Iv. k. V. Ö.: Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. IV. fol. 35.

⁸⁰ *Borg, F. A.*: *Encyclopedia of Continental Army units*. Harisburg, Pennsylvania, 1972, 101.; *Holst, D. W.* – *Zlatich, M.*: *Dress and Equipment of Pulaski's Independent Legion*, Military Collector and Historian. Washington, D. C., 1964. 98. skk.; *Kemp*, 39. skk.

elszórt arany csillag veszi körül a közismert keresztény Isten-ábrázolást, a háromszögbe zárt szemet e felírással: *Non Alius Regit*”, azaz „nem más uralkodik”. A másik oldalon ugyancsak kék mezőben egybefonódott arany US-monogram körül e hibás felirat van: „*Unita Virtus Forcior*”, valószínűleg „az egyesített erők bátrabbak” értelemben.⁸¹

Kováts Mihály ezredes a különböző országokból érkezett önkénteseket, akikből egységet kellett kovácsolnia, e szavakkal jellemezte Washington tábornoknak: „azért jönnek ide, hogy éljenek és meghaljanak ennek az országnak a szabadságáért”.⁸² Első, még a toborzás előtti bevetésük azonban, amelyet Kováts ezredesnek személyesen kellett irányítania, azonnal megvilágította a függetlenségi háború kétarcúságát. Ugyanis már 1778. július közepén a britek által maguk mellé állított indián őslakosság Pennsylvaniába benyomuló köteléke ellen kellett harcba lépniük,⁸³ míg a toborzás lezárását követő Baltimore-i díszszemlére csak július 29-én került sor.⁸⁴ A továbbiakban a Pulaski-légió, élén a névadó brigadérossal és Kováts ezredessel, augusztusban a New York államban, szeptemberben és októberben New Jersey államban vett részt egyre véresebb és embert próbáló kisháborús küzdelmekben.⁸⁵ A kimerült egység téli szálláskörzetként, de határvédelmi feladatok ellátása közti rendbeszedésre New Jersey államban Rosenkrantz térségében került kivonásra. Ott a parancsnoki feladatok teljes egészében Kováts ezredesre hárultak, mivel Puławski brigadéros engedélyt kapott a pennsylvanai áttelelésre. Fő gondját mindvégig a lovak takarmányozása jelentette a hivatalosan „a gróf Pulaski-féle csapattest vezénylő tisztje” beosztásban.⁸⁶

1779 elején az addigi észak felől erőltetett hadműveletek helyett a brit hadvezetés dél felől indított jelentős támadást a függetlenségért küzdők ellen, miután Georgia állam fővárosát elfoglalták, Dél-Carolina székhelye, Charlestown ellen vonultak. E jelentős település megvédése érdekében a II.

⁸¹ *Griffin*, 62. skk.; *Levering, J. M.*: History of Bethlehem. Bethlehem, 1903. 485.

⁸² Library of Congress, Washington, D. C.: Manuscripts, Washington's Papers, Series IV. Reel 50.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. II. fol. 22.

⁸³ Colonial Records of Pennsylvania, vol. XI. fol. 531.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. II. fol. 27.

⁸⁴ The Maryland Journal and Baltimore Adversiter, 1778. aug. 4.

⁸⁵ *Griffin*, 66. skk.; *Kemp*, 39. skk.; *Beatson, R.*: Naval and military memoirs of Great Britain from 1727 to 1782. London, 1804. IV. k. 365. skk.; *Stryker, W. S.*: The Affair at Egg Harbour (New Jersey), October 15, 1778. Trenton, 1894. 28. skk.; *Wilkin, W. H.*: Some British Soldiers in America. London, 1914. 154. skk. V. ö.: KA, Kriege fremder Mächte 1776–1780, Fasc. 3., H. 78., Nr. 11. fol. 73. skk., Wienerisches Diarium, 1779/21. (márc. 13.)

⁸⁶ *Griffin*, 76. skk.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. I. fol. 83. skk., vol. II. fol. 4. skk.

Kontinentális Kongresszus számos más csapategység mellett 1779. február 2-i határozatával a Pulawski-légiót is oda vezényelte azzal, hogy menet közben pótolja létszámbeli és anyagi hiányait. Miután ez számos nehézségbe ütközött, a Yorkban tartott szemlét követően a gyalogos kötelékek március 18-án, míg a lovas kötelékek csak március 28-án kezdték meg a hosszú, mintegy ezer kilométernyi nehéz menetet. Akkor jelentette Pulawski brigadéros: „Légióm teljes létszáma jelenleg tisztekkel, nem hivatásos tisztekkel, altisztekkel és legénységgel együtt 336 fő.”⁸⁷

Pulawski és Kováts katonáik élén május elején érkeztek be Dél-Carolinába, ahol már folytak akkor a harcok Charlestown városáért. Május 8-án Haddrell's Point magasságában kapta Pulawski brigadéros a parancsot, hogy gyalogsága 55 napos és lovassága 42 napos vonulása ellenére menetből be kell kapcsolódnia a védelmi harcokba. A rendkívül fárasztó menet után egyáltalán nem keltett jó benyomást ez az alakulat, még egy késői feldolgozás is idézi a korabeli megállapítást: „Itt van (...) gróf Pulaski tábornok toprongyos csapatával, amelyet csak udvariasságból hívnak légiónak.”⁸⁸ A várost azonban ez a kis csapatkontingens mentette meg.

A Charlestown városáért vívott harcokba való bekapcsolódást így őrizte meg visszaemlékezésében Paul Bentalou kapitány, a Pulaski-légió ebben résztvevő tisztje: „Miután minden szükséges előkészület megtörtént, a légió elindult a hosszú menetelésre, és éppen akkor érkezett Charlestownba, amikor Prevost angol tábornok, aki Savannahból nyomult előre, és a város előtt 1779. május 11-én abban a biztos hitben jelent meg, hogy az az első felszólításra megadja magát. Pulaski váratlan megérkezése minden reményét meghiúsította. A kormányzó és a tanács már megegyezett a megadás nem éppen tiszteletreméltó feltételeiben, amikor a bátor Laurens ezredes kíséretében Pulaski tábornok a tanácsterembe lépett, hogy az elsietett elhatározás ellen tiltakozzék kijelentvén, hogy kontinentális tisztként a várost az Egyesült Államok részére meg fogja védeni. Prevost rögtön értesült erről az elhatározásról. Pulaski látva, hogy a lakosság nyomott hangulatát fel kell eleveníteni, az éppen megérkező légióval kivonult az ellenség elé. Ebben a kirohanásban esett el a légió ezredese, de Prevost is félbe hagyta vállalkozását, és a szigeten keresztül visszavonult.”⁸⁹

⁸⁷ Griffin, 88. skk. Az idézet helye: 91.

⁸⁸ McCrady, E.: History of South Carolina in the Revolution 1775–1780. New York, 1901. (A továbbiakban: McCrady) III. k. 362 skk.; North Carolina State Records, vol. 5. Early History of the Moravian in North Carolina, fol. 1154.; Somogyi Könyvtár, Szeged: Vasváry-gyűjtemény, Kováts Mihály, vol. II. fol. 53. skk. V. ö.: Uhlenhof, B. A.: The siege of Charleston, Ann Arbor. Michigan, 1938.

⁸⁹ Bentalou, 27.

A név nélkül hagyott Kováts Mihály ezredes hősi halála árán ezek szerint megmenekült a dél-carolinai főváros. Ugyanígy elevenítette fel az 1779. május 11-i eseményeket a város védelmét irányító William Moultrie amerikai tábornok az emlékirataiban: „Ezen a napon Pulaski gróf gyalogsága Handrell's Pointtől a városba jött, légiójának lovassága vele együtt 8-án érkezett meg. Mi ezen a reggelen kaptuk a hírt, hogy az ellenség vonalaink közelében van. Gróf Pulaski tábornok felvonultatta légióját, és a régi versenypályán egy kissé túl, a mi előretolt őrségeink szeme láttára megtámadta az angol csapatok előőrseit, de hamar legyőzték. Ebben a csatározásban veszítette el ezredesét, akit megöltek és gyalogságának nagy részét, akiket megöltek, megsebesítettek vagy fogságba vetettek, a megmaradtak pedig csak nagy nehézséggel tudtak előretolt őrségeinkig visszavonulni.”⁹⁰

A charlestowni hadieseményeket egy évszázaddal ezelőtt feldolgozó amerikai történész alapvetően e visszaemlékezés alapján idézte fel a fejleményeket. Mindenesetre ki kell egészítenünk a fentieket azzal, hogy tizenkét töredékalakulat mellett a beérkezett Pulaski-légiót is haladéktalanul beosztotta a város védelmi gyűrűjébe, mégpedig annak bal szárnyán. Az ellenséges elővéd elleni kitörést azonban önálló döntés alapján hajtotta végre Puławski brigadéros és Kováts ezredes úgy, hogy a védelmi gyűrű többi alakulata nem kapcsolódott be a küzdelembe.⁹¹

Tanúja volt ezeknek az eseményeknek az akkor még fiatal helybéli orvos, dr. Joseph Johnson is. Visszaemlékezéseiben ő így foglalta össze az e napon történeteket: „Pulaskit 1779 februárjában Dél-Carolinába rendelték, hogy Lincoln tábornok parancsnoksága alá helyezkedjék. Ő május 11-én érkezett meg Charlestownba, miután keletről átkelt a Cooper folyón, majdnem ugyanakkor, amikor Prevost nyugatról átlépte az Ashley folyót. Rögtön megtámadta a briteket, ami nélküle bizonyára nem történt volna meg. Az angol előrenyomulás ellen irányuló e merész támadása alkalmával számos személyes összecsapása akadt az ellenséggel, és mindig ő volt a győztes. A parancsnoklásban utána következő Kováts ezredes nem volt ilyen szerencsés. Miután az ellenséggel bátran szembeszállt, súlyosan megsebesült, és a visszavonuláskor az úton leesett a lováról. Az angolok ott temették el, ahol leesett, az út nyugati oldalán, azon a földön, amely most John Margart tulajdona a Huger Street sarkán. Nagyon bátor és nagyon tapasztalt katonatiszt volt, születése szerint magyar és huszárezredes Nagy Frigyes alatt, akitől vitézségi keresztet kapott.”⁹²

⁹⁰ Moultrie, W.: *Memoirs of the American Revolution*. New York, 1802. I. k. 423.

⁹¹ McCrady, III. k. 362. skk.

⁹² Johnson, J.: *Traditions and reminiscences chiefly of the American Revolution in the South*, Charlesaton. S. C., 1851. 244.

További kortársi visszaemlékezések is fennmaradtak, amelyekből az a kép bontakozik ki, hogy a lengyel és magyar parancsnok szinte egymással vetélkedve vetette magát a harcba, hogy magával ragadja ilyen jellegű rajtaütéshez biztosan még nem szokott és a hosszú menettől megfáradt harcosait. Hol egyikük, hol a másikuk harcba bocsátkozásáról további adalékok is szólnak. Egy névtelenül maradt szemtanú így írt: „Pulaski kiválasztott emberei közül mintegy nyolcvanát, akik a menetelés után a legfrissebbek voltak, kivezette őket a városból, és egy vízmosásban helyezte el őket, hogy ott lesben álljanak, ő maga pedig egy kis csapat lovassághoz és más lovas önkéntesekhez csatlakozott. Észrevéve, hogy a lovasok között némi féltékenység mutatkozik, mivel még nincsenek csatához szokva, egyenesen odalovagolt azokhoz, akik támadólag szembe jöttek, és egyedül szállt szembe az ellenséggel. Ez a kihívás és sikere bámulatba ejtette úgy híveit, mint elleneit, közülük pár perc alatt hármát is azért porba sújtott. Akik vele voltak, azok felbátorodtak, és lelkesedve vele tartottak, akiket pedig megtámadott, azok megzavarodtak. A lesben álló emberek, elragadtatva a vezér buzgalmától, előjöttek, harcolni kezdtek, ami a gróf jól kiesztelt tervét teljesen megghiúsította. Az angolok látván ellenfeleik gyengeségét, hamarosan szétszórták őket, de az a kevés ember, aki őket megtámadta, megakadályozta őket abban, hogy a városba való behatoláshoz további erőfeszítéseket tegyenek.”⁹³

Sajnálatos módon Pulawski brigadéros, aki az összecsapásról a legtöbbet tudta volna mondani, ismereteink szerint nem készített részletes jelentést erről az összecsapásról, Július 4-i összegző jelentésében mindössze ennyit tartott fontosnak közölni előjáróival: „Lincoln tábornok tájékoztatni fogja Önöket a részletekről csapattestemet illetően. A magam részéről el vagyok ragadtatva, lévén abban a helyzetben, hogy főleg arról tájékoztathatom Önöket, miszerint csapattestem magatartása ebben az országban annyira hasznos, mint amennyire kedvetlen volt Pennsylvániában.”⁹⁴ Lincoln tábornok ezirányú tájékoztatása is máig lappang. Ugyanakkor a szemben álló brit főparancsnok június 10-i összegző jelentésében sem említette ezt a hőstettet, miközben magyarázkodott az ostrom feladását illetően, így annak híre nem jutott el a szülőföldre vagy egyáltalán az Óvilágba.⁹⁵ A kudarc híre azonban a magyarázkodásnál sokkal gyorsabban terjedt, így a császári-királyi birodalmi székesfővárosban is hírül adták.⁹⁶

Pedig éppen a harcérintkezésbe került brit Skelly brigadéros a másik oldalról nyújt további fontos részletekben – bár egy napos keltezési tévedéssel

⁹³ The Polish Chiefs, New York, 1832, I. k. 177.

⁹⁴ Griffin, 99.

⁹⁵ Wienerisches Diarium, 1779/84. (szept. 28.)

⁹⁶ Wienerisches Diarium, 1779/70. (szept. 1.)

és erős szépitással – kiegészítő tájékoztatást: „11-én Rutledgetől elvonultunk az Ashley kompjá elé. Prevost tábornok a dragonyosokkal, a gránátosokkal, a könnyűgyalogsággal (...) átkelt a kompon, és megállt a Charlestown felé vezető út közepén. (...) 12-én Tawse kapitány vezénylete alatt a dragonyosok és Gardner őrnagy parancsnoksága alatt a könnyűlovasság a város felé előrenyomult. Moncrief kapitány kémszemlére ment. Pulasky, a nagy szabadcsapat-vezér, előrenyomult légiójával, amely körülbelül száz gyalogosból és nyolcvan lovasból állt. A gyalogság egy ezredes vezénylete alatt egy mellvéd jellegű erődítménynél állomásozott, amelynél egy nagy bejárat volt. Pulasky a lovasaival, a legjobb lovassággal, amellyel a lázadók valaha is rendelkeztek, a mi dragonyosaink felé nyomult. Tawse kapitány tüzelt rájuk, teljesen megverte, és a mellvéden keresztül üldözte őket, megtámadta gyalogságukat, és egy erdőbe üldözte őket. A helyettes ezredest (!), aki a gyalogságot vezette, megölték, tizenöt vagy tizenhat emberével együtt. A lovasság kapitányát és helyettesét elfogták, közlegényeik közül számosat megöltek és elfogtak. Összevéve, harminc–negyven embert vesztek. A mi veszteségünk három megölt és három megsebesült dragonyos volt.”⁹⁷

A brit sajtóhír még inkább ellentétbe fordította a valós történetet: „Charlestown elé tizenegyedikén este érkeztünk, miután Tawes kapitány vezénylete alatt negyvenöt bátor dragonyosunkkal teljesen szétszórtuk és levertük a híres Pulaski-légiót. A megölt ellenség között volt Pulaski gróf ezredese és számos magánember, ezen kívül nagyszámú foglyot ejtettünk.”⁹⁸ Egy hitelesnek tűnő sajtóhír a brit véres veszteséget 45, míg a Pulaski-légiót 30 főben adta meg.⁹⁹

A váratlan brit elvonulás a függetlenségi pártiaknál is szélsőséges nézetek lecsapódását eredményezte, csak éppen a brit brigadérostól ellenétesen. Így James Clinton tábornok egy magánlevelében ezt vetette papírra: „Pulaski gróf Charlestowntól hat mérföldnyire meglepte az ellenség elővéd-különítményét, és száz foglyot ejtett.”¹⁰⁰ Ha a hivatalos jelentés késett is, a híresztelések eljutottak Washington tábornokhoz, a főparancsnokhoz is, aki június 13-án kelt magánlevelében így minősítette a Pulaski-légió charlestowni rajtaütését: „Ha igaz, ez az egyik legdicsőségesebb esemény, amely megtörténhetett, és a legnagyobb megbecsülést fogja hozni fegyvereinkre.”¹⁰¹

⁹⁷ Journal of Brigade Major F. Skelly, *Magazines of American History*, 1891. aug., 152. skk.

⁹⁸ *Georgia Gazette*, 1779. jún. 10.

⁹⁹ *Caine's Mercury*, 1779. jún. 26.

¹⁰⁰ *Griffin*, 98.

¹⁰¹ *Bakó Elemér*: Washington György és Kováts Mihály. Az amerikai–magyar kétszáz év. In: *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, Youngtown, Ohio, 1977. ápr. 10.

Valóban jelentős sikernek kellett tartania a kortárs közvéleménynek, mivel a már említett kassai filozófus is megörökítette: „Prevost Georgiát teljesen alávetette. Azután további hódításokra gondolt, megrohanta Dél-Carolina Charlestown nevezetű fővárosát, és bizonyára el is foglalta volna, ha a vitéz gróf Pulawsky tábornok, aki a város felmentésére odasietett, át nem verekedte volna magát az angolokon, és a várost Moultrie tábornokkal meg nem mentette volna”.¹⁰² Ha az amerikai eseményeket eleven érdeklődéssel figyelő magyarországi szerző nem is tudott az általa is megírt hőstettel kapcsolatosan Kováts Mihály hősi haláláról, ennek a híre is elérkezett végül a szülőföldre. A hadvezetés vizsgálata során 1779. október 19-én keletkezett hivatalos irat már „Kováts nyugalmazott őrnagy” kegydíjával kapcsolatosan „hátrahagyott özvegyéről” szól.¹⁰³

A majdnem negyedszázaddal fiatalabb Kazimierz Pulawski brigadéros csak néhány hónappal élte túl Kováts Mihály ezredest. Légója élén a Georgia állam fővárosának, Savannahnak a visszafoglalására küldött csapatok közt nyert beosztást. A brit védők elleni ostrom 1779. szeptember közepén kezdődött, ennek során október 9-én ismét bátor rohamra vezényelte légiját Pulawski. Ezúttal ő, akit akkor már amerikai harcostársai „az amerikai lovasság atyjának” neveztek, ő szenvedett halálos sebesülést, amelynek következtében két nap múlva, 1779. október 11-én, napra készen öt hónappal legnevesebb harcostársát, a magyar Kováts Mihály ezredest követően, elhunyt.¹⁰⁴

A lengyel és a magyar vitéz harcos óvilágbeli indíttatású és újvilágbeli közös harcok során kibontakozott fegyverbarátságának mindkettőjük váratlan hősi halála véget vetett. Pulawski brigadéros még 1779. augusztus 19-i jelentésében is fájdalommal említette fel Kováts ezredes elvesztését. Ha Kováts Mihály amerikai útba indulása előtt fogalmazta meg a szabadság iránti elkötelezettségéből fakadó önkéntes csatlakozási szándékát, Kazimierz Pulawski önkéntes amerikai hadiszolgálatának tragikus befejezése előtt vetette ezt papírra: „Minthogy nem sülyedhettem odáig, hogy fejet hajtsak Európa uralkodói előtt, azért ide jöttem, hogy mindent kockára tegyek Amerika szabadságért azzal a kívánsággal, hogy életem hátralévő részét egy va-

¹⁰² Zimmer, 295.

¹⁰³ HL, I. A-1, Prot. Exh. in Just. 1779, fol. 285, 1780, fol. 72; KA, Invaliden Exh. Prot. 1779, Dep. 3, fol. 201, 577, 670, 1780, Ref. III. fol. 404; KA, Militär Invaliden Stabs- und Pensions-Buch 177–1781, Bd. I. fol. 140; KA, HKR, Prot. Reg. 1780, Bd. 1499, fol. 5. skk.

¹⁰⁴ Griffin, 102. skk.

lóban szabad országban töltssem el, és hogy harcoljak a szabadságért, mielőtt mint polgár letelepedem”.¹⁰⁵

A szabad országban való szabad élet nem adatott meg sem Kováts Mihálynak, sem Kazimierz Puławskinak, de mindkét hadfinak megadatott, hogy a fiatalabb lengyel szavaival ó- és újhazában egyaránt „a szabadságért harcoljon”, míg a számos dinasztikus háborús részvétel után végre nyíltan e nemes ügyet vállaló idősebb magyar szavaival „a szabadságért a leghívebben feláldozza magát”.

¹⁰⁵ Uo. V. ö.: *Kozłowski, W. M.*: Pulaski w Ameryce. Warszawa, 1905.; *Meeks, E.*: Brigadier-general count Pulaski. Washington and the generals of the American Revolution. Philadelphia, 1885.; *Mammig, Cl.*: Soldier of Liberty Casimir Pulaski. New York, é. n.; *Szymański, Leszek*: Kazimierz Pulaski in America. A Monography, 1777–1779. New York, 1979.

FÜR LAJOS

JOBÁGYÖSSZEÍRÁSOK NOSZVAJON – 1765, 1771

Egyetlen település időben két, egymáshoz nagyon közeleső összeírásával foglalkozik ez a dolgozat. Az első, mondhatni egy „magánjogi” esemény, özvegy „Tekintetes és Nagyságos Nagyugróczy Bossányi Krisztina” elhalálása alkalmával, 1765. szeptemberében készült.¹ A megelőző évszázadban bárói, majd a XVIII. század utolsó harmadában grófi rangot szerzett Bossányi-familia ekkor már, vagyoni helyzetét tekintve, a jobb módú főnemesek közé tartozott. Eltérően Krisztina asszony férjétől, aki a köznemesi rend egyik neves nemzetségéből, a Szemerey Szemere családból származott. (s aki korábban elhunyt már).² Erre a főnemesi jobb módra utal az a pusztai tény, hogy az özvegy után maradt majorsági és jobbágyi birtok öt vármegye területén helyezkedett el. Úgymint: Kis-Hont, Gömör, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok meg Borsod, vagyis egymással szomszédos megyék sík-, domb- és hegyvidéki térségein. A több mint 70 településen (köztük 8 bányász- és mezőváros) mindösszesen 260 egész jobbágytelken vagy ún. házhelyes portán háromszor-négyszer ennyi jobbágycsalád élt. Rajtuk kívül 5 majorsági üzem és két nagyobb házi kezelésű szőlőtelep maradt Bossányi Krisztina örököseire. A több mint 70 település között azonban – eltekintve a majorsági pusztáktól – csak egyetlen akadt, amelyiknek határán és jobbágyságán nem kellett az úrnőnek más köz- vagy főnemesekkel, valamiképp rokon un. „család-lineákkal” (Szentpéteryekkel, Nyáryakkal etc.) életében megosztóznia. S ez a település Noszvaj volt.³

A falut igen hosszú idő óta, majdnem száz éven át, 1676-tól – ha mindig nem is kizárólagosan – a Bossányi-család birtokolta. Mindaddig, amíg az özvegy 1765-ben vissza nem adta lelkét Teremtőjének.⁴ Szinte magától értetődő, hogy a birtokos famíliának a faluban un. residentionalis kúriája volt, s a család öt majorsági gazdasága közül az egyik, ha nem is a legnagyobb, itt ebben a faluban üzemelt. Szőlőtermelő vidékről lévén szó, az sem lehet meglepő, hogy az uraság a Gyöngyöshöz közel eső Sáron kívül éppen Noszvajon hozta létre a másik nagy kiterjedésű szőlőtelepét és pincészetét.⁵

A falu Eger eleste (1596.) után majdnem száz éven át a török hódoltság része lett. Érthető, hogy többször pusztítottak rajta különféle seregjárások, de a település ezeket átvészelte, és ha lakossága időnként és alkalmanként jelentős vérvesztéseket szenvedett is, soha nem pusztult ki teljesen. A zord idők

elmúltával, a XVIII. században azután lakóinak száma igen dinamikusán gyarapodott, s ahogy összeírásaink névanyaga mutatja, népessége magyar maradt.

Az 1765-ös felvételben 185 telkes, ahogy akkor itt nevezték őket: „ház-helyes” jobbágyot és zsellért írtak össze. Az utóbbiak száma ezen belül 22 volt. A telkesek-házelyesek között azonban 17 olyan név olvasható, akiknek neve után nem szerepel telek- vagy házhely-rész. Nyilván azért, mert ezek közös telken laktak – egy-egy különálló házban vagy házrészben – a szülői-rokoni családdal. Rajtuk kívül a majorság központjában, ill. annak egy-egy telephelyén az összeírt 12 urasági ház lakói (juhászok, cselédek etc.) legalább ugyanennyi családdal megnövelték a település népességét. Vagyis 1765-ben a családok száma Noszvajon ($185 + 17 + 12$) mintegy 215–220 között mozoghatott. Ezért a szokásos 5 fős családnagysággal számolva, 1100 körül vagy fölötte lehetett a falu lélekszáma. Számításainkat visszaigazolni látszanak a két évtizeddel később végrehajtott első hazai népszámlálás adatai: II. József uralkodása idején Noszvajon 259 házat, 310 családot és 1418 lelket találtak az összeírók.⁶ Tekintettel a természeti adottságok mostohaságára (erről lesz még szó), másfelől pedig arra, hogy már az ún. „demográfiai robbanás” kezdeti szakaszában jártunk, mindezekhez képest a falusi település lélekszáma az átlagost meghaladónak mondható.

A dombvidéki aprófalvas zónában elhelyezkedő és valóban népes település korabeli viszonyai közül, érthetően, főként a jobbágyok helyzetére vonatkozó adatokat kívánjuk a továbbiak során bemutatni. A Bossányi-féle összeírás, Noszvajt illetően is, két részre tagolódik: egy táblázatos és egy szöveges részre (hasonlóképpen, mint a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején itt is elkészített, kitöltött urbárium). A szöveges rész első pontja szokatlan módon arról szól, hogy Noszvajon azért nem lehet „a Házhelyeknek valóságos számát bizonyosan meg tudni, mivel az soha olly regularitásban nem volt”, egyszóval nem szabályozták. Ezt igazolja, hogy „az falunak egy-néhány esztendőktől fogva a két végén épült s feles számból álló Házak tsak keresztül széllyel építették” – mondhatni a helyfoglaló és házat emelő parasztok tetszése szerint, össze-vissza. Legalább ennyire fontos az összeírók ama megállapítása, miszerint Noszvajon – mint száz meg száz településén az országnak – „a földeket (értsd: szántókat) és réteket is soha házhelyhez egymás között fel nem osztották, hanem minden esztendőben csupán tsak a ki mint szolgált marhával az uraságnak vagy a Nemes Vármegyének, marha számra adták egymásnak” (mármint a szántókat és a réteket). Az évenként vagy időnként ismétlődő ún. újraosztásos gyakorlat szerint – írták tovább – „a négy marhásnak egész részt, a két marhásnak fél részt, a gyalogszeresnek negyedrészt szoktak mind földből, mind rétből osztani”.⁷ Valójában hasonló gyakorlatot követtek, amint ezt főképpen Takács Péter tanulmányaiból tud-

hatjuk, Szabolcs és a vele szomszédos megyék megannyi településén ez idő tájt.⁸ Ami persze nem azt jelentette, hogy a középkor óta általánossá lett telekrendszer, telekszervezet – amint ennek létrejöttét Szabó István országos érvénnyel kimutatta⁹ – nem épült volna ki, nem működött volna Noszvajon is.

Ám az összeírók most mégsem a helyben kialakult szokásrendet követték, amikor a falu jobbágyságait név szerint, vagyoni-földhasználati állapotukat részletezve, számbavették. Nem tudni miért, de az országszerte alkalmazott eljárásokhoz képest is kissé szokatlan, már-már önkényesnek tűnő megoldást választottak. Azt tették ugyanis, hogy „a Falunak hosszában az derék (azaz: fő) utcáján nem considerálván semmit, a Gazdáknak légyen e avagy sem marhája, a hol alkalmas volt a Fundus, egész Ház helynek, a hol kisebb, fél házhelynek s ahoz képest néhol, a hol két három Ház is vagyon építve, negyedrészt Házhelyeknek tettük fel az rubricákban, a Falunak pedig a két végén nem régtől fogva épült Házakat mindnyájokat egy egy negyedrészt Házhelynek írtuk”.¹⁰

Arról persze, hogy az összeírás alapegységét, mármint a házhely vagy belső telek nagyságát mekkora térmérték esetében tekintették „alkalmasnak”, vagyis egész házhelynek, a „kisebbet” pedig fél házhelynek, nem szólnak a följegyzések. Nem tudjuk tehát, hogy mihez képest és mekkora lehetett a fundus, amit ennek vagy annak állítottak, és így is rögzítettek. Főként Szabó István, de mások (pl. Maksay Ferenc) kutatásaiból is tudjuk, hogy a jobbágyok kialakulása óta az említett telekszervezet rendszerében döntő szerepe a falubeli belső teleknek volt. Elsősorban amiatt, mert az esetek többségében ehhez igazodott a külső telek-részek, az ún. appertinenciák mértéke. Ezért használta a közgyakorlat már a XIII–XIV. század óta „a fundus intravillanus, a belső telek és a fundus extravillanus (appertinentiae extravillanae) megkülönböztetéseket. A belső telek elnevezésére a közbeszédben egyre inkább a fundus szót használták, de ha nem is egészen adekvált módon, gyakran nevezték ezt a telekrészt házhelynek is.”¹¹ A belső telek döntő szerephez jutott másban is. Hiszen az Anjouk-korától 1848-ig erre épült fel az állami (és részint a földesúri) adózások – a „kapu-adó”, „porta-adó” – egész rendszere. Jóllehet a porta később, elszakadva már az eredeti jelentésétől, mintegy eszmei-számítási alapja, adókulcsa lett az állami adókövetéseknek.

Feltehetően ez a „történeti” szerepkör is inspirálhatta Noszvajon az összeírókat, amikor házról házra járva a házhely (fundus, porta) nagysága alapján mérték fel, valószínűleg csupán szemmértékkel, az egyes parasztszaladok helyzetét, és sorolták be őket az egész, fél, negyed házhelyesek, illetve a zsellérek csoportjaiba. E négyféle alapkategóriától azonban négy esetben eltértek, úgy mégpedig, hogy két jobbágyot, nem tudni milyen megfontolá-

sok alapján, a háromnegyed házhelyes, egyet-egyet kétharmados és egyharmados házhelyes kategóriába soroltak. A zsellérek a korabeli szokások és a valóságos helyzetük szerint két csoportra bontották: házas, és ahogy az összeírók itt nevezték: „más házában lakó”, azaz házatlan zsellérekre.

A sajátos módon megbecsült telkek nagysága alapján az alábbi módon oszlott meg a falu jobbágnépe:

	Szám	%
Egész házhelyes jobbágy	29	16,6
Háromnegyed ”	2	1,1
Kétharmad”	1	0,6
Fél ”	34	19,4
Egyharmad ”	1	0,6
Negyed ”	86	49,1
Házas zsellér	16	9,1
Háztatlan zsellér	6	3,4
Összesen:	175	100,0 ¹²

Látható, hogy ezek az adatok, önmagukba nézve, kedvezőbb képet mutatnának a jobbágság helyzetéről. A zsellérek részaránya ugyanis mindösszesen 12,5%-os lévén, a parasztok abszolút többsége, közel 88%-a telkes vagy házhelyes jobbágyként vétetett fel az összeírók jegyzékébe. Igaz, a falu népességének mintegy fele, 86 család az ¼ házhelyes kategóriába került, ám a 66 család, a falu 36%-a viszont fél és egész telkesnek-házhelyesnek minősült. A nagyobb kérdés az: házukon és beltelkükön kívül miből állt az egész és törtházhelyes jobbágyok külső telke, állatállománya, milyen földesúri szolgáltatások terhelték őket, egyszerűen milyen volt a parasztok „agrárhelyezete”?

E tekintetben a leginkább szembeűnő az, hogy a jobbágycsaládok több mint fele, szám szerint 106 nem részesült a nyomásbeli szántókból. A mintegy 2500 holdas (a továbbiakban is 1200 négyszögöles) faluhatárnak,¹³ főként a mostoha természeti adottságok miatt, csupán töredékét kitevő, mintegy 190 holdnyi nyomásbeli szántókon 80 paraszt osztozott csupán. Mint-hogy itt a kezdetlegesebb kétnyomásos rendszer divatozott, ezért az évente bevethető, művelhető szántóknak csak a felén, kb. 95 holdon termelhetett gabonát ez a szerencsésebb 80 paraszt. Vagyis egyre-egyre átlagosan alig jutott egy holdnál valamivel nagyobb vetésterület. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a domb- és hegyvidéki településekhez hasonlóan ekkor már Noszvajon is, a paraszti szorgalom jóvoltából, a nyomásbeli szántókat is meghaladó, mintegy 225 hold irtásföld felett rendelkeztek a jobbágyok. Nem tudjuk, csak föltételezzük, hogy az irtásföldeket szintén kétnyomásos

rendszerben hasznosíthatták, vagyis az évente termő irtásföld területe mintegy 110–115 holdra rúgott. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az irtásföldet birtoklók-művelők, azzal rendelkezők száma éppen hússzal volt több (100 család), mint a nyomásbeli földeket használó parasztoké. Az évente hasznosítható és egy jobbágyra eső irtásföld átlagos nagysága sem volt igazán nagyobb, mint a nyomásbeli szántóké, de együtt a kettő – átlagosan – mégis mintegy 2,5 holdat tett ki. Az átlag azonban, mint minden társadalmi csoport, réteg esetében – nagyban és kicsiben egyaránt –, igen szélső értékek halmazából szokott előállni. Ezúttal csupán a két nagyobb, az un. egész és a negyed házhelyes csoportokat emelném ki. Eszerint:

	Szántó, holdban		Irtás, holdban	
	maximum	minimum	maximum	minimum
Egész házhelyes	5	0	3	0
Negyed házhelyes	4	0	3	0

Mind a nyomásbeli szántók, mind az irtásföldek esetében alig, vagy egyáltalán nem volt különbség az egész és a negyedes parasztok között. Vagyis függetlenül a belső telek (házhely) nagyságából, a jobb módú jobbágy-nak 7–8 holdja, a szegényebbnek pedig semmije sem volt – akár egész, akár negyed házhelyesnek nevezték is őket. Eltérően az ország megannyi településétől, itt a zselléreknek mondott szegények sem nyomásbeli, sem irtásfölddel nem rendelkeztek. Ami viszont meglepő lehet, hogy az egész házhelyes parasztok között is akadt – és nem is egy! – akinek szintén nem volt sem ilyen, sem olyan földje.

Ahhoz, hogy a földhasználat valóságos viszonyai megismerhetők legyenek, feltétlenül szólni kell a szőlő- és rétföldekről. Szemben a szűkös szántóföldi növénytermesztés lehetőségeivel, szőlője és rétföldje ugyanis szinte mindenkinek volt.¹⁴ A szőlőföldek összes területe, már akkor, meghaladta a művelés alatt álló egyes jobbágyföld-típusok (nyomásbeli szántók, irtások, rétek) területét: az 1172 kapásnak számított paraszti szőlő megközelítette a 300 holdat.¹⁵ Ritkaságszámba ment, ha egy-egy jobbágy neve mellé a megfelelő rubrikákba csupán 1–2 kapás szőlőföldet írtak; az átlag-nagyság 3–7 kapás, vagyis 1–2 hold között mozgott. Az egész házhelyes parasztok között igen nagy a szóródás: a 2 kapástól a 25 kapást művelő parasztokig ívelt az egyenként birtokolt szőlőföldek területe.¹⁶ Mai mértékkel mérve, a szőlő- és borhozamok nem voltak ugyan magasak, ám a 25 kapás, azaz kb. 6 holdas szőlőföldön – amint ezt az összeírásnak az urasági szőlőkre vonatkozó adataiból megtudhatjuk – jó termés esetén 30–40 hektoliter bor került a

pincékbe. Egy-egy kapás szőlőn tehát kedvező feltételek esetén 3–4 akó, vagyis 150–200 liter borral számoltak. Túlzás lenne talán azt állítani, hogy a szőlő- és bortermelés meghatározó szerepet játszott a noszvaji parasztok megélhetésében. Ám azt mondani, hogy a szántóföldi növénytermesztéssel felérő vagy annál is nagyobb jelentősége volt a szőlőnek, az aligha lehet kétséges.

Egyezően a szőlőföldekkel, általánosnak mondható az is, hogy kevéske rétföld majd mindenkinek jutott. Az egyéni birtoklási skála szóródása ugyan jóval kisebb, mint a szőlőföldeké – fél, illetve két szekérre való, vagyis fél és két hold között mozgott –, ám a réthasználat javaiból, akárcsak a szőlőkből, csupán 5 jobbágy nem részesülhetett (ebből 3 negyed házhelyes és 2 házatlan paraszt volt). A falubeli átlag az egy szekérre való szénát termő, vagyis egy hold körül járt. A parasztok használatában lévő összes rét akkor 154 holdat tett ki.¹⁷

A rét és hozama, a széna, tudjuk, az állattartásban játszott jelentős szerepet. Nincs terünk, hogy az agrártermelés e szintén fontos ágazatával részletesebben foglalkozzunk. Annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy Noszvaj határa nemcsak a szántókban és rétekben mondható szűkösnek, de a mostoha adottságok folytán a falunak szinte alig akadt legelője. Adatunk ebből a korszakból ugyan nincsen, de Fényes Elek szerint a XIX. század közepe táján – írj és mond! – csupán 30 holdat tett ki a falubeli „közös legelő”.¹⁸ Vagyis az állattartás a fél vagy egy-két szekérnyi réti szénára, ill. a rétek és a nyomásbeli ugarföldek legeltetésére támaszkodhatott (meg a más határokból bérelt legelőkre). Nem csoda, ha az állatállomány darabszáma a meglehetősen rossz országos nívót is alulmúlta. A 185 jobbágycsalád mindösszesen 70 igavonó ökröt, 178 lovat, 94 tehenet, 91 tinót és 283 db setést tudhatott magáénak 1765-ben.¹⁹ Ebben a megoszlásban – és valóságosan is – a hamba fogható lovak száma látszik az országotól eltérően magasabbnak. Persze, ha a szarvasmarha-állományt együtt nézzük, akkor az ökrök, tehenek, tinók és az össze nem írt üszők darabszáma kb. 340 db lévén, kétszer annyit tenne ki, mint az igás lovaké. Az is nagyon tanulságos lehet, hogy az egész házhelyes jobbágyok közül a két leginkább jómódú állattartó 4-4 ökörral, 4-4 lóval, 3, illetve 1 tehénrel, s az egyikük még 4 tinóval is rendelkezett. Az egész házhelyes parasztok közül viszont volt 3 olyan, akiknél csupán 1-1 sertést találtak mindösszesen. Még cifrább a helyzet a negyed házhelyesek körében. A két leggazdagabbnak 2 ökre és 3 tehene, illetve 2 ló, 2 tehene és 1 tinaja, ám a szegényebbek közül 9-nek még sertése se, de 13 családnak is csupán 1-1 sertése volt.²⁰ Látna a növénytermesztésre és az állattartásra vonatkozó adatokat és ismerve a korabeli hozamokat, a visszatekintő bizony elgondolkodhat: vajon miből és hogyan tudta fenntartani ma-

gát a falubeli családoknak közel egyharmada? Itt Noszvajon, meg ezer és ezer más hasonló adottságú faluban, szerte Magyarországon.

A maga korában is szegényes megélhetési feltételeket tovább szűkítették, rontották a jobbágyokra nehezedő földesúri terhek. Igaz, természetbeni dézsmát „a gabonájokbul nem adtak”. Viszont a szőlőföldek terméséből bortizedet kellett az uraság helybeli pincészetébe leadni, aminek az évi összmenyisége, a hozamoktól függően, 150 akótól 250 akóig, 82 hektoliter-től 140 hektoliterig terjedhetett. Vagyis a jobbágyi szőlők összes évi bortermése 820–1400 hektoliter körül mozoghatott. A bordézma mellett a falu népe az ún. „élet dézsma”, vagyis a gabona és egyéb tized helyett évente 275 vonás forintot tartozott fizetni, átlagosan mintegy másfél vonás forint esett családonként. Jellegzetes engedménye volt a földesúrnőnek, hogy a helységben lévő kocsmá, mészárszék és az egy kőre épített malom, vagyis a földesúri regalék falu által történt használata után nem kellett semmit adózniuk. Ezeket, szól az összeírás szövege, „a Néhai Méltóságos Asszony gratiájából minden fizetés nélkül szabadon bírták s annak hasznát a Templom és a Falu szükségére fordították”. És nem tatózott a falu különféle dáciákat, ún. kötelező ajándékokat sem adni földesurának.

A bortized mellett viszont jelentős terhet rakott a parasztokra, hogy a földesúrnő falubeli majorsági földjeit, valamennyit, nekik kellett robotszolgáltatás címén megművelni. Így rájuk várt a majorsági szőlők mindenféle munkájának – metszés, kapálás, kötözés, szüretelés – elvégzése. Minthogy az urasági szőlőföld összterjedelme 146 kapást, vagyis mintegy 36,5 holdat tett ki, ennek művelése önmagában több száz robotnapot kívánt. Igaz, amikor a Mária Terézia-féle úrbérrendezés itteni végrehajtása előtt, 1770-ben az ún. kilenc kérdőpontokra a helybeliek válaszoltak, elmondták, hogy „ennek előtte 30 esztendőekkel”, kb. az 1740-es évekig „a szőlőbeli kapálások napi bérét a taxánkba az uraság bé vétette”, vagyis ennyivel kevesebb taxabért fizettek. Ám attól kezdve ezt a kedvezményt megvonták tőlük.²¹ De kötelességük volt a majorsági szántó- és rétföldeken is az összes munkálatokat elvégezni. „Ezen határban lévő – írták 1765-ben – majorsági földeket meg szántották s azokat le aratták, réteket le kaszálták, fel takarták s mind azokat bé hordották, mindenféle szekerezéseket véghezvittek, s Losoncra is minden esztendőben 25 hordó Borokat fel szállítottak”. Fontos tudnunk, hogy az első nyomásban „100 kila”, mintegy 50 kis hold, a második nyomásban „112 kila”, mintegy 60 hold szántója lévén a földesúrnőnek, vagyis évente – mivel csak egyik nyomást vetették be – kb. 55 hold megművelése és betakarítása hárult a parasztokra. Az urasági rétek együttes terjedelme 34 szekér szénát termett, vagyis kb. ugyanannyi holdra ment.²² Míg a szőlő főként gyalogmunkát, a szántó- és rétművelés vegyesen, gyalog és ígás robotot követelt a falutól. Számításaink szerint az együttes kötelezettségek teljesítése, a kézi és

az ígás robotnapok száma jóval meghaladta a 1,5 ezret, vagy akár a 2 ezret is elérhette. Ha persze mindezt szétosztanánk a népes falu valamennyi családjára, évente átlagosan mintegy 10–12 robotnap eshetett, ami figyelembe véve az országos viszonyokat, nem mondható túlon túl súlyosnak, elviselhetetlenül magasnak. Ellenkezőleg, a robotteher Noszvajon az alacsonyabb jobbágyszolgáltatások közé tartozott.

Bossányi Krisztina elhalálozása után azonban, gyors egymásutánban, két csapás is sújtotta a helybelieket. Az egyik a vagyon-öröklés után azon nyomban érte a falut. A másik a hat évvel később végrehajtott úrbérrendezésből következett. Nem tudni miért, de a Bossányi-vagyon, ami korábban egyetlen földesuraság alá tartozott az osztozkodás révén hat familia (Fáy, Nikházy, Ottlik, Patay, Szemere, Szentpétery) birtokába került. Ígyhát az egyszem földesúrnő helyébe un. „compossessorok”, közbirtokosok léptek. Azt sem tudjuk, mire hivatkoztak akkor, amikor örökségük átvétele után nyomban majdnem duplájára emelték a lakosokat egyetemlegesen és külön-külön terhelő taxát, pénzzolgáltatást. A 275 rénes forintból addig „egy ekés gazdára 2 rénes forint 33 krajcár, a fél ekésre 1 rénes forint 54 krajcár, a gyalogszeresre, kinek háza vagyon, 1 rénes forint 17,5 krajcár, a házatlan zsellérre pedig 38,5 krajcár” esett. Ám a mostantól 525 rénes forintra föl-emelt összeg értelemszerűen ennek csaknem a duplájára növelte az ekés, félekés, és a zsellér taxa-terheit – miközben változatlanul meghagyták a korábbi bordézsaszt és robot-kötelezettségeket.²³

A második, alighanem ennél jóval nagyobb csapás 6 év múlva, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során sújtotta a falut. Nem lehet feladatunk, hogy főként az állami adóalapok biztosítása és növelése érdekében kiadott uralkodói pátenst valamennyi helybeli következményével itt foglalkozzunk. Az úrbéri rendelet, tudjuk, a jobbágynak jutó külső telki földek nagyságát megyénként külön-külön felállított kategóriák szerint szabta meg.²⁴ Ezen belül a megyéknél az egyes településekre nézve két-három-négy kategóriánagyságot állítottak fel – kötelező érvénnyel. Így pl. Noszvaj a Borsod megyei második osztályba soroltatott, aholis egy-egy egész telek után 30 hold szántót és 10 hold rétföldet kellett juttatni a parasztnak s ennek megfelelő hányadot a törttelkeseknek. És a külső földekből semennyit sem kaphattak a zsellérek. Láthattuk, hogy 1765-ben még mintegy 80 parasztnak a használatában volt átlagosan mintegy 2,5 holdnyi nyomásbeli szántóföld és mintegy 100 családnak közel ugyanannyi irtásföld. És szinte valamennyien, vagyis 185-en rendelkeztek ½–2 holdas rétfölddel. Most azonban a királynői rendelet szerint és a besorolás alapján sokkal magasabb – 30 hold szántó és 10 hold rét – teleknagyságot kényszerítettek Noszvajra is. Ennek következtében a rendelkezésre álló, vagyis a helybeliek által addig művelt szántó-, irtás- és rétföldekből, együttevve kb. 580 holdból csupán 60 parasztot – nem tudni

miért éppen azokat – lehetett törttelkes úrbéres jobbágyokká tenni. E szerint 11 paraszt soroltatott a féltelkes, 46 a negyed telkes és 3 a nyolcad telkesek közé. Nagyon nagy hányaduknak, a 46 negyed telkeseknek egyenként 7 hold szántó és 3 hold rétföldet írtak be abba az urbáriumba, amely 1848-ig maradt érvényben.²⁵ Ugyanez a hivatalos urbárium azt is dokumentálta, hogy a falunak 118 házas és 13 házatlan zsellére lett, vagyis az okirat szerint – szemben az addigi 22-vel! – mindösszesen 131 családnak nem lehetett többé szántó-, irtás- és rétföldje. Nem tudjuk, hogy a falubeliek ettől kezdve maguk között is eszerint használták-e a külső határbeli földeket. S ha igen, beletörődtek-e új helyzetükbe a váratlanul kisemmizett családok – ha egyáltalán tudomásukra hozták, ha tudatosulhatott bennük, ami velük megesett? Vagy netán a gyakorlatban – fittyet hányva az állami okoskodásokra – minden maradt volna a régiiben? Az viszont bizonyos, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás után, országos érvénnyel is, többnyire csak a Mária Terézia-féle urbáriumban, vagyis itt 1771-ben telkesekként bejegyzett parasztok leszármazottai és az oda beírt földek szabadulhattak fel, illetve juthattak hozzá ezekhez az úrbéresesek állami kárpótlással. Csak ők válhattak szabad tulajdonnal rendelkező földművesekké. A többiek, vagyis 130 család utódai viszont, éppen a nyolcvan évvel korábbi úrbérrendezés miatt, eleve elestek ettől a lehetőségtől.²⁶

Hasonlóan súlyos következményekkel járt, és nemcsak a majdani jobbágyfelszabadítás idején, hanem azon nyomban, hogy az úrbéri rendeletben megszabott, előírt ígás- és robotnapok száma, itt Noszvajon is, hirtelen megemelkedett, valósággal magasba szökött. Ismeretes, hogy a rendelet szerint egész telek után országosan évente 52 ígásnapot vagy ennek megfelelő 104 gyalognapot, a házas zselléreknek 18, a házatlanoknak pedig 12 kézi napot kellett úr dolgában szolgálniuk. A törttelkeseknek persze arányosan kevesebbet. Ennyit írt elő az urbárium Noszvajon is 1771-ben. Az általánossá és kötelezővé tett úrbéri előírás következtében az a furcsa helyzet állt elő, hogy amikor kevéske földjeiktől is sok családot megfosztott ez a rendelkezés, a szegényebbé tett falunak viszont a korábbi 1500–2000 robotnap²⁷ helyett most, 1771-től több, mint kétszer annyit, mindösszesen 4087 robotnapot írtak elő.²⁸

Ám az úrbérrendezés rakta vállaikra itt Noszvajon is, hogy „mindenféle terményből, kivéven kendert és lent, in natura” kilencedet kellett adni a közbirtokos földesuraknak. Vagyis a bortized mellé mostantól minden terményükre kivetették az un. élet tizedet (amit addig soha nem kellett fizetniük). Ráadásul bevezették az un. kötelező ajándékokat, úgymint a „tűzrevaló fát”, „fonyást”, „ki főzött vaját”, „kappanyt”, „csirkét” és „tojást”, amiből meghatározott mennyiséget kellett adniuk a komposzessor uraknak.²⁹

Az úrbérrendezés, mint a noszvaji eset is mutatja, a parasztek által addig használt-birtokolt földeket változatlanul a kezükön hagyta ugyan, ám a mesterségesen megkonstruált teleknagyság-norma bevezetésével a földet használó-birtokló jobbágy-családok számát nagyban csökkentette, más szóval a noszvaji parasztek nagy hányadát megfosztotta, ha éppenséggel nem is elegendő, de addig mégis használt kevéske földjeiktől: a falu lakóinak 2/3-át, lehet, hogy csak távlatilag, de földtelen zsellérsorba taszította. Hasonlóan nagy csapást mért rájuk azzal is, hogy földesúri terheiket alaposan megnövelte. Egyrészt az általános tized és a kötelező ajándékok bevezetésével, másrészt a robotszolgáltatások megduplázásával.

Összességében tehát legalább kétszeresen nagyobb terhet rakott rájuk, mint amiket addig hordozniuk, viselniük kellett. Így lettek az állítólagosan jobbágyvédő királynői intézkedéseknek, mondhatni áldozataivá a noszvaji jobbágyok és zsellérek is. Áldozatai, hasonlóan sok más falu jobbágynépéhez, épp a meggondolatlan, mondhatni valóság-idegen, sematikus normákban intézkedő állami-uralkodói akaratnak.

Jegyzetek

1. Az összeírás a pesti Ráday Gyűjteményben, a Ráday-család levéltárában maradt ránk. Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday Gyűjteménye. Ráday-család Levéltára. C/64. Általános gazdasági iratok. 66. doboz. A vagyonfelmérés terjedelme több mint 200 fóliót tesz ki. Az összeírást Csoma Zsigmond táblabíró és Ambrus József Nógrád-megyei esküdtek készítették. A továbbiakban: R.L.i.h. és fólió-szám.
2. A Bossányi-családra és az örökösökre nézve lásd. *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. II. köt. Pest, 1858. 211.; *Pálmány Béla*: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása, 1686–1815. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Szerk.: *Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter*. Debrecen, 1997. 61.
3. R. L.i.h. 139–159. Fol.
4. *Nagy Iván*: i. m., A megfelelő családnevek alatt; *Kovács Béla*: Noszvaj. Száz magyar falu. Bp. 1996. 21–22.
5. A jobbágyok táblázatos összeírása mellett a kimutatást követő szöveges rész szinte mindenre kiterjedően sorolta elő a majorsági szántók és rétek, illetve az egyes szőlőhegyeken lévő urasági telepek nagyságát, a különféle építményeket, és az eltérő nagyságú pincéket. R.L. i.h. 157–159. fol.
6. *Danyi Dezső–Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787.) Bp., 1960. 44.
7. R. L. i.h. 156. fol.
8. *Takács Péter*: Úrbérek vallomása Szabolcsban, 1772. Bp., 1991. 18., 33–34., 95.
9. *Szabó István*: A prédióm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. In: *Jobbágyok-parasztek*. Bp., 1976. 80–86.; *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 9–19.

10. R. L. i. h. 156. fol.
11. Szabó István számos könyvére és tanulmányára hivatkozhatnánk, amelyekben a jobbágyrendszer jellegzetes struktúráját és időbeli változásait az elsők között tárta fel történetírásunkban. (Az idézetet lásd: *Szabó István: A középkori ... i. m. 19.*) Mint ahogy Bolla Ilona, Eperjessy Kálmán, Győrffy György, Major Jenő, Maksay Ferenc, Rácz István, Tagányi Károly, Varga János, Wellmann Imre munkái közül ugyancsak megannyit idézhetnénk itt.
12. Ez a szám tízzel kevesebb, mint a táblázatban név szerint felsorolt jobbágyoké (185), ami elsősorban abból adódik, hogy az egész és a törttelkes parasztok között az „öreg” és az „ifjú”, apa és fia családja esetenként azonos telken-házhelyen lakott.
13. Erre nézve korabeli adattal ugyan nem rendelkezünk, de Fényes Elek egyik kiadványából tudjuk, hogy Noszvaj határa 2526 holdat tett ki. *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. III. köt. 144.
14. Szőlője csak öt parasztnak nem volt. Közöttük egy fél és egy negyed házhelyes, illetve egy házas, és két házatlan zsellér található. Ugyancsak öt jobbágy kényszerült nélkülözni a rétföldet is, hasonló összetételben, mint az előbbiek. R. L. i. h. 138–155. fol.
15. A művelési ágak kiterjedtsége a XIX. század közepére ugyan igen megemelkedett, ám az egyes ágak közötti arányok semmit nem változtak. Fényes Elek idézett munkája szerint ugyanis 925 hold szőlőt, 793 hold szántót, 277 hold rétet jelentettek a faluból a geographiai szótár készítőjének. *Fényes Elek: i. m. 144.*
16. R. L. i. h. 157. fol.
17. Uo. 156. fol.
18. *Fényes Elek: i. m. 144.*
19. R. L. i. h. 154. fol.
20. R. L. i. h. 138–153. fol. A falu leggazdagabb jobbágya egyébként Majnár János volt. Sajátos módon nem az egész házhelyesek, hanem a $\frac{3}{4}$ házhelyes parasztok közé sorolták az összeírók. Majnár neve után 23 kapás, vagyis közel 6 hold szőlőt, a két nyomásban együtt 10 köből, együtt 5 hold szántót, 23 köből, vagyis 11 hold irtást és 2 hold rétet, együttevén mintegy 25 hold művelés alá vont földterületet tüntettek fel. Tehetősnek mondható akkor is, ha az állatállományát nézzük, hiszen 6 ökre, 2 lova, 3 tehene, 6 tinója és 11 sertése volt. Uo. 152. fol.
21. *Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai*. Borsod Ármegye, 1770. Miskolc, 1991.; *Kovács Béla: i. m. 162.*
22. R. L. i. h. 156–157. fol. Szőlőbeli terheik közé tartozott az is, hogy „szüreti alkalmatossággal egy pecsenyének való sertést adtak”.
23. *Tóth Péter: i. m. 122.; Kovács Béla: i. m. 163.*
24. *Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. I. köt. Bp., 1933. 24. skk.
25. Borsod megyei Levéltár (BmL.) A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratai. Possessio Noszvaj. No. 61. 24–31.

26. Az egyes jobbágycsoportokra nézve súlyos következményekkel járó Mária Terézia féle úrbérrendezés szóban forgó kérdésével először Szabó István foglalkozott. *Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bp., 1948. 214. Több tanulmányban nyílt alkalma a szerzőnek is arra, hogy a kérdés messze ható horderejéről írjon. *Fűr Lajos: Jobbágyföld – parasztföld.* Bp., 1993. 22–49., 149–209.; *Fűr Lajos: A berceli zenebona.* Bp., 2000. 33–59.
27. B. m. L. i. h. 8.
28. Uo. 31.
29. Tüzifából közel 28 ölet, fonyásból 104 funtot, vajból 17 iczét, kappanyt 34 db-ot, csirkét ugyanannyit, tojást 204 db-ot. Uo. 31.

BESZE TIBOR

JOBÁGYÉLET AZ EGREGY ÉS AZ ALMÁS VIDÉKÉN 1820-BAN

Ha valamely kóbor garabonciás 1820 tavaszán a Meszes hegység vidékét járta, akkor a hegységtől keletre elterülő falvakban ritkán látott sokaságra lehetett figyelmes. Doboka vármegyében ugyanis a fél évszázada vajúdo úrbérrendezés előmunkálatai zajlottak. Az úrbéres viszonyt Magyarországon már évtizedekkel korábban rendeleti úton szabályozta Mária Terézia pátense. A bécsi udvar Erdélyben is az úrbér általános rendezésére törekedett. Ennek alapelve mindkét helyen az volt, hogy a jobbágytelek nagyságához arányosítsák a szolgáltatások mértékét, figyelembe véve az adózók haszonvételeit és terheit is. A magyarországi pátens után két évvel, 1769-ben Erdélyben „Bizonyos Punktumok” néven, átmeneti érvényű rendeletben rögzítették az úrbéri szolgáltatásokat. Ez azonban az 1714. évi artikulások szellemében fogant, amely igen magas robotterheket rakott a jobbágyság vállára.¹ Márpedig az úrbérrendezés célja éppen az volt, hogy a földesúri követelések korlátok közé szorításával a jobbágyok adózóképességét elsősorban az államhatárolom számára biztosítsa.

Az 1767-es pátens végrehajtása nyomán összegyűlt tapasztalatok az erdélyi munkálatokhoz is jó alapot szolgáltatottak. A magyar nemesek, a szász patríciusok és a székely előkelők közös érdeke ugyanakkor a rendezés megakadályozása, a fennálló viszonyok konzerválása volt. A kiváltságos rétegeknek a központi kormányzat sorozatos megtévesztésével és halogatással, évtizedekkel sikerült elodáznuk az úrbéri adatfelvételt.² Nagy segítségükre volt ebben Bruckenthal Sámuel, akit a bécsi udvarban az erdélyi ügyek legjobb szakértőjének tartottak. A Mária Terézia feltétlen bizalmát élvező alkancellár – az úrbérrendezés előkészítésére kiküldött bizottság tagjaként – minden eszközzel akadályozta a királynői akarat végrehajtását. A helyi politikai élet szövevényeiben járatlan munkatársai a nemesség és a hivatali appa-

¹ *Berlász Jenő*: Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780). I. közlemény. In: Századok, 1941. LXXV. évf. 7–8. szám 269. A továbbiakban: *Berlász*, 1941.

² *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez. /Az 1790/1-i országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működése és munkálatának sorsa/ In: Történelmi Szemle, 1966. IX. évf. 3–4. szám 270–297.

rátus támogatását élvező Bruckenthal ellenében képtelenek voltak megbízatásukat teljesíteni, így az úrbér ügyében évtizedekig nem történt érdemi előrelépés.

A központi kormányzat eredeti célkitűzése azonban I. Ferenc 1817. évi erdélyi látogatása után megvalósulni látszott, hiszen az uralkodó a tapasztalatok alapján ismét napirendre vétette az ügyet. Ezúttal azonban Magyarországról küldött királyi biztosokat Cziráky Antal kamarai alelnök vezetésével, hogy az előzetes adatfelvételt elkészítsék. Az összeírás, mely Conscriptio Czirakyana néven vált ismertté a korabeli jobbágyság életének felbecsülhetetlen értékű forrása.³ Kiemelkedő értékét elsősorban önvallomás jellege adja, valamint az, hogy egy időben, egységes szempontok alapján nagy területre kiterjedően mérték fel az adózók helyzetét.

A következőkben a Meszes hegységtől keletre, az Egregy és az Almás vidékén elterülő 33 Doboka megyei település összeírását vizsgálom, és a belőlük levonható legfontosabb tanulságokat próbálom röviden összefoglalni.⁴ A környék azért érdemel különös figyelmet, mert a legelőkelőbb erdélyi családok, a Wesselényiek, Bánffiak, Telekiek, Hallerok itteni birtokain nagyrészt román jobbágyok éltek, ami a kisebb-nagyobb zendülésekben megnyilvánuló (1775, 1804) társadalmi feszültségeknek nemzetiségi színezetet is adott.

Az investigatio, a bevallás ünnepélyes, népgyűlésszerű keretek között zajlott. Az összeíró biztosok 10 falubeli esküdt, a bíró valamint a helyi birtokosok, vagy képviselőik jelenlétében végezték a munkát. Az conscriptio szerkezete egységes volt. Az elején a jelenlévő földesurakat vagy tisztjeiket vették számba, majd az ún. „vallató pontok” következtek. A kérdésekre adott választ magyar és román nyelven egyaránt lejegyezték. Ezt követte egy táblázatba foglalt birtok és jobbágyösszeírás, illetve az egész település együttes szolgálatainak összesítése. A záró részben a birtokosok esetleges észrevételei, kifogásai kerültek, valamint a beneficiumok és maleficiumok, amiket a vallató pontok közül emeltek ki és másoltak le még egyszer.

A megesketett jobbágyoknak az alábbi kérdésekre kellett választ adni:

³ Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak Gubernium Transylvanicum Levéltára. Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Conscriptio Czirákyana (F 52) 1819–1820. 56. kötet II. könyv, és 57. kötet III. könyv, Doboka megye. A továbbiakban: MOL EOKL CC. 56/ II és 57/III. Ezúton mondok köszönetet *Takács Péter* professzor úrnak, aki a forrásra a figyelmemet felhívta.

⁴ Alsókekesnyárló, Borsova, Bubgya, Csömörlő, Dál, Farkasmező, Felegregy, Galponya, Magyaregregy, Nyilván, Pósa, Pusztaszentmihály, Romlott, Somoróujfalu, Szentgyörgy, Szentmária, Szentpéterfalva, Ugruc, Vármező, Vaskapu, Ördökgút, Bányika, Csákgorbó, Csemek, Füzeszentpéter, Galgó, Hidalmás, Kalocsa, Kendermező, Kecskéhát, Kendermál, Kettősmező, Komlósújfalu.

1., Vallyon és minémü Urbárium vagyon ma folyamatban, és az miolta hozatott bé?

2., Ahol pedig most semmi Urbarium nintsen az adozások és a szolgálátok a parasztoktól az azok eránt költ edgyezések szerént vétetennek é fell, vagy pedig az ez eránt költ edgyezések mitölfogva kezdöttek és vétettekbe? Vallon a mostani Contractusok vagy Urbarium előtt másak nem voltak és és ha voltak azok millyenek voltak, és amostani kötelezésbéli szokás mikor kezdödött el?

3., Ahol semmi urbárium vagy edgyezés nintsen a bevett szokás szerént valo adozások miben állanak, és azok mikor és mi módon hozattak bé?

4., Egygyenként ezen Helységnek minémü terhei és hasznai vagynak?

5., Egy egész telken lako Colonusnak hány és millyen szántó, és kaszálló réttyei vagynak és mindenik hold föld hány bétsi mérön, és vallyon a kaszálló réten leheté sarjutis tsinálni?

6., Eddig elé külön külön minden szolgáló ember hány napi szolgálatot tett, és azokat hány jármos marhával tette, továbbá a menetelek és a jövedelek szolgálattyaokban belé tudattaké vagy nem?

7., Vallyon az urbarialis dézma vagy ahol eddig szokásban volt a kilentzed miolta és nevezetesen mikből adatott, és vallyon ezen tized vagy kilentzed adása más uradalmakban szokásban vagyoné? Effelett a parasztok ezenkívül más dáciák szine alatt a földös uraknak esztendönként mit adtanak és nevezetesen amit a földös úr ezen szin alatt kész pénzül vagy naturaban töllök fell vett mikből állott?

8., Ezen Helységben hány pusztá telkekk vagynak, azok miolta, miokból és kikk által használtattnak?

9., Vallyon a szolgáló emberek az erdölést úgy használhattya é hogy abból kereskedhessenek is, és továbbá az uraságnak a Helység határán kívül lévő erdejét használhattya é és végre a telkeknek szabad ell adása és vevése szokásban van é?⁵

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy a felmérés célja a jobbágylelek, az ahhoz kapcsolódó járadékok, a gazdálkodást segítő és hátráltató tényezők, valamint a különféle pénzszerzési lehetőségek számba vétele volt. Mindebből az következik, hogy a forrás elemzésekor csak a jobbágygazdasággal kapcsolatos kérdések egy részére kaphatunk választ, vizsgálódásunk a földesúri üzemre nem terjedhet ki. Arról legfeljebb –közvetett módon– annyit tudhatunk meg, hogy milyen mértékben használt ingyenmunkát, valamint, hogy a birtokosok igényt tartottak-e a kilencedre.

⁵ Alsókékesnyárló MOL EOKL CC. 56/II. 1–9.

A következőkben az összeírás tanulságait 4 fő kérdés köré csoportosítottam. Ezek a népesség és társadalom, a határhasználat, a földesúri szolgáltatások, valamint a különféle pénzszerzési lehetőségek problémáját érintik.

A vidék népessége csaknem kivétel nélkül román anyanyelvű volt, ami nemcsak az investigatiókból derül ki, hanem a táblázatok névanyagának elemzéséből is. A saját bevallásuk szerint „oláh ülésű” falvak élén román bíró állt és a megeskettett hites emberek is románok voltak.

A conscriptioban csak az adózó családfőket tüntették fel, a teljes népeségről az adatfelvétel nem nyújt felvilágosítást. Fontos tanulságokkal szolgálhat ugyanakkor az adózók és a birtokosok falvankénti számba vétele. Erről az alábbi táblázatból tájékozódhatunk.

Település	Birtokosok száma	Adózók száma	Település	Birtokosok száma	Adózók száma
Alsókékesnyárló	12	31	Szentmária	2	63
Borsova	14	34	Szentpéterfalva	21	42
Bubgya	4	43	Ugruc	34	96
Csömörlő	24	48	Vármező	7	165
Dál	12	85	Vaskapu	7	–
Farkasmező	10	35	Ördögkút	22	78
Felegregy	24	85	Bányika	8	23
Galponya	5	60	Csákgigorbó	2	53
Kendermál	3	6	Csernek	–	19
Magyaregregy	1	71	Füzesszentpéter	16	96
Nyílvány	23	84	Galgó	3	78
Pósa	22	87	Hidalmás	17	55
Pusztaszentmihály	1	113	Kalocsa	21	74
Romlott	8	52	Kendermező	2	65
Somoróújfalú	16	34	Kettősmező	2	106
Szentgyörgy	10	63	Komlósújfalú	1	31
Kecskehát	11	41			

Cserneken a birtokosokról, Vaskapun pedig az adózókról nem maradt fenn adat. Az adózók számából látszik, hogy a legtöbb település kis lélekszámú, kifejezetten apró falu lehetett. A feltűnően kevés lakosú Kendermál, – mint ahogy Vaskapu is – a földesurak szerint jogilag prédiumnak számított. A táblázatból kiderül, hogy a birtok a falvak nagy részében meglehetősen elaprózott volt, egy földesúr hatalma alatt átlagosan legfeljebb 5–6 jobbágy élt. A földesurak között a fentebb már emlegetett nagybirtokos családok mellett közép és kisbirtokosok is nagy számban találhatók. A falvak többségében ugyanakkor a földesurak csak néhány jobbágy urának mondhat-

ták magukat. Csömörlőn például 48 jobbágy 24 birtokosnak,⁶ Ugrucon 96 adózó 34 birtokosnak szolgált.⁷ A nagyobb települések közül kivételszámba ment Pusztaszentmihály,⁸ ahol az egész népesség özvegy Vas Sámuelné, valamint Magyaregregy, ahol Kendeffi Ádám urasága alá tartozott.⁹

A jobbágyság belső tagozódásáról a forrásból annyi derül ki, hogy az adózók 87%-a telkes colonus, 10,5%-a inquilinus volt. Háztalan zsellérként az úrbéres népesség elenyésző hányadát, mindössze 2,5%-át írták össze. Első látásra is szembetűnő, hogy ezek az arányok nagyban különböznek az ország más részein tapasztaltaktól. Arról azonban nem szabad elfelejtkezni, hogy Erdélyben a jobbágy és a zsellér ismérvei eltértek a Magyarországon megszokottól, így az azokkal való összevetésük szerfelett problematikus. Ezt a nehézséget az úrbérrendezési kísérletek kapcsán a kortársak is érzékelték és az előkészítő munka során gyakran hangsúlyozták.¹⁰ Jellegzetes példával szolgál ebből a szempontból Galgó, ahol a lakosokat a szolgáltatások mennyisége alapján jobbágy, zsellér és – meglepő módon – inquilinus csoportokba sorolták.¹¹ Az inquilinusok járadékkötelezettségéből kitűnik, hogy nem terminológiai tévedésről, a subinquilinus kifejezés hibás használatáról volt szó. A jobbágytelek nagyságát feltüntető táblázatos részbe ugyanakkor már csak colonusokat és inquilinusokat jegyeztek be. Ez utóbbi kategóriába – a környék más falvaihoz hasonlóan – azokat sorolták, akiknek csak belső fundusuk volt. Mindez arra hívja fel a figyelmünket, hogy az erdélyi jobbágytársadalom különféle rétegeinek vizsgálatakor, valamint az ország más tájain élő úrbéres népességgel való összevetésekor igen körültekintően kell eljárni.

Az úrbéri adatfelvételt megelőző években a települések egy részében az adózók lélekszámának jelentős csökkenése, ezzel összefüggésben a pusztá telkek meglepően magas, 13%-os aránya figyelhető meg. Sok helyen, így például Romlotton még ennél is sokkal rosszabb volt a helyzet, hiszen az 52 jobbágy és zsellértelekből 19-et desertaként írtak össze.¹² A megkérdezettek minden faluban egybehangzóan azt állították, hogy ezek a birtokok „ez előtt négy Esztendőkkkel az éhség mián maradtak pusztában, mely az országban és az egész Hazában nagy mértékben uralkodott”¹³ A gorbóiak úgy emlékeztek,

⁶ Csömörlő MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 79–96.

⁷ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 684–688.

⁸ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 395–409.

⁹ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 287–316

¹⁰ *Berlász*, 1941. 277.

¹¹ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 153–154.

¹² Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 423–466.

¹³ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 296.

hogy akkoriban „némellek el holtanak, mások pedig a Világra el bujdostanak s e miatt maradtanak pusztán ezen telkek”¹⁴ A dái adózók azt panaszolták, hogy „azokban a fatalis esztendőkből, a határunk terméketlensége, a nagy szükség és éhség mia”¹⁵ a jobbágytelek közel fele pusztult el. Az ínséges idők viszontagságain kívül a fundusok elhagyásának hétköznapi oka volt, amikor „belöllök az Emberek á szolgálat könnyebbsege tekintetiért más Birtokos helyére”¹⁶ költöztek át. A desertákat a legtöbb településen a földesúr helyben maradt jobbágysai használták külön megegyezés szerint.¹⁷ Néhány faluban a pusztá telkek egy részére a birtokosok tartottak igényt, más részét az adózók fogták fel.¹⁸ Galponyán a földesurak egyetlen desertát sem adták jobbágykézre.¹⁹ Ugrucon ugyanakkor az elpusztult birtokok művelésére nem akadt jelentkező.²⁰

A környék sok településén az agrárgazdálkodást nemcsak az adózó háztartások pusztulása, a munkáskéz hiánya akadályozta, hanem az is, hogy a határ egy részét nem tudták bevonni a művelésbe. A dáliak arról panaszkodtak, hogy határuk fele a süllyedések miatt hasznavehetetlen.²¹ A sok árok és süllyedés akadályozta a földművelést Cserneken is.²² A galgói határ negyede hegyeken volt, amit lehetetlen volt trágyázni.²³ Hegyes, elárkolt részéről szólt a komlósújfaluiek és a kalocsaiak vallomása is.²⁴ Más helyeken a köves talajt nem tudták feltörni az ekével. Ugrucon a nyomás harmada olyan meredek volt, hogy azt szántani nem lehetett ezért kapával vetettek. Nagyobb esőzés azonban a sok vesződséggel ültetett magot kimosta a földből.²⁵ Ezek a szántóföldi művelést megnehezítő földrajzi adottságok természetesen a határhasználat módjában, az agrárgazdálkodás belső arányaiban is megmutatkoztak.

¹⁴ Csákigorbó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 194.

¹⁵ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 115.

¹⁶ Kecsehát MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 336.

¹⁷ Alsókékesnyárló MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 8.

¹⁸ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 296. Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 428. Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 270.

¹⁹ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 264.

²⁰ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 670.

²¹ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 112.

²² Csernek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 79.

²³ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 152.

²⁴ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 410. Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 266.

²⁵ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 668.

Az úrbéri huzavona kapcsán az erdélyi kormányzervek részéről gyakran emlegetett érv volt, hogy az úrbéri állomány összeírását elsősorban az általánosan szokásban lévő rendszeres újraosztás akadályozza.²⁶ A Meszes vidéki falvakat azonban a szilárd telekrendszer jellemezte, ahogy a gazdák mondták: „Házaink után való földjeink állandók soha nem szoktak változni.”²⁷ Az újraosztás korábban kétségtől több településen szokásban volt. A pósai lakosok például azt vallották, hogy a telkek utáni földek a „határ osztály” óta állandók, nem változnak.²⁸ Kendermezőn még az összeírás idején is gyakorolták a régi szokást, igaz csak egy táblát osztották nyilakba évenként a telkek száma szerint.²⁹

A jobbágytelkek nagyságáról a conscriptio táblázatos része tájékoztat bennünket. A forrás értékelését több dolog is megnehezíti. Az adatfelvétel nem mérnöki felmérésen, hanem bemonddáson alapult, ami eleve tág teret nyitott a tévedésre. Ezen kívül a vidéken teljesen ismeretlenek voltak a Magyarországon honos olyan földmértékek, mint a bécsi mérő és a hold. Márpedig a teleknagyságot ezekben a mértékegységekben jegyezték fel, így az átváltás tovább növelte a hibás bevallások számát. A rendezést ellenző földesurak vagy a terheik növekedésétől tartó jobbágyok részéről nem hagyható figyelmen kívül a szándékos megtévesztésre való hajlandóság sem. Az minden esetben a hibalehetőségek számba vétele után is megállapítható, hogy a jobbágytelkek az Egregy és az Almás vidékén a Magyarországon megszokottnál jóval kisebbek voltak, hiszen a települések többségében legfeljebb 4–10 hold szántót és 2–6 hold kaszálót foglalt magába.

A központi kormányzervek már a 18. század második felében a háromnyomásos gazdálkodás elterjesztését szorgalmazták Erdélyben az eke alá vont területek növelése érdekében. A Meszestől keletre elterülő falvakban ugyanakkor még 1820-ban is kétnyomásos gazdálkodást folytattak, ami önmagában is az állattenyésztés fontosságát sejteti, hiszen az egyik nyomást mindenhol ugarlegelőnek hagyták. Egyes településeken a művelt nyomás 3/4-e szántó, 1/4-e kaszáló volt.³⁰ Más helyeken a calcatura 2/3-án szántottak, 1/3-án kaszáltak.³¹ Szántani 4–6 ökörnél kevesebbrel sehol nem lehetett. Hidalmáson átlagos esztendőben 4, szárazság idején azonban 6 ökröt fogtak

²⁶ *Berlász*, 1941. 349.

²⁷ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 37.

²⁸ Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 355.

²⁹ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 300.

³⁰ Nyilvány MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 318. Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 703.

³¹ Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 499. Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 545.

az eke elé.³² Galgón a nagy éhínség előtt mindig 6 ökörral szántottak, de akkor sok állat elpusztult, ami nagyban megnehezítette a földművelést.³³ Mivel a legtöbb gazdának nem volt elegendő állata, összefogtak, és közösen un. „cimborában” törték fel a földet.³⁴ A gondos művelésnek a megfelelő mennyiségű igaerő hiánya csak az egyik akadálya volt. Az általánosan elterjedt heti két-három nap kötelező robot mellett a jobbágyok többségének kevés ideje jutott saját földjére. Nem meglepő ezért, hogy vetés előtt mindenütt csak kétszer szántottak, ami a terméseredményeket is befolyásolta. A jobbágyok úgy látták, hogy „ha érkeznenk a földeket háromszor szántani, s trágyázni nagyobb termést is kapnánk, de mi kétszer is csak az osz vetes alá szantjuk meg a Földet”³⁵ Különösen rossz helyzetben voltak az ugruciak, akik – ahogy fentebb már említettük – a meredek hegyoldalakon lévő dűlőkbe csak kapával tudták eltenni a vetőmagot.³⁶ Bár a föld termőerejének megújítását leginkább a pihentetés, ugarolás szolgálta, ahol erre lehetőség volt ott trágyáztak is. A meredek hegyoldal miatt a legtöbb helyen nemcsak a szántás, hanem a trágyázás is sok veszéllyel járt. Egyes dűlőkben, főleg a lejtős helyeken ugyanakkor nem maradt meg a trágya, mivel a legkisebb eső is azonnal kimosta a földből.³⁷ A falvak többségében úgy vélték, hogy a szántók egy része trágya nélkül is megfelelően terem, másik része azonban nem nélkülözi a tápanyag utánpótlást. Csermeken azt tapasztalták, hogy a jó föld a trágyát több évig megtartja.³⁸

A legtöbb faluban a felszántott és hellyel-közzel megtrágyázott jobb minőségű földekbe elsősorban őszi búza került, az „alantasabb helyekre” pedig mindenütt zabot vetettek. Kivétel számba ment Kendermező, ahol a jó földekbe málét tettek.³⁹ Kicsiny allodiális szántójukon a kendermáliak is kizárólag málét termeltek.⁴⁰ Az őszi búza mellett sok helyen tavaszi búzát valamint kétszerest, rozst és árpát találunk a mezei növények között. Kukoricát egyedül Csermeken,⁴¹ komlót Pusztaszentmihályon és Romlotton,⁴² földi mogyorót és burgonyát pedig csak Vármezőn⁴³ termeltek.

³² Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 232.

³³ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 154.

³⁴ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 411.

³⁵ Füzesszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 112.

³⁶ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 666.

³⁷ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 299. Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 410.

³⁸ Csermek MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 76.

³⁹ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 297.

⁴⁰ Kendermál MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 771.

⁴¹ Csermek MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 82.

A jobbágyok sokéves tapasztalata azt mutatta, hogy „ha jó idők járnak, jó termést és hasznot vészünk szántó földeinktől”⁴⁴ Az investigatiók a terméseredményekről is beszámolnak, bár ezeket az adatokat egyelőre nem áll módunkban ellenőrizni. Az minden esetre jól látszik, hogy a különböző bevallások között nincsenek lényeges eltérések. Közepes esztendőben őszi búzából jó földön 1véka vetés után 4–6 véka, közepes földön 3–4 véka termést reméltek a jobbágyok.⁴⁵ Különösen magas hozammal csak Felegregyen számoltak, ahol 1véka elvetett magból 8–9 véka őszi búza termett.⁴⁶ A gyenge földekbe kerülő zab 5–6 vékát „eresztett.”⁴⁷

Az összeírásokból arra is fény derül, hogy a megtermelt gabonát a legtöbb faluban helyben, vagy a közvetlen szomszédságban őröltették. A 33 település közül 19-ben volt malom, egyben-egyben általában több is.

Alábbi táblázatunk a malmok településenkénti megoszlását mutatja.

Település	Malmok száma	Település	Malmok száma	Település	Malmok száma
Alsókékesnyárló	2	Füzesszentpéter	3	Komlósújfalu	1
Bubgya	1	Galgó	2	Magyaregregy	3
Csákigorbó	2	Hidalmás	3	Pósa	2
Csernek	1	Kalocsa	2	Romlott	1
Farkasmező	1	Kendermező	1	Szentgyörgy	2
Felegregy	2	Kettősmező	3	Vármező	7
Ördögkút	8				

A fentiek alapján megállapítható, hogy a környék gabonáját legalább 46 malomban őrölték. Galgón és Pósán a jótétemények közt általában csak malmokról esik szó, számuk pontos megjelölése nélkül.⁴⁸ Néhány közülük csak hóolvadáskor vagy nagy esők után forgott,⁴⁹ a többiben ugyanakkor egész évben dolgoztak a molnárok. Megfelelő vízjáráskor a falu gabonájának megőrlésére egyetlen malom is elegendő lehetett,⁵⁰ szárazság idején

⁴² Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 383. Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 425.

⁴³ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 606.

⁴⁴ Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 261.

⁴⁵ Szentpéterfalva MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 575.

⁴⁶ Felegregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 177.

⁴⁷ Füzesszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 111.

⁴⁸ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 152. Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 353.

⁴⁹ Csernek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 79. Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 409.

⁵⁰ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 34.

azonban még a gorbóiak is arra kényszerültek, hogy „kevesset a Szamosson ... Sibon”⁵¹ öröltessenek.

Az ország számos településén megtalálható közös szántó a vidék falvaiban ritkaság számba ment. A conscriptorok mindössze három faluban találtak ilyet.⁵² Füzeszentpéteren a közös szántót emberemlékezet óta a mindenkori bírónak adták,⁵³ Csömörön pedig a communitas földjét éppen az összeírás idején próbálta magának a földesúr megszerezni.⁵⁴ Vármezőn még emlékeztek rá, hogy az egykori közös földet a földesurak 60 évvel azelőtt elfoglalták, és egymás között felosztották.⁵⁵

A szántók mellett a telki állományhoz kaszáló is tartozott, amelynek nagysága 2–6 hold között változott. Együttes kiterjedésüket egyetlen esetben becsülték meg, amikor is úgy vélték, hogy a művelhető határ 1/11-ed részét teszik ki.⁵⁶

A legtöbb faluban a szántók között szétszórtan, vagy a nyomásoktól elkülönítve, arra alkalmas határrészekben helyezkedtek el.⁵⁷ Bár a kaszáló szilárdan a telki állományhoz tartozott, két településen „nyilas osztályra” is találunk példát, amikor egy-egy rétet esztendőnként felosztottak a lakosok között.⁵⁸ A jobbágygazdaságban fontos szerepet játszó kaszálókat általában jó minőségűnek tartották. A falvak közel harmadában ugyanakkor sarjú egyáltalán nem termett.⁵⁹ A réteket a környék falvaiban leginkább a víz fenyegette, hiszen a hegyekből lezúduló áradás gyakran eliszapolta őket. Ezért vallották azt sok helyen, hogy sarjúkaszálásra csak akkor adódik lehetősé-

⁵¹ Csákgorbo MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 189.

⁵² Farkasmező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 141. Füzeszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 113.

Csömörő MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 73.

⁵³ Füzeszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 113.

⁵⁴ Csömörő MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 73.

⁵⁵ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 609.

⁵⁶ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 50.

⁵⁷ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 229. Füzeszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 112. Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 151. Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 298.

⁵⁸ Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 262. Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 409–410.

⁵⁹ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 109. Kendermál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 772. Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 298. Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 410. Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 352. Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 423–466. Somoróújfalu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 470. Szentpéterfalva MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 576.

gük, ha a víz tönkre nem teszi a füvet.⁶⁰ Egyedül a nyilváni gazdák gyűjthettek a rétjeiken minden évben sarjút.⁶¹ A jobbágykézen lévő parcellák mellett két faluban közös kaszálók is voltak. Bubgya 4 szekérnyi, valamint Hidalmás 24 vékás kaszálóját egyaránt a „falu szükségére” fordították.⁶²

A kétnyomásos gazdálkodásban a művelhető területek felét ugarlegelőnek hagyták, amit pihentetéssel és természetes trágyázással készítettek elő az újabb feltörsésre. A környékbeli falvak lakosai ennek megfelelően elsősorban a nyomásban, valamint a határbéli erdőkben legeltettek.⁶³ A legtöbb helyen a gazdák – saját bevallásuk szerint – megfelelő nagyságú és jó minőségűnek tartott területen járatták állataikat.⁶⁴ Még a nagyobb utak mellett fekvő falvakban is úgy vélték, hogy elég legelőjük van „holott az utazok is étetik”.⁶⁵ Sok településen mindenféle marha együtt legelt,⁶⁶ máshol a legjobb részekre csak az igás állatokat engedték. A mezőt a jobbágyok és a földesurak gyakran közösen használták. Csákigorbón például Haller Jánosné is oda hajtatta állatait, ahol „jo féle füvek teremnek: és a falusiak marháok á Groffné marháival egy helyen legelődnek”.⁶⁷ A környéken elsősorban ökröt, tehenet, lovat, juhót, kecskét, borjút és sertést tenyésztettek. Ahol arra lehetőség volt, ott a legbecsebbnek tartott ökrök számára külön határrészt jelöltek ki. Nem kis büszkeséggel nyilatkoztak erről a nyilváni jobbágyok: „ökör tilalmasunk ahol jármas marháink legelnek jó vagyon”.⁶⁸ Néhány helyen állandó ökörtilalmas volt,⁶⁹ máshol a mindenkori nyomásból szakítottak ki egy darabot erre a célra.⁷⁰ A füzesszentpéteriek azt vallották, hogy az egész határ harmada tilalmas, ami nagy állatállományra enged következtetni. Máshol ugyanakkor híján voltak az igásjószágoknak, mivel „á nem régen volt éhség idején majd mindnyájan kénytelenítettünk ökreinket eladni és most teheneket tartunk”.⁷¹ A füzesszentpéteri mellett nagy kiterjedésű ökörtilalmas volt

⁶⁰ Alsókékesnyárló MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 3. Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 290. Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 500. Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 547.

⁶¹ Nyilván MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 319.

⁶² Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 35. Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 230.

⁶³ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 260.

⁶⁴ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 51.

⁶⁵ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 229.

⁶⁶ Vaskapu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 760.

⁶⁷ Csákigorbó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 186.

⁶⁸ Nyilván MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 319.

⁶⁹ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 51. Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 260. Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 291.

⁷⁰ Somoróújfalu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 470.

⁷¹ Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 268.

Vármezőn⁷² is, bár a szomszédos Bubgya lakói elpanaszolták, hogy annak egy részét tőlük foglalták el, de a földesuraik semmit nem tettek ellene.⁷³ Alsókékesnyárlón a nyomás negyedét,⁷⁴ Romlotton a harmadát tartották tilalomban.⁷⁵ Arra is akadt példa, hogy az ígás állatok számára legjobb területekre a helység birtokosa tette rá a kezét. Így történt ez Felegregyen is, ahol a település egykori tilalmasát a földesurak elfoglalták, a falusiak marhái pedig a soványabb legelőkre kényszerültek.⁷⁶

A környékbeliek – az ország más tájaihoz hasonlóan – a határ jótéteményei között tartották számon az erdőket, melyek az összeírás idejére sok helyen megfogyatkoztak. A határbeli erdők egy részének állapotáról hűen tanúskodik az ugruciak bevallása, mely szerint „Erdeinket mi magunk elpusztítottuk”⁷⁷ Őszintén beszéltek a pusztulásban játszott szerepükről a bubgyai gazdák is: „Mind tüzi mind épületre való fában szükölködünk, annak pedig mi vagyunk okai, mivel szép erdeinket mellyek nagyobbára tölgyesek voltak le vagdaltuk el égettük ámbátor a Szolga Biro Urtól azért sokszor veréstit szenvedtünk.”⁷⁸ A faállomány megóvása érdekében Vármezőn a földesurak 1808-óta az erdőket szigorú tilalomban tartották⁷⁹ csakúgy, mint Borsován.⁸⁰ Ugyanerre törekedtek az összeírás idején a Simándi és Rédei urak Bubgyán.⁸¹ A pusztulást esetenként új telepítésekkel próbálták megállítani. A Vaskapun élők helyben azért nem kaphattak épületfát, mert az uraság erdeje még nagyon fiatal volt.⁸² A települések többségében ugyanakkor a birtokosok engedélyével a lakosok tűzre való és épületfát is vihettek az erdőről, kereskedni azonban nem lehetett vele.⁸³ Ahol helyben fajzási lehetőség nem volt, ott a lakosok földesuraik szomszédos határokból lévő erdeiből kaptak fát.⁸⁴ Arra is akadt példa, hogy közeli erdő hiányában a földesúr messze lévő uradalmából biztosított fát a jobbágyoknak. A hidalmásiaknak

⁷² Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 606.

⁷³ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 35.

⁷⁴ Alsókékesnyárló MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 3.

⁷⁵ Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 426.

⁷⁶ Felegregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 179.

⁷⁷ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 670.

⁷⁸ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 36.

⁷⁹ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 612.

⁸⁰ Borsova MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 797.

⁸¹ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 36.

⁸² Vaskapu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 761.

⁸³ Felegregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 183.

⁸⁴ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 115. Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 668. Alsókékesnyárló MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 5.

azonban jobban megérte a szomszédságban pénzért beszerezni a tüzelőt, mint a hosszú szekerezéssel vesződni.⁸⁵ Pósa ugyanakkor még a saját határurukról is csak fizetség fejében kaptak fát a lakosok.⁸⁶ A cserniekiek épületfát, vesszőt és szőlőkarót ingyen vihettek az erdőről. A tűzrevalóért itt is fizetni kellett, de azt munkával is megválthatták.⁸⁷ Az összeírás előtti évtizedekben a meszesi falvak lakói még kereskedhettek is a fával,⁸⁸ 1820-ban azonban már csak az ördögkútiaknak volt erre kivételes lehetőségük.⁸⁹ Legrosszabb helyzetben azok a jobbágyok voltak, akiknek mindenért fizetni kellett, mivel uruknak nem volt érdeke. A korabeli árviszonyokba enged betekintést a bányikai jobbágyok bevallása, akik azt tapasztalták, hogy „egy jó szekér fának az ára belé jön 30 krajcárba.”⁹⁰

A határbeli erdők egy részén elegendő makk is termett, amin a falusiak sertései kitelelhettek.⁹¹ A magyaregregyiek ugyanakkor csak a földesúri disznók után hajthatták az erdőre kondájukat.⁹² A makkoltatásért mindenütt fizetni kellett, igaz a helyieknek kevesebbet, mint az idegeneknek.⁹³ A birtokos azzal is kedvezett nekik, hogy elsőbbséget élveztek.⁹⁴ Ritka kivételnek számított Ördögkút, ahol bőséges makktermés esetén a jobbágyok ingyen hizlaltathattak.⁹⁵ Ahol tölgyesek vagy bükkösök nem voltak, ott a szomszédos határokon béreltek helyet az állatoknak. Mivel a gorbói urasági erdőkben cser, tölgy és bükkmakk is bőven termett a galgóiak és kettősmezeiek makkbér ellenében ott teleltek.⁹⁶ Más falvak lakói Drág, Vajdaháza és Szentgyörgy határára szerezték be a kondát.⁹⁷ A felhizlalt disznókat aztán a vásáros helyeken, – a nyilvániak például Kolozsváron – jó áron eladták.⁹⁸ Arra is találtunk példát, hogy a földesúri erdők mellett, a közösségnek is volt

⁸⁵ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 227.

⁸⁶ Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 354.

⁸⁷ Csernek MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 83.

⁸⁸ Csömörlő MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 77. Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 506.

⁸⁹ Ördögkút MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 709.

⁹⁰ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 52.

⁹¹ Csákigorbó MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 187. Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 152.

⁹² Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 292–293.

⁹³ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 545.

⁹⁴ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 382.

⁹⁵ Ördögkút MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 706.

⁹⁶ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 152. Kettősmező MOL EOKL F 52 CC. 57/III. 366.

⁹⁷ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 261. Nyilván MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 319.

Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 668.

⁹⁸ Nyilván MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 319.

ilyen birtoka. Erre akkor tett szert, amikor az uraságok a határt felosztották, és a communitas is erdőhöz jutott.⁹⁹

A legeltetés mellett a gazdának az állatok itatásáról is gondoskodni kellett. A legtöbb helyen ez nem okozott gondot, hiszen az Egregy és az Almás, valamint a hegyi patakok vize kiválóan alkalmas volt erre. Csermeken például a marhákat a saját határban eredő pataokban itatták.¹⁰⁰ Ahol nem volt folyóvíz, ott kutakat ástak.¹⁰¹ Kútásásra kényszerültek akkor is, ha hosszan tartó nagy melegben a patakok egy része kiszáradt. Mindez azonban csak a Meszestől és a folyóktól távolabb eső falvakban jelentett problémát.

Szőlőtermesztésre a környék kevésbé volt alkalmas, amit az is bizonyít, hogy a települések mindössze negyedében volt egykor promontórium. Az összeírás idején azonban már csak három faluban találtak olyan jobbágyokat, akik szőlőműveléssel is foglalkoztak. Az 1816-os esztendő ebből a szempontból is tragikus következményekkel járt. Farkasmezőn azt vallották, hogy a falunak „szőlő hegye nincs, mert az elmúlt fatalis vizes és szűk esztendővel egészen el pusztultak”.¹⁰² A sok eső miatt pusztult ki a szőlő a galponyai, a somoróújfalui és az ugruci határból is.¹⁰³ A kendermezeiek ezzel szemben úgy nyilatkoztak, hogy „az eddig elé mivelt szőlőinket fel hagytuk, mivel semmit sem termettek”.¹⁰⁴ Ahol a szőlők megmaradtak ott sem lehet kiterjedt szőlőművelésről beszélni, hiszen az egyik faluban csupán néhány embernek volt egy kevés kapa alá valója,¹⁰⁵ a másikban pedig csak három szőlősgazdát írtak össze.¹⁰⁶ Kettősmező volt az egyetlen olyan hely, ahol sok jobbágynek volt némi szőlője. A belőle készült bort a helyiek közepes minőségűnek tartották.¹⁰⁷ Az uradalmi szőlőkkel kapcsolatban a bevallásokból csak annyi derül ki, hogy Galgón a lakosok a földesúr által biztosított temetőhelyért cserébe a határbeli allodiális promontóriumokon szolgáltak.¹⁰⁸ A fentiekből következik, hogy a vizsgált falvakban a kocsmáltatásnak nem volt különösebb jelentősége. A kocsmatartást a jobbágyok számára Szent Mihály naptól

⁹⁹ Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 706.

¹⁰⁰ Csemek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 78.

¹⁰¹ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 257–286. Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 546. Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/II. 384.

¹⁰² Farkasmező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 137–174.

¹⁰³ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 260. Somoróújfalu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 467–496. Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 668.

¹⁰⁴ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 299.

¹⁰⁵ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 152.

¹⁰⁶ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 409.

¹⁰⁷ Kettősmező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 365–366.

¹⁰⁸ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 149–178.

újévig engedélyezték. Kivétel volt ez alól Bubgya, ahol bármikor szabad volt bort mérni, ha a földesurak nem kocsmáltattak.¹⁰⁹ Sok helyen falusi kocsmák sem voltak, csak házaknál árultak.¹¹⁰ Dálon azt vallották, hogy még házaknál is ritka a borárulás.¹¹¹ Egyes falvakban a kocsmák hiányát azzal magyarázták, hogy messze laknak az országúttól, így hasznukat nem remélhetnek belőle.¹¹² Máshol úgy látták, hogy a borméréssel nem érdemes vesződi, mivel „semmi kelettye nincs közöttünk”¹¹³

Az ország sok településén a szőlő mellett a jobbágybirtokokhoz gyakran irtványföld is tartozott. Az Almás és az Egregy vidékén ezekről kevés szó esik. Az összeírásból mindössze annyi derül ki, hogy egy kalocsai földesúr szolgálat fejében adott irtványt egyik jobbágyának, mivel annak korábban csak belsősége volt.¹¹⁴

A környék falvaiban a belső telek is az agrárgazdálkodás fontos helyszíne volt, hiszen a szokásos kerti növények mellett ide vetették a kendert. A kender agrárgazdálkodásban betöltött szerepére – egyéb források híján – elsősorban a bevallások munka és terményszolgáltatással kapcsolatos megjegyzéseiből következtethetünk. A legtöbb helyen a gyümölcsös is a kertekben volt, aminek termését a közeli piacokon értékesítették.¹¹⁵

A telki állomány és határhasználat felmérése mellett az úrbéri összeírás legfontosabb feladata a jobbágyi szolgáltatások számba vétele volt. A földesúr-jobbágy viszonyt minden faluban a régi szokás, az évenkénti egyezés, vagy a kettő együtt szabályozta.¹¹⁶ Írásbeli szerződésre, contractusra vagy urbáriumra egyetlen példát sem találtunk. Sok helyen a régi szokásjog nemzedékeken keresztül változatlan formában élt tovább, ezért mondhatták, hogy „a mint eleink is szolgáltanak mi is akképpen szolgálunk”.¹¹⁷ Több településen ugyanakkor a földesúri járandóságokat „nem a régi szokás szerént...tsak szóbeli egyezés”¹¹⁸ alapján fizették. Az usussal kapcsolatos tapasztalatukat a füzesszentpéteriek szinte filozofikus tömörséggel fogalmazták meg: „Ezen szokások némellyekre nézve mindég így voltak, másokra

¹⁰⁹ Budgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 31–68.

¹¹⁰ Borsova MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 793. Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 261. Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 354.

¹¹¹ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 107–136

¹¹² Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 409.

¹¹³ Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 502.

¹¹⁴ Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 268.

¹¹⁵ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 408.

¹¹⁶ Füzesszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 109.

¹¹⁷ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 664.

¹¹⁸ Kendemező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 295.

nézve változtak á mint á Colonusok s Földös Urak is változtak”.¹¹⁹ A szóbeli egyezségeken legtöbbször csak bizonyos földesúri javak bérleti díjáról állapodtak meg évről-évre, más esetekben viszont az új kötés lényegi változásokat takart. A conscriptio előtt néhány évvel nyélbe ütött új megegyezés a bányikai lakosoknak például jelentős könnyebbséget hozott, mivel a terhesnek tartott robotot attól kezdve pénzen megválthatták.¹²⁰ Galgón ezzel szemben arról tájékoztatták az összeírókat, hogy „vagynak adózások, mellyek nem régen jöttek bé”.¹²¹ A földesúr ugyanis 1814-től kezdve az addig szokásos ajándékon felül minden lakost 2 font gomba gyűjtésére kötelezett, azaz újabb terheket rakott a jobbágyok vállára.

A birtokosoknak járó szolgáltatások számbavételekor előljáróban megállapíthatjuk, hogy a földesúri adózás még egy településen belül is rendkívül sokszínű volt. Éppen ezért a részletes ismertetés helyett most csak arra vállalkozhatunk, hogy az általánosnak mondható szokások vázlatos bemutatása mellett, időnként az egyedi vonásokra is felhívjuk a figyelmet. A járadékok többségét az ország más tájaihoz hasonlóan itt is a birtokállomány mennyiségéhez, helyi szóhasználattal élve az „örökség”-hez mérték, de olyan szolgáltatásokról is tudunk, amit minden gazdára egyformán vetettek ki.

Az ország sok más részétől eltérően a járadékok között a robot foglalta el a legfontosabb helyet. A jobbágyok többsége hetente meghatározott számú napot szolgált. Az egész telkesek két-három napnál kevesebbet sehol sem jártak úrdolgára. A kisebb birtokon gazdálkodók arányosan kevesebbet dolgoztak. Kinek mennyi ígás állata volt annyival robotolt. Aki ökröt nem tarthatott, azt gyalogmunkára kötelezték. Kivételesen rossz helyzetben voltak ebből a szempontból a bubgyai lakosok, akik 1816 előtt 2–4 ígás állattal szolgáltak, de a nagy éhség idején minden jószáguk elpusztult, így az összeírók egy ökröt sem találtak a faluban.¹²² A jobbágyok teleknagysághoz mért szolgálatait illetően többé-kevésbé tipikusnak mondható Pusztaszentmihály példája. Itt ugyanis az egész örökségűek 3 napot, a fél örökségűek 2 napot, a csak belsőséggel bírók 1 napot robotoltak hetente. Az egész örökségű jobbágyok közül a 4 ökörral úr dolgára járók heti két nap, a 2 ökörral dolgozókat – ahogy az előbb említettük – 3 nap ingyen munkára kötelezték.¹²³ Nagy dolgozidőben gyakran ennél is többet kellett robotolni, hogy az idénymunkákat időben elvégezzék.¹²⁴ Amikor a szentmáriai gazdák egész héten az uruknak

¹¹⁹ Füzesszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 111.

¹²⁰ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 49.

¹²¹ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 149.

¹²² Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 31–68.

¹²³ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 386.

¹²⁴ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 35.

szolgáltak, a következő héten a maguk dolgára mehettek.¹²⁵ Olyan földesúr is akadt, aki addig nem engedte a jobbágyokat a saját földjükre, amíg el nem végezték a rájuk rótt munkát.¹²⁶ Arra is volt példa, hogy a kötelező kenderművelést nem számították be a robotnapok közé.¹²⁷ A heti rendszerességgel végzett robot mellett a környék falvaiban bevett gyakorlatnak számított az is, hogy „szakasztva” szolgáltak. Ez azt jelentette, hogy a birtokosok hetekben határozták meg az éves kötelező ingyen munka idejét. Ez ugyanakkor még egy helységen belül is meglehetősen tarkaságot mutatott. Csömörön Bánffi Elek colonusai egy évben 8 hetet, Ernyei Gergely jobbágysai 5 hetet, Miksa Imre emberei pedig 4 hetet dolgoztak a földesúrnak.¹²⁸ Robotváltság címén emellett Bánffi Elek 3 rajnai forint, Miksa Imre pedig 5 forint tartott igényt. A házas zsellérek a telkes jobbágyoknál kevesebbet, sok helyen évi 2–3 hetet robotoltak.¹²⁹ Gyakran előfordult az is, hogy egy helységen belül egyesek heti 2–3 napot, mások esztendőre kiszabott időt szolgáltak.¹³⁰ Az egyébként is terhes úr dolgát tovább nehezítette, ha idegen határokba kellett robotra menni. Csernekről Gorbóra,¹³¹ Füzeszentpéterről Désre és Magyar-egregyre,¹³² Galgóról Dobokára és Rákosra,¹³³ Kettősmezőről Dobokára és Balásházára,¹³⁴ Komlósújfaluról pedig Drágba¹³⁵ jártak dolgozni a jobbágyok. A legtöbb helyen a jövet és a menet nem számított a munkaidőbe.

A szokásos heti vagy éves munkajáradékon kívül a földesúrral kötött különféle egyezségek is növelhették a robotnapok számát. A környék falvaiban általánosan elterjedt szokás volt, hogy a bíró, hivatalviselésének idejére járadékmentességet kapott. Földesurát a kiesett szolgálatért minden gazda egy-egy nyári napszámmal kárpótolta. A bubgyaiak akkurátus megfogalmazása szerint „kaláka szín alatt füstsza- szerént egy ép Gazda Ember ad nyárban Tenyérrel egy nap számot”¹³⁶ Komlósújfalun ugyanezért a gazdák 3

¹²⁵ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 543–572

¹²⁶ Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 498.

¹²⁷ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 543.

¹²⁸ Csömörölő MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 75.

¹²⁹ Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 259. Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 356. Szentpéterfalva MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 575.

¹³⁰ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 610.

¹³¹ Csemek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 81.

¹³² Füzeszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 114.

¹³³ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 154.

¹³⁴ Kettősmező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 367.

¹³⁵ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 411.

¹³⁶ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 32.

kalangya búzát arattak.¹³⁷ A falusi csorda számára majd mindenütt a földesúrtól kértek bikát. Ennek fejében a legtöbb helyen tehenenként egy napot szolgáltak,¹³⁸ de arra is volt példa, hogy minden tehen után 1–2 kalangya búzát arattak.¹³⁹ Kecskén ha az uraság nem tudott munkát adni, akkor a bikáért járó napszámot 8 poltúrán megválthatták.¹⁴⁰ Az összeírás évben egyedül Pusztaszentmihályon tartottak bikát a saját csordánál.¹⁴¹ Az előbb emlegetett Komlósújfalu falu fogadott pásztorának a földesúr telket adott, amiért cserébe minden jobbágy 1–1 nap ingyenmunkával tartozott.¹⁴² Máshol a kötelező ajándékok (mogyoró, gomba, vadgyümölcs, szőlőkötöző anyag) megváltása fejében robotoltak.¹⁴³ Galgón az összeírás előtt néhány évvel Haller Jánosné új szokást honosított meg, minden évben 2 font gombát kért a falusiaktól. Mivel azonban „nem lehetett annyit gyűjteni, megváltotta minden szolgáló egy-egy napszámmal”¹⁴⁴ Tüzifáért cserébe Csákiigorbón két napot dolgoztak a gazdák.¹⁴⁵

A különféle jogcímen robotoló férfiak mellett az Egregy és az Almás vidékén, az asszonyokat is ingyenmunkára, kenderfonásra és vászonszövésre kötelezték. Kenderből a legtöbb helyen 4–5 fontot kellett fonni, vászonból pedig 8–10 singet szőni.

Az időt rabló, ember és állat számára egyaránt fáradságos robot mellett a saját gazdaságra kevés idő jutott. Amennyiben arra lehetőség adódott a jobbágyok a robotot megváltották. Néhány településen a birtokos helyben vagy a szomszédságban nem tudott munkát adni, így kézenfekvő volt ez a megoldás. A mezeti munkák időbeni egyenetlenségéből következett, hogy télen kevesebb dolog adódott, mint a nyári és őszi nagy idénymunkák idején. Mivel a földesúr a téli szolgálatra, vagy annak egy részére több településen nem tartott igényt az úrbérések azt szintén megválthatták.¹⁴⁶ Bányikán az összeírás előtt néhány évvel honosították meg azt a szokást, hogy a jobbá-

¹³⁷ Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 408.

¹³⁸ Nyilvány MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 318. Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 424. Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 499. Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 664–665.

¹³⁹ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 150.

¹⁴⁰ Kecskén MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 324.

¹⁴¹ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 380.

¹⁴² Komlósújfalu MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 408.

¹⁴³ Csemek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 74.

¹⁴⁴ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 150.

¹⁴⁵ Csákiigorbó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 187.

¹⁴⁶ Füzeszentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 114.

gyok robotváltságként 20 forintot fizettek uruknak.¹⁴⁷ Felegregyen ugyan- ezért az ökrös gazdák 30, a gyalogosok 20 forint taksával tartoztak.¹⁴⁸ Vármezőn 40 jobbággy együttesen 424 forint taksát fizetett.¹⁴⁹ Vaskapun egy házasszeller ezen a címen évi 12 forintot adott a földesurának.¹⁵⁰ A munkajáradék részleges megváltása mindezzel együtt is csak szórványos jelenség maradt, teljes robotváltságra pedig ritkán találunk példát.

Az ország más részeihez hasonlóan a környékbeli falvak jobbággyai a robot mellett terményjáradékkal is tartoztak a földesuraknak. Földesúri kilencedet mindenféle terményből adtak. A gabonaféléken kívül borsóból, tengeriből, paszujból, kender, dinnye és tökmagból.¹⁵¹

Abban a három faluban, ahol szőlőtermesztéssel is foglalkoztak a jobbággyok bordézmával is adóztak. Jelentősebb mennyiségű szőlő ugyanakkor csak Kettősmezőn termett.¹⁵² Az állatok szaporulatából, „bárány, méh és sertésből in natura adgyák a 10.zedet.”¹⁵³ Ha azonban „a tíz sertés, vagy méh ki nem telik több gazdákat vetnek együvé”¹⁵⁴ Arra is sok példát találtunk, hogy „a midőn a tíz szám ki nem telik, 6 xral váltanak meg egy-egy bárányt, méhet és sertést.”¹⁵⁵ A kecskehátiak fontosnak tartották elmondani, hogy, „az éhség idején a Dézsmát sem kívánták töllünk Földes Uraink”.¹⁵⁶

A falvakban mindenütt szokás volt ajándékot adni. Ezen a címen Karácsonykor a legtöbb helyen 1 tyúkot, 10 tojást, egyes településeken 2 tyúkot és 20 tojást kapott a földesúr. Vármezőn néhány birtokos minden sátoros ünnepen igényt tartott az ajándékokra.¹⁵⁷ Tojáson és tyúkon kívül a legkülönbébb termékeket kértek a jobbággyoktól, így 1–2 kappannak való csirkét, 1–2 fűzér gombát, 1–3 kupa mogyorót vagy 1–2 véka ecetnek való vadgyümölcsöt. Ezeken kívül borsó, dinnyemag, köménymag, tökmag, székfű, fuszulyka, kötöző hárs és vaj is szerepelt az ajándékok között.¹⁵⁸ A legtöbb helyen minden gazda egyformán fizetett, Kendermezőn azonban Cserei Mik-

¹⁴⁷ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 53.

¹⁴⁸ Felegregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 181.

¹⁴⁹ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 610.

¹⁵⁰ Vaskapu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 763.

¹⁵¹ Kettősmező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 368.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 54.

¹⁵⁴ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 302.

¹⁵⁵ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 54.

¹⁵⁶ Kecsehát MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 335.

¹⁵⁷ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 605.

¹⁵⁸ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 544. Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 702–703. Csákgorbó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 181.

lós jobbágysai a robotnapok arányában tartoztak ajándékot adni.¹⁵⁹ Füzes-szentpéteren 11 különféle ajándékozási módot írtak össze a conscriptorok.¹⁶⁰ A taxafizetők mindenütt mentesültek ez alól a kötelezettség alól.¹⁶¹

A földesúri járadékokon kívül az összeírás a királyi dézsma felől is érdeklődött. A falvak döntő többségében a jobbágysok azt vallották, hogy „a mi helységünk nem lévén magyar ülésű, mi királyi dézsmát nem adunk”.¹⁶² Nem véletlen, hogy Hidalmáson a református papnak fizetett dézsmát a maleficiumok között tartották számon.¹⁶³ Rajtuk kívül mindössze Magyaregregy,¹⁶⁴ Pusztaszentmihály¹⁶⁵ és Szentmária¹⁶⁶ lakói tartoztak ezzel a járadékkal.

Az összeírásból a fentieken kívül az is kiderül, hogy az agrárgazdálkodás mellett a környéken élők mire alapozták megélhetésüket. A pénzszerzési lehetőségek számbavételekor előjáróban tisztázni kell, hogy a bevallásokból csak a különféle jövedelemforrásokról értesülünk, arról azonban semmit nem tudunk meg, hogy ezek mennyivel járulnak hozzá a parasztgazdaság fenntartásához. A környék lakói elsősorban a határban termelt javak értékesítéséből és a szekerezés vagy gyalogmunka béréből láttak pénzt. A jobbágysok egy részét falvaik kedvező földrajzi fekvése juttatta többletjövedelemhez. A magyaregregyiek azt vallották, hogy „nagy Ország uttyában vagyunk megtelepedve, s egyszersmind Postalís utban a kiknek közüllünk ökreik vagynak az olyanok nem tsak minden napi, hanem majd minden órában a kereskedésben modjok lehet, és vagyon Forspontozásra a Meszesen által menve hol... pénzt szerezhetünk”.¹⁶⁷ Bányika is országos út mellett feküdt és az átutazók tőlük szénát, zabot valamint más „naturáliákat” vettek, állataikat legelőjükön járaták.¹⁶⁸ A dáiaknak abból származott haszna, hogy az Oláhországból és Moldvából érkezők megálltak a faluban.¹⁶⁹ Hidalmáson a marhakereskedőktől remélhettek pénzt a szénáért és a „vetések között való kísérisért”.¹⁷⁰

Mivel piac egyetlen településen sem volt, a jobbágysoknak a közeli vásáros helyekre kellett menni, hogy javaikat értékesítsék. A conscriptio adatai–

¹⁵⁹ Kendermező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 296.

¹⁶⁰ Füzes-szentpéter MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 110–111.

¹⁶¹ Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 259.

¹⁶² Csermek MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 78.

¹⁶³ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 232.

¹⁶⁴ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 296.

¹⁶⁵ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 387.

¹⁶⁶ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 548.

¹⁶⁷ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 290–291.

¹⁶⁸ Bányika MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 52.

¹⁶⁹ Dál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 110.

¹⁷⁰ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 230.

egyebek mellett – arra is kiválóan alkalmasak, hogy azokból a korabeli piac-körzeteket rekonstruáljuk.¹⁷¹ Az eladásra szánt termékek között a gyümölcsöket mindig előkelő helyen említik.¹⁷² Bubgyán ritka volt az olyan év, hogy a szilvából pénzt ne láttak volna.¹⁷³ A vármezei határon bőven termett a szilva és az alma, amit szintén pénzzé tettek.¹⁷⁴ Farkasmezőről Zilahra jártak a gyümölcszel.¹⁷⁵ A szilva értékesítésével kapcsolatban a nyilványiak úgy nyilatkoztak, hogy „közel lakván helységünkhöz sok Zsidóság, azok illendő áron tőlünk megveszik”.¹⁷⁶ A piacokon, a gyümölcsökön kívül a különféle jószágokat is jó áron eladhatták. Kendermálról és Kalocsáról például marhákat hajtottak a vásárra.¹⁷⁷ Sok falu erdejében sertéseket hizlaltak, és abból szereztek pénzt.¹⁷⁸ Vármezőn és Szentgyörgyön méhészetekkel foglalkoztak.¹⁷⁹ Romlott határában komlót gyűjtöttek és azt árulták.¹⁸⁰ Az örökgútiak fával kereskedtek, amiből jó hasznot húztak.¹⁸¹

A jobbágygazdaságból származó termékek értékesítésén kívül a különféle munkaalkalmak is segítették a létfenntartást. Akinek igás állata volt, az fuvarozást vállalhatott. A vidék falvaiban leginkább a só szállításából láthatnak pénzt. A gazdák azt tapasztalták, hogy „a kinek ökre van segíthet magán a szekeresesség által, Deés-aknáról jó tsinált uton Somjora királyi sot vivén”.¹⁸² Más falvak lakói „ki szabott bér fizetés mellett az eő felsége soját a Kolosi aknából a B. Hunyadi Depositoriumba szokták hordani”.¹⁸³ A két só út valamelyikén tehát a szekeresek könnyen találhattak munkát. Sokan azonban emberre-állatra nézve terhesnek érezték a só szállítást, és legfeljebb

¹⁷¹ Erre nézve a legújabb szakirodalom: *Sonkoly Gábor*: Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. In: Korall, 2003. 11–12. szám 163–182.

¹⁷² Borsova MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 792. Felegregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 179. Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 287–316. Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 383.

¹⁷³ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 31–68.

¹⁷⁴ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 607.

¹⁷⁵ Farkasmező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 140.

¹⁷⁶ Nyilvány MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 320.

¹⁷⁷ Kendermál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 771. Kalocsa MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 262–263.

¹⁷⁸ Ugruc MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 666.

¹⁷⁹ Szentgyörgy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 501. Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 608.

¹⁸⁰ Romlott MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 425.

¹⁸¹ Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 701–734.

¹⁸² Kecskéhát MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 329.

¹⁸³ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 383.

akkor vállalkoztak rá, ha a vármegyei tisztek kényszerítették őket.¹⁸⁴ A Vaskapun lakók őszintén beszéltek erről: „szekerességgel pénzt keresni volna alkalmatosságunk, ha akarnánk mert hordhatnánk sőt Désaknáról Somlyóra fizetésért, de nem hordunk.”¹⁸⁵ Inkább kézi munka után néztek. Az ökrös gazdák a környékbeli zsidó kereskedőknek is fuvaroztak. A földesúri erdőkből vett fájukat szekereztek, vagy a pálinkájukat hordták Kolozsvárra.¹⁸⁶ A pósaiak a szomszédos erdőkben hamuzsirt készítő zsidóknak dolgoztak.¹⁸⁷ Az ördögkútiak a gabona és liszt szállításából remélhettek jó pénzt, mivel a közeli Zilahon nem voltak malmok.¹⁸⁸ Vármezőről még Debrecenbe is szekereznek.¹⁸⁹

Sok jobbágnak azonban nem volt igásállata, ezért kézi munka után nézett. Gyalogszerben leginkább Zilahon lehetett munkát kapni. A Meszes és az Egregy vidékéről elsősorban ide jártak dolgozni.¹⁹⁰ Magyaregregyiek azt tapasztalták, hogy: „a kik közüllünk gyalogosok és a dolgot nem restellik közel lévén Zilah nyári dologban mind a szőlő munkában mind pedig Kaszával magunk szükségünkre pénzt szerezhethünk”¹⁹¹ saját bevallásuk szerint bármikor találnának itt munkát az alsókékesnyárlóiak is „csak akarnának dolgozni menni”¹⁹² az Almás környéki falvak lakói Hidalmáson és Somboron nyári időszakban könnyen kaptak munkát.¹⁹³ A hidalmásiak megerősítették, hogy máshonnét is járnak hozzájuk dolgozni. Ők maguk ugyanakkor saját településükön kívül is vállaltak napszámot, amit azzal indokoltak, hogy „a Szilágy közel lévén ide, szőlő munkáért van alkalmatosságunk pénzt kapni, csak érkezhessünk”¹⁹⁴ sok faluból messzebbre, a Bánátba, az Alföldre, sőt Moldvába mentek idénymunkára, hogy „tenyérrel, kaszával, kapával, sarlóval nyáron pénzt keressenek a megélhetésre.”¹⁹⁵

¹⁸⁴ Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 546.

¹⁸⁵ Vaskapu MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 761.

¹⁸⁶ Nyilvány MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 320.

¹⁸⁷ Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 353.

¹⁸⁸ Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 705.

¹⁸⁹ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 607.

¹⁹⁰ Szentpéterfalva MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 573–602. Borsova MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 793.

¹⁹¹ Magyaregregy MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 315.

¹⁹² Alsókékesnyárló MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 5.

¹⁹³ Nyilvány MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 320.

¹⁹⁴ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 230.

¹⁹⁵ Kendermál MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 770–771. Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 546.

Több faluban a hamuzsírőzés és a mészégetés jelentett kiegészítő jövedelmet. Bubgyáról és Szentmáriáról például a szomszédságban lévő hamuzsírkészítő hutákhoz jártak dolgozni.¹⁹⁶ Pusztaszentmihályhoz és Vármezőhöz közel több olyan huta is volt, ahol kézi munkával pénzt lehetett keresni.¹⁹⁷ A meszesi falvak mészégető helyein pedig igen jó meszet készítettek, amiből a helyiek szép hasznót húztak.¹⁹⁸

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy a vizsgált falvak lakói megélhetésüket nem csupán a jobbágygazdaságra alapozták. Létfenntartásukban a különféle napszámos munkákból származó jövedelmek is jelentős szerepet játszottak. Mindössze két faluban nyilatkoztak úgy, hogy „sem ökres, sem tenyeres munkánkkal pénzt helységünkben vagy szomszédságunkban nem szerezhetünk”.¹⁹⁹

Több településen olyan jobbágyok is éltek, akik elsősorban mesterségükből tartották el magukat. A conscriptorok Hidalmáson csizmadiát, kerégyártót és szabót,²⁰⁰ Kettősmezőn szekér, eke és épületkészítőket találtak.²⁰¹ A galgóiak számára a jármot és löcsöt valamint a fazekakat helyi kézművesek készítették.²⁰² Vármezőn fejszével dolgozó mesterek éltek „feles számmal”.²⁰³ A kézművesek jövedelmezőségi viszonyairól egyetlen adat áll rendelkezésünkre. Eszerint a pusztaszentmihályi „bicsakosok” 300 forintot is megkerestek egy évben. A kézműveseken kívül másokról is tudunk, akik nem a jobbágygazdaságra alapozták megélhetésüket. A pósaiai arról tájékoztatták az összeírókat, hogy „vannak helységünkben kereskedők a kik szarvasmarhával és loval kereskednek szüntelen”.²⁰⁴ Ebből a forráshelyből mindössze annyi derül ki, hogy az országos utak közelsége miatt a környéken az élő állatok adás-vétele is kifizetődő lehetett.

Vázlatos áttekintésünk végére érve összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyarországi pátens után fél évszázaddal készített investigatiók az úrbérrendezés időszerűségét támasztják alá, hiszen a vizsgált dobokai fal-

¹⁹⁶ Bubgya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 35. Szentmária MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 546.

¹⁹⁷ Pusztaszentmihály MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 383. Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 607.

¹⁹⁸ Szentpéterfalva MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 576. Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 603–662. Ördögkut MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 705.

¹⁹⁹ Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 153. Galponya MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 261.

²⁰⁰ Hidalmás MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 231.

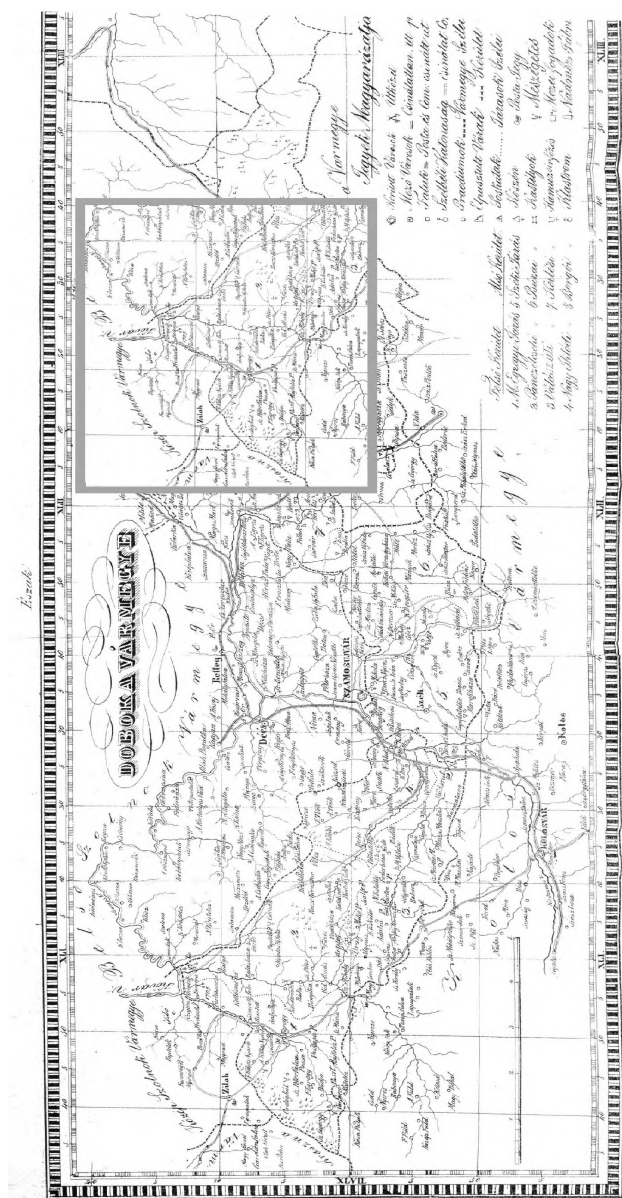
²⁰¹ Kettősmező MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 366.

²⁰² Galgó MOL EOKL F 52 CC. 57/ III. 152.

²⁰³ Vármező MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 607.

²⁰⁴ Pósa MOL EOKL F 52 CC. 56/ II. 354. A térkép *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése köre metszett pecsétjével s földabroszával. Kolozsvárt, 1837. című munkájának melléklete alapján készült.

vakban a magyarországinál kisebb telek fejében nagyobb szolgálatra kötelezték a jobbágyokat. A megélhetéshez egyébként is nagyrészt elégtelen telkek rögzítésére és a szolgáltatások rendezésére azonban az összeírás után sem került sor. Az úrbér ügye így Erdélyben a rendi korszak végén társadalmi és nemzeti feszültségek forrása lett.

BARTÓK BÉLA

„DE GYŐZ, AKI REMÉLVE MER.”
(IVAN SZTYEPANOVICS MAZEPPA ALAKJA A
ROMANTIKUS MŰVÉSZETBEN)

Mítosz és tények

Minden nemzetnek szüksége van hősökre, hogy meghatározza a saját identitását, példát mutasson a környező nemzeteknek és a jövőendő nemzedékeknek. A következőkben egy kelet-európai történelmi személyiség kultúr-történeti utóéletét próbáljuk vázlatosan összefoglalni, aki irodalmi szereplőként talán sokkal ismertebb, mint államférfiként, azt viszont nagyon tanulságos megvizsgálni, hogy koroktól, nemzetektől és művészeti stílusoktól függetlenül ki, mikor és mit tartott fontosnak kiemelni tettei közül, mert ez a rövid áttekintés is jellemezheti az európai esztétikátörténet alakulását, változását. Az irodalom pedig bizonyos korokban és nemzeteknél nagyon fontos szerepet töltött és tölt be.

Ezúttal a művészetek által kialakított Mazepa-kép áll vizsgálatunk központjában, mert úgy gondoljuk, hogy sokkal mélyebben és hatásosabban befolyásolja a közvéleményt egy irodalmi, zenei vagy képzőművészeti alkotás mint tucatszámú tudományos értekezés. Ha pedig úgy tűnik, hogy nehezen vagy hasztalanul küzdenek a történészek bizonyos megkövesedett hiedelmek, legendák, mítoszok ellen, akkor már sokkal egyszerűbb, ha magának a legendának a forrásvidékét járjuk körül, mert az is nagyon tanulságos, hogyan lesz egy erecskéből vagy patakocskából minden racionális gátat elsodró széles és mély folyó. Talán, ha megmutatjuk, hogyan lesz a bolhából elefánt, és magát a legendaképzés mechanizmusát próbáljuk elemeire bontani, nem lesz annyira nyomasztó a tudományosan hamisnak tartott történelmi kép elviselése és a legszigorúbb kritikusok is elfogadják, hogy történelmi mítoszokra szükség van, mert ugyanúgy megvan a saját helyük egy nemzet gondolkodásában, mint a legjózanabb tudományos eredményeknek. Azt viszont a mítoszkutatóknak sem szabad elfelejteni, hogy minden dicséretnek, tiszteltetnek nagyon is racionális okai vannak, mert minden legenda, amely az emberek érzelmeire hat, valamilyen magasabb rendű pozitív vagy negatív célt szolgál.

Ivan Sztjepanovics Mazepa 1639-ben született a ma Ukrajnában található Mazepinciben és nemes ifjúként előbb a kijevi akadémián majd a varsói jezsuita kollégiumban tanult. A történelmi hűség kedvéért annyit talán le kell szögeznünk, hogy eredeti neve Mazepa volt, később lett ismert Mazeppa néven. A közérthetőség végett a következőkben mi is a Mazeppa nevet használjuk. Amikor II. János Kázmér lengyel király udvarába került apródnak, a király Hollandiába küldte. 1656–59 között Deventerben ballisztikát tanult, majd megismerte Németországot, Itáliát és Spanyol Németalföldet is. Később visszatért Varsóba és a király udvaroncaként 1659–1663 között több diplomáciai küldetést is teljesített Ukrajnában. Ebből a korszakból származik az a történet, amely szerint szerelmi viszonya volt egy Falbowski nevű nemes feleségével és a megcsalt férj bosszúból egy megvadult ló hátára kötöztette és kiűzte a pusztára.¹ Azért is kellett hősünk fiatalkorát valamennyire részletesen ismertetni, mert ez az eset ihlette meg később a nagy romantikus művészeket és ez teremtette meg a későbbi kozákvezér hírnevét. A kapcsolat nem elképzelhetetlen és a büntetésnek is lehet valami alapja, de ezt több hiteles forrással nem lehet alátámasztani.²

Mazeppa 1669-ben állt a Dnyepertől nyugatra élő kozákok vezérének, Dorosenkónak a szolgálatába. Ügyesen használta ki a kozákok valamint a lengyelek és az oroszok közötti viszályokat, gyorsan emelkedett a ranglétrán és 1687-ben megválasztották Ukrajna hetmanjává. Sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie I. Péter cárral is, és uralkodása idején hatalmas vagyontra tett szert, templomokat építtetett, iskolákat, nyomdákat alapított és a gazdaság fejlesztésére is volt ereje. A cár azonban hamarosan felbőszítette a hetmant és a kozákokat, mert nagy veszteségekkel járó, távoli háborúkba küldte őket, miközben Ukrajnában a cári hadsereg folyamatosan sanyargatta a lakosságot. A nagy északi háború kezdetén Mazeppa már titokban a svéd király segítségével saját fennhatósága alatt álló független Ukrajnáról szőtt terveket. Amikor XII. Károly serege Ukrajnába ért, 1708-ban a hetman alig ötezer emberrel csatlakozott hozzá, de célját nem tudta elérni. Sem a kozákok többségét nem sikerült a svédek oldalára állítania, sem a lakosság támogatását nem tudta megnyerni és a svédekkel együtt Poltavánál 1709-ben ő is súlyos vereséget szenvedett. A csata után Károllyal együtt a Török Birodalomba menekült és néhány hónappal később ott halt meg a ma Moldovában lévő

¹ <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?AddButton=pages/M/A/MazepaIvan.htm>

² Tóth Béla 1901-es „Mendemondák” című könyvében a lengyel Paszk (Pasek?) lovagra hivatkozva azt írta, hogy Mazeppát a megcsalt férj kiűzte várából, de a saját lován, amely ugyan egy erdőt át vágatva valóban súlyosan megsebesítette lovasát, de amikor a csábító hazaért házába, a szolgálói ápolták hónapokon keresztül és ezután vándorolt ki a kozákok földjére. <http://mek.oszk.hu/02100/02156/02156.htm#171>

Benderben.³ Mazeppa a cári Oroszországban teljesen negatív történelmi személyiség lett, hálátlan szerződészegőnek nevezték, aki megszegte a kozákok és a cár között kötött megállapodást. Az orosz orthodox egyház kiközösítette és a későbbi Szovjetunióban is tilos volt a pozitív Mazeppa-kép, amely akkor az ukrán „burzsoá nacionalizmus” jelképe volt. Mazeppa átértékelése a peresztrojka alatt kezdődött el, amikor a nemzeti érzelmeiket már nyíltabban kifejezhették az ukránok is. 1991-ben Ukrajna függetlenné válása után a hetman nemzeti hős lett, és a tízhrivnyás bankjegyen ma is ott található a portréja.⁴ Mazeppa alakja ma Ukrajnában jelkép: az európai vagy nyugati orientációt sürgetők az ő nevét tűzik zászlajukra, míg Bogdan Hmelnyickij az orosz kapcsolat szimbóluma lett.⁵

Források

Mazeppáról a lengyel Jan Chrysostom Pasek⁶ (1630–1701) írt először „Emlékirataiban”, ezt a művet azonban csak 1836-ban adták ki. Pasek egy vidéki kisbirtokos nemes volt, akinek élete bővelkedett kalandokban és harcokban nemcsak a különböző csatamezőkön, hanem hazája közéletének színpadán és magánéletében is. Zűrzavaros konfliktusai voltak adósaival és hitelezőivel, letartóztatták, bíróság elé állították, nagy visszhangot kiváltó viszályai és párbajai is voltak, de a becsületéhez való kiállását mások is respektálták. Hírhedt ivóként, forrófejű vezetőként, hihetetlen vadászkalandok mesélőjeként ismerték, aki nagy lendülettel, közönséges humorérzéssel, skrupulusok nélküli bátorsággal és megátalkodott önzéssel volt megáldva. Személyiségében nagyon különböző erényeket és hibákat egyesített, amelyeket művében úgy kevert össze, hogy azok egy különös ragyogást adtak írásának.⁷ Ennek a ragyogásnak köszönhette nagy népszerűségét, amelynek a közönség körében örvendett. Igazi kelet-európai reneszánsz nemes volt.

³ Britannica Hungarica. Bp., 1998. 12. k. 454.

⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Ivan-Mazepa>

⁵ *Udvari István*: Iván Mazeppa kozák hetman és kora. In: Klio, 2003/1.

⁶ Pasek (1636–1701) lengyel emlékiratíró pályája csak művével együtt értékelhető, ami azért különleges, mert tökéletesen megismerhetjük a szerzőt az „Emlékek 1656–1688” című visszaemlékezéséből. Harcolt a svédek ellen 1656-ban, Rákóczi György ellen 1657-ben, 1658-ban Dániába utazott ezután pedig a tatárok és az oroszok ellen vitézkedett. 40 évesen vonult vissza birtokaira, megnősült és megkezdte pereskedését rokonaival. Végül bajkeverőként száműzetésre ítélték, de az indulás előtti napon elhunyt. In: *Robert Laffont-Valentino Bompiani*: Dictionnaire biographique des auteurs. Paris, 1958. II/323.

⁷ *Laffont-Bompiani*: Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous le pays. Paris, 1962. III/386. (a továbbiakban: Oeuvres)

Pasek 1656–1688 közötti visszaemlékezései egy kalandor életének legkiemelkedőbb eseményeit tükrözik vissza. Emlékirata a régi lengyel irodalom egyik legtipikusabb történelmi emléke és nagyon sok történelmi ismeret forrása, melyeket azonban a mai napig bizonyos fenntartással fogadnak a szakemberek. Ilyen kétes hitelességű epizód az ifjú Mazeppa szerelmi kalandja és borzalmas büntetése is, amely különösen a romantika korában ihlette meg a legkiválóbb művészeket. Pasek 1662-ben úgy festette le Mazeppát, mint egy intrikus bajkeverőt és kárörömmel emlékezett arra a büntetésre, amelyet egy megcsalt férjtől kapott, aki meztelenül rákötöztette egy lóra, amely a puszták felé vitte lovasát. Tőle erednek tehát ezek a híresztelések és kitalálások, amelyek annyira szorosan összekeveredtek, hogy nehéz a valóságot a legendától elválasztani.⁸ Pedig ezek mesélik el Mazeppa életét ifjúkorától a haláláig. Pasek alakja egyébként mellékszereplőként feltűnik később egy Mazeppáról szóló drámában, ahol a várnagyné így jellemzi a „Háromfejű Cerberust”: „Folyosónkra Pasek úr nagy papírral állt ki / S papagáji fenséggel. A szónokok gyöngye./ A Királynak verset írt latin szóval tömve.”⁹

A másik sokat emlegetett forrás a nagy francia író, Voltaire (1694–1778) híres történelmi munkája, a XII. Károly története (1731) volt, amelyben a szerző több oldalt is szentelt Mazeppának. „A száraz, rendszerbe foglalt adatok helyét a népek és társadalmi állapotainak megkapó leírásai, a szereplő személyek gondolkozásmódjának élethű rajzai foglalják el. E körülmény, nemkülönben a történeti események szokatlan felfogása, könnyed előadása a legellentétesebb bírálatokra ragadták a közönséget.”¹⁰ – írta róla Pruzsinszky Pál, az egyik magyar fordítója.

Voltaire – miután bemutatta röviden Ukrajna viszonyait – felidézi a pórrul járt szerelmes apród történetét, de elismeri, hogy szellemi tehetsége által tett szert nagy tekintélyre a kozákok között és lett a vezérük. Ezután Mazeppa és Nagy Péter személyes konfliktusának okát keresve elmesél egy esetet, amely megmagyarázhatja ennek a két személynek az egymás iránti gyűlöletét. Eszerint egy moszkvai lakomán a cár azt követelte a hetmantól, hogy szigorúbban bánjon a kozákjaival, mert fegyelmezetlenek. A vendég erre állítólag azt válaszolta, hogy a természeti viszonyok és a nemzeti jellemük nem engedi meg ezt, mire Péter Mazeppát fenyegette meg karóba húzással. Ez az incidens az író szerint lényeges momentum volt, hogy Ukrajna vezetője lerázza az orosz jármot és egy hatalmas és független államot alakít-

⁸ *Laffont-Bompiani*: Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques de tous les temps et de tous le pays. Paris, 1962. I/411.

⁹ *Juliusz Slowacki*: Mazepa. Bp., 1960. 11.

¹⁰ XII. Károly története. Írta: *Voltaire*. Bp., 1903. 3–4.

son ki. „Ő ugyanis, dacára nagyon is előrehaladt korának, bátor, vállalkozó szellemű, munkabíró ember volt...”¹¹ Ezután Voltaire inkább a hadi eseményeket ismerteti, amelyekben hősünk is részt vett, és nem hallgatja el, hogy amikor a svéd királlyal találkozott, inkább szökevényhez hasonlított, nem pedig nagy szövetségeshez, mert az oroszok leleplezték tervét és az utánpótlást is megsemmisítették. Ugyanakkor elismeri, hogy Mazeppa még alig hatezer emberével is hűséges maradt Károlyhoz, pedig a cár még ajánlatot is tett neki, hogy térjen vissza uralma alá, de itt is a személyes aspektust hangsúlyozza, mert Péter kivégeztette harminc barátját, akiket meg akart bosszulni. A poltavai vereség után, amikor Károllyal egy csónakban átkeltek a Dnyeperen, Voltaire szerint Mazeppa több ezüstdíszes táskát dobott a folyóba, hogy könnyítsen a terheken. Hihetünk abban, hogy az ifjú király és az idős hetman között valamiféle barátság alakult ki, mert együtt telepedtek le Benderben és hiába kérte Péter a törököktől a kozák vezér kiadatását – ami ismét személyes ellenszenvre utal – Károly megvédte öreg bajtársát és nagyon összetörte a halála.

A felvilágosult francia író ugyan XII. Károlyt helyezte történelmi esszéjének középpontjába, de a szubjektív tényezők fontosságának hangsúlyozását éppen Mazeppa és Károly illetve Mazeppa és Péter kapcsolatában figyelhetjük meg.

Irodalmi művek

Néhány elejtett megjegyzésből következtetünk arra, hogy Voltaire munkáját alaposan ismerte és felhasználta George Gordon Byron (1788–1824), aki 1818-ban írta meg és 1819-ben jelentette meg Mazeppa című elbeszélő költeményét. Ez azonban már nem a felvilágosodás, hanem a romantika korában történt, amikor viharos gyorsasággal terjedt ez a szenvedély és a képzelet jegyében fogant, az egyéniség jogait hirdető, a hagyományos, klasszicista formákat meghaladó művészeti irányzat.

Byron művében a poltavai vereség után, míg a svéd király és kísérei a menekülés közben megpihennek, az öreg Mazeppa ifjúkorából mesél egy történetet, amikor a lengyel király udvarában szolgált apródként. A király ugyanis csodálja a vén kozákokat: „Nagy Sándor óta a halandó / Nem látott ily vitézt, s olyan ló / Nem volt soha, mint a lovad. / Ha te kiszállsz folyóra, síkra, / Szittyább vitéz vagy mint a szittyá.”¹² Az öreg saját szerelmi kalandját eleveníti fel egy gögös és dúsgazdag lengyel nemes Tereza nevű elhanyagolt feleségével. A mesélő lírai sorokban ecseteli megismerkedésüket, kap-

¹¹ Uo. 165.

¹² Byron: Mazeppa. In: *Kosztolányi Dezső: Idegen költők*. Bp., 1944. 96.

csolatuk kibontakozását és szerelmük beteljesedését, vagyis szerinte az apród nem volt ártatlan, és Mazeppa felszarvazta a főurat. Ez a titkos, romantikus szerelem azonban hamar véget ért, mert rajtakapták őket és az apródnak szörnyű büntetést terveztek ki. Meztelenül rákötözték egy megvadult ló hátára és kiűzték a várból. A megszegyenyített apród előbb bosszút fogadott, majd egyre jobban kezdett szenvedni a vágató ló hátán. Byron nagyon élethűen és művészi módon próbálja érzékeltetni a lovas kínjait, amelyek egyre csak fokozódtak: „Iszamos lett a gúzs a vértől, / Csikarva csúszkált már le és föl, / És a parázsló szomjúság / Egette nyelvem húsát.”¹³ Erdőn, folyón keresztül vágat vele a ló, farkasok üldözik, többször is elveszti eszméletét, mígnem a sztyeppén már a halál közeledtét érzi, mikor holtan esik össze vele az állat. Megrázó a halálról szóló meditációja is, de a befejezés szerencsés, mert egy kozák lány kunyhójában tér magához. Mazeppa következtetése nagy bölcsességre vall: „Ismerjük-e a végzetet? Nem. / De győz, aki remélve mer.”¹⁴

A költeménynek óriási sikere lett, talán nem utolsósorban azért, mert a költő itt is azt a hőst mintázta meg, amely félig önéletrajzi ihletésű volt és a következő tulajdonságok jellemzik: kitaszított, zavaros a múltja, cinikus, megveti a rangot és a kiváltságot, önpusztító életet él, ellentmondásos érzelmei vannak, de érzékeny, tehetséges és szenvedélyes.

A legfontosabb – bár történetileg és politikailag is legelfogultabb – mű, amely részletesen bemutatja Mazeppa életét, Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837) *Poltava* (1828) című elbeszélő költeménye, amelyben megismerhetjük hősünk jellemét, aki örült módra hajszolja a dicsőséget és a szerelmet. A szerző már a mű egyik előszavában szembeszállt az irreális Mazeppa-képpel: „Jobb lett volna kibontani és megmagyarázni a lázadó hetman igazi jellemét, mintsem önkényesen eltorzítani egy történelmi alakot.”¹⁵ Szabadságról álmodozik maga és népe számára és ez a személyes vonzereje, amivel elnyeri Maria Kocsubej szerelmét. A fiatal Maria, a cár egyik hűséges szolgájának, Vaszilij Kocsubejnek a lánya az idős kozák hetman, Mazeppa szeretője lesz. A lány szülei elutasítják az öreg kérőt, ezért megszökteti az atyai házból. Kocsubej hogy megbosszulja ezt a sértést, leleplezi a cárnak Mazeppa cselszövéseit, a hetman pedig árulással vádolja ellenfelét. A valóságban Kocsubej (1640 k.–1708) segítette hatalomra Mazeppát, de ellenezte annak törökellenes terveit és nem tudta megbocsátani, hogy elcsábította Motria nevű lányát.¹⁶ Péter jobban bízik a kozák vezér-

¹³ Uo. 108.

¹⁴ Uo. 121.

¹⁵ *Puskin: Elbeszélő költemények – Mesék.* Bp., 1977. 416.

¹⁶ <http://www.encyclopediaofukraine.com6display.asp?AddButton=pages/K/O/KotchubeiVasyl.htm>

ben, ezért a sértett apát átadja feljelentőjének, aki körülzárja várában, megkínkoztatja és kivégezteti Kocsubejt. A gonosz ukrán vezér tehát becsapja az orosz cárt, csapdába csalja és megöleti annak egyik leghűségesebb hívét, szeretőjének apját, miközben arra készül, hogy Ukrajna elszakítása érdekében szövetséget kössön a cár ellenségeivel, és magát tegye meg ott királlyá. Puskin korában ezért Oroszországban akár a cár iránti hűségből, akár az iránta érzett félelemből, Mazeppát becsvágyónak, megátalkodott cselszövőnek és gonosztevőnek ábrázolták.

Végső lelki vívódásainak megjelenítése a költemény egyik leghatásosabb jelenetét alkotják: egy tragikus éjszaka során a vén Mazeppa képtelen elaludni és eszelősen bolyong kastélyában gonosz árnyaktól gyötörve. „Az éj ezernyi csillagából / Nagy furcsa szemek gúnyja vádol. / S fejét a nyárfák sora messze / Csöndesen rázza lenn a földön, / Mint a bírák, úgy súgnak össze...”¹⁷ Mivel csak kevéssel a kivégzés előtt értesítik, Mariának már nincs ideje megmenteni az apját. Az áruló Mazeppa is a svéd királlyal együtt menekül, de Maria még egyszer utoljára visszatér hozzá. Vajon a lány megboldult vagy még mindig szerelmes? Puskin ennek a jelenetnek igyekezett nagyon nagy hangsúlyt adni. Maria előbb Mazepának azért könyörög, hogy engedje őt osztozni balsorsában, aztán hirtelen lehull a lepel: olyannak látja végül, mint amilyen a valóságban: visszataszító és vérengző aggastyánnak, eltávolodik tőle, és vad nevetésben tör ki.

Időrendben a következő Victor Hugo (1802–1885) Mazeppa című elbeszélő költeménye, amelyet Louis Boulanger festőnek ajánlott, akiről még lesz szó, de mottóját – „Away! Away!” – Byrontól vette. Az akkor még csak tehetségét próbálgató francia szerző 1829-ben megjelent „Les Orientales” (Keleti énekek) című versgyűjteményébe illesztette művét. Az antológia előszava híresebb lett, mint a benne olvasható versek, mert ebben az új, romantikus költészetről értekezett meleg ékesszólással, rést ütött a klasszicista elmélet falán, visszakövetelte a francia költészet számára a lehető legnagyobb szabadságot a témaválasztásban, a kifejezésmódban. A görögök törökellenes függetlenségi harca és a mórok korának Spanyolországa nagyon sok verset inspirált, de ezek az egzotikus témák csak ürügyet szolgáltattak egy valóságos ritmus- és színorgiához, a képbőséghez, a nyelvi ötletek halmozásához, amelyek néha remekműveket alkottak. A Mazeppáról szóló rész szinte elvész a keleties versek között, hiszen az érett és híres angol kortárs poémáját már nem lehetett túlszárnyalni. Hugonál Mazeppa vágója szimbólummá vált, az az ember, aki egy vad futásba, egy féktelen versenybe veti magát, a lángész jelképe lett, akár önszántából akár kényszerből teszi ezt,

¹⁷ Uo. 261.

míg Byronnál a hős csak egy katona, esetleg egy hős.¹⁸ A művész úgy oda van kötözve tehetségéhez, mint Mazeppa a lovához, ebben pedig lehetetlen nem ráismerni magára, Hugora. A vágta, vagyis az alkotás pedig végződhet pusztulással is, de megdicsőüléssel is mint az apród későbbi felemelkedése. A Keleti énekek gyűjteménye lendülete és eredetisége miatt méltó volt a költő hírnevéhez és ez a mű dolgozta ki az egész XIX. századra a költői merészség, a festőiség és az ún. couleur locale (helyi színezet) útját az európai irodalomban.¹⁹

Aránylag későn, csak 1840-ben jelent meg lengyel szerző tollából irodalmi mű Mazeppáról, az is eléggé elfeledett maradt sokáig. Juliusz Slowacki (1809–1849) költő és drámaíró hazájában a romantikus nemzedék tagja volt, aki az 1830-as felkelésigVarsóban hivatalnokoskodott, majd utána emigrációban élt haláláig.²⁰ Az ő Mazeppája egészen más alak: egy ifjú félelem és gáncs nélküli lovag, aki a legnagyobb önfeláldozásra is hajlandó egy hölgy becsületének megvédése érdekében. A húsz éven aluli apródot egy várnagyné jóképűnek és nagy szívtiprónak festi le úrnője előtt: „Nytított kapu a szíve, sok nő jó és halad.”²¹

Mazeppa egy vajda várába érkezik a király kíséretében és egy kis szerelmi kalandot keres. A vajda Amelia nevű szép és fiatal feleségével él, akire nemcsak az apród vet szemet, hanem álruhában a király is a meghódítására indul, és titokban a vajda első házasságából származó fia is szerelmes ifjú mostohaanyjába. Mazeppának sikerül egy csókot lopnia, de az asszony épp a királynak árulja be, aki meg akarja szöktetni Ameliát, az apródot pedig a dühös férjnek akarja kiszolgáltatni. Amikor Mazeppa megtudja, hogy mire készül a király, elbújik egy fülkében, alkóvban Amelia szobájában, hogy figyelmeztesse. A féltékeny férj beront a nő szobájába, mert már kémkedik felesége után, de az hiába esküszik, hogy senkit sem rejteget magánál, rögtön befalaztatja az alkóvot. A lovagias apród pedig inkább hallgat, és attól retteg, hogy jelenléte nehogy bajba sodorja az asszonyt. Zbigniew közben megtudja, hogy ki bújt el a fülkében, és most már ő is megveti mostoháját. A király kibontatja a falat, a félholt fiú mindent őszintén elmond és kész az istenítéltre is, és a mostohafiúval akar megvívni. Zbigniew belátja tévedését és öngyilkos lesz, de a vajda nem hisz Mazeppa ártatlanságában, ezért meg-

¹⁸ „Ainsi, lorsqu’un mortel, sur qui son dieu s’étale / S’est vu lier vivant sur ta croupe fatale, / Génie, ardent coursier, / en vain il lutte, hélas! tu bondis, tu l’emportes / hors du monde réel dont tu brises les portes / Avec tes pieds d’acier!” in abu.cnam.fr/cgi-bin/go?orientall,3387,3406.

¹⁹ *Oeuvres*, III/635–636.

²⁰ Világirodalmi lexikon. Bp., 1992. 13. k. 261.

²¹ *Juliusz Slowacki*: *Mazeppa*. Bp., 1960. 11. A mű címe is más személyt ígér, mert az eredeti írást követi.

zsarolja a királyt: akkor engedi ki várából, ha átadja neki az apródot. Közben az ártatlanul szenvedő Amelia megmérgezi magát, és az őriöngő vajda is kardjába dől, de előbb még parancsot ad az apród megbüntetésére, ezt azonban a szerző már nem részletezi.

Slowacki Mazeppája annyira eltér a többi romantikus szerző kalandorától, hogy az már hihetetlen: vallásos, bátor, talpig becsületes lovag, aki kész meghalni is szerelméért. A kezdetben léha és szoknyapecér legény fokozatosan átalakul és erkölcsileg még a királya fölé is emelkedik. Az író inkább magát a kort ítéli el, nem pedig hősét, aki a saját becsületét és egy nő tisztességét akarta megvédeni. Ő nem egy byroni hős. Talán azért választotta a szerző a Mazeppa életének ezt a szakaszát, hogy a nézők megértsék, miért hajszolta örültségekbe a kozákok vezérét egy tragikus szerelem emléke. A tragédia őspremierje egyébként 1847-ben Pesten volt a Nemzeti Színházban.²²

Zene és festészet

A pátosz, amely Mazeppa alakjában rejlik olyan művészt igényelt, aki leíró részletek bőségével színezi ki a témát, és ez volt az, amit Victor Hugo oldott meg. A „Keleti énekek” egyik legszebb darabja inspirálta Liszt Ferencet (1811–1886) hatodik szimfonikus költeményének megalkotására. Zene-kari művét a nagy romantikus 1851-ben komponálta és 1854-ben mutatták be Weimarban. Hugonak – akivel Liszt régi ismeretségben állt – a lángészről írt példabeszéde a magyar zeneszerző számára személyesen is vonzó téma volt, a zenedarab azonban a programhoz utólag történő igazítás tipikus példája. A fő téma ugyanis már 1826-ban és 1837-ben is feltűnt a szerző műveiben, 1840-ben pedig zongorára hangszerelve a Transzcendentális etűdökben önállóan is megjelent, vagyis csak a negyedik változat viseli a Mazeppa címet. Liszt a nagy francia romantikus író művéből nem hagyta meg, csak a befejező sorokat: „... il court, il vole, il tombe / Et se relève roi.” („... fut, repül, elbukik / És felkel a király!”) A király ebben az esetben a hetmant jelenti, de a zene érezhetően kifejezésre juttatja a három jól elkülönített témát, a lovaglást, a bukást és a felemelkedést. A szimfonikus költeményben ostorcsapások, lovaglórítmus, nyerítést utánozó hangok idézik fel az eseményeket, a ritmus pedig többször is változik a gyorsulás érzékeltetésére. A zenemű legfontosabb része azonban a már 25 évvel korábban kitalált dallam, amely méltóságot, fájdalmat, nagyszerűséget és diadalt is képes kifejezni. Érdekes a záró rész, ahol Liszt a feltámadáshoz egy 1848-as német munkás-

²² Sieroszewski Andrzej: Juliusz Slowacki alkotásainak fogadtatása Magyarországon. In: Filológiai Közöny, 1960/2. 186.

kórust használt fel, az ukrán környezetet, a couleur locale-t pedig egy magyaros dallam segítségével festi le.²³

Ugyanezen témából komponált operák közül emlékezetes volt Carlo Perdoti (1817–1893) Mazeppája, melyet 1861-ben mutattak be Bolognában, az oroszok közül pedig a kevésbé ismert Pjotr Szokalszkij (1828–1887) darabja mellett Pjotr Iljics Csajkovszkij (1840–1893) műve lett híresebb. A nagy orosz zeneszerző háromfelvonásos operájának librettóját Puskin Poltava című műve alapján Viktor Burenin írta. A művet, amely 1883 nyarán készült el 1884. február 15-én mutatták be a moszkvai Bolsoj Színházban, de négy nappal később Szentpétervárott is sor került a premierre. Moszkvában csak hűvös elismerést kapott, Pétervárott azonban megbukott, mert nem volt jelen a szerző, és csak Tbiliszipben aratott később nagy sikert. Csajkovszkij hőse is Maria Kocsubej, aki mellé a zeneszerző odaállította Andrej nevű gyermekkori barátját. Az opera legkiemelkedőbb részei közé tartozik a nyitány, amely a féktelen hetmant mutatja be, a poltavai csata utáni győzelmi ének, a részeg kozák dala Kocsubej vérpadja mellett, és a dramaturgilag hibás, de művészileg szép bölcsődal, amelyet Maria énekel a Mazeppa által párbajban megölt Andrej holtteste felett.²⁴ A mű érdekessége, hogy magyarországi ősbemutatójára csak 2004-ben került sor Miskolcon. Az operakedvelők között ismert a spanyol Felipe Pedrell (1841–1922) 1881-ben készült alkotása, de más nemzetiségű szerzők is megkedvelték a témát, mert a német Paul Pabst (1854–1897), aki több orosz operát is átírt, a Mazeppából is készített egy parafrázist, és a francia Georges Mathias (1826–1910) is írt egy „Mazeppa-nyitányt”.²⁵

Ami a festészetet illeti ebben a témában különösen a francia művészek alkottak figyelemre méltót. Külön értekezés tárgya is lehetne, mennyire szerették a romantikus festők a lovakat ábrázolni, melyek megtestesítették a korlátok nélküli ősi természeti erő, vagyis a tehetség kibontakozását. Théodore Géricault (1791–1824) pl. már-már betegesen vonzódott a lovakhoz, melyekről azt tartotta, hogy a szenvedélyről, a szenvedésről és a halálról való meditációk közvetítői lehetnek. Kutatásaink szerint halála előtt néhány évvel festett a vágató Mazeppáról képet. A következő érintett, az ifjabb Horace Vernet (1789–1863), aki napóleoni és algériai csataképeivel lett híres, és 1826-ban készült el Mazeppa és a farkasok című képével. Talán a legismertebb Louis Boulanger (1806–1867) hasonló című képe, amellyel 1827-ben debütált nyilvánosan és egy csapásra Hugo és a romantikusok kedvenc festője lett. Eugene Delacroix (1789–1863) mint a másik híres fran-

²³ *Hamburger Klára*: Liszt kalauz. Bp., 1986. 42–45.

²⁴ *Gál György Sándor*: Pjotr Iljics Csajkovszkij, Bp., 1962. 172–175.

²⁵ *Oeuvres*, III/362.

cia romantikus festő is letette a maga névjegyét ebben a témában, de 1829-es Mazeppa képe nem tartozik a leghíresebb művei közé. A későbbiek közül Théodore Chassériau-t (1819–1856) kellene megemlíteni, aki „Egy kozák lány megtalálja Mazeppa holttestét” című 1851-es vásznával tudatosan átlépte a vágatató ló dinamikáját és inkább az emberi érzelmre helyezte a hangsúlyt, bár követője, Theodore Louis Devilly (1818–1886) 1870-ben ismét visszakanyarodott a lóközpontú ábrázoláshoz.²⁶

Ivan Sztyepanovics Mazeppa élete és különösen drámai lovaglása tehát minden korban felkeltette a művészek érdeklődését. Mi lehet ennek az oka? A válasz eléggé összetett, de ismerve a korabeli viszonyokat érthető. A döntő elem talán az individualizmus, mint a liberális gondolkodás egyik attribútuma, mert akár Byron, akár Hugo hősét nézzük, el kell ismernünk, hogy Nyugat-Európában a romantika legfontosabb öröksége az egyén, az individuum előtérbe kerülése, az önkifejezés szabadságának kiharcolása volt. A romantika korát úgy is szemlélhetjük, mint az egyéniség szabadságharcának diadalát. Az sem véletlen, hogy Byron interpretációja lett mindennek az origója, hiszen maga az individualizmus is Angliában alakult ki. Az egyéniség bálványozása ugyan filozófiailag, társadalmilag, történelmileg és gazdaságilag nagyon szerteágazó fogalom, de a Mazeppa-képben felismerhetjük, hogy az egyén érdekeit akarja érvényesíteni a közösséggel szemben és szilárdan hisz a személyiség autonómiájában. Gondoljunk Voltaire-re, aki a történelmi folyamatok mozgatóerejét látta a nagy egyéniségekben, Victor Hugo pedig az egyént öncélként és önértékként értelmezte. Érdekes ezzel szemben Slowacki Mazeppája, aki nem ez a visszafogottan önző személyiség, hanem inkább egy mártír, de ez az értelmezés a romantika kelet-európai felfogásából ered.

Ha a romantikus irodalom jellemzőit vesszük sorra, a Mazeppa-téma tökéletesen megfelelt az elvárásoknak. Benne van a felfokozott életérzés leírása, az idealizálás lehetősége, Puskinnál és Csajkovszkijnál a hetman története a nemzeti múlt része, hiszen a múlt felé fordulás is romantikus sajátosság. Hugonál a téma egzotikus környezetbe kerül, mert a „vad” Kelet-Európa is a romantika orientalizmusának egyik forrásvidéke lett. A kalandos cselekmény szintén megfelel a korabeli divatnak és Byronnál, Hugonál a valóság és az álom is összekeveredik. A művek formáját tekintve – a szerelmi kaland és a gondolatok, érzések tükrözése miatt – a líraiság szembetűnő és megzenésítésre voltak predesztinálva, ami lehetővé tette a sokszor patetikus hangnem erősítését. A legnagyobb Mazeppáról szóló művek Byronnál,

²⁶ A festők adataihoz a Grand Larousse Encyclopedia. Paris, 1960–64 megfelelő köteteit használtam fel.

Hugonál és Puskinnál megfeleltek az átmeneti műfajok – itt a lírát és az epikát ötvöző elbeszélő költemény – divatjának.

Az is a romantika öröksége, hogy a költők és írók mutassanak utat a népnek, legyenek látnokok vagy váteszek, és ez különösen Közép- és Kelet-Európában volt a korszak általános jellemzője. Sok nyugat-európai író, költő is részt vett a forradalmakban, Byron, pl. a görög szabadságharcban veszítette életét, de Hugo is benne volt a maga módján a görögökkel rokonszenvező filhellén mozgalomban. A nemzeti függetlenség ügye tehát az a másik kapocs, ami kulcsot adhat a Mazeppa-téma népszerűségéhez, mert Angliában és Franciaországban fedezték fel ugyan a kozákok vezérének kalandos életét és talán személyiségének más-más jellemzőit hangsúlyozták, de a hős neve igazából Ukrajnában lett mind a mai napig nemzetet szervező és fenntartó mítosz része és ez bizonyítja, hogy a sokat bírált és lenézett legendáknak is van gyakorlati haszna.

KISS LÁSZLÓ

„AZ ÉLETET A NEMZETNEK ADJUK”.

LUDOVÍT ŠTÚR (1815–1856)

„Kezdetben volt a szó. Ludovít szava volt ez és belőle kezdett kifejlődni a mi szlovák életünk”.¹ Ezzel a csattanós, bár kissé patetikus mondattal zárul Ján Juríček Štúr-életrajza. A szlovák politikus életéről, nemzetébresztői tevékenységéről – eltérően a magyar történetírástól – a múlt évszázadban számtalan szlovák, cseh és angol nyelvű életrajz, tanulmány, dokumentumgyűjtemény stb. készült. Egykori és mai szlovák méltatói – egy-két kivételtől eltekintve – olyan fedhetetlen és „támadhatatlan” politikust látnak benne, aki a 19. századi szlovák nemzeti mozgalomban, illetve történelemben pótolhatatlan és feltétlenül pozitív szerepet töltött be. A pártatlan elemző számára viszont a gazdag Štúr-irodalomból egy ellentmondásokkal teli, sikerekben és kudarcokban egyaránt bővelkedő politikusi és emberi életpálya bontakozik ki.

Az elemzés több vonalon folytatható és eltérő következtetésekre ad lehetőséget. Viszonylag egyszerű feladatra vállalkozik az, aki a magánember Štúr életét követi nyomon. A szlovák történetírás mégis kevés figyelmet fordít erre a területre. A másik megközelítés a szláv–szlovák nemzeti ébredés, illetve a szlovák nemzeti mozgalom folyamatába illeszti a politikus Štúr tevékenységét. Az 1830-as évek második felétől ugyanis a szlovák mozgalom és Štúr sorsa elválaszthatatlanul összefonódott. Magánélete, egyéni sorsa feloldódott a szláv–szlovák nemzeti törekvésekben. Küldetéstudattól fűtve, egyfajta önkéntes aszkézist vállalva, tudatosan nem nősült meg, így örökségét folytatni tudó gyermekei sem születtek. Erről már fiatalon döntött. „A nemzet az én (életem) tárgya, erre a célra telik az élet minden órája... Az életet a nemzetnek adjuk!” – írta húsz éves korában, 1835. február 16-án.² Bármelyik életutat is nézzük, egyik sem egyenes ívű és nem is maradéktalanul sikeres. Ugyanakkor Štúr életútja jól tükrözi a maroknyi szlovák nemzetébresztő igen nehéz helyzetét és heroikus, önfeláldozó küzdelmét a vélt vagy

¹ *Ján Juríček*: Ludovít Štúr. Stručná biografia. Mladé letá, Bratislava. 1971. 224. (A továbbiakban: *Juríček*)

² P. Cendekovičnak, 3. levél. In: *Listy Ludovíta Štúra I. 1834–1843*. Vyd. SAV, Bratislava. 1954. 20–22. (A továbbiakban: *Listy I.*)

valós szláv–szlovák nemzeti célok megvalósításáért. Az alábbi rövid tanulmány a két megközelítés kombinálásával próbálkozik.

A fiatal Štúr

Ludovít Štúr nagyapja még az Erdődy uradalom alattvalója volt, de a fiából már tanult ember, evangélikus kántortanító lett. Štúr édesapja 1813-ig Trencsénben élt. Tanította a gyermek František Palackýt, a cseh nemzeti mozgalom leendő vezetőjét is. 1810-ben feleségül vette a helybéli mészáros lányát, aki az idő során négy fiúval és egy lánnyal ajándékozta meg. A legidősebb Karol még Trencsénben született. Ludovít (1815. október 29.) és Samuel már a Trencsén megyei Zay-Ugrócban, a Zay grófok birtokán látta meg a napvilágot.³ Szlovák életrajzírói – Karol Goláň nyomán – nagy nyomatókat helyeznek azokra az élet- és jellemformáló hatásokra, amelyek gyermekkorában a szülői házban és környékén érték, ahol szerényen, de tevékenyen és erkölcsösen éltek. Ebben a természet által körülölelt falusi környezetben az édesapja művelt, szigorú, de következetes embernek számított. Az apa számos jó tulajdonsága – állhatatosság, szívósság, céltudatosság, alkotó gondolkodás – a fogékony fiú jellemének is részévé vált. Csendes, jószívű, szerető anyjától az érzelmgazdagságot, becsületességet, vallásosságot és a nép szeretetét örökölte.⁴

Feltehetően az édesapjától sajátította el az elemi iskolai ismereteket. Így nem volt akadály annak, hogy 1827 augusztusától – két helybéli társával együtt – a győri középiskolába jelentkezzen.⁵ Szűkös anyagi lehetőségei miatt Ludovít Štúr Kis Jánossal egy szállásra, egy szobába, sőt közös ágyra került. A Győrben eltöltött két esztendő alatt a magyar nyelv tanulásában jól

³ Karol Goláň: Štúrovské pokolenie. (Výber diela). Vyd. SAV, Bratislava. 1964. 12–14. (A továbbiakban: Goláň, 1964.) – Az uraság személye azért fontos, mert 25 év múlva a politikus Štúr éppen egykori földesurával, a magyarországi evangélikus egyház főfelügyelőjével vívja élete egyik legnehezebb és legfontosabb politikai csatáját. Zay Károly gróf fogja eltávolíttatni pozsonyi segédtanári állásából is. A kiváló irodalomtörténész, Sziklay László szavait idézve: „A kántor fia szembeszállt a gróffal. A kunyhó és kastély (ama korban sokszor idézett kép) párviadala lett belőle. Štúr kezdettől fogva szembeszállt mindenkivel és mindennel, ami szlovák koncepciójának útjában állott.” Erről: Sziklay László: A szlovák irodalom története. Akadémiai, Bp. 1962. 54–55. (a továbbiakban: Sziklay, 1962.)

⁴ Goláň, 1964. 15.; Jozef Miloslav Hurban: Ludovít Štúr/Rozpomienky. Slovenské Vydateľstvo Krásnej Literatúry, Bratislava. 1959. 29–30. (A továbbiakban: Hurban)

⁵ Felső-magyarországi nemesi és értelmiségi családoknál évszázadok óta szokásban volt, hogy a gyermekeiket 1–2 esztendőre magyar nyelvi és kulturális környezetbe küldték ún. „magyar szóra”. Az 1820-as évek végén azonban már új időszak kezdődött. Szlovákok és magyarok kezdtek egymásra rosszállóan tekinteni.

haladt. Hamar elnyerte a szláv szellemű Leopold Petz professzor jóindulatát is.

1829. szeptember 4-én Pozsonyba került a nagy hírű evangélikus líceumba. Közismert, hogy a 32 000 lakosú Pozsony nemcsak „koronázó város”, nemcsak a magyar országgyűlések színhelye volt. A szlovák nemzeti mozgalomban – Prágához hasonlítható – korlátozott kulturális és diákcentrum szerepet töltött be. A városban négy-négy nyomda és könyvkereskedés működött. Az evangélikus líceumban, a katolikus érseki gimnáziumban és a királyi jogakadémián összesen kb. 2000 hallgató tanult.⁶ A szlovákok és a magyarok mellett jócskán akadtak itt csehek, morvák, délszlávok és egyéb szlávok is.

A 19. század első felében Pozsony (és az evangélikus líceum) a szlovák nemzeti ébredés és mozgalom központjává vált. Itt jöttek létre az első folyóiratok, egyházi oktatási intézmények, tudományos, irodalmi egyesületek és társaságok. 1803-ban Juraj Palkovič, Bohuslav Tablic és Juraj Ribay az evangélikus líceumban megalakították a Csehszlovák Nyelv és Irodalom Tanszéket, valamint a Szláv Intézetet. A tanszék vezetője hosszú időre Juraj Palkovič lett. A cseh és a szlovák nemzeti mozgalom számos későbbi vezetője – František Palacký, Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik, Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža stb. – tanult az országban egyedülálló evangélikus líceum falai között. Mivel az 1820-as évek második felében a szláv szellemű pozsonyi teológushallgatókat egyre kevésbé elégítették ki J. Palkovič rendszertelen, száraz latin nyelvű előadásai, 1827-ben – a bécsi Cseh–Szláv Egyesület és a késmárki önképzőkör mintájára – létrehoztak egy szláv könyvtárat, valamint megalapították a Cseh–Szláv Társaságot, amely nyelvi-irodalmi önképzőkörként működött.⁷

Amikor a 14 éves Ľudovítot 1829 őszén a Társaságba felvették, már olyan ismert személyiségek tevékenykedtek itt, mint a költő Samo Chalupka, a bátyja, Karol Štúr (akikre különös tisztelettel tekintett), valamint Daniel Lichard, Matej Holko, a Šulek és a Godra testvérek, Michal Hlaváček vagy M. M. Hodža.⁸ Élénk érdeklődéssel és szimpátiával követték az 1830/1831-es oroszellenes lengyel felkelés eseményeit, majd annak leverése után a lengyel emigráció tevékenységét. Štúr szemtanúja volt a szláv érzelmű pozsonyi ifjúság, illetve a kollári szláv gondolat első komoly válságának is. Az

⁶ Juriček, 22.; Golán, 1964. 16–17.

⁷ A diáktársaságról, az „ifjú szlovák mozgalom”-ról és Štúr szerepéről bővebben lásd pl. Peter Brock: Slovenské národné obrodenie 1787–1847. Kalligram, Bratislava. 2002. 60–67. (A továbbiakban: Brock)

⁸ Imrich Sedlák: Ľudovít Štúr a slovenské študentské hnutie. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zostavil Imrich Sedlák. Matica Slovenská, Martin. 1997. 30. (A továbbiakban: Sedlák 1997.); Hurban 43.; Juriček 22.

orosz–lengyel konfliktus ugyanis a Társaság tagjait orosz- és lengyel „párt-ra” szakította szét.⁹

Az 1830-as évek első felében a Társaság ülésein többnyire még csak kedvenc költői (Ján Kollár, Ján Hollý, Adam Mickiewicz stb.) verseit szavalta, miközben saját versekkel is próbálkozott, a későbbiekben is kevés sikerrel. Szorgalmasan tanult és szépen haladt előre a görög–római klasszikusok, a művészettörténet, a (görög, francia, német, latin és a szláv) nyelvek, valamint a retorika, a matematika és a történelem tanulmányában. Anyagi–pénzügyi gondjai azonban továbbra is megmaradtak. Pozsonyba kerülésekor az első tanévben a Zay alapítvány által támogatott alumneumban étkezett. A következő tanévben a konviktusban lakott és – mivel otthonról egyre kevesebb pénzt kapott – Karol bátyja támogatására szorult. Ösztöndíj kérelmét ugyanis – Zay Károly gróf támogatásának dacára – elutasították.¹⁰

Igy amikor 1833-ban Karol végzett és távozott Pozsonyból, tanulmányai átmeneti félbeszakítására kényszerült. Idősödő szülei ugyanis úgy gondolták, hogy már eleget tanult, és otthon van szükség rá. Engedelmes gyermekként 1834 elején hazatért. Február és augusztus között uradalmi tisztviselőként (írnokként, illetve felügyelőként) dolgozott a Zay uradalomban. A hazai táj dombjai és völgyei között megbúvó falvakat járva még közelebb került a szlovák népi élethez. Az erősen szláv tudatú ifjú mindenhová magával vitte talizmánját, a történelmi kútfőként kezelt „Szlávság leányá”-t, amelyben Ján Kollár irodalmi formában fejtette ki az Európában élő szlávok összefogásának szükségességét. Kollár ekkortájt megjelenő „Népdalok” (Národné spievanky) gyűjteményét is haszonnal forgatta.¹¹ Annál kevésbé tetszett neki a tisztviselői munka, amelyet az uradalmi pálinkafőző felügyelete során teljesen megutált. Ez a felismerés, a tanulás utáni vágy, főleg pedig S. Chalupka lelkére beszélő levele, amelyben a visszatérésre szólította

⁹ Chalupka polonofilizmusa olyan erős volt, hogy 1831 nyarán önkéntesként harcolt a lengyelek oldalán és sebesülten tért haza. A fentiekre lásd: *Golán* 1964. 17–18. – Ján Kollár dolgozta ki az 1820–1830-as években a hatalmas és dicső „szláv nemzet” törzseinek és dialektusainak (oroszok, lengyelek, csehek és délszlávok) nyelvi, kulturális, tudományos együttműködésére irányuló „szláv kölcsönösség” gondolatát. Kollár „kulturális pánszlávizmus”-ának igen nagy hatása volt különösen a szlovák, a cseh, a délszláv és az orosz nemzeti tudat kialakulása szempontjából. – Kollár életére és munkásságára újabban lásd *Kiss László: Ján Kollár – a költő, tudós és politikus (1793–1852)*. In: „Emberek és eszmék...” Szerk.: *Gebei Sándor*. Eger, 2001. 165–182.

¹⁰ *Golán* 1964. 18–19.

¹¹ *Hurban* 45–46.; *Juriček* 26–27.; *Sedlák* 1997. 31. – Hamarosan elkészült Ján Kollár „Az irodalmi kölcsönösségről” írott tudományos munkája is. Legátfogóbb módon ebben fejtette ki „szláv kölcsönösség”-gel kapcsolatos – Štúrta is nagy hatást gyakorló – nézeteit, „kulturális pánszlávizmus”-át. Lásd: *O literárnej vzájomnosti*. Vyd. SAV, Bratislava. 1954.

fel, megtették a hatásukat. 1834 szeptemberében örömmel tért vissza Pozsonyba.

Az evangélikus diáktársaság élén

Štúr visszatérése idején az evangélikus líceumban működő önképző diákkör éppen megújulóban, átalakulóban volt. Alexandr Boleslavín Vrchovský (bécsi joghallgató), Samo Chalupka (Bécsben végzett teológus, a pozsonyi fiatalok képviselője a császárvárosban működő Cseh–Szláv Egyesületben), valamint a cseh František Cyril Kampelík (bécsi orvos) a lengyel forradalmi mozgalom lelkes pártfogói voltak. Társaikkal együtt azon fáradoztak, hogy Pozsonyt az „ifjú szlovák mozgalom” központjává tegyék és bekapcsolják a szláv fiatalság szélesedő nemzeti hálózatába, a Prága – Krakó – Lvov – Pest – Brnó központú irodalmi együttműködésbe.¹² Ehhez viszont az evangélikus diáktársaság erősítésére, tevékenységének megújítására, új alapokra helyezésére volt szükség. Ebbe a törekvésbe illeszkedett S. Chalupka előbb említett levele is.

1834 őszétől tehát a teológiai kurzus hallgatójaként és a Társaság – ekkor már egyik népszerű – vezetőjeként azon fáradozott, hogy megvalósítsa a Vrchovský által nyáron kidolgozott újító célokat. Ezek: 1. A tagok – érdeklődésüknek és képességeiknek megfelelően – a számukra legmegfelelőbb tudományterületen, a költészet, a filozófia vagy a történelem–földrajz–néprajz „osztály” valamelyikén képezzék magukat a „szláv nemzet” javára. 2. A felekezeti megosztottságot meg kell szüntetni, a pozsonyi katolikus akadémia szlovák fiataljaihoz is utat kell találni. 3. A szervező tevékenységet a szlovák társadalom alsóbb néprétegeire is ki kell terjeszteni, a nemzeti érzést fel kell ébreszteni. 4. Elsősorban a szláv nyelveket kell tanulni, s csak utána a többi nyelvet.¹³ Vrchovský szerint ugyanis a nyelv a vér, de a nemzet a test.¹⁴

Mivel az önképzőkör addigi titkára megbetegedett, 1834 decemberében Štúrt választották meg a Társaság titkárának, majd az 1835/1836-os tanévben az alelnökének is. (Az elnök a líceum egyik tanára, Matej Ševrlay volt.) A gyakorlati munka első eredményei hamarosan jelentkeztek. Már a titkárrá

¹² Az „Ifjú Szlovákia Mozgalom” mottója: „egy szív, egy vér... egyetlen egy haza” volt. Idézi: Brock 61.

¹³ Ján Hučko: Život a dielo Ľudovíta Štúra. Osveta, Bratislava. 1984. 33. (A továbbiakban: Hučko)

¹⁴ Sedláč 1997. 32.

választását követő évben 27-ről 50-re emelkedett a Társaság tagjainak száma.¹⁵

A liceumi előadások racionalista szellemiségének hatására nagy érdeklődéssel fordult a nyelvek (héber, szláv nyelvek, francia stb.), illetve a nyugat-európai racionalista és felvilágosult filozófusok – különösen Hobbes, Volney, Voltaire, Rousseau, majd Lamennais – munkái felé. A Miczkiewicz, J. Kollár, J. Hollý vagy P. J. Safárik művei továbbra is a kedvenc olvasmányai voltak.¹⁶ 1836/1837-ben már Juraj Palkovič helyettes tanára a Szláv Intézetben. Mivel jó latinos volt, más professzorokat is gyakran helyettesített. Továbbra is szorgalmasan tanult és egyre jobban elmélyült a szláv nemzet történetének tanulmányozásában. Ezzel egyidejűleg kezdett felhagyni az addigi „talizmán”, „A szlávság leánya” istenítésével. Tudását és szlávok iránti szeretetét 1835 szeptemberétől inkább az önképzőkörben tartott előadásokon és – kedvenc költőinek verseit, valamint saját költeményeit felolvasó – irodalmi összejöveteleken igyekezett az alsóbb évfolyamosoknak átadni, nem sikertelenül. A hatalmas szláv nemzet történelme és irodalma, a nagymorva királyság, Dévény és Zobor, Husz János és a huszita mozgalom, Sobieski János és a sok szláv hős megragadták a fiatal diákok romantikus képzeletét. Ezek között a diákok között nemcsak szlovákok, hanem horvátok és szerbek is voltak. 1838-ban 46 szlovák és „20-nál több szerb” hallgatója volt. Ez utóbbiak száma 1841-re 31-re emelkedett. A szerb diákok tanulási költségeit Miloš Obrenović szerb fejedelem fedezte.¹⁷

A Társaság tagjai nyomdát, archívumot létesítettek, fejlesztették a könyvtári állományt (főleg szláv értelmiségiektől kapott könyvadományokból). 1836 tavaszán „Plody” címmel irodalmi almanachot adtak ki, amelyhez hónapokon át előfizetőket toboroztak. Keresték az utat a katolikus fiatalokhoz, Anton Bemolák fiatal követőihöz is. Élénk levelezést folytattak és személyes kapcsolatra léptek szlovák, cseh, délszláv, lengyel, orosz stb. tudósokkal, a szláv nemzeti mozgalmak vezető személyiségeivel. Erősítették az együttműködést a felső-magyarországi (lőcsei, eperjesi, késmárki stb.) evangélikus diákszervezetekkel, miközben új önképzőkörök alapításán fáradoztak (pl. Selmezbányán). A pozsonyi liceum evangélikus diákköre valóban az ifjú szlovák mozgalom szervező-irányító centrumává kezdett válni

A műveltség- és a nemzeti tudat növelés igen fontos részének tekintették a hazai táj és a szlovák népi élet megismerését, mesék, mondák, népdal-

¹⁵ Hučko 33.

¹⁶ Hučko 28–30.

¹⁷ Vladimír Matula: Štúr a Slovanstvo. In: Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 366. (A továbbiakban: Matula 1956.); Golán 1964. 26.; Branislav Choma: Ľudovít Štúr a Slovanstvo. Slovo, 2005/14. sz. www.noveslovo.sk/clanok. 1.; K. B. Štorchak, 46. levél. In: Listy I. 136.

ok gyűjtését. A Társaság tagjai ebből a célból – főleg a nyári szünetekben – járták a vidéket. Ellátogattak történelmi városokba, kirándulásokat szerveztek a szláv–szlovák történelem egykori színhelyeire. Ezek közül kiemelkedett a Štúr-vezette szláv ifjak kultikus kirándulása a dévényi vár romjaihoz 1836 áprilisában. Tehetséges vidéki fiatalok közül új hallgatókat igyekeztek toborozni a pozsonyi líceumba és a Társaságba. 1836 nyarán Štúr is Szenice, Brezova, Myjava térségében járt – egyebek között – abból a célból, hogy a vidéki értelmiség néhány idősebb tagját is megnyerje a szláv–szlovák mozgalomnak. Útja során a nagyra becsült Ján Hollyhoz is ellátogatott.¹⁸

A magyar nyelv híveit, a magyarosítás szószólóit egyre jobban irritálta a szlovák ifjúság szláv–szlovák öntudatának növekedése. „Elunod a sok Tatry, Kriván, Vaha (Vág), Szláva, Thron, Wlast, Národ, Szlovan s at. szókat hallgatni” – írta az elfogulatlanságra törekvő X. Y. Z. „Pozsonyból, Pestről, Csehországból ládászámra kapnak könyveket, s minden(ki) tanul és olvas, s olvas és tanul – tótul!!”.¹⁹ Egyre hevesebben támadták a „pánszláv” ifjú szlovák mozgalmat.

1836-tól Štúrnak egyéb tekintetben is egyre több problémája akadt. Ez év júniusában befejezte tanulmányait, de – szlovák életrajzíróinak magyarázata szerint – a tudásszomj és a nemzetéért való tenni akarás továbbra is a pozsonyi líceumban tartották. A Társaság alelnöke maradt, ám 1836 novemberében váratlan esemény történt. A. B. Vrchovský és néhány radikális társa Pozsonyba érkezett. Azonnal támadni kezdték Štúr egyszemélyi vezetési módszereit, „abszolutizmus”-át. A republikánus körök mintájára szervezeti-irányítási változtatásokat kezdeményeztek. A Társaság élére kollektív vezető testület, 9 fős választmány került. A háttérbe szorított Štúr alelnök maradt.²⁰

1837. február 1-jén J. Palkovič támogatásával a tantestület úgy döntött, hogy Ľudovít Štúrt az idős professzor fizetés nélküli helyettesévé teszi. Cseh és lengyel nyelvtant és történelmet oktatott. 1837 nyarán tehát pénzügyi okokból arra kényszerült, hogy nevelői állást vállaljon a Nógrád megyei Romhányban, a volt országgyűlési követnél, Prónay János családjánál. A Balassagyarmat és Vác környéki térség etnikailag kevert volt. Jó alkalmat kínált arra, hogy felfrissítse magyar nyelvi és irodalmi ismereteit, s közben tanulmányozza a szlovák értelmiség „elfajzásá”-t, erősödő asszimilációját.²¹

¹⁸ Sedlák 1997. 35–36.; Karol Golán: Ľudovít Štúr a slovenské národné hnutie v tridsiatych rokoch 19. storočia. In: Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 28. (A továbbiakban: Golán 1956.)

¹⁹ Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Diel II. Nákladom spolku Transcius v Liptovskom Svatom Mikulási, 1943. 33. dok., 118–120. (A továbbiakban: Rapant II.)

²⁰ Golán 1964. 30.; Sedlák 1997. 36.

²¹ Golán 1956. 33–34.; Golán 1964. 31.; Juriček 36.

Közben újabb nehézségei is támadtak. 1836/1837-ban a líceumban és Pozsonyban diákszavargások voltak. Szirmay egyházi felügyelő a királyi komisszárhoz fordult, aki katonai készültséget rendelt el. Végül néhány hangesztőt 14 napi fogságra ítélték. J. M. Hurban 24 napot kapott. Az óvatos Štúr távol tartotta magát az eseményektől. Ám mégis bekövetkezett az, amitől tartott: a hatalom betiltotta a magyarországi iskolákban működő diákszervezeteket. A líceumi diáktársaság – és Štúr alelnöki pozíciója – azonban csak formálisan szűnt meg 1837. április 5-én. Az Intézeten belül (más név alatt, a Csehszlovák Nyelv- és Irodalom Tanszék részeként) tovább működött.²²

A „szláv nemzet” feltétlen szolgálatát vállaló Štúrt meglepetésként értesült arról, hogy a nagyra becsült Samo Chalupka átmenetileg hűtlen lett a nemzeti ügyhöz és ideálhoz: megdőlt. A fájdalmas hírt így kommentálta: „Chalupka, az egykor legtanulékonyabb, leglángolóbb Chalupka, egy nő ölében elszenderült”.²³ Az sem lehetett kellemes számára, hogy 1837 június végén az ifjú szlovák mozgalom radikális szárnyához tartozó A. B. Vrchovský, B. P. Červenák, P. V. Ollík, valamint S. Chalupka, Ct. Zoch, J. Šafárik, J. M. Hurban, M. M. Hodža és Társaság további néhány tagja „Vzajomnost” néven titkos társaságot hozott létre a lengyel Towarzystwo Filomatów nevű lengyel forradalmi szervezet mintájára. A mérsékelt szemléletű, a legális harci eszközöket és a hatalmat tisztelő, a vezetésben viszont „gyámkodásra” hajlamos Štúrt meg se hívták a szervezetbe. Egyébként is tekintettel kellett lennie helyettes tanári pozíciójára és az Intézet megmaradására.

A „Vzajomnost” ugyanis a Társaság számára nem engedélyezett tevékenységet folytatott. Jelentős szerepe volt a bécsi szláv szervezettel való kapcsolattartásban, a lőcsei, nagyszombati, késmárki, selmecbányai és mór-dori diákszervezetek tevékenységének aktivizálásában, a lőcsei fiatalok „Jitrenka” almanachjának kiadásában stb. 1837–1838 folyamán nagy szabású akciót kezdeményeztek a szlovák etnikai területen élő, nemzetileg tudatos tanítók és tanárok mozgósítására. Gyűjtést szerveztek egy anyanyelvi tanszék, illetve a Matica kulturális szervezet létrehozására, népnek írott irodalmak kiadására. Együttműködést kezdeményeztek a pozsonyi katolikus akadémia diákjaival és a nagyszombati katolikus ifjúsággal a felekezeti ellentétek áthidalása céljából (ekkor még sikertelenül).²⁴

²² *Juríček* 39.; *Hučko* 50–51.

²³ Idézi: *Juríček* 40.

²⁴ *Hučko* 53–54. 57.; *Sedlák* 1997. 37–38.; *Golán* 1964. 36–37.

A nyelvújító, főszerkesztő és nemzetszervező

1838 késő nyarán Štúr már külföldre készült. A Prónay családtól kapott pénz, a líceum 200 arany ösztöndíja (amelyhez „az utóbbi években a líceumban szerzett érdemeiért” jutott) és Miloš Obrenović szerb despota pénzügyi segítsége nem volt elegendő ahhoz, hogy a berlini egyetemet választhassa. Be kellett érnie az ugyancsak jó hírű hallei egyetemmel. Távollétében a Társaság vezetését B. P. Červenák és A. H. Škultéty vették át.²⁵

Štúr világnézeti, eszmei-politikai fejlődése szempontjából a Halléban eltöltött két esztendő (1838–1840) korszakhatárnak, fordulópontnak tekinthető. Sok tudományos ismerettel, számos tapasztalattal gazdagodott. Személyesen tanulmányozta például a Lipcse környéki kis szláv népcsoport, a beolvadóban lévő luzsicei szorbok életét, problémáit. Figyelemmel kísérte a hallei diákéletet és a német diáktársaságok (Burschenschaftok) nemzeti-hazafias egységtörekvéseit, a német romantika fő vonulatait. Alaposan megismerte és elsajátította Hegel idealista történetfilozófiáját, dialektikus gondolatrendszerét, fejlődéelméletét és módszertanát. Štúr világnézetének egyik szlovák kutatója úgy látja, hogy Štúr filozófiája elméleti szempontból nem volt eredeti. A hegeli filozófiát és módszertant csupán szabadon alkalmazta a szláv–szlovák viszonyokra.²⁶

A Halléban töltött két esztendő alatt – az addig meghatározó, Johann Gottfried Herder által ihletett nyelvnemzeti felfogás mellett – elsajátította az új, politikai töltetű német állam- és nemzetfelfogást is. Világnézeti fejlődése szempontjából nem elhanyagolható szerepet játszott az a tény, hogy a pozsonyi diáktársaság 1837 nyarán lefordította Samuel Hoič: „Sollen wir Magyaren werden” (1833) című német nyelvű vitairatát, amelyben a szlovák szerző konkrét javaslatokat tett Magyarország föderatív átalakítására, a magyarok és a nem magyarok együttélésének elősegítésére.²⁷

Štúr szemlélete és világlátása tehát számos eltérő forrásból táplálkozott. Szalatnai Rezső szavait idézve: „Ľudovít Štúr prófétikus vonású és tanulé-

²⁵ Idézi: Hučko 63. – Sorrendben lásd: Branislav Choma: Ľudovít Štúr a Slovanstvo. Slovo, 2005/14. sz. www.noveslovo.sk/clanok_1; Sedlák 1997. 38. – Azt várta, hogy pozsonyi tanulmányai befejezése után a tehetséges J. M. Hurban is külföldre indul. Ő azonban pénz híján inkább kápláni állást vállalt Brezován. Lásd: Juriček 52.

²⁶ Elena Városová: Svetonázor Ľudovíta Štúra. In: Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 113. (A továbbiakban: Városová 1956.)

²⁷ Samuel Hoič (Horvátovič, Domoljub álnéven): Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pesth an einen Freund an der Theis von D. D. Karlstadt, 1833., bei Prettnner. – Štúr világnézetére bővebben lásd: Városová 1956. 85–116.; Golán 1956. 35–36.; Juriček 44–54.; Hučko 63–73.; Rudolf Dupkala: Štúrov hegelianizmus. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zostavil Imrich Sedlák. Matica Slovenská, Martin. 1997. 77–83. (A továbbiakban: Dupkala 1997.)

kony lény volt. A lengyelektől vette a messianizmust, az oroszoktól a puskini magatartást, a németektől megtanulta az iskolázott gondolkodást, Kossuth és Havlíček–Borovský voltak mesterei az írástudásban és politikában”. Racionalista-romantikus lényét szláv–szlovák nemzeti szenvedély fűtötte, miközben a keresztény morál vezérelte. Halléban „nemcsak Herdert veszi be, hanem Hegelt is. Hegeltől tanulja, hogy a világ ellentétek közt halad a szintézis felé”, a világszellem korszakokon átívelő, egyre tökéletesebb önmegvalósítása felé. Kollárhoz hasonlóan Štúr „ezt a csúcsot Európában a szlávágnak tartja fenn. De legott korrigálja Kollárt is: nem baj, sőt előny a kis szláv népek önállósága. A tagok jelzik a törzs egységét...”²⁸

Az említett változások következtében a szlovák mozgalom élén Ján Kollár és a nemzetébresztők „idősebb” nemzedékének helyét a Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža nevével fémjelzett „szlovák triumvirátus” vette át. „Štúr tehát nem szakít Kollár elméletével – írta Sziklay László –: változatlanul vallja a szláv kölcsönösség programját, de Kollár elmélete s Hegel filozófiája mellett átveszi Herder nézeteit a szlávok dicső jövőjéről, s Mickiewiczék messianizmusát is. Viszont már nem az elvont, egységes szláv nyelv az ideálja: a nép nyelvére, kultúrájára, dalaira, meséire, mondáira támaszkodva önálló szlovák irodalmi nyelvért és önálló szlovák irodalomért harcol”.²⁹ Ebben a változásban kétségtelenül szerepet játszott az is, hogy Štúrék azonosulni kezdték a katolikus „újbermolákista” irányzat – hosszú időn át elutasított – ama álláspontjával, hogy a „szláv nemzet” több egyenrangú törzsből és nyelvből áll. Ezek egyike a csehekkel és másokkal is egyenlő szlovák „törzs” és nyelv.³⁰

Štúrék szláv tudata megmaradt, de az 1840-es évek első felében megjelent az önálló „szlovák törzsiség” koncepciója. Kialakulóban volt a szlovák nemzeti tudat. „Szlovákok vagyunk és szlovákként állunk a világ és a szláv-ság előtt” – írta Štúr 1846-ban. Barátja, harcostársa, J. M. Hurban is hasonlóképpen vélekedett: „A törzsünk felébredt, magát akarja, hogy önmaga által folyjék bele a szláv-ságba”.³¹ A szlovák nemzetébresztők Herderrel együtt

²⁸ *Szalatnai Rezső*: A szlovák irodalom története. Gondolat, Bp. 1964. 55.

²⁹ *Sziklay László*: A szlovák irodalmi élet a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben. In: *Szomszédainkról*. Szépirodalmi, Bp. 1974. 221.

³⁰ A szlovák katolikusoknak ugyanis – a nagyszombati Anton Bernolák jóvoltából – 1787 óta már volt irodalmi nyelvük: a nyugat-szlovák nyelvjárásra épített „bermolákčina”. Ezen a nyelven írta költeményeit a kiváló költő, Ján Hollý is. Az evangélikus Ján Kollár és „ifjú szlovák” tanítványai viszont a „bibličtiná”-hoz, vagyis a huszita (vagy králicei) biblia elavult cseh nyelvéhez, s ezzel együtt a cseh–szlovák nyelvi-kulturális egységhez ragaszkodtak. Legfeljebb a cseh nyelv szlovákosítása tűnt elfogadhatónak számukra.

³¹ Idézi: *Matula* 1956. 375. – A szlovák tudat és az új irodalmi nyelv megszületésére lásd: *Brock* 87–94.

vallották, hogy „nyelvében él a nemzet”. A szlovák törzsiség és szláv hovatartozás a szlovák nyelvben testesül meg. 1843-ban tehát úgy határoztak, hogy a legtöbb szlovák által beszélt közép-szlovák dialektusra támaszkodva megteremtik az új szlovák irodalmi nyelvet, a slovenčinát. „Ha nem lenne szlovák nyelv – hangsúlyozta Štúr egy évvel az új irodalmi nyelv kodifikálása után – nem létezne az én szláv felfogásom”.³²

A „szlovák triumvirek” nemzetszervező tevékenységét, „szakadár” törekvéseit rosszállóan nézték a cseh nyelvi-kulturális egységhez görcsösen ragaszkodó Ján Kollárék és a cseh nemzeti mozgalom vezetői. A magyar támadások is tovább folytatódtak. A sajtóviták háttérében az állt, hogy a magyar államnyelvért folytatott fél évszázados harc a végéhez közeledett. A magyarosító törekvések az 1840-es évek elejére már a szlovákok hit- és egyházi életét, az alsó fokú oktatást és a nyelvművelő, irodalmi diákegyesületeket is elérték. Az oktatás és a szlovák köznép magyarosításának szándéka összekapcsolódott – az evangélikus egyház főfelügyelőjévé 1840-ben kinevezett, bős magyarosító hírében álló – gróf Zay Károly egyházegyesítő tervével. A magyar többségű református és a német, szlovák többségű evangélikus egyház uniója magyar többséget eredményezett volna. Egy magyar tanítási nyelvű református főiskola terve is felmerült Pesten. A pozsonyi evangélikus líceumban működő Szláv Intézet, csehszlovák tanszék és a diák-társaság léte is kérdésessé válhatott. Štúrék tehát, akik hovatovább a szlovák nemzet létét látták veszélybe kerülni, erősödő ellenállást tanúsítottak.

A Halléből 1840 késő nyarán visszatérő Štúrt már ilyen kiélezett helyzet fogadta. Pedig őt akkor a politikától távolálló érzések foglalkoztatták. Hazatérőben ugyanis néhány hétig cseh barátja, Jaroslav Pospíšil házában időzött, ahol megismerkedett és mélyen beleszeretett annak gyönyörű, 19 éves húgába, Maria Pospíšilovába.³³ Rövid otthoni tartózkodás után újból elfoglalta ugyan helyét a – megélhetését csak úgy-ahogy biztosító – pozsonyi evangélikus líceum Csehszlovák Nyelv- és Irodalom Tanszékén, de Mariát nem tudta feledni. Lángolása nem maradhatott titok sem a diákjai, sem Hurban előtt, aki ezt írta Vrchofskynak: „Nem tudom elhallgatni az újságot: Štúr megnősül”.³⁴ Végül nem nősült meg, mert – fájdalmas belső vívódás után – az értelem az érzelem fölé kerekedett: mindennél fontosabb a nemzeti ügy szolgálata.

³² Vladimír Matula: Ludovít Štúr. Szlovák Tudományos Akadémia Kiadóhivatala, Bratislava. 1956. 34. (A továbbiakban: Matula: L. Štúr. 1956.)

³³ Erről néhány szerelmes verse is tanúskodik, amelyeket a „Květy” cseh folyóiratba küldött 1840. novemberében. *Juríček* 53–54.; *Hučko* 76.

³⁴ Idézi: *Juríček* 58.

Így tehát 1841-től ő is bekapcsolódott az eldurvuló nyelvvitába és összeütközésbe került a Kossuth Lajos által vezetett liberális ellenzékkel, valamint nagyhatalmú földesurával, egykori jótevőjével, gróf Zay Károly szuperintendenssel is. Amint várható volt, 1843 decemberében felfüggesztették helyettes tanári állásából.

Ekkor már egy politikai lap kiadásán fáradozott. A szélmalomharcnak látszó közel négy esztendő küzdelem eredménnyel járt. Franz Anton Kolowrat államminiszter és az Államtanács jóvoltából 1845. augusztus elejétől heti két alkalommal megjelenhetett a „Slovenskje Narodnje Novini” („Szlovák Nemzeti Újság”), az első szlovák politikai újság. Főszerkesztője a hatalom számára megbízható Štúr lett.³⁵ Főszerkesztőként nagyfokú óvatosságra, lojalitásra, „arany középút”-ra törekedett. Nem kívánta megrontani a viszonyt a bécsi kormányzattal, a szlovák ügy konzervatív, arisztokrata támogatóival, az ellenzéki magyar liberálisokkal, a szláv mozgalmak vezetőivel vagy saját híveivel és vezetőtársaival. Ez az óvatos, konzervatív politizálás viszont belső konfliktusokat idézett elő. A vita főleg az újság vezetése, határozatlan irányvonala és bátortalansága körül folyt. A Štúr-csoport radikálisainak, J. M. Hurbannak, Ján Franciscinak vagy Janko Kráľnak nem tetszett Štúr diktatórikus főszerkesztői vezetői stílusa sem. Hiába hivatkozott a cenzúrára, „ami erősebb, határozottabb, mindent töröl, és könyörtelenül kihúzza..., s az emberek azután azt mondják, hogy a lap nem lép fel bátran! Hogy lépjen fel, ha nem lehet”!³⁶

A vezetésen belüli viták azonban tartósan nem bontották meg a cselekvési egységet. Az 1840-es évek második felében Štúr és társai össznemzeti méretű „apró munká”-ba kezdtek. Céljuk a szlovák nép felemelése, nemzeti öntudatra ébresztése, a társadalmi aktivitás növelése volt. Mértékletességi (józan-sági) és színjátszó köröket, vasárnapi iskolákat, dalárdákat és egyéb társaságokat igyekeztek szervezni, ám erőfeszítéseiket 1848 előtt kevés siker koronázta.

³⁵ L. V. Ferstl jelentése, amelyet J. Sedlnitzky rendőrmíniszter megbízásából Štúr erkölcsi-politikai arculatáról készített, egyebek között kiemelte a szlovák politikus műveltségét, magyarellenességét, a szlovák nyelv és nemzet iránti hevületét, valamint az állami vezetés és az uralkodóház iránti odaadását. Összességében a jelentés úgy ítélte meg, hogy Štúr „teljesen kvalifikált a szlovák újság kiadására”. Lásd *Mária Vyvjalová: Slovenskje Narodnje Novini. Boje ich povolenie*. (Študia a dokumenty.) Gemerská Vlastivedná Spoločnosť v Rimavskej Sobote, 1972. 21. dok. 215–218., illetve 138–139.

³⁶ Štúr levele 1845. október 17-én S. B. Hroboňnak. In: *Listy Eudovíta Štúra II. 1844–1855*. Vyd. SAV, Bratislava. 1956. 101–102. (A továbbiakban: *Listy II.*) – Egyéb kérdésekben is jelentős különbségek voltak Štúr és Hurban nézeteiben. 1847. október közepén például a szláv vezetők bécsi találkozásán egy diák felfigyelt arra, hogy Štúr és Hurban „egymással szüntelenül civakodtak in rebus politicus”. Idézi: *Golán* 1964. 35. lábjegyzet, 52.

Ezt a sikertelenséget némileg ellensúlyozta, hogy 1847 őszén megválasztották Zólyom szabad királyi város országgyűlési képviselőjének.³⁷ Tekintélyes emberként térhetett vissza „elűzetésének” színhelyére, Pozsonyba. Ám a sikert nem ismertségének vagy népszerűségének köszönhetette. Még 1846-ban megtetszett neki Zólyom vármegye egykori alispánjának, Mikuláš Ostrolúckynak 18 esztendőös lánya. Udvarolni kezdett a csinos Adélnak. Így az apja rábírta Zólyom városatyáit, hogy – az intelligensnek és reményteljesnek látszó – Štúrt jelöljék követnek az utolsó rendi gyűlésbe.³⁸ Felszólalásaiiban a magyar diplomatikai nyelv mellett szorgalmazta: az anyanyelvben való művelődés és az anyanyelven történő oktatás jogát az elemi iskolákban, tanítóképzőkben, felsőbb iskolákban és az egyházi életben. A szlovák többségű vármegyékben a szlovák nyelv használatát kívánta az írásos ügyintézésben.

A radikális és meghasonlott Štúr

Ezek a szerény kérések nemcsak a szlovák nemzeti mozgalom általános gyengeségét tükrözték, hanem azt is, hogy Štúrék a közeli jövőben nem számítottak forradalomra!³⁹ Ám a márciusban támadt új helyzetben ők is kidolgozták nemzeti programjukat, amelyben már olyan politikai követelések is megjelentek, amelyek egyenjogúságot és nemzeti autonómiát kívántak, beleértve Magyarország esetleges föderalizálását is.⁴⁰ Az események radikalizálódásával együtt 1848 nyarára a „megegyezni vagy szakítani” dilemma is megoldódott.⁴¹ Augusztus végére a triumvirátus harmadik tagja, a „magyarbarát” Hodža is az utóbbi mellett döntött. A magyar kormány május 10-e (a szlovák nemzeti program elfogadása) után már egyébként is köröz-

³⁷ Követté választásáról lásd: *Hurban* 517–520.

³⁸ *Juríček* 128–129.

³⁹ Lásd pl. *Pauliny-Tóth Vilmos*: A szabadság kora és a legújabb változások. In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Kiadja a magyar–román és a magyar–jugoszláv társaság. H. n., é. n. [1948] 50.

⁴⁰ A nemzeti petíciók magyar szövegét lásd *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth, Bp. 1980. 152–153. és 163–166.; A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története. Írta és kiadta: *Steier Lajos*. Bp. 1937. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat 35–36. (A továbbiakban: *Steier I.*)

⁴¹ A szakítást a legújabb „Szlovákia rövid története” is a szlovák történetírástól megszokott módon magyarázza. Roman Holec szerint – a kommunikációra való kölcsönös képtelenség mellett – kizárólag a magyar politika nemzeti kérdésben tanúsított intoleranciája „*kergette a szlovák elitet a forradalom ellenzőinek táborába – a császári Bécsbe*”. Krátke Dejiny Slovenska. Zostavila Elena Mannová. Academic Electronic Press, Bratislava. 2003. 228. (A továbbiakban: Krátke Dejiny)

tette a „szlovák triumvirátus” tagjait.⁴² 1848 nyarától tehát a magyar forradalom és a szlovák nemzeti mozgalom útjai és céljai végleg szétváltak. Szeptember végén a rövid életű szlovák fegyveres felkelésre is sor került. A felkelésben résztvevő Mikuláš Dohnány a kudarc legfőbb okának 1850-ben azt tartotta, hogy: „A szlovák nemzet még nem volt annyira érett és felnőtt, hogy egyszerre felkelhetett volna...”⁴³

Štúr államjogi-politikai szemléletében 1848 végétől újabb változás történt. Átmeneti radikalizmusát, „föderalista ausztroszlavizmus”-át ismét konzervatív dinasztiahűség, egyfajta „reform konzervativizmus” váltotta fel. Ez összefüggésben volt azzal, hogy 1848 októberében a belügyekért felelős Franz Stadion gróf olyan tervezetet tett közzé, amely Magyarországot nemzeti-önkormányzati egységekre osztotta fel. Ezek egyike lett volna a felső-magyarországi szlovák etnikai régió. Az 1848. május 10-i lipótszentmiklósi nemzeti program tehát néhány hétig megvalósíthatónak látszott!⁴⁴

1848 végéig Štúr még elfogadott volna egy Habsburg vezetésű, de szláv dominanciájú birodalmat, egy – cseh és délszláv érdekeknek megfelelő – föderációt. Vagyis a nyári és az őszi hónapokban – a szlovák nemzet egyenjogúságának elismerése esetén – még nem kérdőjelezte meg határozottan a magyar állam területi integritását. Az osztrákok oldalán folytatott téli és nyári hadjárat idején viszont politikai és katonai elképzeléseit – társaihoz hasonlóan – már a bécsi udvari politikához igazította, az osztrák érdekeknek rendelte alá. A hurbanista felkelők, ahogyan a magyarok ellen fegyvert ragadókat nevezték, többek között a bányavidék elfoglalásában is részt vettek. Korabeli megítélésüket jól mutatja a kiragadott eset. 1849. február elején Štúr néhány napig Besztercebányán időzött. A város hányatott életét naplójában megörökítő Zipser Keresztély Andrásnak sem Štúrról, sem a szlovák

⁴² A három nyelven megjelent „Hurban, Hodzsa és Štúr személyes leírásuk” című körözzvényben a következő olvasható. „I. Hurban. Termete középsz. sovány. Arcza hosszukás, barna. Orra szabályszerű, kisé hegyes. Szeme kék. Haja barna. Kora 30 körül. Új hírek után viselt nagy szakált és hamis rendeket. II. Hodzsa. Termete magos, sovány. Arcza hosszukás sárgás setét barna 's tiszta, szája nagy. Orra kisé széles. Szeme fekete. Haja egészen fekete. Kora 37 körül. III. Štúr. Termete magos, sudár. Arcza hosszukás, inkább piros. Haja gesztenye színű, van bajusza és szakála. Kora legfelyebb 34 eszt. A fent érintett Lázitók elfogattása esetére, az őket illető törvényhatóságnak beszołgáló egyén általam 100 pengő forinttal jutalmaztatni fog. Beniczky Lajos Orsz. Biztos”. A körözzvény fényképét közli: Hučko 166. – A triumvirekkel kapcsolatban lásd Szemere Bertalan 1848. június végi intézkedéseit. In: *Steier* II. 26–27. dokumentum, 56–58.

⁴³ Mikuláš Dohnány – Samuel D. Štefanovič: *Slovenské povstanie 1848–1849*. Tatran, Bratislava. 1988. 128.

⁴⁴ A szemléletváltozásra lásd: *Dupkala* 1997. 81. – A legújabb „Szlovákia rövid története” egyik szerzője, Roman Holec szerint a szlovák mozgalom vezetői Stadion tervezetének hatására döntöttek a Béccsel való együttműködés és a szlovák etnikai régió magyar államból történő kiszakítása mellett. Krátke *Dejiny* 229.

önkéntesekről nem volt jó véleménye. Sajnálkozva írt a szedett-vedett hurbanistákról, akiket „nyomorult egy nép”-nek nevezett. A naplóíró szerint nemcsak Štúr gondolkodása, hanem öltözete is kettősséget mutatott. „Kék kabátot viselt s szürke nadrágot s oldalán acél kardot. Fején kerek kalapot vörös, fehér és kék tollakkal; gomblyukában császári jelvényeket – tehát kétszínű ember, császári vagy tót”. Szokásához híven szidta Kossuthot és a magyarokat, és önkéntes fegyverfogásra szólított fel.⁴⁵

Štúréknak nemcsak Stadionban, hanem az 1849. március 4-i „oktrojált alkotmány”-ban is csalódniuk kellett, hiszen a szlovák etnikai régiónak még korlátozott területi autonómiát sem biztosított. Nagyon csalódottak voltak. 1849 novemberében Pozsonyban még részt vettek a szlovák fegyveresek leszerelésénél. Ezután Štúr átmenetileg Hurban falujában, Brezován időzött, majd 1849 karácsonya előtt hazatért Modorba, ahol visszavonultan, megkeseredett emberként, egyfajta belső száműzetésben töltötte napjait. Az osztrák kormány mindkettőjüket megbízhatatlan személynek tartotta, rendőri felügyelet alá helyezte.⁴⁶ Néhány társuktól eltérően nem kaptak magas vezetői megbízatást sem. Hurban annak is örülhetett, hogy lelkes maradhatott Hlubokán. Egyedül a forradalom alatt keletkezett anyagi kára megtérítését kérte. Štúr is csak az édesapját megillető nyugdíj folyósítását igényelte. 1850 augusztusában szerette volna ugyan elérni régi újságja kiadását Nagyszombatban, de az osztrák hatóságok – a cseh nyelvhez továbbra is ragaszkodó Kollárék közbenjárására – nem engedélyezték egy szlovák nyelvű újság újbóli megjelenését.⁴⁷

Ezekben a hetekben-hónapokban egyéb megrázkódtatások is érték. 1851 januárjában meghalt Karol bátyja. A hét kiskorú árva gyámolítását magára vállalta, noha anyagiakban hiányt szenvedett. Ez év nyarán az édesapját is eltemette. 1853. március közepén tifuszban elhunyt szomorú életének egyetlen vigasza, az imádott nő, Adél is. Az édesanyja augusztusban távozott az élők sorából.⁴⁸ Pszichikailag és fizikailag teljesen összetört. Gyógykezelésre szorult, de tovább dolgozott, noha már 1851-ben eldöntötte, hogy akkor sem vállal hivatalt, ha kecsegtető ajánlatot kap. Fontosabbnak tartotta belső békéjének és alkotói szabadságának megőrzését. Így 1852-ben nem vállalta el a titkári hivatalt a pozsonyi országos bíróságon. Nem engedett a belgrádi egyetem csábításának sem, ahová a politikai tudományok

⁴⁵ Dr. Zipser Keresztély András naplója 1848. november 14.–1850. január 7-ig. In: *Jurkovich Emil*: Történeti tárczák. Hungária Könyvnyomda, Besztercebánya. 1910. 120–121.

⁴⁶ *Matula*: E. Štúr. 1956. 56. – Hučko ezt Steier Lajosra pontatlanul hivatkozva állítja: 202.

⁴⁷ *Hučko* 202., 211.

⁴⁸ *Hučko* 211., 217–218.; *Matula*: E. Štúr. 1956. 56–57.

professzorának hívták.⁴⁹ Sajtó alá rendezte és 1853-ban kiadta verseinek gyűjteményét „Dalok és énekek” („Spevy a piesne”) címmel. Ugyanebben az évben jelent meg a „Szláv népdalok és népregék” („O národních písnič a pověstech plemen slovanských”) című cseh nyelvű munkája Prágában.

A kiábrándult és politikai tévútra került Štúr 1851 végére befejezte utolsó politikai munkáját, amelyet Konsztantyin Nyikolajevics főherceg (a leendő II. Sándor cár öccse) figyelmébe ajánlott. „A szlávság és a jövő világa” („Das Slawenthum und die Welt der Zukunft”) szerint Nyugat-Európa szétesőben van. A katolicizmus és a protestantizmus válsága, a felforgató szocialista, kommunista és liberális tanok terjedése, illetve a parlamentarizmus bohózzattá válása stb. megtették a hatásukat. De „ott a távoli Keleten, ott van a szélesen elterülő szláv nép, ott van a jövő nemzete”!⁵⁰ Keleten felemelkedőben van Európa és a szláv világ megújítója és megmentője: a független, önkényuralmi, pravoszláv, „romlatlan” faluközösségeken (obscsinákon) nyugvó katonai-politikai nagyhatalom, a cári Oroszország. Idealizált, egyoldalú ismereteit jórészt orosz barátai könyveiből és információiból szerezte. A szlavofilok („szlávbarátok”) vezetőivel, élükön Homjakovval, valamint az orosz kormányideológia („hivatalos népiesség”) képviselőivel, Sevirjovval és Pogogyinnal jó kapcsolata volt, szellemi-politikai befolyásuk alá került.⁵¹

A meghasonlott Štúrt négy évvel később váratlanul ragadta el a halál. 1855 végén titokban M. Obrenović szerb fejedelemnél járt. December 22-én a kísérőjével hazafelé tartott. A fagyott, havas földön át akart ugrani egy nem túl széles árkot. Megcsúszott és olyan szerencsétlenül esett el, hogy a vállán lógó puská a földhöz ütődött. A fegyver elsült és a lövedék a lábába fúródott. Három hétig tartó szenvedés után 1856. január 12-én hunyt el. Még nem volt 41 éves.

⁴⁹ Juriček 209–211.; Hučko 202.

⁵⁰ Z diela „Slovanstvo a svet budúcnosti”. In: Vybor zo spisov Ľudovíta Štúra. Turč. Sv. Martin. 1931. 152.

⁵¹ Matula: E. Štúr. 1956. 62.

VADÁSZ SÁNDOR

TÉNYEK ÉS GONDOLATOK A SVÉD NEMZET REÁLPOLITIKAI ÉRZÉKÉRŐL

A látogató, aki belép a stockholmi Szépművészeti Múzeumba, szembe találja magát egy hatalmas történelmi freskóval, Gustaf Cederström (1845–1933) alkotásával. A festmény azt a jelenetet ábrázolja, amikor az 1718-as norvégiai hadjáratból visszatérő svéd hadsereg katonái a vállukra helyezett hordágyon viszik nagy királyuk, XII. Károly holttestét, a kietlen svéd–norvég hegyekben, jéggel borított sziklák között. (Fredriksten erőd ostrománál, egy futóárokban érte halálos (ágyú)lövés a fején, december 11-én.) A szakirodalom – mind a svéd, mind pedig a nemzetközi – egyértelműen az utolsó katonakirály halálához köti az északi nagyhatalom lehanyatlását, bár még hátravolt egy aktus, amelyről az egyik modern szintézis szerzője, J.-P. Findeisen a következőket írja: „Az 1721. augusztus 30-án megkötött Nystad-i békével végleg odalett az ország nagyhatalmi állása. Svédország ezután visszacsúszott az európai államok hátsó sorába, a kontinens jövődjét tekintve ismét a perifériára került.”¹

A svéd nagyhatalom letűnését azonban nem a király halála és a nagy északi háborút lezáró békekötés okozta, ezek csupán egy folyamat betetőzését, a végkifejletet jelentették. A döntő ok nyilvánvalóan a Nagy Péter Oroszországtól elszenvedett katonai vereség volt. Itt megjegyezni kívánom, hogy XII. Károly hadvezéri zsenialitásához nem fért kétség. Saját kora csodálta nemcsak stratégiai képességeit, hanem a harcmezőn tanúsított, egyetlen más európai uralkodónál sem tapasztalt hihetetlen állóképességét is. Első életrajzírója, Voltaire örökítette meg az utókornak azt az epizódot, hogy a norvégiai csataterén a szabadban, egy szál deszkán vagy szalmán aludt, durva katonaköpenyébe burkolózva, miközben jó néhány őrt álló katonája reggelre csontig fagyva pusztult el.² XII. Károly azonban elkövetett egy számára végzetesnek bizonyuló hibát: lebecsülte az oroszok erejét. Az 1700-ban elszenvedett narvai vereség után Nagy Péter a következő kijelentést tette. „A svédek még sokszor fognak győzni, de ezzel lassanként a győzelemre is ki-

¹ J.-P. Findeisen: Schweden. Regensburg, 1997. 162.

² Voltaire: XII. Károly. Bp., 1965. 282. Lásd még: Benda Kálmán: XII. Károly. (Életek és korok) Bp., 1967.

tanítanak bennünket.”³ A cár szavaiból nem dőlyf, hanem államférfiúi bölcsesség árad, ugyanis ő pontosan ismerte az erőviszonyokat – a lakosság lélekszámát tekintve Oroszország hatszoros fölényben volt Svédországgal szemben, aminek következtében sokkal nagyobb haderőt és hajóhadat tudott kiállítani. A várakban csupán csekély számú svéd helyőrségek állomásoztak – ennél fogva bizonyos volt abban, hogy a Baltikum feletti svéd hegemonia már nem sokáig tartható fenn, az orosz hatalmi fölény megszerzése csupán csak idő kérdése.

Ha célunk az lett volna, hogy a hadtörténet szempontjából, vagy a nemzetközi kapcsolatok koordináta-rendszerébe helyezve vizsgáljuk meg Svédország helyzetét, ezen a ponton tulajdonképpen meg is állhatnánk, hiszen nagyhatalmi státusát, egykor félelmetes hadseregének ütőképességét soha többé nem nyerte vissza. A magunk elé tűzött feladat azonban annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a történelmi nagyság elvesztése miképpen hatott vissza az ország belső fejlődésére.

Minden kortárs számára nyilvánvalóvá lett, hogy XII. Károly halálával véget ért az abszolút monarchia kora. Ebben természetesen nagy szerepe volt annak, hogy ő nemcsak hadvezér és hódító, hanem az ország belső viszonyainak vaskezü alakítója is volt, s ez a központi akarat többé nem létezett. E rövid tanulmány keretén belül nincs mód foglalkozni az utódlás kérdésével, a két nemesi párt: a „sapkások” és a „kalaposok” egymás elleni küzdelmével; be kell érünk a fő fejlődésvonal megrajzolásával.

Ez 1719-től 1772-ig húzódik, a svéd történetírás ezt az 53 éves időszakot a „szabadság korának” nevezi. Az új királynő, Ulrika Eleonóra (az elhunyt király nővére) megígérte az országgyűlés és a rendi képviselő jogainak tiszteletben tartását. 1719 tavaszán új alkotmányt fogadtak el, amely tovább szűkítette a monarchia jogait, továbbá tartalmazott bizonyos természetjogi és a hatalom s a társadalom közötti szerződésre vonatkozó elemeket. A rendek kinyilatkoztatták, hogy ők a népszuverenitás hordozói, valamint azt, hogy az uralkodó hatalmát a néptől, nem pedig az istentől kapja. Az ország alaptörvénye, vagy az alkotmány az országgyűlésnek biztosította a legnagyobb hatalmat. Jellemző, hogy a legfontosabb végrehajtó szervben, az államtanácsban a királynak mindössze két szavazata volt. Hozzákezdtek a feudális eredetű privilégiumok felszámolásához és a régi rendi egyenlőtlenségek kiegyenlítéséhez. Megkezdődött tehát egy fokozatosan kibontakozó parlamentarizmus kialakulása, ami arra indított egyes svéd historikusokat, hogy e tekintetben az angolhoz hasonlítsák saját belpolitikai fejlődésüket. „Fokozatosan kifejlődött egy nehézkes és ügyetlen, jogi formákba öntött

³ E. Jutikkala–K. Oirinen: Finnország történelme. Bp., 2004. 162.

parlamentarizmus, amely párhuzamos az angol parlamentarizmus kialakulásával.⁴

Ebben a korban mutatkoztak meg első ízben a belpolitikában a pártosodás jelei, mégpedig klubok formájában. Mindkét nagy párt képviselői helyet foglaltak a képviselő törvényhozó testületben, ma úgy mondanók: „parlamenti frakciókat” alakítottak.

Nagyon fontos összetevői voltak ennek a többek által „vértelen forradalomnak” nevezett átalakulásnak a parasztság helyzetét javító reformok, amelyeket a „gusztaviánus korban” (III. Gusztáv 1772-től 1792-ig uralkodott) egy földreform követett. Mindezen intézkedések eredményeként virágzó mezőgazdaság keletkezett a réginek a helyén. Hasonlóképpen erőteljes fellendülés következett be a kulturális életben. Ennek imponáló tényei közül csupán egyet említek meg: megszületett a svéd sajtó.

Ehelyütt érdemes egy kis kitérőt tenni, kiindulva egy kismonográfia szerzőpárosának állásfoglalásából. (I. Andersson és J. Weibull.) „Amit a 18. század végi francia forradalom elért – erőszakos átalakítások után –, az Svédországban fokozatosan felserdült, nem drámai módon, ám rendkívül hatékonyan: a parasztok jogot kaptak arra, hogy az államtól megváltással megszerezzék földtulajdonaikat, a nem nemesek több etapban privilegizált nemesi nagybirtokot szerezhettek, továbbá jogosultak lettek magasabb hivatalok betöltésére.” Jóllehet III. Gusztáv a nemességgel rokonszenvezett, taktikai és egyéb megfontolásokból az újítások egy részét bevezette.⁵ Namármost, aki csak egy kicsit is jártas az 1789-es francia forradalom bicentenáriumán kibontakozott, és hamarosan sistergővé vált vitákban, ráismer a fentebb ismertetett érvekre. A 20. század végén számos historikus – a világ minden tájáról – a következőképpen tette fel a legalapvetőbb kérdést: ugyan mire volt jó az 1789-es francia forradalom, amelyik beletorkollott egy véres terrorba, s amelyik végül Napóleon diktatúrájává fajult? A skandináv és Benelux államok, valamint az organikus fejlődés elvét piedesztálra emelő Anglia példája bizonyítja, hogy ők is eljutottak a parlamentáris demokráciába – nagy társadalmi kataklizmák nélkül. Franciaországnak csak több 19. századi forradalom árán sikerült eljutni a politikai fejlődésnek erre a fokára, a harmadik köztársaság formájában. (1871-től). A szóban forgó vitának a részletekbe menő ismertetése természetesen nem tartozik ide, de annak bizonyítása igen, hogy ez az utóbbi argumentáció szinte maradéktalanul meg-egyezik a svéd historiográfiáéval.

Visszatérve a fősodorhoz, vagyis a svéd nagyhatalmi státusz elvesztésének a belső fejlődésre gyakorolt hatásához, összefoglalóan azt állapíthatjuk

⁴ I. Andersson–J. Weibull: Schwedische Geschichte im Abriss. Stockholm, 1981. 24–25.

⁵ Uo. 29–30.

meg, hogy a kétségkívül nagyon súlyos veszteséget elképesztő gyorsasággal változtatták át nyereséggé oly módon, hogy különböző reformok segítségével lerakták a modern, a polgári Svédország alapköveit.

(Ezen a ponton engedtessek meg a szerzőnek egy szubjektív megjegyzés. Amikor a svéd vidékkel ismerkedtem, több ízben láttam emlékműveket, amelyek a dánok, a németek stb. fölött aratott katonai győzelmeket, tehát a dicső múltat örökítik meg. Bár természetesen a helyükön vannak, és pedig sértetlenül, jól láthatóan a tisztas elhanyagoltság állapotában leledzenek.)

Az újkori svéd történelem második nagy válságperiódusa a napóleoni korban köszöntött be. Ismét csak a leglényegre szorítkozva: a Napóleon elleni koalíciók zűrzavaros s egyben eseménydús krónikájából 1808 és a rá következő év emelkedik ki. Az 1807-ben megkötött tilsiti béke után az I. Sándor cár által képviselt Oroszország a napóleoni császárság szövetségese lett. Napóleon lényegében szabad kezet adott a cárnak a finn kérdés rendezésére, ami 1809-ben Finnország orosz bekebelezéséhez vezetett. Svédország végérvényesen elveszítette azt az országot, amelyet a 13. század eleje (1238? 1249?) óta birtokolt. Igaz, 1812-ben kárpótlást kapott (belépett a Napóleon elleni koalícióba) Finnország elvesztéséért olyképpen, hogy a franciák mellett végig kitartó Dániát a szövetségesei rákényszerítették arra, hogy mondjon le Norvégiáról Svédország javára. Mindazonáltal a rendkívül fejlett Finnország elszakítását a svédek – érthetően – óriási presztízsvereségként élték meg. (Jellemző, hogy a cári birodalomban is különleges státusa volt a Finn Nagyhercegségnek, mert közvetlenül Szentpétervárról kormányozták.)

Fejtegetésünk szempontjából a svéd alkotmányos fejlődésben bekövetkezett újabb nagy lépés érdemel figyelmet. Ez alkalommal még egy év sem telt el (mint 1719-ben), ugyanis már 1809-ben új alkotmányt fogadtak el. Ennek értelmében a királynak meg kellett osztania a parlamenttel (riksdag) a törvényhozás jogát és bevezették a kétkamarás rendszert. Azt az alapelvet fogadták el az alkotmányozók, hogy csak azok döntsenek az ország dolgaiban, akiknek van mit megvédeniük. Nagyon előre mutató fejlemény volt, hogy a parasztság erős befolyásra tett szert a kamarában. Ez az alkotmány egészen 1974-ig érvényben volt, ami ismét csak lehetőséget kínál bizonyos kézenfekvő következtetés levonására.

A Napóleon cikcakkos szövetségi politikája által előidézett válságból tehát a svédek ismét megtalálták a kivezető utat és a módszerük ugyanaz volt, mint XII. Károly halála után: a külső erők által okozott veszteségeket az ország belső fejlődését, mai kifejezéssel: modernizációját gyorsító energiává alakították át, méghozzá a szó legszorosabb értelmében a vereség másnapján. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a kontinens törzsén élő

nemzetek egyikénél sem találjuk meg a transzformációnak ezt a különös képességét. Erről egy évszázaddal később a jelenleg uralkodó XIV. János Károly így nyilatkozott. „A béke nem az egyetlen dicsőséges cél egy bölcs és felvilágosult kormány számára. Egy államnak az erejét és önállóságát nem kiterjedése teszi, hanem sokkal inkább törvényei, kereskedelme, a munkában tanúsított szorgalma és mindenekelőtt nemzeti szelleme. Svédország – kétségtelen tény – súlyos veszteségeket szenvedett, de a svéd név becsülete nem veszett el. Alávetjük magunkat a gondviselés akaratának, és nem felejtjük el, hogy az Isten elegendő földet adott nekünk, hogy megtaláljuk a kiutat, és elég vasat ahhoz, hogy megvédjük magunkat.”⁶

Hogy a kép teljesebb legyen, érdemes idézni a svéd munkásmozgalmi levéltár (Arbetarrörelsens Arkiv) által kiadott füzet bevezetőjéből. „A 19. század második felében Svédország a tömeges szegénység és a kivándorlás országa, az iparosításnak éppen csak a küszöbén. A városokba irányuló hatalmas méretű elvándorlás alighogy megkezdődött. A természeti erőforrásokat még nem aknázták ki. Kevesebb, mint egy évszázaddal később: modern ipari állam, a világ egyik leggazdagabb országa. Egy korszerű jóléti állam, igen fejlett társadalombiztosítási rendszerrel. Iskolák mindenki számára, kivételes jellegű törvény a munkanélküliek számára, amely független a világgazdaság változásaitól. A népnek ma több az autója, a telefonkészüléke, a színes televíziója, mint sok más népnek, svéd talán a legtöbbet utazó nép.” E két állásfoglalást a svéd nemzet-karakterológia tömör foglalatának is tekinthetjük, jóllehet az utóbbi időszakban bekövetkezett negatív változások a svéd jóléti modellt is kikezdték.⁷

A 19. század folyamán két nemzetközi konfliktus volt, amely ismét próbára tette a svéd kormányok s tágabban a politikai elit helyzetfelismerését: a krími háború (1853–1856) és a porosz–osztrák–dán háború 1864-ben. Azonnal le kell szögezni, hogy csak utóbbi idézett elő tényleges válsághelyzetet és okozott mélyreható változásokat a skandináv országok egymás közötti kapcsolataiban, a krími háború csupán efemer jelenségeket indukált.

A krími kaland majdnem Svédországot is magával ragadta. A helyzet megértésének kulcsa bizonyos körök latens revansvágyában rejlik, amelyek szerették volna visszaszerezni Oroszországtól az elvesztett Finnországot. A svéd külpolitika 1812 óta inkább ruszofil beállítottságú volt, hiszen a dinasztiaalapító Bernadotte (XIV. Károly János néven király, 1818–1844) I. Sándor cár támogatásával nyerte el trónját. Fia, I. Oszkár (1844–1859) arra törekedett, hogy kivonja országát az orosz befolyás alól és a nyugat-európai hatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország mellé állítsa. A történeti iroda-

⁶ 19. századi egyetemes történelem. 1789–1914. Szerk. *Vadász Sándor*. Bp., 2005. 466–467.

⁷ *Vadász Sándor*: Tapasztalatok a svéd nemzettudatról. In: *Világosság*, 1988. 2. 127.

lom – nézetem szerint – túl egysíkúan ábrázolja ezt a folyamatot. A király megnyitotta az ország kikötőit az angol és francia hadihajók számára. A nyugat-európai újságokban cikkeket helyeztetett el, amelyek egyengették a svéd katonai beavatkozás útját, sőt azt az eszmét is megpendítették, hogy egy Szentpétervár ellen irányuló támadás esetén svéd segélycsapatokra is számíthatnak. Mindazonáltal sokatmondó tény, hogy Svédország viszonylag későn, 1855 végén írt alá egyezményt a nyugati hatalmakkal („Novembertraktat.”). Ebben a szövetségesek garantálták a svéd–norvég királyság területi sérthetlenségét egy esetleg bekövetkező orosz támadás esetén. Mindezeket a tervezetéseket halomra döntötte azonban a hamarosan, 1956-ban aláírt párizsi békekötés.

Ha most mérlegre tesszük a krími epizódot, pontosabban a svéd reakciókat, azt állapíthatjuk meg, hogy végső elemzésben a svéd revanseszmé hirtelen fellobbanása következett be, amely azonban gyorsan kihunyott. Ami a tényleges sikert illeti: a svéd diplomáciának sikerült elérnie, hogy létrejött egy angol–francia–orosz megállapodás, amely kötelezte Oroszországot a svédek számára fontos Aland-szigetek demilitarizálására. Csekélyke eredmény volt ez a nagyralátó, a Finnország visszaszerzését célzó tervekhez képest. Arról nem is szólva, hogy a napóleoni idők óta követett semlegességi politika feladása, azaz a krími háborúba való fegyveres beavatkozás igen nagy veszélyeket rejtett magában a jövőt tekintve. Mindazonáltal a reálpolitikai érzék érvényesülése – elsősorban a nyugati orientáció vállalásában – ezúttal is kimutatható.⁸

Az 1864-es történések – és nem történések – alaposabb megértése végett vissza kell nyúlni egészen 1838-ig, amikor a dél-svédországi Lund és Koppenhága egyetemi hallgatói a befagyott tengerszoros jegén találkoztak. A svéd–dán fiatalok egymásra találását 1843-ban egy „összskandináv” diáktalálkozó követte az ősi egyetemi városban, Uppsalában. (1477). Megszületett tehát a nordikus egységtudat, kialakult az egymásra utaltság érzése és ez a jelenség skandinavizmus néven került be a történelemkönyvekbe. Ezt a kezdeti időszakban legfőképpen értelmiségiek: tudósok, írók és művészek képviselték, akik elsősorban az egyetemi hallgatók körében találtak támogatásra. Ők az 1840–1850-es években már hajlottak arra, hogy magukévá tegyék az egységes Skandinávia gondolatát, vagyis megszületett a politikai

⁸ A krími háborúnak önálló magyar irodalma – tudomásom szerint – úgyszólván nincsen, az érdeklődő olvasónak az egyetemes történeti tankönyvek és szintézisek állnak rendelkezésére. A mindmáig legalaposabb feldolgozás *J. V. Tarle* nevéhez fűződik, aki két vaskos kötetben – majd 1200 oldalon – foglalta össze témáját. *Krimszkaja vojna I–II*. Moszkva–Leningrád, 1950. Fél évszázaddal később *M. Heller*: *Az orosz birodalom története* című összefoglaló művében (Bp., 1996.) azt írja, hogy Tarle „az 1854–1855. évi háború történetének hivatalos szovjet verzióját fogalmazta meg.” (487.)

skandinavizmus. Az európai nagypolitika némileg váratlan alakulása az 1860-as évtized elején új helyzetet teremtett egész Skandinávia számára a schleswig–holsteini kérdés elmérgesedésével, amely színvállásra készítette a politikai skandinavizmus szószólóit. A köztörténet alapvető tényeit ismertnek tekintve, csupán a legalapvetőbb összefüggések ismertetését tartom kötelességemnek. Tehát: a két elbai hercegség – jelentős számú német lakossággal, amelyet a németek a nemzettörzshöz tartozónak tartottak és 1848–1849-ben kísérletet is tettek felszabadítására, de kudarcot vallottak – perszonális unióban volt Dániával; 1863 novemberében meghalt az oldenburgi dinasztia utolsó férfiági leszármazottja, VII. Frigyes (1848–1863); utóda, a glücksburgi házhoz tartozó IX. Keresztély (1863–1906) a következő esztendőben bekebelezte a két hercegséget, amely lépése a dán nacionalisták legteljesebb helyeslésével találkozott. A Dániával kirobbant konfliktus az osztrák–porosz szövetség katonai fellépéséhez vezetett, amellyel szemben a kicsiny dán hadseregnek semmilyen komoly esélye nem lehetett, Dánia kapitultált és lemondott Schleswigról, Holsteinről és Lauenburg területéről.

Amikor XV. Károly 1859-ben trónra lépett (1872-ig uralkodott), többszöri találkozás alkalmával megígérte a dán uralkodónak, hogy országa szolidáris lesz Dániával, majd 1863-ban fegyveres támogatást is ígért Schleswig déli határának megvédésére. Ez a lépése szerves folyománya volt annak a lelkesedésnek, amelyet még trónörökös korában tanúsított a skandinavizmus eszméje iránt. Rendkívül érdekes bel- és külpolitikai helyzet állt elő. A tét a következő volt: vagy teljesíti a kormány és az ország a dinasztia Dániának tett ígéreteit, ebben az esetben a politikai skandinavizmus megizmosodva kerül ki ebből a tűzpróbából. Vagy megtagadja a megígért segítséget, ebben az esetben kimarad a háborúból, viszont óriási csapást mér a skandinavizmusra mint politikai és kulturális mozgalomra. Nyilvánvaló, hogy a dilemma mélyén a király és kormánya, a kettejük közötti erőviszony kérdése húzódott meg. És ekkor lépett fel a kormány, amely habozva ugyan, kétegyekkel eltelve, de megtagadta a katonai segítséget Dániától.

Egyszóval a lelkesítő, szép eszme és az államraison ütközéséből ismét az utóbbi, egyszóval a reálpolitikai megfontolás került ki győztesen.

A csalódás persze óriási volt Skandinávia-szerte. Mindenki a skandinavizmus megsemmisülését emlegette. Pedig csupán áttevődött az északi népek kulturális kapcsolatainak a szférájába (amely később kibővült a társadalmi-politikai élet más területeivel) és napjainkig tovább él.⁹

⁹ Végezetül néhány szót a svéd történelem iránti hazai érdeklődésről. Már Benda Kálmán rámutatott arra, hogy a hazai történészeket és a szélesebb olvasóközönséget csak a régi magyar–svéd érintkezések, pl. XII. Károly és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai érdekelték, a 19–20. századi svéd történelem nem került be a látómezőbe. *Benda i. m.* 140–142.

MISÓCZKI LAJOS

FIUME ÉS KÖRNYÉKÉNEK IDEGENFORGALMA A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁIG

Az idegenforgalmi ébredés 1848-ig

A 17–18. századig a tengeri közvetítő kereskedelmen vagy a napi megélhetést szolgáló halászaton túl más céllal hajók alig keresték fel az Adria itteni partjait, vagy távoztak Fiume, Buccari és Portore kikötőjéből. Aztán a bővülő rokon vagy családlátogatások a part menti településekre, távolabbi helyekre is elvezettek. A 19. század elejétől a fiumei polgárok kedvelt kirándulólhelye lett Plasse, Cesala, Drenova, a tőszomszédos Susak és a Fiume fölött emelkedő Tersatte.¹ Főúri vagy nagypolgári olasz, osztrák, horvát, magyar, szerb, albán, szlovén és török családok tavasszal és ősszel kirándultak ide – nyaralni inkább Triesztbe vagy Abbáziába mentek.² Kiemelten említjük gr. Teleki Domokos utazását a 18. század legvégén; élményszerzés céllal járta Magyarországot, Horvátországot, Szlavóniát (és kritizálta a Fiuméba és Buccariba vezető Karolina utat). Útinaplóját az első idegenforgalmi leírásaink egyik értékes könyvének tartjuk.³

A 19. század elején a postajáratok utazásokat felváltották a gyorskocsi utazási járatok. Az elsők között 1837. augusztus 28-án indult el a Buda–Fehérvár–Veszprém–Keszthely–Nagykanizsa–Zágráb–Károlyváros–Fiume útvonalon Triesztig.⁴ Az idegenforgalmi alapozás terén a 18–19. század fordulóján már vendégfogadók is segítettek. Fiume szállófogadója az 1820-as évek elején nyílt, amelynek a homlokzatán a „Magyar Király” névtábla függött.⁵ (1845. november 2-án ebben fogadták Kossuth Lajost – aki a fiumei vasút ügyében érkezett tárgyalni –, és adtak díszebédet a fiumei fellelkesült

¹ A helyneveket az egykorú településneveknek és írásuknak megfelelően említjük.

² *Fest Aladár*: Fiumei emlékek. Kézirattöredék, 4. csomó, 1925. Sugár István gyűjteménye, Eger (A továbbiakban: *Fest–Sugár*).

³ *Gr. Teleki Domokos*: Egynehány hazai utazások leírása Tóth és Horváth országoknak rövid eszmértetésével egygyütt. Bécs, 1796.

⁴ *Honművész* (a Regélő folyóirat társlapja, Pest), 1837. aug. 31., 106.

⁵ *Fest–Sugár*, 4. csomó.

városvezetők.⁶) A reformkor idejétől már az adriai hajózásunk korszerű váltásának, a gőzhajózásra áttérésnek kérdése is előkerült. Egyelőre az 1830/1840-es években még a vitorlás, part menti kirándulások domináltak, bár az erős szélviharok olykor áldozatokat követeltek.⁷ Az első személyszállító (kiránduló) gőzhajó 1838. június 10-én jelent meg a fiumei kikötőben. A szász király, II. Frigyes Ágost érkezett rajta.⁸ Részint kétkedéssel, részint örömmel fogadták a gőzhajó megjelenését; a hajózást ugyanúgy forradalmasította, mint a gőzvasút a szárazföldi közlekedést. Az első, 41 kirándulót szállító gőzhajó Fiuméből a Cherso-szigeti Chersoba 1845 júniusában indult ki.⁹

Fiume gazdasági fejlesztése mind a vasút, mind a tengerhajózás terén közüggé vált. Ez egyben az itteni idegenforgalommal is összefüggött. Kossuth szenvedélyes hangvételű cikkével szólította fel a nemzetet: „Tengerhez magyar! El a tengerhez!”¹⁰ Szintén Kossuth indítványára a Magyar Kereskedelmi Társaság a pesti székhelyű Magyar Tengerhajózó Társaságot 1846. április 30-án létre is hozta.¹¹ Legfőbb célja a gazdasági eredményesség volt. „Magyar szellemben akarván kezdő lépést tenni a nemzeti tengerészet megalapítására.”¹² A biztató indulást a kereskedelmi társaság igazgatója megbukatta, külföldre szökött. A tengerhajózó társaság 1848. február 24-én feloszlott. A kikötő építését, amelyhez közel 20 ezer K gyűlt össze, ez a kedvezőtlen esemény nem zavarta. A lapok gyakran közöltek Fiuméről és környékéről utazási élményeket. A Fiume felett emelkedő tersatoi ősi Frangepán-vár szinte kiránduló-nevezetességgé vált: „A vár büszkén alátekint Fiume városára és kikötőjére... Belőle a kilátás regényes, mondhatni, hogy főséges – a túlsági szigetekre s a tengeren lengedező árbocosokra... Akit (ide) a hazafiúság nemes érzelve is követ, itt fenlobog kebele, és imára hevül...”¹³ Tény, a kikötő építése annyira előrehaladt, hogy Magyarország és Erdély 1847-ben nyomtatott térképére a Tenger mellék két térképe is rákerült. Az Egyiken Fiume és a szomszédos kikötőhelyek, a másikon Fiume Révpart a város

⁶ Farkas László: Széchenyi és Kossuth Fiumében. In: Emlékkönyv Domanoszy Sándor születésének hatvanadik fordulójának ünnepére, 148–158. Királyi Magyar Egyetemi Ny., Bp., 1937, 152. (A továbbiakban: Farkas László)

⁷ Hazai s Külföldi Tudósítások (hetilap, Pest), 1835. febr. 14., 170. Magyar Tengervidek

⁸ Gonda Béla: A magyar tengerészet és a fiumei kikötő. Patria I. V. és Ny. Rt., Budapest, 1906, 84. (A továbbiakban: Gonda Béla.)

⁹ Fest-Sugár, 4. csomó.

¹⁰ Hetilap (Encyclopedicus tartalmú folyóirat különös tekintettel a közgazdászatra, műiparra és kereskedelemre, Pest), 1846. jan. 27., 270. Kossuth Lajos: Vezércikk.

¹¹ Frisnyák Zsuzsa, 30. Az alapítási felhívás 1846. jan. 22.

¹² Gonda Béla, 39.

¹³ Ábrázolt Folyóirat (hetilap, Kassa), 1848. febr. 19., 57. Terzát vár – vezércikk.

teljes és részletes alaprajza is látható. Felismerhető az öt mólóval tagolt part, amely az összefüggően épített kikötőpartot jelöli.¹⁴

A fiumei vasút ügyében a Kossuth-féle elképzelés (Vukovár–Szigetvár–Fiume) helyett a gr. Széchenyi István-féle (Buda–Zágráb–Fiume) tervezetet fogadta el a Pozsonyban, 1848. január 25-én tárgyaló országgyűlés.¹⁵ Az utolsó magyar rendi országgyűlés ezt a vasúti-közlekedési tervet a XXX. tc.-ben elfogadta, és április 11-én V. Ferdinánd a többi törvénycikkkel együtt szentesítette.¹⁶

1848. augusztus 26–30. között gr. Josip Jellačić altábornagy horvát katonáinak támadása a Dráva irányában, valamint fellépésük Fiume és a Magyar Tengermellék ellen és ezek megszállása új helyzetet teremtett. Az 1848/1849. évi magyar forradalom, nemzeti önvédelem és szabadságharc leverésének következményeként de iure is 1850. április 7-től az Osztrák Császárságban vagy Osztrák Birodalomban levő Magyarországon Fiume és a Tengermellék Horvátországhoz tartozott.¹⁷

Kibontakozás az idegenforgalmi alapok bővítésével

Fiumében éppen a horvát fennhatóság folytán a magyarországi önkényhez hasonló politikai helyzet nem állt elő. Betagozódva Horvátország politikai, társadalmi és gazdasági rendszerébe, szakítva a feudális szisztémával, minden tekintetben tengeri szerepének növelése, támogatása volt Fiume elvárása. Nem lep meg bennünket, „ahány fejlesztési elképzelés, bennük ott csírázott Fiume tengeri és szárazföldi idegenforgalmának magja is. Csak ki kellett várni a szárba szökkenés és kivirágzás idejét, amely akkor még a nagyon távolinak tűnő jövőben rejtkezett.”¹⁸ Fiume és közvetlen partvidéke mellett az 1850-es évektől a horvátországi és szlavóniai fürdő- és üdülőhelyek vonzása is nőtt. A gyarapodó számú ismertetések közül egy 1859-ből való vélemény a Pozsega vármegyei daruvári fürdőről: „akármilyen tekintetből bármilyen fürdővel kiállja a versenyt.”¹⁹ Egy 1861. évi leírás Fiume tenger felőli panorámájáról szól: „Fiume igen bájos. Emelkedett helyen lévén építve igen szép és messze kilátás nyílik innen a tengerpartra s a Quamero-

¹⁴ *Johann Georg August: Allgemeine Weltkunde oder Encyklopedie.* Konrad A. Ny., Pest–Rauch János Ny., Bécs, 1847, 343.

¹⁵ *Farkas László*, 152–155.

¹⁶ *Frisnyák Zsuzsa*, 33.

¹⁷ *Kenedi Géza: Fiume.* In: *György Aladár szerk.: Magyarország*, Franklin T. Ny., Budapest, 1905, 699. (A továbbiakban: *Kenedi Géza*); *Gonda Béla*, 45–46.; *Gergely András szerk.: 19. századi magyar történelem 1790–1918.* Kő-Print Ny., Bp., 1998, 264., 278–279.

¹⁸ *Fest-Sugár*, 4. csomó

¹⁹ *Vasárnapi Ujság* (hetilap, Pest), 1859. márc. 13., 123–124. H.J.: Daruvári fürdő és környéke, 123.

szigetcsoportha... A magasan fekvő rész az óváros, régi épületekből, szűk utcákból áll. Az újváros a tengerparton vonul végig, s itt a szemet palotaszerű épületek s jól kövezett széles utcák gyönyörködtetik.”²⁰

Az 1850-es, 1860-as évek tengerészeti eredményei reménykeltők voltak. Fiumében évente 12–35 vitorlás épült. 1862-ben már 12 hajóépítő telepe volt (1852-ben 6), amelyekben 150–250 munkás dolgozott.²¹ Hajóforgalmában (amelynek zöme az osztrák kikötőkre szorítkozott, felölelte egész Európát, sőt kiterjedt Afrikára, Ázsiára és Amerikára is) megnőtt a gőzhajók forgalma.²²

Érkezett és indult hajó fiumei forgalma

Év	Vitorlás	Gőzös
1850	14 246	60
1860	12 015	260

A téma egyik, 20. századi ismerője szerint a vitorlások 0,01%-a, a gőzösök 0,1%-a személyszállító volt, közülük több is már turista utasokkal.²³

I. Ferenc József 1868. november 17-én szentesítette az 1868: XXX., Egyezmény Horvát–Szlavon–Dalmátországgal című törvénycikket, amelynek 66. §. 1. bekezdése Fiumét a magyar koronához csatolt külön testnek (separatum sacrae regni coroniae adnexum corpus) nyilvánította. Ez 1870. július 28-án vált valósággá a „fiumei provizorium” szerint.²⁴

1867-től Fiume témával egymás után léptek az olvasók elé a vidéki lapok is: „Vasárnap, szeptember 5-én tengerre szálltunk... Közeledve Fiuméhez, láttuk, miszerint az Adria e kis tündére egész fényárban úszik. A házak kivilágítva, s a tengerparton egész félkörben szurok máglyák égtek.”²⁵

A magyar állam gondoskodásával az 1870-es évek elején Fiume további városfejlesztési alapját adó négyes törekvés érvényesült:

1.) A tengerhajózás előmozdítása. A magyar kormánynak az osztrák kormány 1871-ben átadta a tengerészeti ügyek intézését. Ezzel elkezdődött a minden idegen befolyástól független, „csupán a hazai forgalmi érdekek ki-

²⁰ Uo., 1861. márc. 24., 136–137. Fiume a magyar tengerpart fővárosa, 137.

²¹ Gonda Béla, 81.

²² Uo., 95.

²³ Fest-Sugár, 4. csomó

²⁴ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Szerk.: Márkus Dezső. 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin T. Kny., Bp., 1896, 45. (A továbbiakban: CJH-MT) Pesty Frigyes: Az eltűnt régi magyar vármegyék. II. köt. Athenaeum Rt. Kny., Bp., 1880, 362.; Kenedi Géza, 699.; Gergely András, 378.

²⁵ Borsod-Miskolci Értesítő (Társadalmi érdekeket képviselő és vegyes tartalmú heti közlöny, Miskolc), 1869. szept. 23., 2. Tárca. Fiume–Velence.

szolgálása”.²⁶ Előtérben a gőzhajózás, amely tengerhajózásunk arculatváltásával járt. (Ma szerkezetváltásnak neveznénk.) Megvalósításához elsőként az 1881. december 21-én alakult Adria Magyar Tengerhajózási Társaság járult.²⁷ Töretlenül emelkedett a gőzös forgalom. (Fiumében az utolsó nagy vitorlást 1883-ban építették.²⁸)

*Érkezett és indult hajó fiumei forgalma*²⁹

Év	Vitorlás	Gőzös
1870	3602	506
1880	3597	1746

Az önálló magyar tengerhajózás egyben hajózásunk új korszakát nyitotta meg. Ezt Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter az 1889. XVIII. tc. értelmében valósíthatta meg.³⁰ 1891-től az Adria, az osztrák–magyar Lloyd körét megszerezve, Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-ként (1894-ben Adria Magyar Királyi Tengeri Gőzhajózó Rt.) működött. Áruszállító elsőbbségét sem az 1894-ben alapított Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság, sem az 1897. évben indult Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. (Fekete-tengeri érdekeltségű) nem zavarta. A szintén 1890-ben létesült Magyar–Horvát Tengerhajózási Rt. (a fiumei Sverljuga és Társai és a zenggi Krajac és Társaság hajótársaság egyesítésével) a parthajózási személyszállításban is meghatározó szerepet vállalt a kirándulóhajók indításával. Látva az eredményes működését, az állam 1901. június 27-én az addigi éves segélyét 386 000 K-ról 430 000 K-ra emelte.³¹ (1895-ben a fiumei Schwarz-féle hajózási vállalatot is beolvasztotta.) 1900-ban az Adriának 18, a Földközi-tengernek 20 kikötőjéből hozta, vagy vitte az utasokat partmenti és hosszú úton. Személyforgalma ígéretesen növelte Fiume idegenforgalmát, amelynek aránya a századfordulóra elérte az utasforgalom 85–95%-át.

²⁶ Gonda Béla, 90.

²⁷ Gonda Béla, 90.; Frisnyák Zsuzsa, 79.: Az Adria Stem Ship Company átalakult Adria Tengerhajózási Rt.-vé.

²⁸ A Tenger (tudományos és társadalmi, tengerészeti és közgazdasági közgazdasági havi folyóirat, a Magyar Adria Egyesület lapja, Budapest), 1917, 290–300. Kerekes J. Zoltán: Az Adria kikötői, 295.

²⁹ Gonda Béla, 93.

³⁰ Frisnyák Zsuzsa, 79.

³¹ Gonda Béla, 107.

*A Magyar–Horvát Tengerhajózási Társaság személyforgalma*³²

Év	Fiuméből	Fiuméba	Együttesen
1895	129 260	130 743	260 012
1900	265 389	270 054	535 443

2.) A kikötő bővítése és korszerűsítése. 1872-ben a kikötőrészhez és az 1700 m hosszú „Mária Terézia” hullámtörő gát építéséhez fogtak.³³ 1878-ban elkészült „a nagy áldozattal kiépített kikötő” is.³⁴ Aztán a kikötői létesítményeket építették, a rakpartot, kőolajkikötőt, világítótornyot. 1873–1888 között a magyar állam 12 900 000 Ft-ot épített, költött a városra és kikötőjére. A költségek 78%-át víz alatti beruházásokra fordították.³⁵ A folytonos beruházások és a gazdasági növekedés (faraktárak, rizshántoló, petróleumfinomító, torpedógyár) a város tekintélyét is emelte.³⁶

3.) Vasúti összeköttetés létesítése Horvát–Szlavonországon keresztül Magyarországgal. Ez (az Alföld–Fiume Vasúttal) Nagyvárad–Szeged–Vukovár–Szigetvár–Károlyváros–Fiume és (a MÁV-val) Buda–Gyékényes–Kőrös–Zágráb–Károlyváros–Fiume vonattal valósult meg. Az utóbbi szakasz ünnepélyes megnyitója 1873. szeptember 9-én, Fiumében zajlott le, és a forgalom október 23-án indult el.³⁷ A kortárs közlekedési szakíró így látta a fiumei vasút városfejlesztő jelentőségét: „Tengerhajózásunk kifejlődését... egyenesen a vasút idézte fel (Fiume)... az ország forgalmának közvetítésében szerepet csak azóta játszik, mióta a budapest–fiumei vasútvonal mellékágaival együtt a forgalom szolgálatában áll.”³⁸ 1885–1890 között kölcsönös érdeklődés kezdődött Fiume és Budapest között. Budapesten a kirándulás-

³² Uo., 129.

³³ A Tenger, 1917. 295. Kerekes J. Zoltán: Az Adria kikötői. Központi Vasúti és Közlekedési Közlöny (hetilap, Egyszersmind kereskedelmi, ipar- és biztosításügyi lap, Pest), 1871. márc. 2., 1–2. Fiume tengerészeti jelentősége.

³⁴ Ellenőr (politikai napilap, Budapest), 1878, 261., 4. Havas Dezső: Magyar kikötő, magyar hajózás.

³⁵ Kenedi Géza: A Dunától a Quarneroig. In: Borostyáni Nándor szerk.: Utazók kézikönyvtára. Magyarország útirajzokban. Lédrády T. Ny., Bp., 1890, 37. (a továbbiakban: Kenedi Géza, 1890)

³⁶ Fest-Sugár, 4. csomó.

³⁷ Pesti Napló (napilap, Budapest), 1873. szept. 14., 2. Az első gőzmozdony megérkezése. Matelkovits Sándor–Szerényi József szerk.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, IX. kötet, II. rész, Vasutak, 828.

³⁸ Képesy Árpád: A magyar vasútügy története. Wodiámer F. M. (Ny.), Bp., 1908. 11.

szervezők élén az 1884-ben megnyitott MÁV Városi Menetjegyiroda állt.³⁹ 1–3 napos kirándulást szervezett Fiuméba. Onnan hajón a part menti helyekre vagy a dalmáciai kikötőkbe hajóztak. Amíg az 1873–1885 között 1–2 fenntartott vasúti személykocsi szolgálta a végállomásig az előre váltott jeggyel kirándulókat, 1886-tól esetenként a „kéjvonatok”, azaz a különvonatok gondoskodtak a kényelmes utazásról. Már a vidéki lapokban is megjelentek a „kéjkirándulási” felhívások.⁴⁰ Az utasokat „a fiumeiek (mindig) nagy szeretettel fogadták, és szeretetre méltón éreztették velők, hogy itt is otthon vannak”.⁴¹ A MÁV a vonalain Baross Gábor által 1889. augusztus 1-jén a bevezetett zónadíj szabás vagy zónatarifa a személyvitel-díjakat átlag 20%-kal csökkentette. Általa a Fiuméba utazók száma is hirtelen megnőtt. Szintén a MÁV – 1894. május 1-től az új nyári menetrend életbe léptével a budapesti Keleti pályaudvarról Fiuméba, 14,30 órakor induló és másnap 6,10 órakor érkező gyorsvonathoz háló- és étkezőkocsikat kapcsolt.⁴² Fiume közlekedési eredményeinek elismerését fejezte ki az a meghívás, amely a budapesti, 1885. szeptember 3–5-ig rendezett, Európa első, Vasúti és Hajózási Orvosi Kongresszusára hívta a küldötteket.⁴³ 1895-ben dr. Dániel Ernő kereskedelmiügyi miniszter a tengerpartra utazás megkönnyítésére a Budapest–Fiume közötti MÁV vonalon rendszeresítette az expressz vonatot „szalonkocsik” hozzákapcsolásával. A vonat a fővárosból 7 órakor indult, és estére ért a tengerparti végállomásra.⁴⁴

4.) Városiasodás. Nem volt újkeletű, ellenben a folyamata meggyorsult. Az említett és az új ipari üzemekkel (villamossági telep, gázgyár és vegyészeti gyár; növényi olajgyártás, sör-, csokoládé- és papírgyártás; 1905-től hadihajógyártás) emelkedett a munkás és polgári foglalkozásúak lakossági létszáma.⁴⁵ Az ősi foglalkozású halászat jelentősége csökkent. Fiume a

³⁹ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. Különgyűjtemény. Nyomtatványok, Bp., 1881–1890, B (MKVM)

⁴⁰ Eger (vegyes tartalmú hetilap, Eger), 1886. ápr. 20., 130. Kirándulás Fiuméba.

⁴¹ Vasárnapi Ujság, 1886. máj. 9., 305. Kirándulás Fiuméba.

⁴² Magyar Tengerpart (Tengerészeti, közgazdasági, társadalmi és irodalmi hetilap, Fiume), 1894. máj. 6., 5. Háló- és étkező kocsik a vasútvonalakon. A hálókocsikhoz I. osztályú menetjegyet és 7,50 Ft pótgjegyet kellett váltani.

⁴³ Vasárnapi Újság, 1885. szept. 13., 601. Közintézetek és egyletek című rovat. Az orvosi kongresszus

⁴⁴ Egri Híradó (hetenként kétszer megjelenő politikai és társadalmi lap, Eger) 1895. máj. 4., 5. Expressz vonat Fiuméba

⁴⁵ *Eperjesi László*: A fiumei kikötő Magyarország nemzetgazdaságában. In: *Katona András* főszerk. *Frisnyák Zsuzsa* szerk.: Közlekedés a Kárpát-medencében. Közlekedési Múzeum Kiad., Dabas J. Kft., Ny., Dabas, 2003. 107. (A továbbiakban: *Eperjesi László*); *Sziklay János–Borovszky Samu* szerk.: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Magyarország vár-

19/20. század fordulóján fénykorához érkezett. Tengeri távolsági kereskedelemé túlnyomóan közvetítő lett. Ugyanakkor a magyar nyersanyag és áru, összességében az export, Fiume által eljutott a világ minden fontosabb piacára.⁴⁶

1883. november 4-től rendszeres omnibuszjárat indult az Adamich tér és a torpedógyár között. 1884-ben megnyitották a Városi Színházat.⁴⁷ 1892: Telefon-összeköttetést létesített Trieszttel. 1894: Gyorsfényképész műterem nyílt. Ivóvíz- és szennyvízcsatorna-hálózatot építettek; a magánházakban is elterjedt a vízöblítéses, „angol árnyékszék”.⁴⁸ 1895: Folyamatossá vált a meteorológiai adatszolgáltatás.⁴⁹ 1896: Fásítás a magyar millennium emlékére. 1897: Megnyitották az Ilona-fürdőt, amely egyemeletes, 12 vendégszobás vízgyógyintézet és olcsó népfürdő lett. Melléje 50 szobás, háromemeletes szálloda épült hangverseny- és külön olvasóteremmel.⁵⁰ Emeletes áruccsarnokainak és halpiacának tisztasága példás volt. Néhány tere és utcája aszfaltozott, a többi kőborítású, amely által Magyarország legjobban kövezett városa lett. 1899. november 7-én megnyitották a 4,41 km hosszú villamosvonalat, amely mind a városi személy-, mind az idegenforgalmat előnyösen segítette.⁵¹ A parlamenti üléseken a hatalmas összegű infrastrukturális beruházásokat és a magyar kereskedelmi tengerészet szubvencionálását a mindenkori kormánypárt és ellenzék vita nélkül megszavazta. A fiumei kikötő kizárólag a magyar gazdasági érdekeket szolgálta úgy, hogy közben a város virágzott, és méltán emlegetik ezt az időt (1914-ig) napjainkban Magyarországon és Fiumében is a város aranykorának. „Fiume a dualizmuskori Magyarország gazdasági sikertörténete volt.”⁵² Hozzátehetjük, idegenforgalmát ez a virágzó városi eredmény kellően megerősítette. Egymást kölcsönösen kiegészítette.

megyei és városai. „Apolló” I. és Ny. Rt., Bp., 1908. 5. (A továbbiakban: *Sziklay János–Borovszky Samu*)

⁴⁶ *Eperjesi László*, 106.

⁴⁷ Fiume (magyar–olasz nyelvű, Kereskedelmi, tengerészeti és társadalmi hetilap ~ Giornale commerciale, marittimo e sociale, Fiume), 1883. nov. 4., 294. Omnibusz közlekedés

⁴⁸ *Sziklay János–Borovszky Samu*, 165.

⁴⁹ Hrvatski Državni Arhiv, Rijeka. Névmutató, Ju-5, 227., 87., 445/94. Fiume, 1895 (DAR)

⁵⁰ DAR Okružni sud Rijeka (PR3) predmet V–319/1894. kut. 352. Ilona-fürdő. *Sziklay János–Borovszky Samu*, 165. Előterveket 1.: Magyar Tengerpart (Tengerészeti, közgazdasági, társadalmi és irodalmi hetilap, Fiume), 1893. máj. 7., 2. Triton: A fiumei új fürdőtelep

⁵¹ DAR Névmutató, Ju-5., 226., 1050., 1051. és az előzetes lóvasútról 1433/878, Fiume, 1894. *Kubinszky Mihály–Lovász István–Villányi György*: Régi magyar villamosok. Gyomai Kner Ny., Rt., 2000. 223. A kikötő és a villamos befektetett költségei már 1903-ig megtérültek. (*Eperjesi László* adata a kikötőre, 107.)

⁵² *Eperjesi László*, 103.

Virágzó idegenforgalom

Fiume az 1880/1890-es években a felnőttek mellett az iskolásokat is egyre jobban vonzotta. Volt mit látni, és volt a környéken hova kirándulni. Szállodák, éttermek, hangulatos matrőzcsárdák, kocsmák és kávéházak a felnőtteket – a nyári szünidei gyermektelepek a tanulókat vonzották. A sok felnőtt és tanulói vendégforgalomból néhány; 1883: „A... kikötőben, s a széles korzón, különösen az... esti órákban, egész a parton levő Európa Szállóig... igen nagy néptömeg hullámszik, s az elegáns kávéházak és kirakatok is szép vagyonszágra mutatnak.”⁵³ 1886: „Kirándulás Fiume-, Abbázia- és Buccariba. E kéjkirándulás rendezősege már kellőleg gondoskodott arról, hogy az abban résztvevők az illető helyeken mind elhelyezés, mind utazás tekintetében a lehető kényelemtől biztosítva legyenek: A részvételi díj (vasúti költségen kívül) a hajó-, élelmezési s szállásdíj I. helyen 36 Ft, II. helyen 28 Ft.”⁵⁴ 1887: „Fiuméből távirják tegnapi kelettel: Ma reggel 10 órakor Budapestről 210 főnyi kiránduló társaság érkezett ide, köztük 150 középiskolai tanár...”⁵⁵ A diáklátogatók adták a vendégek többségét: 1881–1890 között évenként 36 magyarországi város diákjai kirándultak Fiuméba. A felnőtt kirándulók különösen a ’széppé varázsolt’ Deák Szállodát kedvelték, amely a népszerűséget tapasztalva a magyar művelődés bástyájává lépett elő. A nagytermében alkalmi kiállításokat, költői esteket, felolvasásokat, a csarnokában kamara-előadásokat rendeztek. 1890 júniusában a budapesti Operaház tíz férfi tagja adott hangversenyt.⁵⁶ Nemcsak Fiume tengerhajózási személy- és idegenforgalma, hanem a tőzsomszédos Susáké („Új Fiuménak” is becézték) is lendült, valamint Buccarié, Porteréé, Cirkvenicáé, Novié, Zenggé és Karlobagóé. Cirkvenica, a horvát riviéra gyöngye „második Abbázia” akart lenni. A térségben, 1891-ben elsőként itt létesítettek Fürdő Bizottságot.⁵⁷ A fiumei hírlapok a helyi szállodák ’prominens’ vendégeiről az 1890-es években havonkénti majd heti, az 1900-as évek elejétől napi kimutatást közöltek.⁵⁸ 1892. december 29.–1893. január 4. között az Európa Szállóban Magyarországról pécsi, aradi, veszprémi, budapesti (4), Horvátországból zágrábi, Dalmáciából zárai, külföldről bécsi (5), trieszti (4), austerlici, prágai és római vendég szállt meg. A Lloyd és a Deák Szállodában még további 20

⁵³ Vasárnapi Ujság, 1885. szept. 13., 598.

⁵⁴ Eger, 1886. ápr. 20., 130. Kirándulás Fiuméba.

⁵⁵ Pesti Napló, 1887. júl. 6., 2. Különfélék című rovat, Kirándulók Fiuméba.

⁵⁶ Fiume, 1890. jún. 15., 2. Budapesti kirándulók.

⁵⁷ *Joković Rokus*: Cirkvenica téli üdülöhely és tengeri fürdő az Adrián. Mosinger Ny., Zagreb, 1906, 2., 5–6.

⁵⁸ Magyar Tengerpart, 1893. jan. 8., 6. Idegenek forgalma című rovat.

helyről érkeztek. Fiume vasúti eredményeinek, törekvéseinek újabb elismerését tükrözte az, hogy 1893. október 27–29. között ott rendezték meg a dél-kelet-európai nemzetközi vasúti értekezletet. A vendéglátó Magyarország képviselői Ausztria, Szerbia, Bulgária és Törökország vasút- és közlekedésügyi vezetőivel a vasúti díjszabások ügyében tárgyaltak.⁵⁹

Az 1890-es években két kiemelkedő rendezvénnyel növelte a város az idegenforgalmát.

1894. május 13–15-ig Fiume országos daláregyesületi közgyűlést és dalosversenyt rendezett. A dalos találkozóra eljöttek a temesvári, debreceni, komáromi, kecskeméti és az egri, továbbá még tíz helység dalosai. Az Egri Dalkör díszelnöke, Zalár József, Heves vármegye alispánja öt versszakos ódával köszöntötte a vendéglátó várost.⁶⁰

Fiume, üdvözlégy!

Aranyhajú tündér,	Járd, járd azt a tengert
Vizek szép tündére,	Hazánk Velencéje,
Ragyog pártádon a	Rakd, rakd palotáid
Hűség gyöngyfűzére...	A vizek színére,
Hűséged szerelmünk	Vidd, vidd szent lobogónk
Apai örökség,	A világon végig,
Pestbuda testvére,	Hirdesd a szabadság
Fiume, üdvözlégy!..	S munka dicsőségét...

A dalosverseny két első díja Debrecen és Egeré lett.⁶¹ A műsorok sikerét és a vendéglátás tapasztalatait Fiume pedestájának (polgármesterének), Ciotta Jánosnak kérésére a rendezők május 25-én összesítették. A három nap alatt közel négyezer ember harminc rendezvény látogatása között választhatott. Kiemelkedett a dalversenyek mellett a színházi előadás, a tengerészeti múzeum és a (budapesti) kereskedelmi múzeum gyűjteményének látogatása. A vendégek a szomszédos települések kilenc ünnepi eseményén vehettek részt.⁶²

1896-ban, a millennium évében Fiume minden tekintetben maradandó emlékü rendezvényekkel fogadta látogatóit. Egyik kamara-előadására (2 esetben) júniusban meghívták (és megvendégelték) az egri Dalkör 60 és az

⁵⁹ Uo., 1893. okt. 29., 3. Nemzetközi vasúti értekezlet Fiumében.

⁶⁰ Uo., 1894. máj. 13., 2. *Zalár József: Fiume, Üdvözlégy!* Zalár József költeményei. Harmadik kötet, Singer és Wolfner Hungária Kny., Bp., 1902, 212–214. Ebben két versszakkal megtoldotta, tehát hétversszakos ódát írt.

⁶¹ Egri Híradó, 1894. máj. 16., 1–3. Dalkörünk győzelme.

⁶² MKVM Különgyűjtemény, 1891–1900, B.

egri turista osztály 22 tagját. Meghívásukkal az 1894-ben kötött barátságukat mélyítették el. Ezt még az előadásukba beillesztett, „Az egri várvédők 1552. évi diadala” részlettel is hangsúlyozták.⁶³ Ünnepségek, megemlékezések, városséták, turista- és hajókirándulások, továbbá érkező és induló különvonattal utazás sok-sok kirándulónak nyújtottak maradandó élményt. A nyári hónapokban az öt nagy szálloda éttermei ételkülönlegességekkel várták a vendégeket. Tíz-tizenkét féle tengeri halból, olasz ízlés szerint készített 4–6–8 fogásos különlegességek kerültek az asztalokra. Magyarországi kiránduló halászlét vagy halpaprikást is kaphatott.⁶⁴ A jó kedvről a magyarországi tájborokkal (a gyöngyös–visontai borvidékről abban az évben 180 hl bor érkezett⁶⁵), a hangulatról a kocsmákban és kávéházakban olasz meg horvát zenészekkel, a szállodákban és a nagy éttermekben cigányzenekarokkal gondoskodtak.⁶⁶ A közbiztonságra a 16 tagú kikötői rendőrség ügyelt.

A 1880/1890-es évek, aztán a 20. század első évtizedének fiumei idegenforgalmi sikerei. 1.) lépést tartottak a hazai eredményekkel, 2.) a távolság ellenére idegenforgalma kapcsolódott a hazaihoz, 3.) sajátos földrajzi helyzetéből eredően különös vonásokkal gazdagodott, 4.) emelkedő idegenforgalma segítette általános fejlődését és lendített városiasodásán. Mindezt átfogta szervezetté vált idegenforgalma.

Szervezett idegenforgalmának első zászlóvivője az 1889-től működő Fiumei MÁV Városi Menetjegyiroda volt. Az 1885-ben, Budapesten létesített MÁV Városi Menetjegyiroda fiókjaként a fiumei Maderspach Sándor tulajdonában és vezetése alatt álló Fiumei Vasúti és Hajózási Menetjegyiroda vette kézbe a helyi idegenforgalom vezetését, irányítását, egyeztetését és szervezését.⁶⁷ Az évtized fordulóján kapcsolatra lépett a miskolci, debreceni és a szegedi MÁV-menetjegyirodával, MÁV-üzletvezetőségekkel és a helybeli forgalmi főnökséggel. Az együttműködések valamennyi eredményét nem ismerjük. Csupán annyit, hogy évente 4–5 alkalommal a felsorolt helyekről Fiuméba és onnan azokra a helyekre különvonat közlekedett, esetenként több száz ’szervezett’ kirándulóval. A növekvő idegenforgalom zavartalan fogadására Maderspach a szállodák mellett segítette a bővülő számú magánszállások vendéglátását. Mivel Maderspach saját biztosító ügynöksé-

⁶³ Magyar Tengerpart, 1896. máj. 24., 3–4. Függelék.

⁶⁴ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, *Draveczky Balázs*: Ínyenc étlapok gyűjteménye 1867–1918, 1896. általános (A továbbiakban: *Draveczky Balázs*, 1896. általános).

⁶⁵ Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Heves Megyei Gazdasági Egyesület iratai, Filoxera vész utáni iratok, 1896–1900, F köteg.

⁶⁶ *Draveczky Balázs*, 1896. általános.

⁶⁷ *Fest-Sugár*, 4. csomó, Fremdenverkehr 1889–1905, jegyzőkönyvek, nem iktatott iratok, olasz nyelvű fogalmazvány magyar átirata.

get is vezetett, feltehető, nemcsak üzleti érdekből, egyéni és csoportos biztosításokat is kötött a szervezésében több napra Fiuméba érkezett látogatókkal.⁶⁸ A városi menetjegyiroda 1893-ban bevezette a fiumei iskolások majálisi hajókirándulásait, a későbbi években a hazai gyermekek cserenyaraltatását. Maderspach Sándor a fiumei menetjegyirodát 1900-ig vezette. Utóda Glaser Bernát lett.

Az idegenforgalom szervezésében és lebonyolításában az 1885. július 10-én engedélyezett, útjára indult Fiumei Turista Egylet szintén meghatározó szerepet játszott.⁶⁹ Tagjainak közeli és távoli természetjárása, eredményes kirándulásszervezése, gyakori együttműködése a menetjegyirodával a Magyarországi Kárpát Egyesületnek is (MKE) megszerezte a rokonszenvét; elfogadta az 1890. október 27-i csatlakozásukat. Az egylet új neve a továbbiakban: MKE Fiumei Osztály (MKE-FO).⁷⁰ Elnöknek Schlemmer Károlyt, titkárnak, Fletzer Ferencet választották. A fizető taglétszám év végére elérte a százat. A csonka negyedév szép eredményeit az MKE így minősítette: „A kirándulásokban a tagok nagy szorgalommal vettek részt, s az érdeklődés az új osztály iránt, amelyre szép feladat vár, igen élénk. Részünkről is melegen üdvözljük az új osztályt, és működéséhez szép sikert kívánunk.”⁷¹ Azonban az MKE-FO ~ a Club Alpino Fiumano (CAF) = Fiumeni Alpesi Klub társosztállyal 1892. április 27-én nevet és anyaegyesületet változtatva a budapesti székhelyű Magyar Turista Egylethez (MTE) csatlakozott. MTE Fiumei Osztály (MTE-FO) vagy Fiumei Magyar Turista Egylet ~ MTE Fiumei Önálló Osztály vagy Sezione Autonoma del Club Turistico Ungherese jelképesen a CAF-hoz társult.⁷² Tiszteletbeli elnöke Fiume és a Magyar–Horvát Tengerpart kormányzója, gr. Batthyány Lajos és Ciotta János, elnöke dr. Gelletich Miklós alpolgármester, titkára Kalmár Alajos lett.⁷³ Annak ellenére, hogy a CAF ~ MTE-FO és az MTE budapesti központ 1898-ban kölcsö-

⁶⁸ Uo., 1885–1905, nem iktatott iratok magyar, német és olasz nyelvű fogalmazványok, irattörödékek. *Forgács Ferenc-iff Forgács Ferenc: Emlékeim 1925–1935. Kézirat és dokumentumgyűjtemény. Törödékek.*

⁶⁹ DAR Fiumei Turista Egylet – Club Alpino Fiumano, JU-5., 155–163. Fiume, Beniczky belügyminiszteri államtitkár Budapest, 1885. júl. 10-i leirata.

⁷⁰ *Posewicz Tivadar: A Magyarországi Kárpát Egyesület története 1873–1898.* Schmidt J. Kny., Igló, 1989. 149., 18. tétel, Fiumei Osztály 1890. Turisták Lapja (havi folyóirat a turistaság és honismeret terjesztésére, Budapest) 1890 nov.–dec., 404. Magyarországi Kárpát Egyesület, A Fiumei osztály.

⁷¹ Uo.

⁷² *Déry József–Thirring Gusztáv szerk.: A Magyar Turista Egyesület 25 éves múltja 1888. 1913.* MTE kiad., Hernyánszky V. Kny., Bp., 1914, 22–23. (A továbbiakban: *Déry József–Thirring Gusztáv.*)

⁷³ Turisták Lapja, 1892 ápr., 141. A Fiumei Önálló Osztály. Uo., 1892 júl., 226. A Fiumei Önálló Osztály.

nösen megszüntette kapcsolatát,⁷⁴ 1908. május 26-án, a Fiumei Tanácshoz beterjesztette jóváhagyás végett módosított alapszabálya szerinti tevékenységének megújítását.⁷⁵

Az 1890-es évek végén „Fiume rendszeres úti céllá vált nemcsak a hazai, hanem 11 ország kirándulói részéről is”.⁷⁶ Az 1897. évben a szállóvendégek száma 25 609 volt, ami összlakosságának 80%-át jelentette.⁷⁷ Idegenforgalma végképp a város mindennapi életének középpontjába került. Nem lep meg, hogy az 1903. október 4-én alapított Fiumei Szemle szerkesztőségi vezércikke a város érdekeit képviselve hangsúlyozta: „Ki kell emelnünk, hogy különös gondot fordítunk a város idegenforgalmára, és célunk, hogy az anyaországban Fiumét, a tengert és mindazt, ami a tenger világába és a tengerészeti körébe tartozik, megismerjék, és megszeressék.”⁷⁸ A még erőteljesebb idegenforgalmi élet irányítása és szervezése a menetjegyiroda utóda-ként 1903. december 1-jén, a budapesti székhelyű Idegenforgalmi és Utazási Vállalat RT. (IUV) által létesített fiumei iroda (szekció) kezébe került.⁷⁹ A 20. század első évtizedének derekán már látszott az idegenforgalom hirtelen fejlődése. A helyi rendőrség kimutatása szerint 1907. január 1. – november 14-ig 44 162 volt a kirándulók száma.⁸⁰ Az utóbbi tíz évben ez a szám megkétszereződött.⁸¹

Fiuméről egyik kortárs rajongója ezt jegyezte fel a 20. század elején: „Idegenforgalma széppé és nagyvárrá tette ezt a várost, és a város megerősítette idegenforgalmát.”⁸² Az évtized közepére ismét bővült, nagyot fejlődött a város. Egy másik rajongója még versbe is foglalta. Részlet a dalsokorból:

Nautilus dalok

„... Megváltozott biz minden itt,
Főképp a Corso tája!
Ki rég nem látta Fiumét
Már nem ismer rája...”⁸³

⁷⁴ Déry József–Thirring Gusztáv, 25., 58.

⁷⁵ DAR Stauo e regolamento interno del Club Alpino Fiumano. Mohovich, Fiume, 1910, 1908. máj. 26., 42. és 1909. szept. 18.

⁷⁶ *Fest-Sugár*, 4. csomó.

⁷⁷ Magyar Tengerpart, 1898. jan. 16., 6. Idegenforgalmunk.

⁷⁸ Fiumei Szemle (hetilap, magyar–olasz nyelvű, Fiume), 1903. okt. 4., 1. Beköszöntő.

⁷⁹ Uo., 1903. nov. 29., 5. Az idegenforgalom érdekében.

⁸⁰ A Tengerpart (napilap, Fiume), 1907. nov. 16. Az idegenforgalom.

⁸¹ Viszonyítási alapnak lásd a 77. jelzetet!

⁸² *Fest-Sugár*, Fiumei emlékek.

⁸³ Fiume, 1906. szept. 1., 16. A Corso „az előkelő üzletvilág utcája”.

A 20. század elején új jelenség figyelhető meg a helyi és környéki idegenforgalom hatókörének bővülésében. Bár a korábbi években is volt példa ottani intézmények és szervezetek nyilvános rendezvényeire most szinte állandósult a gyakorlat. Egy-egy rendezvényre a környék településeiről, sőt Horvátországból is érkeztek. A sok esetből kiragadva egyetlen napi, az 1905. július 13-i rendezvénynaptár „idegenforgalmivá lett” eseményei közül:⁸⁴ A Fiumei Alpesi Klub (Club Alpino Fiumano – M.L.) szombaton este kirándulást rendez Fiume külső területére (= környékére – M.L.) „Városunk intelligens ifjúságának számos tagja új egyesület alapítását határozta el Club Avvenire (A Jövő Klubja) cím alatt, amely társas kirándulásokat s egyéb szórakoztató mulatságokat fog rendezni...” „Cirkvenicában, a ma... tartandó esti ünnepély alkalmából... a Magyar–Horvát Tengerhajózási Részvénytársaság Liburnia hajójával Fiuméből Cirkvenicába rendkívüli kirándulást rendez. Indulás Fiuméből délután 5 órakor. A visszautazás a Tátra hajóval a cirkvenicai Hotel Therapia-mólóról esti 11 órakor történik. Az útijegy ára oda és vissza 1 korona...” Ehhez kapcsolódott a következő hirdetmény: „A Tátra... Cirkvenicából este 11 órakor tér vissza katonazenével, igen kedvező az alkalom azok részére, akik... (közben) esti kirándulást óhajtanak tenni a tengeren.”

Némely idegenforgalmi rendezvény mérete az IUUV fiumei irodája, a menetjegyiroda és a turista egyesületek összefogásának köszönhetően Fiume határán is túllépett.

Az 1900-as évek legelején a már jóval korábbi keletű (velencei mintájú) karneváli műsor egyre színesebb és vonzóbb lett. 1906-ban már 11 országból érkeztek a záró napra a kíváncsi kirándulók. A helyszíni riporter ekként tudósított: „Délután három órakor a 79. Jellasics-ezred zenekara hangversenyezett az Adamich téren, s ezzel egyidejűleg megindult a gyönyörűen díszített kocsik sora. A kocsikorzon 44, virágokkal fölékesített kocsi vett részt. Feltűnően szép volt a tengerészeti akadémiai tanulók gőzbarkája... A kocsikorzó kezdetével megindult a konfetticsata is... A járdán felállított tribünről gyönyörű látványt nyújtott a kocsisor... A tribün másik részén a vigalmi bizottság tagjai virágokkal (csatáztak)... A konfettizés a házak ablakaiból, erkélyeiről egész az esti órákig folyt. Amikor besötétedett, a korzón bokáig ért az elszórt konfetti és koriandoli (virágdísz)... Esti 7 órakor nagy tömeg táncolt az Adamich téren rögtönzött bálon, amelyhez a világítást gőrrögtűz szolgáltatta. Este kilenc órakor álarcosbál volt a városi színházban, amelyen a (francia) négyest több mint 150 pár táncolta. Hajnalkor, amidőn a zene utolsó akkordjai is elhangzottak, a bájos jelmezes hölgyek csaknem

⁸⁴ A Tengerpart 1905. júl. 14., 3. Különféle című rovat. A Fiumei Alpesi Klub, Kirándulók egyesülete, Rendkívüli kirándulás Cirkveniciába, Esti kirándulás a tengeren.

sírva könyörögtek: »Ancora un valzer!« A karmester persze megkönyörült, s a résztvevők ellejtették az utolsó valcert is.⁸⁵

Fiume idegenforgalmi szervezői kihasználták turizmusuk lendítéséhez a távolabbi helységek rendezvénykapcsolatait. Abbáziából, Triesztből, Vencéből és még Anconából is „át-átrándultak az ottani nagy ünnepek idején”.⁸⁶ Ehhez kiemelkedő alkalom szintén 1906-ban volt. A témát a tavasszal rendezett milánói virágkiállítás szolgáltatta. „Hegedűs Sándor minisztersége alatt,⁸⁷ állampénzen, e világ minden tudósát, fogorvosát, torna tanárját, a táncmesterek nemzetközi kongresszusát meghajóztattuk az Aldunán (és Fiuménál – M.L.), elvittük a Kárpátokba, Boszniába, a Balatonra s Debrecenbe; százezrek mentek el ételre-italra, szivarra s emléktárgyakra, de mégsem volt kidobott pénz... Most (itt az alkalom)... (Milánóból) vendégül láthatjuk... (az ideérkezőket)...”⁸⁸ Az idegenforgalmi változatosság nem szünetelt. Április 15-én a budapesti Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) és a Fiumei Atletikai Klub (FAK) Krassay-telepi labdarúgó-mérkőzésére mehettek a szurkolók és a turisták.⁸⁹ Szintén 15-én (húsvétvasárnap) a pozsonyi színgazgató társulata utazott Fiuméba, hogy a Fenice Színkörben másfél hónapra tervezett vendégszereplését elkezdje. Nyitó előadása Jókai Mór: A lőcsei fehér asszony című regénye alapján feldolgozott ’énekes történeti színmű’. Azon a héten mindennapra jutott előadás.⁹⁰ Április 16-án a látványos lussinpiccolói vitorlázó verseny vonzotta a kíváncsiakat, amelyre Horvátországból is mentek.

A munkahelyi vigalmi bizottságok is (kulturális vagy közművelődési bizottságok) gyakorta rendeztek turistautakat a környező kirándulóhelyekre. Az egyik dohánygyári tisztviselő, az IUUV fiumei irodájának összekötő megbízottja, Fodor Gábor hetenként szervezte a munkahelyi kirándulásokat. Vezetésével 1906. május 20-án a helyi tisztviselők egyesületének 180 tagja – vendégekkel – hajókirándulásra megy Rabacba és Albonába. Július 6-án a (Fiumei) Magyar Iskolahajó Egyesület családi tengeri ünnepélyt szervez. Kétszáz helybeli jelentkezik. Jönnek Budapestről, Zágrábról, Aradról, Pancsováról, Debrecenből, Tordáról, Kolozsvárról, Egerből, Nagyváradról

⁸⁵ Uo., 1906. márc. 1., 2. Karnevál búcsúja.

⁸⁶ *Fest-Sugar*, 4. csomó.

⁸⁷ Hegedűs Sándor 1899. febr. 26.–1902. márc. 4-ig volt magyar kereskedelemügyi miniszter.

⁸⁸ Fiumei Szemle–Rivista di Fiume, 1906. ápr. 1., 3. A milánói világkiállítás és a magyar idegenforgalom.

⁸⁹ A Tengerpart, 1906. ápr. 13., 3. Kirándulás Lussinpiccolóba.

⁹⁰ Uo., Színház című rovat. Magyar színészek Fiumében. A pozsonyi színtársulat igazgatója Andorfi Péter volt. Megjegyezzük, az ötödik nagy színházi idény és az első színházi hét az előző év áprilisában zajlott le Fiumében. Fiumei Szemle, 1905. ápr. 30., 3.

és még Abbáziából is.⁹¹ Június 29-én két, 30–30 tagú csoport Plitvicére utazik. Aztán a februári karnevál sikerével vetekedő júniusi, szentjános-éji ünnepély következett, amelyre több mint tíz országból és az Adria 16 part menti helységéből érkeztek a kirándulók.⁹² „Szép, nagyon szép volt a csütörtök esti (június 14. – M.L.) népünnep. Beláthatatlan embertömeg hullámozott fel alá az ezer meg ezer színes lampionnal és tarkabarka villanyos körtékkel kivilágított Adamich téren, és a mólón gyönyörű kilátás nyílt a fellobogózott, tündéries fényben diszló hajókra. A zenekar egymás után játszott a szebbnél szebb darabokat. Rakéták szálltak fel, és sziporkázó fényükkel megvilágították a kéklő égboltozatot. A víztükrön, pedig egymást kergették a fellobogózott gondolák. Szép volt az ünnepély nagyon...”⁹³

1906-ban végképp állandósult vasárnap délelőtt (olykor 2–3 helyen is) a térzene. A Cinematográf, azaz a mozi is otthonra lelt Fiumében.⁹⁴ Ki gyanítaná, a moziba járás is ’idegenforgalmi tényező’ lett. Ugyanis még távolabbi településekről is a kirándulók sokasága jött „nézni a mozgó képeket”. Közülük bőven maradtak várost, illetve nevezetességeit nézni, szórakozni vagy éppen művelődni. Így a szállodák és az éttermek is szép forgalmat láttak el. Mások „villamosozni” maradtak. Ezzel is magyarázható az, hogy amíg a villamosvasút 1905 júliusi bevétele 15 305 K 78 f összeget hozott, 1906 június hóban 17 960 K 46 f-t.⁹⁵

A magyarországi kirándulók száma állandóan nőtt. Ilyen vendégcsalogató újság- és röplaphirdetéseket közöltek az éttermek és szállodák: „Mérsékelt árak!” „Figyelmes kiszolgálás!” „A magyarság legkedveltebb központja!”⁹⁶ Hiressé vált fiumei szállodák (éttermekkel és kávéházakkal): Royal, Deák, De la Ville, Hungária, Bristol, Lloyd, Európa, Bonavia; vendéglők: All’ Abbondanza, Magyar, All’ Roda, Adira; kávéházak: Secchi, Grand, Fiumara, Orient, Merkur; színházak: Teatro Comunale, Teatro Fenice.⁹⁷ A szállók portáin társaskocsit lehetett rendelni. Ugyanott kéznél voltak a korlátlan számú vasúti és hajómenetrendek lapjai is.

⁹¹ Uo., 1906. május 15., 2. Különféle című rovat. Uo., 1906. máj. 17., 2. Különféle című rovat. Hangverseny és táncmulatság a tengeren.

⁹² *Fest-Sugár*, 4. csomó.

⁹³ Fiumei Hirlap (politikai napilap, magyar–olasz nyelvű, Fiume), 1906. jún. 17., 2. A szentjános-éji ünnepély. Az aznapi becsült idegenforgalom tízezer körül volt. *Fest-Sugár*, 4. csomó. Fiume akkori lakossága 46 200 fő.

⁹⁴ A Tengerpart, 1907. június 22., „Olimpo” Hétköznapi délután, vasár- és ünnepnap délelőtt és délután is volt filmvetítés; I. hely 40, II. hely 20 fillérért.

⁹⁵ Uo., 1906. júl. 3., 3. A villamos vasút bevétele.

⁹⁶ Dokumentumok a Szerző tulajdonában.

⁹⁷ Kovács Béla szerk.: Fiumei Útmutató IV., 1911. év, Chil o J. Mercur Kny., Fiume, 1910, 103., 105.

Áhítatra, lelki elmélyülésre 11 templomba lehetett betérni.⁹⁸

Fiumei különleges emléktárgy a moretti; „az idegen vendégek közt alig akad, aki emlékül ne venne belőle” – olvasható a városismertetőből.⁹⁹

Hajóra szállva érdemes volt Fiume kirándulóhelyein időzni: Voloszan, Abbáziában, Ikán, Lovranán, Veglián, Cherson és Lussinban.¹⁰⁰

Fiume további idegenforgalmi virágzását az 1914-ben kezdődött első világháború állította meg.

⁹⁸ Sziklay János–Borovszky Samu, 20.

⁹⁹ Uo., 11. Zománcozott, aranyturbános „szerencsefejecske”.

¹⁰⁰ Uo., 463–497.

MÓZES MIHÁLY

A BANKOK SZEREPE A KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI PEREMVIDÉKEKEN (1867–1914)

A hitelintézetek szerepe a hazai fejlődésben igen jelentős volt. A mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés hatalmas tőkeigényét megfelelő belső felhalmozás hiányában idegen tőke bevonásával lehetett biztosítani. Az idegen tőke korszakunk kezdetén 1867–73 között az összes hazai alapításokban 60%-kal részesedett. Ennek a külső tőkének a közvetítése volt a hazai bankrendszer egyik feladata. Nem kevésbé fontos, s jelentőségében növekvő folyamat volt a belső akkumuláció segítése, a fölös pénzmennyiségek összegyűjtése, koncentrációja és a beruházások elősegítése. Előmozdították, mobilizálták a tőkét s gyakran maguk is részt vettek különböző alapításokban.

A hatalmas hitelkeresletet credit-mobilier típusú bankok tudták csak kielégíteni. Néhány szerző például Gerschenkron a kontinentális fejlődést (Nyugat-Európa és Közép-Európa egyes országainak fejlődését) egyenesen „bank-finanszírozásnak” minősítette. Felfogása szerint az ún. kontinentális gyakorlat „bankrendszer útján történő ipari beruházásokat jelentett.” Ami a felfogása szerinti „orosz típusú” azaz kelet-európai fejlődést illeti a bankfinanszírozás mellett itt már, „állami beavatkozás” is szerepet kapott a tőkefelhalmozás elősegítésében. Gerschenkron fenti véleményét Berend T. Iván és Ránki György finomította, amennyiben megállapította Európa nyugati felén a beavatkozásra általában korábban és közvetett formában került sor..., addig Kelet-Európában a beavatkozás időben később történt, módszereiben pedig közvetlenebb formákat öltött; a modern közlekedés kiépítésére és az iparosítás elősegítésére irányult.¹

Katus László számításokat végzett a bankrendszer által összegyűjtött és újraelosztott tőkék illetve a nemzeti jövedelem arányáról. Utóbbi arány Magyarországon volt a legmagasabb, itt a nemzeti jövedelem 170%-ára tehető. 100% fölötti arány alakult még ki a Monarchia egyéb területei mellett Németországban, Japánban és Oroszországban is. Nyugat-Európa országai, e tekintetben 50–80%-os intervallumban helyezkedtek el. Katus László véleménye szerint „A bankszektor ilyen aránytalanul nagy fejlettsége egyrészt a nemzetgazdaság és a tőkeképződés alacsony fejlettségi szintjét jelzi, másrészt azt is mutatja, hogy hazánk ezt a viszonylagos elmaradottságot a tőkés világgazdasággal fennálló intenzív kapcsolatai segítségével, a modern pénz-

ügyi intézmények és finanszírozási formák átvételével ellensúlyozni tudta.² Nálunk a tőkeakkumulációnak, a tőkeimport közvetítésének, a növekedés és a forgalom finanszírozásának jóval jelentősebb része bonyolódott a pénzüntézetek közvetítésével, mint fejlettebb országokban. A bankrendszernek és az állami beavatkozásnak a regionális fejlődésben különösen fontos szerep jutott.³ A vidéki bankok, takarékpénztárak, szövetkezetek a modernizáció lehetőségét nyitották meg tevékenységükkel. A jelzálogtól a beruházási üzletekig, a váltóüzlettől a betétállomány összegyűjtéséig, mind olyan missziót teljesítettek, amelyek nélkül a belső peremvidékek még ekkora hajlamot sem mutattak volna a tőkés átalakulásra.

Korai alapítások

Hazánkban a reformkorban láttunk először törekvéseket a tőkés hitelrendszer kiépítésére. Széchenyi István már a Hitelben Nemzeti Bank felállítását sürgette. „Ha mi jól elrendelt Nemzeti-Bankot állítanánk, annak éppen azon követelése lenne, mintha bizonyostőkét, melyet a külföldiek hoztak hazánkba 5-tel, legfeljebb 6-tal 100-túl vennénk kölcsön, nem félnénk, hogy felmondják, s minék utána ügyes haszonvétele által 9-et 10-et keresnénk 100-zal, lassankint megint megfizetnénk tartozásunkat....” etc.⁴

A bankhálózat jelentékenyebb fejlődését az 1848–49-es események teremtték meg. A gazdaság fejlődése szempontjából döntő jelentőségű eredménynek a jobbágyszabadítást tekinthetjük. Az igen nagyszámú jobbágyszág jogilag szabaddá vált, így a felhalmozott tőke realizálódását munkaerőhiány sem gátolhatta. Ez viszont lehetővé, sőt szükségszerűvé tette a fokozott iparosítást, a közlekedés fejlesztését.

Hatalmas tőkéket, igényelt ez a vállalkozás. Így érthető, hogy országszerte takarékpénztárak, bankok alakultak. A 40-es évek takarékpénztármozgalma jelentős volt ugyan, de méreteiben elégtelen az országos tőkeigény kielégítésére.

Az 1839–40-es országgyűlés egy bank felállítását „országos követelményként” említette, az 1843–44-es országgyűlés ismét részletesen foglalkozott a bankügy kérdéseivel és a kérdés előkészítésére bizottságot nevezett ki.⁵

A reformkorban nem jött létre földhitel-intézet hazánkban, jórészt Bécs akadályozása miatt.

Az 1840. évi társulati törvény azonban a takarékpénztárak szervezését és engedélyezését kiengedte Bécs kezéből. Ezután születtek meg az első hazai takarékpénztárak. Ilyenek voltak pl. a 40-es években a pesti hazai Első Takarékpénztár, az aradi, nagyszebeni, pozsonyi, győri, kassai, esztergomi,

kőszegi, beszercebányai, eperjesi, miskolci, komáromi, nagykanizsai, pécsi, szegedi, székesfehérvári, iglói, veszprémi, debreceni stb. takarékpénztárak.⁶

Az országban 1840–1866 között 59 takarékpénztár, 22 takarékszövetkezet és 4 bank alakult. Erdélyben és Tiszántúlon is több hitelintézet kezdte meg működését.

Erdélyi és tiszántúli hitelintézetek (1849–67)

Az intézmény neve	Alapítás éve
Nagyvárad takarékpénztár	1847
Debreceni első takarékpénztár	1846
Nyíregyházi takarékpénztár	1863
Szatmári takarékszövetkezet	1867
Szabolcsi takarékpénztár	1857
Aradi első takarékpénztár	1840
Oraviczi takarékpénztár	1866
Temesvári első takarékpénztár	1846
Nagyárpádi takarékszövetkezet és előlegezpénztár	1867
Szegedi-Csongrádi takarékpénztár	1845 ⁷
Nagyszebeni általános takarékszövetkezet	1841 ⁸
Kolozsvári kisegítő takarékpénztár	1857
Medgyesi takarékszövetkezet és előlegezpénztár	1862
Szentágotai takarékpénztár	1862
Kolozsvári Zálogkölcson Intézet	1865 ⁹
(későbbi Hitelbank)	

Az erdélyi szász településekben működött ugyanakkor néhány skultze-delitschista egyesület. Ilyenek voltak a beszercei, brassói, medgyesi, nagyszebeni, szászrégeni és a szentágotai előlegezpénztárak, illetve takarékpénztárak. ezek közül jelentősebb pénzügyi tevékenységet csak a brassói és a medgyesi takarékszövetkezet és előlegezpénztár bonyolított (ld. táblázat). A külső tőke kezelésével az Osztrák Nemzeti Bank két fiókintézete a brassói és a temesvári foglalkozott.¹⁰ Az üzleti műveletekről; amelyek korszakunk kezdetén szokásosak voltak és alapítókról alig van megfelelő adat. A debreceni takarékpénztár például betétek kezelésével, kölcsöntőke ügyletekkel (ingatlan és ingó vagyongra) és beváltási ügyletekkel foglalkozott megalakulásakor.¹¹ A Kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár 1858 és 67 között már 3 424 500 különféle kölcsönt tudott folyósítani, az aradi takarékszövetkezet váltószámítására 1850 és 1866 között 198 940 forintból 1 865 042 forintba emelkedett.¹²

Fontosabb erdélyi schultieista takarékszövetkezetek (1867)

Szövetkezet	Tagok száma	Betétek Ft	Tartalékalap Ft	Kölcsönök Ft	Takarékbetétek Ft
Besztercei hitel- és előlegegylet	89	3 905	202	–	2 271
Brassói előlegegylet	170	5 936	682	–	22 985
Medgyesi takaré- és előlegegylet	340	38 500	1130	–	55 600
Nagyszebeni takaré- és előlegegylet	275	9 703	4781	251 491	–
Szánrégeni takaré- és előlegegylet	139	4 663	1099	5 050	3 392
Szentágotai takaré- és előlegegylet	135	7 231	78	3 000	1 866

Forrás: Blätter für Genossenschaften 1867 évf.

In.: Vargha: i. m. 336. l.

A nagy fellendülés

A kiegyezés után felgyorsult a hitelintézetek alapítása. A gründolási láz a bankok, takarékpénztárak- és szövetkezetek születésére is jótékonyan hatott. A kiegyezés megkötésekor meglevő 84 hitelintézet, amelynek mindössze 1/5-e működött az általunk vizsgált régiókban többszörösére gyarapodott. Az átmeneti pénzbőség és a felszabaduló vállalkozási kedv nyomán 1867-ben 22, 1868-ban 49, 1869-ben 91, 1870-ben 80 új hitelintézet alakult hazánkban. A hitelintézetek száma 1872 végére 557-re növekedett.¹³ Az idegen tőke benyomulásának nagy korszaka jött el. A Creditanstalt és a Rotschildok közreműködésével megalakult a Magyar Általános Hitelbank, az angol tőke megjelenését egy évvel később 1868-ban az Angol–Magyar Bank megalapítása jelezte, majd az Erlangen Bank és a Francia–Osztrák Bank közreműködésével létrejött a Franko–Magyar Bank. Az Erlangen bankház a Földhitelintézet megalapításában is részt vett. 1869-ben a Niederöstereih Escomte Gesellschaft részvételével megalakult a Magyar Leszámlási és Pénzváltóbank, s a hazai tőke is jelentőset alkotott a Magyar Jelzálog-Hitelbank létrehozásával.¹⁴ 1866 és 73 között pusztán az újonnan

alapított hitelintézetek száma 564 volt Magyarország egész területén. A Tiszántúlon, Erdélyben és Bánátban is hitelintézet jött létre. Ezek száma 1867–80 között összesen 88 volt. Itt valamivel későbbre a nyolcvan–kilencvenes évekre tolódott ki a hitelintézetalapítás igazi hulláma. 1880-tól a századfordulóig az említett régiókban 314 hitelintézetet hoztak létre, ami bár jelentős, de mindezek ellenére elmaradnak e területek az ország fejlettebb vidékeitől a hitelintézetek számát, tőkeerejét, de aktivitását tekintve is.

Az eddig elmondottak még a legnagyobb, fontos körzeti centrummá fejlődött városok hiteléletére is vonatkoztak. Erre hoznánk néhány példát az erdélyi és tiszántúli városok hiteléletének fejlődéséből. Az erdélyi városok közül Kolozsvár, Szeben, Brassó, a bánáti területeken Arad, Temesvár voltak olyan nagyobb körzeti pénzügyi központok, ahol megvizsgáltuk a pénzintézetek alakulását és üzleti politikájának néhány jellemzőjét.

Erdély két–három évtizedes fáziskésést mutatott a hitelintézetek létrehozását tekintve az ország más részeihez viszonyítva. Kolozsvárt például az első pénzintézet 1885-ben (!) jött létre. Ez volt a Kolozsvári Kereskedelmi Bank, jelentéktelennek mondható alaptőkével. A befizetett részvénytőkéje még 1910-ben is mindössze 500 000 korona volt! A századfordulóig ugyan további pénzintézet alakult: az Erdélyi Bank és Takarékszövetkezet (1894) az Erdély-részi Magyar Jelzálog Hitelbank (1891), az Economul Hitelbank (1895), a Mezőgazdasági Bank és Takarékszövetkezet (1894), a Népbank Rt. (1900) és a Kolozsvármegyei Takarékszövetkezet (1895). Ezek közül azonban csak kettőnek az alaptőkéje érte el az egymillió koronát. Legtöbbjük összes részvénytőkéje 1910-ben 100–300 000 korona között mozgott. Az összes kolozsvári pénzintézet részvénytőkéje 1910-re 5,5 millió korona volt. Összehasonlításképpen ugyanakkor a debreceni intézeteké 11,6, az aradiaké 14,2, a temesváriaké 11,2 millió koronát tett ki. Kolozsvár Erdély központja, Nyíregyháza vagy Szatmárnémeti pénzintézeti részvénytőkeállományát alig haladta meg (4,3, illetve 3,9 millió kr).¹⁵

A századforduló után Kolozsvárt még 4 pénzintézet alakult: az Általános Bank és Takarékszövetkezet Rt (1906), a Kolozsvári Koronabank (1901), a Vatra Takarékszövetkezet és Hitelintézet, illetve a Közhatalmú Takarékszövetkezet valamennyi rekord-alacsonyágú (100 000–200 000 korona körüli) részvénytőkével.

Bankrendszer és modernizáció

A nagy pénzintézetek tevékenysége modernizációs szigeteket hozott létre Erdélyben. A modernizációs szigetek kialakulását a nyersanyagforrások, a nyersanyag szektor kifejlesztése indokolta és természetesen üzlet volt az ehhez kapcsolódó infrastruktúra kiépítése is.

A helyi pénzügyintézeteknek szintén jelentős szerepe volt a tőkés fejlődés elősegítésében. A Szászvidékeken is alakultak kisebb-nagyobb pénzügyintézetek. A térség pénzügyi központjának egyértelműen Nagyszeben számított. A városban működött 1872-től az Albina Takarékpénztár, valamint a szintén korai 1872. évi alapítású nagyszebeni Földhitel Intézet. E mellett a '90-es években létrejött az Erdélyi Egyleti Bank, illetve az 1900-as években a Lumina Takarékpénztár alapítása volt számottevő.

A Takarékpénztárak és bankok aktívabb szerepet játszottak Nagyszeben térségében, mint az ország más részein. Például a jelzálogkölcsonők nagysága négyszerese, pl. Fiume vagy kb. 12–13-szorosa Kolozsvár bankjai hasonló tevékenységének, de jelentős az egyéb tételek rovatban szereplő értékpapír befektetések szerepe is. Közel 150 000 Ft-nak megfelelő 1999-ben, míg a jelzáloghitelek nagysága 155 160 Ft. A másik fontos pénzügyi központ szász területeken Brassó városa volt. Brassóban már 1835-ben működött hitelintézet. Ez volt az ország első Takarékpénztára. Brassói Általános Takarékpénztár. Majd meglehetősen megkésve alakultak a nagyobb pénzügyintézetek, 1899-ben a Nemzeti Bank Rt. brassói fiókja, majd a brassói népbank 1905-ben és a botfaului Előleg Egyesület Rt. 1909-ben.

A közeli pénzügyintézetek közül jelentős volt a hétfalusi takarékpénztár, mely 1900-ban alakult és a központja Csernát faluban volt. Brassó városában részben a jelzáloghitelek meglepő nagysága váltott ki érdeklődést, 1909-re a jelzálogkölcsonők nagysága meghaladta a 23 000 Ft-ot ez lényegesen magasabb kb. kétszeres Kolozsvár hasonló adatának.

Az Erdélyi szász területek között harmadik helyen Segesvár pénzügyintézeit említhetjük. Hitelezésük a jelzáloghitel állomány alapján kb. megfelel Kolozsvár adatainak. Segesvárt az első bank a Takarékpénztár és Jelzálog Egylet 1870-ben alakult, majd a Küküllői takarékpénztár 1898-ban és a századelőn az Ipari Takarékpénztár és Előleg Egylet ill. a Tamovcana Takarékpénztár jelentett újdonságot. A város élénk pénzügyi életéről tanúskodik a 12 240 Ft-ot kitevő 1909-es jelzálogkölcson állomány, de a takarékoskodás is erénye volt a segesváriaknak, a takarékpénztárak együttes takarékbetét állománya valamenynyivel meghaladta a 11 000 Ft-ot. Nagy-küküllő vármegyében egy másik jelentős pénzügyi központ is működött: Medgyes. Itt 1862-ben jött létre a Medgyesi Takarékpénztár és Előleg Egylet ez volt az első pénzügyintézet a városban, majd a századelőn létrejött a Medgyesi Általános Takarékpénztár, ill. 1909-ben az Erdélyi Takarékpénztár és Záloglevél Intézet.

A város takarékbetét állománya 1909-re csaknem elérte a 6 millió koronát, meglepően nagy volt a jelzáloghitelek nagysága. Utóbbi összeg 7 millió 860 ezer koronát tett ki.

A lakosság nagyságához képest a többi szász városban: Szászrégenben, Szászsebesen, Szentágótán szintén jelentős volt a banki tevékenység. Mind-

ez arra enged következtetni, hogy jelentős beruházási tevékenységet végeztek királyföld bankjai. A szászok gazdasági életét az állam gazdasági külpolitikája is meghatározta.

A kiegyezésig gyakorlatilag szabadon fejlődhettek a szász városok és alakíthatták önálló arculatukat. A térség peremvidék jellege olyan iparágakat is meghonosodni engedett, amelyek Magyarországon nem vagy alig jellemzőek. Ilyen volt pl. a szász textil ipar, a posztógyártás, számos kisebb posztógyár működött Királyföld területén.

1870-ig komoly iparosodásról azonban nem lehetett beszélni Brassó és vidéke területén az ipar mindössze 2,26%-ot tett ki 1870-ben: Meggyes és környékén 3,83, Beszterce székterületén 6,06% volt ez az arány Szászvárosban 5,16% Szászsebesen 4,83%, Segesvárt 6,8%, Szebenben 7,5%, Nagysink székben 3,62%, Szerdahely-székben és Újegyház-székben alig haladta meg az 1%-ot, Kőhalom szék területén pedig 3,31%-ot tett ki az ipar aránya a foglalkoztatott szerkezetben.

Brassó és környékének helyzete a kolozsvárinál is rosszabb volt. Délkelet Erdély legfontosabb gazdasági centrumában összesen 3 pénzintézet alakult korszakunk végéig. Az első nagyon korán 1835-ben Brassó Általános Takarékpénztár néven. Mindvégig egyike a legjelentéktelenebb erdélyi pénzintézeteknek (14 ezer kr) 1910 a részvénytőke.) Erdélyben ritkaság viszont a Nemzeti Bank Rt, amely 1899-ben egymilliós részvénytőkével jött létre illetve még egy kis intézmény alakult 1905-ben a Brassói Népbank Rt.¹⁶

Élénkebb pénzügyi élet alakult ki Nagyszebenben. Itt a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár még 1841-es alapítás. A legfontosabb, egyben egész Erdélyben egyik legnagyobb hitelintézet az 1872-ben alapított Albina Takarékpénztár volt. Részvénytőkéje 1910-ben 2,9 millió korona volt! Emellett még egy jelentékeny bank székhelye volt Szeben, az Erdélyi Egyleti Banké (1891), amely egymilliós alaptőkével rendelkezett. A Lumina Takarékpénztár (1907) és Nagyszebeni Földhitel Intézet (1872) kisebb tőkeerejű vállalkozások voltak.¹⁷

Még egy-két fontosabb intézmény működött Erdélyben: az Agrár Takarékpénztár (1896) Marosvásárhelyt (1,5 millió részvénytőke) az Erdélyi Takarékpénztár és Záloglevél Intézet (1919) Medgyesén (3.0 millió részvénytőke) (1910). A térség hitelezése azonban korszakunk végén is a többi régió szintje alatt maradt.¹⁸

Aradon csak néhány takarékpénztár működött, – ezek viszont kiemelkedően nagy alaptőkével rendelkeztek. (Általában 500 000–2 000 000 koronás alaptőkével bírtak a debreceni, szegedi, nagyváradai pénzintézetek – az aradiaknál 4 millió korona alaptőke is előfordult). 1840-ben alakult az Aradi Takarékpénztár. A századfordulóig további 6 hitelintézet jött létre, köztük a

hatalmas Aradi Csanádi takarékpénztár. A századforduló után alapított egyetlen bank az Aradi hitelbank volt.¹⁹

Temesvárt 1846-ban alakult meg a Temesvári Első Takarékpénztár 1867-ig nem volt új alapítás. 1867–1900 között egy sor, számszerint 8 hitelintézet jött létre. Legnagyobbak a Temesi Agrár Takarékszövetkezet, a Délmagyarországi Leszámlázó Bank és a Délmagyarországi Gazdasági Bank voltak. Részvénytőkéjük 1910-ben 1,5 illetve 1,6 millió korona volt 1910-ben.

A századforduló után szintén új „hullám” mutatható ki. 10 év alatt 8 hitelintézet alakult, ezek között viszont csak egy kiugró vállalkozás volt a Temesvári Kereskedelmi Bank Rt. egymillió részvénytőkével.²⁰

Fontosabb városi hitelintézetek alapítása Erdélyben és a Tiszántúlon 25 város adatai alapján (1867–1910)

Város neve	1867 előtt	Hitelintézetek alapítása		
		1867–80	1880–1900	1900–1910
1. Békéscsaba	–	1	–	1
2. Gyula	–	1	1	–
3. Orosháza	–	1	2	–
4. Nagyvárad	1	2	4	8
5. Debrecen	1	3	1	5
6. Máramarosziget	–	–	4	–
7. Nyíregyháza	2	1	–	1
8. Nagybánya	–	1	2	1
9. Nagykároly	–	2	2	–
10. Szatmárnémeti	–	3	3	3
11. Arad	1	2	3	2
12. Temesvár	1	2	7	8
13. Versecz	–	2	3	1
14. Nagybecskerek	–	3	1	3
15. Pancsova	–	1	1	2
16. Gyulafehérvár	–	1	2	–
17. Beszterce	–	1	2	3
18. Brassó	1	–	1	1
19. Csíkszereda	–	–	1	1
20. Gyergyószentmiklós	–	–	3	–
21. Kolozsvár	–	–	8	6
22. Marosvásárhely	–	2	1	2
23. Nagyszeben	1	2	1	1
24. Dés	–	–	4	4
25. Torda	–	–	2	1

*Hitelintézetek alakulása a Tiszántúlon és Erdélyben törvényhatóságoként
(1867–1910)*

Vármegye	1860–1880	1880–1900	1900–1910
TISZA BAL PARTJA			
1. Békés	10	8	5
2. Bihar	7	22	15
3. Hajdú	4	8	14
4. Máramaros	–	9	5
5. Szabolcs	3	8	14
6. Szatmár	5	15	13
7. Szilággy	3	7	3
8. Ugocsa	1	5	3
TISZA-MAROS SZÖGE			
1. Arad	2	12	9
2. Csanád	2	5	5
3. Krassó–Szörény	4	17	21
4. Temes	10	37	31
5. Torontál	16	54	24

Vármegye	1867–80	1880–1900	1900–1910
ERDÉLY			
1. Alsó Fehér	2	12	5
2. Beszterce-Naszód	1	8	7
3. Brassó	1	2	4
4. Csík	1	7	4
5. Fogaras	1	6	11
6. Háromszék	2	7	1
7. Hunyad	2	12	13
8. Kis Küküllő	0	4	1
9. Kolozs	1	6	2
10. Maros-Torda	2	6	2
11. Szeben	3	7	12
12. Nagy-Küküllő	3	4	9
13. Szolnok-Doboka	1	11	11
14. Udvarhely	1	3	–
15. Torda-Aranyos	–	7	3
Tisza bal partja össz.:	33	82	72
Tisza-Maros szöge össz.:	34	125	90
Erdély összesen:	21	107	91

Mindenesetre néhány nagyobb városban (ld. táblázat) több hitelintézet is alakult: pl. Nagyváradon, Debrecenben, Nagykárolyban, Szatmárnémetiben, Temesvárt, Bersecen, Nagybecskerekben vagy Nagyszébenben a gründolási láz időszaka 2–3 hitelintézetet is eredményezett. Ugyanakkor olyan kivételek is akadtak, mint pl. Kolozsvár, Dés, Torda, Máramarossziget vagy Brassó vidéke, ahol csak a nyolcvanas években indult meg a hitelélet fejlődése. Az alapítási láz időszaka főképpen a dél-alföldi megyékben hatott. Békés megyében 10, Temesben 10, Torontál vármegyében 16 hitelintézet alakult 1880-ig. A Tiszántúl más vidékein ellenkező helyzetet tapasztalhatunk. A peremvidékeken alig alakult pénzügyintézet. Máramarosban se híre, se hamva alapításnak, Kis-Küküllő és Torda Aranyos megyékben ugyanez volt a helyzet. Ugocsa, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Kolozs, Szolnok-Doboka vagy Udvarhely egy-egy hitelintézete nyilván nem szolgálta megfelelően a tőkés átalakulás finanszírozását. E vidékek a belső fejlődés olyan perifériáit jelentették ugyanakkor amelyek igen megkésték a fejlődésben vagy soha nem zárkóztak fel az országban zajló tőkés fejlődés folyamatába. Néhány megyében korszakunk végén is csak néhány pénzügyintézet működött. Brassó megyében 1910-re mindössze 7, Háromszékben 10, Kis-Küküllő megyében 5, Maros-Tordában 10, Torda-Aranyos vármegyében 10 és Udvarhely megyében összesen 4 hitelintézet működött. Teljesen nyilvánvaló, hogy a hitelélet a Bánátban (főleg Torontál és Temes gazdag agrárvidékein és Krassó-Szörény iparosodottabb vidékén) volt a legfejlettebb. Temes megyében korszakunk végére 78, Torontálban 94 hitelintézet működött (ld.: táblázatok).

A pénzügyintézetek üzleti tevékenysége

A nyolcvan–kilencvenes évekre a magyarországi hitelélet nagymértékben kibontakozott. Budapest Magyarország vitathatatlan központjává vált. Nagybankjaink már nem pusztán a bécsi hitelintézetek közvetítésével érintkeztek a külfölddel, de önálló kapcsolatokat létesítettek, bekapcsolódtak Európa pénzügyi vérkeringésébe. Tőkéjük zöme 80–85%-a származott betétekből és kölcsönökből, alaptőke állományukat a lehető legnagyobb mértékben növelték. Hosszú lejáratú külföldi hiteleket vettek fel. A századfordulón a záloglevelek, kötvények 75, 1912-ben 55%-a volt külföldön elhelyezve.²¹

Ami a tőkék kihelyezését illette: a váltó és a jelzálogkölcsön jelentette a fő üzletágakat. A pénzügyintézetek zöménél e két üzletág dominált. A kihelyezett tőkék nagyságát tekintve egy kiegyenlítődési folyamat jelentkezett Budapest pénzügyi központ jellegének kétségtelen fennmaradásával. A váltótárca összege az összes vidéki régiót tekintve legfeljebb 50–70%-os eltérést mutatott korszakunk végére. Legfejlettebb az Északkeleti Felvidék illetve

Erdély volt e művelet s általában minden pénzügyi művelet szempontjából. Kiugró volt a vidéki pénzügyi körzetek szempontjából a Tisza-Maros szöge és a Tiszántúl teljesítménye. E vidékeken a bankok és egyéb hitelintézetek szerepe a modernizációban kirívóan magas volt. A jelzálogkölcsonők tekintetében Erdély szerepe volt kiemelkedően nagy. Az Osztrák Nemzeti Bank Erdélyben már 1855-től folyósított jelzáloghitelt például Arad megyében 10–24%-os kamat mellett, Krassó-Szörényben már 60–100%-os kamatlábak voltak szokásosak. 1875-ben 46 bank és hitelintézet közül 25 folyósított jelzáloghitelt.

Hitelintézetek főbb üzleti műveletei a Tiszántúlon, Erdélyben és a Bánátban (1894–1909) (adatok ezer kr-ban)

Terület	Váltótárca		Értékpapír és zálog-hitel		Folyószámla hitelek	
	1894	1909	1894	1909	1894	1909
1. Tiszántúl	86213	228631	4170	5509	17281	56263
2. Tisza-Maros szöge	83694	280876	3851	6211	12042	38948
3. ERDÉLY	65348	189070	1976	6642	4354	27429
4. Duna-Tisza közex	321939	1083756	33012	152793	172381	462228
5. Északkeleti Felv.	56943	134418	1921	4183	12384	36689
6. Északnyugati Felv	84113	168523	3638	3757	11304	48113
7. Dunántúl	84229	166264	3482	4050	9118	47996

Terület	Jelzálog kölcsönök		Kötelezvényre adott kölcsönök		Értékpapír tárca	
	1894	1909	1894	1909	1894	1909
1. Tiszántúl	29686	175596	9044	43253	6345	423152
2. Tisza-Maros szöge	36128	155939	4886	22558	14803	1476
3. ERDÉLY	80340	274784	15598	49118	13585	60376
4. Duna-Tisza közex	646417	1870508	34209	163005	169529	598786
5. Északkeleti Felv.	29971	97323	5589	19413	7703	27717
6. Északnyugati Felv	70836	156701	1886	18072	17977	39977
7. Dunántúl	121639	247639	33775	84248	27104	66687 ²²

x=Budapesttel

1872-ben megalakult a Nagyszebeni Földhitelintézet, 1891-ben Kolozsvárt az Erdélyrészi Magyar Jelzáloghitelintézet. Nagyon jelentős volt a Bánát szempontjából az 1917-ben alakult Délmagyarországi Jelzálog Hitelbank.²³ A jelzáloghitelezés lendületesen növekedett, s Budapestet leszámítva korszakunk végére Erdély e téren országosan első helyre került, még a Dunántúlt is megelőzve (ld. táblázat). A bérházakra, gyári és üzemi épületekre adott hitelt is jelentős részt képviseltek a jelzáloghitel állományban 1919-ben már 111 375 000 koronát tett ki.²⁴

A két említett fő művelet mellett lendületes volt az értékpapírtárca növekedése. Az említett üzletág Budapestet leszámítva szintén a Dunántúlon és Erdélyben volt a legmagasabb (66 687, illetve 60 276 ezer korona).

Táblázatunk érzékelteti, hogy Erdélyben és a Tiszántúlon a bankok alapítási és értékpapír vásárlási tevékenysége igen jelentős volt. A hitelintézetek tevékenysége nyomán jelentékenyen csökkent a tőke- és hitelhiány melyről a XIX. század közepén még joggal lehetett beszélni, sőt a hitelkínálat egyszer-egyszer megelőzte az éppen jelentkező keresletet is. Részt vett a hitelrendszer a gazdasági növekedés előmozdításában és a gazdaság finanszírozásában egyaránt. A jelentős összegeket főleg a mezőgazdaság, az építő- és a feldolgozóipar vette igénybe. A kamatok érezhetően csökkentek. Voltak persze óvatos periódusai is az erdélyi–tiszántúli pénzügyintézeteknek. Például a gründerlázat követő időszakban, 1873–80 között meglehetősen óvatosság volt jellemző.²⁵ Ebben az időszakban a magas kamatlábak politikája volt jellemző (10–12%). A nyolcvanas évekre a kamatláb 8%-ra csökkent, ilyen módon inspirálva a befektetések növelését. 1892 volt a kamatlábak szempontjából a mélypont 4,5–5%-os szinten.

A századelő válsága ismét óvatosabb bankpolitikát eredményezett, majd ismét kedvező hitelfeltételek alakultak ki. Ugyanakkor a nagybankok szerepe a koncentrációval és centralizációval párhuzamosan növekvő tendenciát mutatott a beruházások finanszírozásában. Vargha Gyula kapcsán Katus László megállapította, hogy a kis hitel, főleg a jelzálog a kis pénzügyintézetek nyereszkezdése miatt ekkor is rendkívül drága maradt.²⁶

Jegyzetek:

1. *Berend–Ránki*: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1973. 82.
2. *Katus László*: A hitelintézetek, i.m. MT 7/1. 369.
3. *Berend–Szuhay*: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 461.
4. *Széchenyi*: Hitel, Pest, 1830. 145.
5. Az 1843/44. évi országgyűlés naplója, III. k. 274.
6. *Vargha Gyula*: Magyarország pénzügyintézetei. Bp., 1885. 241. Vö. *Milhoffer*: Magyarország közgazdasága. Bp., 1904. II. k. 400. Részletesen vizsgálja az alapításokat: *Jirkovsky Sándor*: A magyarországi pénzügyintézetek története az I. világháború végéig. Bp., 1945. 25–38., ill. 109–125.
7. MSK 35. k., 301.
8. MSK 35. k., 309–323.
9. *Egyed*: i. m. 172. Hasonló adatokat hoz a Magyar Compats 1873. 8–22.
10. *Egyed*: i.m. 172.
11. *Blatter für Genossenschaften* 1867. évf. Vö.: *Vargha Gy.*: i. m. 336. II., ill. Debrecenre: *Szüts Mihály*: A Debreceni Takarékpénztár 50 éves története. Debrecen, 1896. 6.

12. *Egyed*: i. m. uo., Vö.: Vargha: i.m. 336.
13. *Katus László*: A tőkés hitelszervezet kialakulása, MT 6/2. 970.
14. Uo.
15. *Berend-Szuhay*: i.m. 47. p.
16. MSK 35. k. 301–323. alapján Vö.: *Varga Gyula*: 549–579., illetve *Szüts*: i.m. 6. és 95., valamint HBML XXI. 505/a. 1906., 1908., 1909. alapján
17. MSK 35. 319.
18. Uo.: 322.
19. *Bozók Alajos*: A nagyvárad takarékpénztár 50 éves története. Nagyvárad, 1897. 2.
20. MSK. 35. 310.
21. MSK. 35. k. 301–313.
22. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg az alföldi városok hiteléletére *Iványi István*: Szabadka szabad királyi város története. Szabadka, 1892. 240.
23. MSK. 35. k. 311–312.
24. *Katus*: A bankok fő üzletágai, 7/1. 373.
25. *Egyed*: i. m. 184.
26. MSK. 35. 242–255.

CSESZNOKNÉ KUKUCSKA KATALIN

HEVES VÁRMEGYE (1867–1912) LAKOSSÁGÁT SÚJTÓ LEGNAGYOBB JÁRVÁNYOK: KOLERA, SCARLATINA (VÖRHENY), TRACHOMA, ÉS EZEK DEMOGRÁFIAI KÖVETKEZMÉNYEI

Heves vármegyét számos betegség sújtotta a dualizmus korában, kétségtelen a legsúlyosabb a tüdőgümőkór volt. Azonban emellett voltak olyan súlyos járványok, amelyek a vármegye lakosságát megtizedelték és a demográfiai képet negatívan befolyásolták. Ilyen volt pl. a kolera, skarlát (vörheny), de az „amerikások” által haza hozott trachoma is. Természetesen egyéb betegségek is sújtották a lakosságot.

A következőkben e három betegségről szólok.

Kolera

Ez a nagy néppusztító betegség, amely ha felüti fejét az egész országon végigsöpör, és bizony a lakosságot nagyon megtizedeli. Az 1866., 1873., 1893. évi országos kolerajárványok megyénként sem kímélték, különösen az 1866. és 1873. évi veszedelem ezrekre menő áldozatot követelt.

1866-ig ismeretlen volt a kolera elleni védekezés, gyógyítása kezdetleges, hiányos. Az egyik legnagyobb kolerajárvány 1872 őszén kezdődött, de csak szórványos megbetegedés és halálozás fordult elő a megyében. Pl. Egerben egyetlen megbetegedés sem történt. 1873. áprilisában szinte az egész országot megszállta a kór, s alig egy fél év alatt 525 fő kolerajárványban meghalt embert temettek el az egri járványtemetőben. Legtöbb áldozat július és augusztusban volt. A járvány az év telén megszűnt. 1879-ben újból felmerült a kolerajárvány veszélye, s félő volt, hogy a megyébe is behurcolják a betegséget. Ennek megakadályozására különféle rendeleteket léptettek életbe. Pl. elrendelték a város területén, utcákon, közterületeken, udvarokon felhalmozódott szemét, trágya, iszap, sár azonnali eltávolítását. Továbbá fertőtlenítést a közhelyeken, s mindenütt, ahol több ember szokott összegyűlni, valamint nagy gondot kellett fordítani az élelmiszerek vizsgálatára.

1893-ban kisebbszerű járvány volt ismét Magyarországon. Valószínű, hogy a bajt a Máramaros-szigetről elindult tutajosok hozták be, akik a Tiszán haladtak lefelé. Egy hét alatt a Tisza menti városokban a betegség járvánnyá

duzzadt, sok áldozatot követelt. Sok volt a halottak száma az egészségtelen tiszamenti községekben. A negyedéves közegészségügyi jelentés szerint a tiszafüredi járás 7 községében 151-en betegedtek meg kolerában, ezek közül 58-an haltak meg a betegek 37,7%. Egerben, és a nagyobb helységekből óvintézkedéseket tett a hatóság. Elrendelték az utcák, terek, közutak, folyómedrek tisztítását, valamint koleraház felállítását.

Amikor 1910-ben ismét fenyegetett a betegség, Egerben a város északi oldalán a Fekete Sas vendéglő mellett lévő házat rendezték be koleraháznak. Három terem volt benne, mindegyikben harminc ágy. A koleraházat a modern higiénia minden követelményének megfelelően, műszerekkel, fertőtlenítő anyagokkal szerelték fel.

1910-ben a betegség ugyanúgy kezdődött, mint az 1872–73-as járvány idején. Télen a legkisebb jel sem volt, tavaszra viszont kitört a veszedelem. A kérelmelhetetlen szigorral végrehajtott orvosi, rendőri intézkedésnek köszönhetően 1910-ben a járvány szűk korlátok között maradt.

Mint a legtöbb esetben most is a tiszamenti községekben volt szükség a legnagyobb éberségre. A baj azonban, 1910 októberében mégsem ott kezdődött, hanem Dormánd községben a „Sághy-féle” cigánytelepen.

„Nagy Ferenc nevű 42 éves zenész, gyanús tünetek között hajnalban elhalt. Mivel a központi járásorvos magánügyben távol volt, a főszolgabíró a vármegyeházán tartózkodó tiszti főorvoshoz fordult tanácsért. A tiszti főorvos a körorvossal azonnal telefonon beszélgetett, s ekkor kiderült, hogy a fenn nevezett egyén 27-ikén este Dormándról kocsin Füzesabonyba a körorvos lakására hozatott. A körorvos éppen a közeli Casinóban volt. A cigány környezete a beteget a Casinóba vitte; a körorvos az előszobában a beteget megvizsgálta. A beteg legfőbb panaszai: nagyfokú szédülés; tűrhetetlen fülzúgás és fülfájás; nagyfokú elesettség! A cigány-muzsikusként állítólag aznap délután lett beteg: állítása szerint nem hányt, szomjúság, mellszorongás, bélhurut nem gyötörte. A beteg baján a körorvos határozottan eligazodni nem tudott: kolerás beteget eddig nem látott”.¹ A tiszti főorvos a körorvossal helyszíni szemlét tartott, s másnap kiderült, hogy többen megbetegedtek, sőt az áldozat 18 éves lánya is meghalt. A boncolás után a fővárosba küldtek bizonyos anyagokat laborvizsgálatra, az eredmény egyértelműen kimutatta, hogy kolera pusztít. A hír után azonnali csendőrzár alá vették a telepet, ivóvízről és élelelről gondoskodtak a számukra. „A cigányok egyharmada muzsikusként, nagy része vályogvető, tapasztó, egy része munkakerülő, koncsorgó s mindennapi kenyerét kéregetés, esetleg más módon szerzi be. A telepen a házak, viskók össze-vissza építvél. A házakat egymástól élő ső-

¹ Majzik Viktor Heves vármegye alispánjának jelentése. Heves vármegye 1910. évi állapotáról. Eger, 1911. 40.

vény választja el. A telepen három másfél méter gödör: ez a kút. A telep külső részén ugyancsak három hasonló kút. Sem gém, sem káva, a talajvíz igen magasan áll. Árnýékszék természetesen egy sincs. A telepet dél és nyugat felől szántóföldek határolják. A cigánylakások egy része eléggé tiszta; nagy része szegényes, kezdetleges fekhely, evő-, ivóeszköz itt-ott található. Ruházatuk nagyon is fogypatésos. A telepen sok disznóól; azonban malac – alig egy-kettő található.”²

Kiderült, hogy elhullott állat húsból ettek, ezért a főorvos átvizsgáltatta a telepet, de csak párkilónyi tehénhúst találtak. Minden esetre 32 csendőrből álló védőkört állítottak a telep köré, hogy oda senki ne tudjon ki-, illetve bemenni. Az intézkedés eredménye meg is lett, a zárlatot november 22-én feloldották. A mérleg a következő: „Megbetegedett: október 22-től november 16-ig 6 férfi, 6 nő, 7 gyermek. Összesen 19. Gyógyult 3 férfi, 4 nő, 4 gyermek, összesen 11. Meghalt 3 férfi, 2 nő, 3 gyermek. Összesen 8. Azaz a megbetegültek 42%-a. A kolera – kétségtelenül – behurcoltatott: azonban a behurcolás módját határozottan kideríteni nem lehet. A vizsgálat kiderítette, hogy a baj kitörése előtt 10 nappal, egy felnőtt cigánymunkás Esztergom vármegye, Dorog községében dolgozott. Nevezett vármegyében pedig több koleraeset volt. Vajon a hazatérő cigány nem volt-e, „kolera bacilus” hordozó – határozottan megállapítani nem lehetett. Lehetséges az is, hogy a Dunamentéről egy büntetett menekülő cigány a telepen tartózkodott; s mivel a Dunamente nagyelterjedésben fertőzve volt, mint kolerával gyengén fertőzött – fertőztette a cigánytelep kútjait”.³

Vörheny

Az egyik legveszedelmesebb betegség, amely az iskoláskorú gyermekek körében okozza a legtöbb megbetegedést. A vörheny (scarlatina) elsősorban cseppfertőzés útján terjed, de terjedhet közvetlen érintkezés révén, vagy tárgyak közvetítésével is. A lappangási ideje 2–5 nap, és a beteg a lappangási idő végén fertőz. A betegség lényege a következő: „A gyermek néhány napig gubbaszkodó; azután minden ok nélkül hány, a torkát fájtatja, előveszi a láz és e lázas állapotban a gyermek fehérbőrére apró, tűszúrásnyi kiütés jelentkezik. A gyermek olyan lesz, mint a veres rák. E betegségben 40, sőt több napig beteg a gyermek; a bőrhámlás idejében kaphat fülgyulladást, agyhártya vagy vesegyulladást, mely betegségek még súlyosabb helyzetbe juttatják a gyermeket. A hámlási időszak nemcsak a betegek, hanem másokra is veszélyes, mert ebben az időszakban a legragályozóbb. A vörheny

² Uo.42.

³ Uo.44.

betegség veszedelmes voltánál fogva a legszigorúbb intézkedéseket kell foganatosítani.”⁴

A vörheny megelőzésében a védőoltások és a személyi higiénia követelményeinek a betartása a leglényegesebb. Ezt azonban nagyon sok esetben elmulasztották. Ezért is fordult elő nagyon gyakran és pusztított a lakosság körében. E betegség járványszerű megjelenéséről 1880-ból van adatunk először, amikor a méretek miatt rendkívüli intézkedésekre is szükség lett volna. Egerben viszonylag szelíd lefolyású volt, de Poroszló, Istenmezeje, Kerecsend községekben volt a legnagyobb mértékű.

Ebben az időben a vörhenyben megbetegedettek száma 176 volt, és ebből 52 végződött halállal. 1894-ben csökkent ez a halálozási szám, 93 gyermek betegedett meg, s ebből 14 volt halálos. 1895-ben 87 megbetegedés és 20 halálozás történt. 1896-ban két város, három járás, nyolc község volt fertőzve, összesen 84 megbetegedés történt, 11 halálesettel.

A legsúlyosabb méreteket 1897-ben érte el a vörheny, amikor egy város, hat járás és negyven községben észleltek vörheny megbetegedést. A 658 betegből felgyógyult 460 fő és 161 halálos kimenetelű volt. Az ezt követő években bizonyos csökkenés tapasztalható, majd 1900-tól újból a számok emelkedését állapíthatjuk meg.

A vörheny a legsúlyosabb fertőző, ragályos betegségek közé tartozik, csakis szigorú zárlattól és elkülönítéstől remélhető a fertőzés továbbterjedésének megakadályozása. Sajnos ezt a problémát nem tudták megoldani, a gyerekek otthon együtt aludtak, így a fertőzés veszélye állandóan fennállt, sőt a szülők többsége a gyógyszert be sem adta beteg gyermekének.

1907-ben a vármegyében ismét magasra szökött a betegek száma, különösen a gyöngyösi járásban, ahol 205 fő a hevesi járásban 76 fő betegedett meg. Bár a hevesi járásból az elmúlt évben nem is jelentették, hogy járvány lett volna. „A vörheny különösen Eger r.t. városban, úgy a gyöngyösi és hevesi járásokban öltött nagyobb mérvet. A gyöngyösi járásban súlyosan fertőzve volt két község, különösen Karácsond és Adács.

Karácsond községben a baj behurcolása minden kétségen felül megállapított. Ugyanis több család Zemplén vármegyében aratási munkálatokat végzett, s ott egy majorságban az arató családok gyermekei vörhenyben megbetegedtek. Egy 14 éves fiú vörhenyhámlási szakban Karácsondra hazajött, csakhamar fertőzte a házban lévő gyermekeket. Mire a baj a községben lakó körorvos tudomására jutott, már a szomszéd házak lakóinak gyermekei is fertőzve lettek. Népünk határtalan indolenciája volt az oka annak, hogy a baj óriási mérvet öltött. Legszigorúbb óvintézkedéseket foganatosítottam.

⁴ Városunk közegészségügyi viszonyai. Heves vármegye hírlap, Eger, 1908. december 3. 16. évfolyam 97. sz.

Sajnos tapasztalta szakközegem, a megyei tiszti főorvos, hogy községi kórház híján a legfontosabb óvó eljárás az elkülönítés nem volt keresztülvihető. Sőt daczára szakközegem többszöri figyelmeztetésének, s kérésének a szülők egészséges gyermekeikkel egy szobában, egy ágyban hálatták, s így gyermekeiket valósággal akarattal a biztos pusztulás elé vitték. Jó lehet számtalanszor figyelmeztetve, s oktatva lettek, hogy miképpen gondozzák súlyos betegeiket, a szülők nagy része az ingyenes gyógyszerrel beteg gyermekeinek be nem adta, sőt a kiütési szak után, azonnal különféle nehéz, beteg által emészthetetlen ételekkel látta el. Nem csodálhatni, hogy a betegek nagy százaléka a szülők gondatlanságának, s a bajhoz társult szövődményeknek esett áldozatul. A baj Adács községbe vasúti munkások által is hurcoltatott be, azonban nagy terjedelmet nem öltött.”⁵

1908-ban szinte tetőzött a betegség. A pétervásárai járásban 386 fő, a tiszafürediben 261 fő, az egriben 240 fő, a hevesiben 140 fő, és a hatvaniban 112 fő megbetegedéséről, a gyöngyösiben mindössze 30 betegről tudtak. Viszonylag jó volt a helyzet a két r.t. városban. „Nagy mérvet öltött a vörheny a pétervásárai, tiszafüredi, s egri járásokban. Javulást képzett Eger r.t. város; a pétervásárai járás: Tamalelesz, Szentdomonkos, BükkSZenterzsébet, Bátor, Váraszó, Erdőkővesd, Pétervására, Kisfüzes, Terpes, a tiszafüredi járás: Tiszanána, Poroszló, Sarud, Tiszaörs, az egri járás: Verpelét, Kompolt, Dormánd községeiben. A baj továbbterjedésének jāt csupán Egerben volt vethető. Egerben az iskola év beálltával a vörheny tömegesen lépett fel a gimnáziumi tanulók között; kiderült, hogy a bajt egy borsod vármegyei községből való gimnáziumi tanuló hurcolta be a „Foglár-intézetbe; s ezen az úton a gimnáziumi tanulók, az árvaház, a jegyzői tápintézet tanulók fertőzöttek. Megbetegedett összesen: 19 tanuló, elhalt 1.

A baj továbbterjedésének csakis legszigorúbb zárlattal lehetett elejét venni. Sajnos! Vidéken a megfelelő óvintézkedések-, eszközök híján keresztül nem vihetők. Hasztalan a „veres” tiltó lap rokonság, szomszédok – a fertőzött házak rendes látogatói! A temetkezések teljes nyilvánosság mellett történnek: a fertőzött lakások fertőtlenítése kivihetetlen. A nép nem hisz a baj fertőző voltában: legczélszerűbb intézkedésben is zaklatást lát; lépten, nyomon kijátssza a hatóság intézkedéseit. A pétervásárai járásban a betegek megfelelő orvosi gyógyításban sem részesülhettek. A körorvosi állás – közel három év óta betöltetlen –, a helyettesítéssel megbízott járási orvos – a nagy munkát egyedül elvégezni képes nem volt. A rendkívüli hosszú, zord tél; kedvezőtlen időjárás, gazdaságilag is igen rossz esztendő a nyomor stb. mind

⁵ Alispáni jelentés Heves vármegye 1911. évi állapotáról. Eger, 1912. 30. – a későbbiekben is – A betegek számára vonatkozó adatokat, a vármegyei tiszti főorvos éves, valamint a megjelölt alispáni jelentésekből emeltem ki.

oly tényezők, melyek a betegségek elterjedését nagy mérvben előmozdították. A baj számos esetben igen gyors lefolyású volt; egy-két nap alatt sok gyermek a bajhoz társult szövődmények áldozata lett.”⁶

1909-ben két járás kivételével: pétervásárai (518 fő) és az egriben (121 fő) visszaesett a skarlátosok száma. 1910-ben a gyöngyösi (183 fő), egri (164 fő) és a pétervásárai (116 fő) járásban dült a betegség, a többiben viszonylag csendesedett. 1911-ben hihetetlenül megnőtt a vörhenyben megbetegedettek száma. Legtöbben a gyöngyösi járásban 232 fő, az egriben (196 fő) a tiszafürediben (143 fő).⁹ A városokban, Egerben (317 fő), Gyöngyösön (202 fő) betegedett meg. Az alispán az éves jelentésben a következőket írja: „A vörheny súlyos lefolyású járványt képezett a két rendezett tanácsú városban, s a gyöngyösi járásban. A két rendezett tanácsú városban egész éven át uralkodott, s különösen Egerben a tankötelesek között oly mérvet öltött, hogy december havában hosszabb időre az összes közép- és elemi iskolákat, óvodákat bezártam, s fertőtlenítésüket foganatosítottam. A baj korlátozására minden lehetőt elkövettem: dacára a legbuzgóbb hatósági eljárásoknak, a baj terjedt, s csakis a zordabb időjárás bekövetkezésekor vesztett erejéből. A zord időjárás a családok, gyerekek nap-nap utáni érintkezését – lehet mondani – megszüntette, s jöllehet a fertőzött házak fertőtlenítették, mivel azonban a beteg gyermekeket – fertőző gyermekkorházak híján – elkülöníteni teljes lehetetlenség volt, érthető a baj rohamos terjedése. S ha tekintetbe vesszük nemcsak a földműves- és iparos-osztály, hanem a magasabb műveltségű osztályúaknak is rendkívül indolenciáját, s nagyon is csekély higiénikus tudását, nem csodálandó, ha a hatósági óvintézkedéseket kellő siker nem követhette. A családok folytonos érintkezése, melyet megakadályozni a hatóság képes nem volt, a beteg gyermekeknek a szülők általi hiányos gondozása volt a legfőbb oka a baj terjedésének, s a nagy halandóságnak. Mindaddig, míg – különösen a városok és nagyobb községekben – gyermekkorházak nem létesülnek, s míg a törvényhozás a súlyos fertőző – ragályos bajban szenvedők elkülönítésére vonatkozólag különleges hatósági intézkedéseket életbe nem léptet, védekezésünk – mérlegelve a mai viszonyokat – teljes sikerrel nem alkalmaz. Az országos jellegű vörheny – és kanyarójárvány megyénket nem kímélte meg, ismerve a mai viszonyokat, behurcolása ellen nem védekezhettünk.”⁷

1912-ben némi csökkenést lehetett tapasztalni a hevesi járásban (169 fő) az egriben (163 fő) és a tiszafürediben (112 fő) skarlátos volt. A vármegyében a járványt 7 helyen mondták ki, és különösen egyes községekben erős rendszabályokat léptettek érvénybe. Legmagasabb volt ebben az évben a

⁶ Alispáni jelentés Heves vármegye 1908. évi állapotáról. Eger, 1909. 29.

⁷ Alispáni jelentés Heves vármegye 1911. évi állapotáról. Eger, 1912. 30.

megbetegedések és halálozások száma a pétervásárai járásban, ahol 3 község volt fertőzve. A vörheny elsősorban 3–12 éves gyermekek közül szedte áldozatait. A baj okaként lehet megjelölni azt is, hogy mivel a lakosság zömét a mezeti munka kötötte, a beteg gyermekek gondozás és felügyelet nélkül feküdtek otthon. Bár a főorvos több fertőzött községben megjelent, és gondoskodott a betegek gyógyszerrel való ellátásáról, állami költségen.

Trachoma

A dualizmus időszakában, a megyénkben, nagyon sok trachomás beteget ápoltak kórházakban, amely egyes években járványként is fellépett. Valószínű akkor, amikor Amerikából sokan tértek haza, onnan hozva magukkal a fertőzést. „Ez ideig, lehet mondani, hogy vármegyénk a trachomától teljesen mentes volt. – írja 1907-ről szóló jelentésében a megye alispánja. Mióta azonban az Amerikába való kivándorlás, s az onnan való visszavándorlás megyénkben is nagy mérvet öltött, a trachomás betegek száma aggasztó módon megnövekedett. Amerika csakis teljesen ép munkást bocsát be; legcsekélyebb szembajban szenvedőt is a hajóorvos feltétlenül visszautasít. Azonban a visszavándorlókra semmi némű orvosi felügyelet nem gyakorol.

Sőt a hazájokba visszatérőket a kikötőkben orvos egyáltalán tüzetesen meg sem vizsgálja. Amerikai munkástelepeken, tudvalévő, hogy a trachoma endemice uralkodik. A hazatérők nagy százaléka trachomában szenved. Jelzett körülménynek tulajdonítható, hogy megyénkbe hazatérő kivándorlókon az utóbbi években a trachoma meg volt állapítható. A hazatérő legtöbbször az előljárásnál sem jelentkezik, mely körülménynek tudható be, hogy a trachoma esetek igen későn jutottak a hatóság tudomására”.⁸

1907-ben az I. félévben 61 főt ápoltak, a II. félévben 59 főt. Az 1908. éve feltűnően emelkedett a számuk. „A betegek nagy része több éven át Amerikába a gyárak- és bányákban dolgozott; s ugyancsak ott is fertőztek. Az amerikai ipar pangása folytán a kivándorlottak tekintélyes része hazajött, s a visszatértek, különösen a pétervásárai járáshoz tartozók, akik Ohio államban dolgoztak trachomával súlyosan fertőztettek. A betegek gyógyítása, valamint a betegek gyógyítástól való idegenkedése gördített nagy akadályt a gyógyítás elé, hanem a munkakeresés folytán szerteszét széledt betegek özszehozása teljesen lehetetlenség volt. Fenn vázolt nehéz helyzet késztetett arra, hogy a megyei tisztii főorvos részletes jelentése és javaslatára a belügyminisztériumtól a pétervásárai járás területére, államköltségre egy – kizáróan a trachomás betegek gyógyításával foglalkozó – orvostudort, vagy szigorló orvost kérjek. A belügyminiszter kérésemet teljesítette, amennyiben

⁸ Alispáni jelentés Heves vármegye 1907. évi állapotáról. Eger, 1908. 51.

1909. október 1-től egész 1910 május hó 19-ig egy orvost a vármegye rendelkezésére bocsátott. A betegek hetenként kétszer, egyes esetekben háromszor gyógyítottak, kivétel nélkül minden egyes beteg ingyenes gyógyítás és gyógykezelésben részesült. A rendeléseken való megjelenés teljesen kielégítő volt, csupán egy község betegeivel szemben kellett a törvény teljes szigorát alkalmazni”.⁹

1908 végén 217 trachomás beteg volt, 1909-ben 249, 1909 végén 229 beteg, 1910 első felében 256 beteget gyógyítottak, a II. félévben 308-at. A II. félévben 52 fővel növekedett a megbetegedettek száma.

Különösen fertőzöttek voltak Eger és Gyöngyös, a két r.t. város. A pétervásárai járásban 15, a hevesiben 3, az egriben 9, a gyöngyösiben 4, a hatvaniban 1, a tiszafürediben 1 község volt fertőzött. A megbetegedés olyan nagy méretű volt az egész országban, hogy a trachomás betegeknek ingyenes gyógykezelést biztosítottak, valamint a gyógyszereket az országos betegápolási alap terhére kapták.

Végül: egyéb betegségek

És végül, természetesen a fent említett betegségeken kívül még számos más is előfordult. Így pl. a Tisza vidékén az árvizek után lépett fel a váltóláz. A vérhas különösen a nyári meleg hónapokban, az élelem nem megfelelő tárolása miatt, a téli hónapokban a halálos áldozatokat követelő influenza. Sajnos a betegek között magas volt a gyermekek száma, és különösen az elhaltak között volt sok 7 éven aluli.

A tapasztalat azt bizonyította, hogy a szülők gyermekeiket nem gondozták eléggé, orvosi segílyt csak akkor vettek igénybe, amikor már szinte menthetetlen volt a kis beteg. Tehát ki lehet jelenteni, hogy a gyermekbetegségek a köznépnél nagyon elhanyagoltattak, ugyanis szerintük a gyereket nem lehet gyógyítani, mert nem tudja megmondani mi baja van, hol fáj. Volt olyan község, pl. Gyöngyöstarján, ahol az volt a szokás, ha az anya meghalt, a csecsemőt a mellére tették, hogy a halott anya tejét magába szíva ő is elmenjen a túlvilágra vele. A gyermekhalandóság okai a műveltség hiánya és a szegénység voltak, viszont a nagyméretű gyermekhalandóság súlyosan befolyásolta a megye demográfiai képét. A megyei tisztii főorvos negyedéves közegészségügyi jelentéseiben gyakran lehetett találkozni a gyermekágyi lázban elhaltak, viszonylag magas számával. Ennek okát abban lehetett keresni, hogy kevés volt a szakképzett ápolónő, és kevés volt a képzett bábák száma. Ebben az időben a nők többsége otthon szült, tehát ezért elrendelték, hogy 1500 fős településnek képesített bábával kell rendelkezni.

⁹ Alispáni jelentés Heves vármegye 1909. évi állapotáról. Eger, 1910. 31.

Azonban a felnőttek egészségi állapota sem volt sokkal jobb. Az emberek gyakran évekig betegeskedtek, de azért orvost – különösen, ha enni tudtak – nem szívesen hívtak, öreg kuruzslókkal gyógyították magukat, akiket tudós embereknek tartottak. A gyógyszert nem becsülték, különösen, ha egyszeri használat után nem javult állapotuk, be sem vették többet. Különféle népi gyógymódokat használtak inkább, amikor ezek sem hoztak eredményt, a beteg elkészült a halálra, és orvost csak a pap tanácsára hívatott magához. Az egykori közegészségügyi jelentésekből az is kitűnik, hogy a nép életmódja, különösen a fiatalságé olyan, hogy egészségére határozottan káros. A szertelen szesz és pálinkaivás, a kocsmázás, koraiifjúságban erősen megtámadta a szervezetüket és annak ellenállóerejét csökkentette. „Ma már az alkoholizmus súlyos baj, mely éppen úgy mint más betegség – pl. a tüdővész – napról napra több áldozatot kíván.” „Kétségen felül megállapítható, hogy az alkoholizmus évről évre terjed, az áldozatok száma ijesztő mérvben szaporodik. A mely nemzet gyenge arra, hogy az alkoholizmus terjedése ellen kellő gátakat emeljen arra a nemzetre igen szomorú jövő vár.”¹⁰ Pl. Gyöngyös környékén vizet egyáltalán nem ittak, hanem a filoxéra után újra telepített egészségre káros nova bort ittak a gyerekek, felnőttek egyaránt.

De szintén ezen a vidéken megszokott volt, hogy a téli időben iskolába menő gyerekekkel pálinkát itattak, hogy gyér ruházatukba, a nagy hidegbe ne fázzanak. Ennek tulajdonítható, hogy a tüdővész különösen az iparos és földműves osztályban szedte áldozatait, olyannyira, hogy ez a megye lakosságának nagymérvű csökkenését jelentette.

A rossz egészségügyi helyzetet egyéb tényezők is negatívan befolyásolták és fokozták. Így pl. a városok nagy területe csatornázatlan, a házak szennyvize az utcára folyt. A jó ivóvíz kérdése megoldatlan volt a megyében, kevés vagy szinte egyáltalán nem volt vezetékes víz. Az okok között kell még megemlíteni a kedvezőtlen időjárást: a szárazságot, árvizeket, amelyek a megyét sújtották. Az állapotok nem, vagy csak nehezen változtak. Rosszak voltak a lakásviszonyok, a családok többsége alacsony, egészségtelen túlsúfolt lakásokban élt. Rendszerint egyetlen szobában nyomorgott több generáció. A szobák ablakai picik voltak, télre még azt is beszögezték, hogy a hideg kevésbé hatoljon be. Így a szellőztetés megoldatlan, a szobák levegője rossz, s a helyiség a fertőző betegségek melegágya lett. A szegénység miatt táplálkozásuk rossz és egészségtelen volt, így hát érthető, hogy a különböző járványos betegségek a megye egyes területein óriási számmal szedték áldozataikat. Alapvető, gyökeres változásokra lett volna szükség, többek között a közegészségügy teljes államosítására, amelyre még sokáig várni kellett.

¹⁰ Alispáni jelentés Heves vármegye 1904. évi állapotáról. Eger, 1905. 41.

OLÁH JÓZSEF

VADÁSZAT, VADGAZDÁLKODÁS A DOBOZI URADALOMBAN A 19–20. SZÁZADBAN

A Kőrösvidék egyik legrégebbi, már a honfoglalás előtt is lakott települése a török kiűzése után a Harruckern, majd a Wenckheim család tulajdonába került. Így a 19. században gr. Wenckheim Rudolf (1814–1891), majd unokaöccse, gr. Wenckheim Dénes (1861–1934), végül annak fia, gr. Wenckheim Lajos lett a helység legnagyobb birtokosa.

A község területeként a 19. század végén 5760,99,
1895-ben 9310,44,
1935-ben 8465,60 ha-t tartottak nyilván.¹

Ebből a francia eredetű arisztokrata család tagjai
1897-ben 3550,
1925-ben 2882,
1935-ben 2817 ha-t birtokoltak.

Mind a községhez, mind az uradalomhoz tartozó területen belül a művelési ágak között – alföldi viszonylatban – szokatlanul magas az erdő részaránya, mely a helységben

1788-ban 18,44,
1895-ben 16,34,
1935-ben 18,07%,

az uradalomban

1889-ben 24,81,
1897-ben 24,83,
1925-ben 26,81,
1935-ben 30,93%.²

¹ A területi adatok Gerlával együtt értendők, amely csak 1957-ben önállósult. Doboz község 900 esztendeje. Adatok a község történetéből különös tekintettel a felszabadulást követő 30 évre. Összeállította: *Marsi László*. 30.

² *Oláh József*: A kapitalizmus korának gazdasági viszonyai. In. *Réthy Zsigmond* (szerk.): *Dobozi tanulmányok*. Békéscsaba. 1989. (A továbbiakban: *Tanulmányok*).; *Oláh József*:

Ezek a százaléértékek a községben

1788-ban 1062,

1895-ben 1521,

1935-ben 1538,

az uradalomban

1897-ben 882,

1925-ben 773,

1935-ben 872 ha erdőterületet jelentettek.

Ez a táplálékot, oltalmat nyújtó, kisebb- nagyobb kiterjedésű – nem összefüggő – bokros, fás övezet, a Kettős-Körös élő vizével és morotvaival a vadtartáshoz igen kedvező körülményeket biztosított. A természeti adottságokat felismerő földesúr nagyvad tartására már a 19. század elején a Doboz-Márói erdőben egy kb. 55–60 ha-as vadaspark kialakítását rendelte el. Ezt a rezervátumot az 1800-as évek közepén, a Kettős-Körös szabályozásakor megszüntették. Az új vadaskertet az 1870-es évek második felében Doboztól északra, a Fekete-Körös régi medre mentén alakították ki, a korábbihoz hasonló nagyságú területen. A körülkerített erdőrészen 30–40 szarvast és ugyan annyi dämvadat tartottak.³

Fácánkertet is létesítettek, ahol a szénakaszáláskor, aratáskor talált gondosan összegyűjtött tojasokat parlagi fajta kotlósokkal keltették ki, majd a felcseperedett, önellátásra már képes fécáncsibéket szabadon engedték, visszavádították természetes környezetükbe.

A több kerületre (Feketeér, Hitze, Sebesfok) osztott uradalmi erdőbirtokot erdőmérnökök, főerdészek, kerületi erdészek (pl. Neisz Ignác, Roák Mihály, Szlávik Ferdinánd, Rossipal József, Stirling Ferenc, Vojsiczky Kár-

Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975. (A továbbiakban: Uradalmak). 34–35.

³ Ezekben az években került sor arra is, hogy gr. Wenckheim Rudolf egykori vértés százados, cs. kir. kamarás, a neves vadász és mintagazda unokatestvéreivel és főúri barátaival (a Károlyiakkal, gr. Széchenyi Bélával, a legnagyobb magyar egyik fiával) Ausztriában, Salzburg környékén a Lungai vadásztársaság nevében 60 000 ha-as sziklás, erdős havasi területet bérelt, amelyen a korabeli Európa egyik legértékesebb zergeállománya tenyésztett. A kincstári és a magántulajdonú bérleményen vadászkastélyt, házakat, kunyhókat építettek. Hubertusnak, a vadászok istenének tiszteletére pedig Maritzenben kápolnát emeltettek, ahol minden év októberében, a patrónus napján misét celebráltak. A területen – a több száz zergén kívül kb. 150 szarvas, 120 őz, 100–120 siketfajd, továbbá nyírfajdok, császármadarak, szirti foglyok és vadkacsák éltek.

A bérlőket 21 fős erdész, vadász személyzet szolgálta. Az ő közreműködésükkel egyéni cserkészeteket, nyáron 2–3 hetes nagyvadászatot tartottak. Itt az 1860-as években 20–30, az 1880-as években pedig már 100–200 zergét lőttek ki. Innen kerültek Dobozra, az Alföldön szokatlan zergetróféák.

Povázsay László: Adatok Doboz és környéke erdőhasználatához. (Tanulmányok). 343–346.

oly, Schaffer Endre, Medovarszky Pál) irányították a kerületi erdészek, erdő ill. vadőrök segítségével.⁴

A kettős – erdész, vadász – tevékenységet folytatók gondoskodtak a cserkésző utak nyesetéséről, a szózó és etető helyek kialakításáról és feltöltéséről, a borítókálók és kasok felállításáról, a nagyvadakat őrző kerítések építéséről, a fácános üzemeltetéséről.

A téli hónapokban a rókákat és kóbor kutyákat mérgezett nyulakkal – az elejtett állat belső részébe szórt sztrichninnel – pusztították. A szarkákat és varjakat műfészekben elhelyezett foszforos tyúktojásokkal riogatták. A többi évszakban pedig folyamatosan vadászták a hasznos vadállományt veszélyeztető állatokat, amelyekből

	1854- ben	1856- ban	1859- ben	1862- ben	1863- ban	1890- ben	1937- ben
farkas	–	–	2	–	3	–	–
róka	21	18	6	5	15	10	–
vadmacska	–	13	6	–	3	1	–
nyuszt	12	–	1	–	–	2	–
görény	29	47	8	1	8	36	18
menyét	17	53	–	8	12	38	88
házi macska	26	51	33	20	22	16	127
kutya	62	129	58	68	59	55	73
sas	3	24	5	7	9	–	–
héja	14	65	12	7	17	71	58
kánya	154	287	131	108	95	–	71
szarka	187	279	144	179	213	–	101
varjú	278	381	168	297	257	156	22

került terítékre.⁵

⁴ Uő. i.m. 344. és 348.

⁵ Békés megyei Levéltár (A továbbiakban: BML). XI. 602. j. 60., 61., 62., 63., 64., 65., *Povázsay*: i.m. 344.

A kártékony vadak kilövését premizálták. A 19. században egy-egy

farkasért	1,00	menyétért	0,25
rókáért	0,60	kóbor kutyáért	0,20
nyusztért	1,00	macskáért	0,15
görényért	0,40	sasért	0,60
varjúért, szarkáért	0,25	kányáért	0,30
vadmacskáért	1,00	egyéb állatért	0,05

forintot fizettek.⁶

Az erdész-vadász uradalmi személyzet nemcsak a kártékony ragadozókat irtotta, hanem a vadorzók ellen is állandó küzdelmet folytatott. A saját és a bérelt (vadásztársasági) területek vadállományát folyamatosan, éjjel-nappal védték a tulajdonjogot semmibe vevő, a törvényes előírásokat megsértő személyektől, a hívatlan betolakodóktól, akiknek a helyismeretét, találékonyságát, eltökéltségét, szervezettségét, együttműködéssel, technikai fölénytel igyekeztek ellensúlyozni. A csapdával, hurokkal, olykor löfegyverrel rendelkezők mindig igyekeztek tevékenységüket leplezni, inkognitójukat megőrizni, az elejtett zsákmányt titokban elszállítani, az uradalmi személyzet figyelmét elterelni, éberségét elaltatni. Az ellentétes indítású és célú – támadó, védő – cselekvéssorozatban hol az egyik, hol a másik fél szerzett előnyt. Ismerték egymást és a maguk módján értékelték is a másik tevékenységét. A kiszolgáltatottság és az erőfölény sajátos viszonyából adódó nem kívánt találkozások nem vezettek komolyabb összecsapásokhoz, véres incidensekhez.

A kontinentális éghajlat szélsőséges változásai, a hosszú, tartós hideg tél, a vastag hótakaró, a vadállomány fizikai leromlása időnként kifejezetten az orvvadászoknak kedvezett. A harmincas évek végén, például 1939. decembertől 1940. március végéig, több mint negyedéven át 50 cm-es hó borította a dobozi határt, a hőmérséklet pedig tartósan –20C° alatt maradt. Sok vad éhen pusztult, megfagyott, sokat befogtak, csak kevés élte meg közülük a tavaszt.⁷

A község földjén kialakított vadászterületek bérlőinek használati jogát a bérbeadó szerződésben szabályozta. Vadászni csak gyalogosan, löfegyverrel és vizslával lehetett. Tiltotta a lóhátról való, agárral, vérebbel történő vadászatot. A vad kocsival, szánnal való bekerítését, fácántyúk, őzsuta kilövését,

⁶ Oláh József i. m. (Uradalmak). 97–98.; *Povázsay*: i. m. 344.; Az uradalmi számadások egyes években a lődj összegét is megőrizték. Pl.: 1854-ben 142,17, 1855-ben 252,33, 1859-ben 185,62, 1862-ben 94,20, 1863-ban 163,66 Ft volt az erdészek, vadászok jutalma. BML. XI. 602. j. 60–64.

⁷ *Vö. Povázsay*: i. m. 352–354.

az éjjeli zsákmányszerzést. Hajtóvadászatot évente csak egyszer engedélyezett. A lelőtt, terítékre került vadról kimutatást kellett készíteni. A téli etetésről, vérfrissítésről gondoskodni kellett. Szőlőben, veteményesben csak szüret után, a vad kihajtásával lehetett vadászni. A bekerítetlen vadászterületet őriztetni kellett.⁸

Ezeket a rendelkezéseket, fair-play szabályokat az uradalom – a vadak neme, a hajtóvadászatok száma vonatkozásában – mint látni fogjuk – nem, vagy nem mindig tartotta be.

Forrásaink alapján mi a Dobozon folytatott vadászatnak, az apró és a nagyobb vadak elejtésének három formáját, változatát különböztetjük meg.⁹ És pedig:

1. az uradalom személyzetének, ha úgy tetszik hivatásos vadászainak felsőbb rendelésre folytatott,
2. meghívott és fizető vendégek nagy,
3. a birtokosok és rokonaik trófea szerző vadászatát.

A fenti sorrendet követve a fizetett, konvenciók vadászok a kastély szükségletére és ajándékozásra állandóan ritkították a vadállományt.

A kastélynak

1892-ben 123 vadat (8 őz, 55 nyúl, 38 fácán, 14 fogoly, 18 szalonka),
 1895-ben 187 vadat (2 őzbak, 51 nyúl, 9 fogoly, 6 szalonka, 7 őzsuta, 49 fácán, 61 fűrj, 2 túzok),
 1921-ben 393 vadat,
 1933-ban 189 vadat (9 őzbak, 8 őzsuta, 39 nyúl, 108 fácán, 4 fácántyúk, 10 fogoly, 5 vadréce, 6 szalonka) adtak át, amit
 1892-ben 165,60, 1895-ben 167,80 Ft-ra, 1921-ben 36040 K-ra, 1933-ban 1405,11, 1934-ben 270,23 P-re értékeltek.

Elajándékoztak

1892-ben 172 vadat (6 őzbak, 8 őzsuta, 118 nyúl 40 fácán) 225,20 Ft,
 1895-ben 153 vadat (8 őzbak, 1 őzsuta, 105 nyúl, 37 fácán, 2 szalonka) 228,40 Ft,
 1921-ben 29250 K,
 1933-ban 149 vadat (5 őzbak, 49 fácánkakas, 85 fácántyúk, 10 nyúl) 349,47 P értékben.¹⁰

⁸ Uő. i. m. 349–350.

⁹ A kis- és nagyvadak elejtésére vonatkozóan – a Dobozon is járt – egyik, ha nem a legnagyobb magyar vadásznak hivatásosok számára is tanulságos, színes leírásaira hivatkozunk: *Széchenyi Zsigmond: Ahogy elkezdődött...* Szépirodalmi Könyvkiadó. 1961. 69–73., 79–98., 117–127., 142–150., 191–205., Uő.: *Ünnepnapok.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1963. 92–107., 154–173., 203–214., 215–228. és 229–255.

Az uradalom egyes gazdasági egységei (Múré, Erdészet stb.) között belső elszámolási rendszer működött. A teljesített szolgáltatásokért, átvett javakért kölcsönösen fizettek egymásnak, ill. egymás terhére és javára írták azokat. A kastélynak átadott és az elajándékozott vadak forgalmi értéke között nem tettek különbséget, és például egy őzbakért 9,6,5, őzsutáért 6,5, fácánért 1,50, 1,20, nyúlért 1-, fogolyért 0,15, szalonkáért 1- forint illette meg az erdészetet. Ezenkívül a pénztárból lődíjat fizettek, és pedig őzért 1-, nyúlért, fácánért, fogolyért 0,15, fűjért 0,08 Ft-ot. Az uradalmi számadásokban hasznos vadak utáni lődíjként

1854-ben	142,17	1863-ban	163,66 Ft-ot
1856-ban	252,33	1933-ban	534,50
1859-ben	185,62	1934-ben	534,24
1862-ben	94,23	1935-ben	706,38 P-t

számoltak el.

Az utolsó vaddisznót 1856-ban, az utolsó tűzokpárt 1895-ben terítették le. A többi nemes vadból

	őz	fácán	nyúl	fogoly	fűj	szalon- ka	egyéb
1854-ben	8	20	534	4	–	8	7
1856-ban	23	15	680	5	–	17	8
1859-ben	8	4	878	17	45	49	12
1862-ben	3	113	24	37	10	5	1
1863-ban	17	20	445	18	–	82	–
1892-ben	17	78	179	–	–	18	30
1895-ben	16	86	156	–	–	8	16
1933-ban	78	690	74	10	–	6	12

szerepel a lőlistákon.¹¹

Általában az őszi, téli hónapokban előre kidolgozott haditerv szerint nagyvadászatot tartottak. Ilyenkor jó néhány eltérő életkorú hajtóval tereltették a vadat az alkalmi és a hivatásos, meghívott, vagy fizető, magyar, vagy más (idegen) nemzetiségű vadászok puszkái elé. Az önkéntes munkavégzők

¹⁰ BML. VI. c. No. 837. Sz. 32., No. 840. Sz.32.; VII. c. No. 820. Sz. 35., N. 821. Sz. 36.; XI. 602. j. 69. Erdőgazdasági főkönyv 1921.; XI. 602. j. 70. (1933-ban az erdészet a kastélynak 47 pulykát, 6 tyúkot, 5 kakast, 211 csirkét, 15 kacsát és 5012 tojást is szállított).

¹¹ *Povázsay*: i.m. 343.; *Oláh*: i.m. (Uradalmak). 97.; BML. XI. 602. j. 70.

az alacsony napszámért nemcsak felhajtották, hanem amint lehetett testi épségük kockáztatása nélkül felkutatták, összegyűjtötték az elejtett zsákmányt. Bár forrásaink nem bővelkednek az ilyen hajtásokra vonatkozó adatokkal, egymást kiegészítve, összességükben mégis alkalmasak arra, hogy tájékoztassanak bennünket a dobozi uradalom egykori híres hajtóvadászatairól.

Nem sokkal a századforduló előtt

1892. december 23-án 1384 napért a 30 krajcárjával 414 Ft hajtódíjat fizettek ki.

1921-ben a fegyvertelen közreműködőknek 58052 Koronát számfejtettek.

1933-an 161, 1934-ben 828,56,

1935-ben 954,30 P munkadíjat folyósítottak a közreműködőknek.

Az említett 1934. évben 13 alkalommal, éspedig január 4-én, 31-én, március 24-én, november 2, 3, 7, 10, 17, 22, 30-án és december 14–15-én rendeztek hajtást.

1938. november. 30-tól december. 6-ig br. I. Empain belga bankár és társasága „9 uraság, 1 személyzet, egy napi urasági ellátás 30 P, egy napi személyzeti ellátás 15 P, egy urasági szoba napi 10 P” címén 2593,62 P-t, valóságos vagyont fizetett az uradalmi pénztárba. Rajta kívül a külföldi urak – 1938–1940 közötti – nyilvántartásban br. Buxhoeveden Károly Ottó (Lichtenstein), Dr. Leeser János (német), Schmindt von Gelder (holland konzul), gr. Seilern Károly (angol), hg. Hohenlohe Oehungeune (német), Boillet Latour Alfréd (belga), br. Buffin de Chosul János (belga), gr. D. Ursel György (belga), Doret Aristide (belga), Baron M. de Grey Marcel (belga), gr. Czernin Rudolf (cseh), gr. Mitrovsky Wladimir (cseh), Habig Péter (német), nevére bukkantunk.

1943. november 29-én a kormányzó úr főméltósága és kísérete vadászott Dobozon. 1943. szeptember–1944. január között a Stirling erdőben, az Óvár-csatormánál, a Múréten, a Sebes-foki erdőben Fűszegen, Boji derékon, Moháron és másutt – 2 őzbakon, 11 erdei szalonkán, 4 fűrjön, 13 vadkacsán kívül – 1691 mezei nyulat, 1594 fácánkakast ejtettek el.¹²

A tulajdonos a feles vadat, a nagyvadászatok terítéket, a résztvevők által megtartott, ritkán a legügyesebb hajtónak ajándékozott példányok kivételével értékesítette. Pl. 1879-ben Rozner dobozi kereskedő 240 db nyulat vásárolt és 235 db-ért 211,50 Ft-ot fizetett. 1921-ben 1417 nyulat és 298 fácánt

¹² BML. V/c. N.10.,11.; XI. 602. j. 69–70.; *Oláh*: i. m. (Uradalom). 97.; BML. XI. 602. j. 90., 602. j. 80/2., 602.j. 65.

356 400 K-ért értékesítettek. 1933-ban a Magyar Vadkivitel Bp., Dreher Jenőné 15 őzbakért, 31 őzsutáért, 25 nyúlért, 297 fácánkakasért és 138 fácantyúért 2530,42 P-t fizettek.¹³

Amíg az apró és a nagyobb vadakat az alkalmazottak, a meghívott és fizető vadászok ejtették el szoló és csoportos vadászataikon, addig a kapitális agancsú őzeket, a trófeás vadakat csak a mindenkori tulajdonos vagy rokonai: a nagyszénási Károlyiak, Wenckheim László, József, Géza, a Kárászok, a Merániak, az Almássyak kaphatták puskavégre, A szemrevaló, értékesnek tartott trófeákat hivatalos bírálóknak vetették alá, és a nyilvánosságnak is bemutatták.

Az 1892. évi agancskiállításon szereplő 20 trófea közül egy 1884-ben elejtett őzbak agancsa a II. díjat kapta.

Az 1930. évi lipcsei kiállításon 4 uradalmi őzbaktrófea nyert díjat. Az 1936. évi Mezőgazdasági Kiállításon rendezett vadászati bemutatón 8 őzagancsot állítottak ki:

- A 180 sz.-t Wenckheim Rudolf 1884. június 24-én ejtette el. Ez a trófea az 1885. évi budapesti agancskiállításon I., az 1930. évi lipcsei vadászkiállításon III. díjban részesült.
- A 181. sz. őzagancsot Wenckheim Dénes 1907. május 9-én zsákmányolta. Az 1907. évi budapesti agancskiállításon ezüst, a lipcsein bronzéremmel díjazták.
- A 182. sz. agancs hordozóját Wenckheim József 1925. május 4-én terítette le. Budapesten 1926-ban II., Lipcsében III. díjban részesült.
- A 183. sz. agancs Wenckheim Lajos, Doboz, 1925. május feliratot viselte. 1927-ben Budapesten arany, Lipcsében ezüstéremre becsülték.
- A 184. sz. őzagancsra Schell Pál báró, Doboz, 1925. április 30. felirat került. A trófea Budapesten 1926-ban ezüstérmét szerzett.
- A 185. sz. őzagancs hordozóját Wenckheim József ejtette el Dobozon, 1930. június 27-én.
- A 186. sz. őzagancsot Wenckheim Lajos zsákmányolta Dobozon, 1930. május 14-én.
- A 187. sz. őzagancsot Wenckheim Lajos szerezte 1931. április 16-án Dobozon és azt az 1932. évi budapesti agancskiállításon bronzéremmel díjazták.¹⁴

¹³ BML. I. e. 187. Okl. 505. Sz.96.; XI. 602. j. 69–70.

¹⁴ *Povázsay*: i.m. 346–347.

A trófeák a vadászok ügyességét, minőségük az erdészeti-vadászati alkalmazottak hozzáértését, a vadtarás optimális feltételeit hirdették.

Az uradalom szabadon tartott és tenyésztett vadállománya már a 19. század végén határainkon innen és túl is ismertté, híressé vált. Így nem véletlen, hogy már a múlt század második negyedében a Földművelésügyi Minisztérium előzetes engedélyével magánszemélyeknek és vadásztársaságoknak többször szállítottak élő állatokat. A belföldi küldemények az ország keleti és középső részébe, a Tiszántúlra és a Duna-Tisza közére kerültek, a külföldiek pedig Németországba Julius Mohr ulmi birtokára pl. 160 fácánkakast és 244 fácántyúkot küldtek. Belföldi forgalomban egy fácántörzs – 1 kakas, 3 tyúk – 39,50 P, 1 pár nyúl 28 P, 1 pár fogoly 15 P, 1 őzbak 400–500 P, őzsuta 300 P-t ért. Olykor maguk is vásároltak: 1938-ban a gödöllői Kir. Vadászati Hivattól 800 P-ért 5 élő szarvastehenet szereztek be.¹⁵

A vadgazdálkodás mérlegének megvonására – amennyire ez lehetséges – a pénztárkönyvek tételeinek összehasonlítására kínál lehetőséget.

Vadeladásból származó bevételként (1921-ig Koronában, azután Pengőben)

1910-ben	13600,32	1918-ban	122,00
1911-ben	7355,82	1919-ben	10,00
1912-ben	7745,90	1920-ban	12737,00
1913-ban	9694,15	1921-ben	387280,00
1915-ben	9204,16	1933-ban	2530,42
1916-ban	14505,40	1934-ben	20281,06
1917-ben	14415,75	1935-ben	16845,35

mutattak ki.¹⁶

A politikai (I. világháború, 1918–19-es forradalmak) és a gazdasági (infláció, válság) események miatt az eltérések igen jelentősek.

A vadfenntartásra

1910-ben 8146,72 K-t,
1912-ben 5231,81 K-t,
1934-ben 3086,740 P-t fordítottak.

A kimutatott évek között mindössze három olyat találunk, amelyeknek mind a kiadási, mind a bevételi adatait ismerjük.

¹⁵ Oláh: i.m. (Uradalmak). 97.; Povázszy: i.m. 343.

¹⁶ BML. XI. 602. j. 9., 10., 24., 26., 27., 33., 70.

Ezeket egybevetve úgy találjuk, hogy
 1910-ben 5454,20 K,
 1912-ben 2514,69 K,
 1934-ben 17134,32 P többlet mutatkozik.

Úgy gondoljuk, ennek alapján megkockáztathatjuk azt a véleményünket, hogy a vadtenyésztés a dobozi uradalomban nemcsak az úri kedvtelést, hírnévgyarapítást szolgálta, hanem hasznot hajtó, profitot termelő gazdasági tevékenység is volt.¹⁷

¹⁷ A másik „ősfoglalkozásnak”, a halászatnak is fennmaradt néhány adata. Ezek szerint:

BEVÉTEL				KIADÁS	
Év	összeg	év	összeg	év	összeg
1909	105,70	1915	470,40	1921	37,44
1910	603,00	1916	874,28	1928	24,30
1911	1396,51	1917	1900,40	1929	136,57
1912	603,40	1918	28,75	1930	38,34
1913	384,56	1920	304,00	1933	7,20

(1909–1921 között K, 1929–1933-ban P.) 1918-ban mindössze 5,75 kg halat értékesítettek.

Oláh: i.m.(Uradalmak). 98.

PAP JÓZSEF

A JURIGA-ÜGY, A SZÓLÁSSZABADSÁG HATÁRAI ÉS A KÉPVISELŐI MENTELMI JOG

A késő-dualizmus korának egyik legérdekesebb sajtópere volt a Juriga Nándor (Fredinand Juriga),¹ szlovák nemzetiségű országgyűlési képviselő ellen kezdeményezett eljárás. A nemzetiségi kérdés történetével foglalkozó munkák fontos fordulópontként értékelik a pert, mely az 1905-ös és 1906-os választásokat megnyert függetlenségi ellenzék és a nemzetiségek közötti szakításhoz vezetett. A Juriga-ügy országgyűlési vitájának a csúcspontja az 1906. december 5-i ülésnap volt. Ezen a napon kiderült, hogy a képviselő ügye fontosabb kérdésekben is precedensként szolgálhat. A megszólaló képviselők már nem csupán a sajtó útján elkövetett izgatás problematikájával foglalkoztak, hanem a képviselői mentelmi jog korlátai, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás viszonya is vita tárgyát képezte. Tanulmányunkban két aspektusból vizsgáljuk meg az országgyűlési vitát. Kitérünk a per és a nemzetiségi kérdés kapcsolatára, hiszen Juriga az országgyűlési képviselők egy része számára csak egy volt az országgyűlésben ülő, hasonlatos politikai felfogása és tevékenysége által bíróság elé idézhető nemzetiségi képviselők közül. Ezen túl részletesen foglalkozunk a képviselői mentelmi jog határai-val; egy olyan különleges szituációban tehetjük ezt meg, amikor a volt ellenzékiből kormánypártivá lett politikai erők mondtak véleményt egy olyan jogról, ami eddig őket védte a Szabadelvű Párttal szemben, most pedig saját ellenfeleik számára nyújthat menedéket.

Juriga 1874. október 12-én született a Nyitra megyei Egbell (Gbely) községben. Középiskolai tanulmányait Szakolcán kezdte meg, és Esztergomban fejezte be, majd Bécsben a Pázmáneumban doktori fokozatot szerzett. 1897. augusztus 26-án szentelték pappá. Papi szolgálatát káplánként kezdte, először Nagymányán, majd Budaörsön lett adminisztrátor. Ezt követően Léván, Pozsonyvirág völgyön és Tómegyeren töltötte be kápláni funkciót. 1905-ben, Pozsony melletti Szőlös plébánosa lett. Segédszerkesztője a *Katolické Novin* című lapnak. Aktív szerepet vállalt a szlovák

¹ A nemzetiségi országgyűlési képviselők névhasználatában a Képviselőházi Almanachban használt magyar formát alkalmazzuk, az első említéskor zárójelben közöljük a képviselő anyanyelvének helyesírása szerinti alakot.

nemzetiség politikai életében, melybe 1905-ben kapcsolódott be.² Római katolikus papként természetes út vezetett számára a Hlinka által vezetett szlovák néppárti csoportba. A szlovák katolikus irányzat állandó identitási problémákkal küszködött a századforduló Magyarországon a Szlovák Nemzeti Párt konzervatív vonulatát gyakran túl „luteránusnak” tartották, az ún. hlasszisták csehszlovák nemzetegység gondolatát szintén elvetették. Távolosságuk a két irányvonalától, a magyar és nemzetközi események tükrében, állandóan változott. Ebben a helyzetben kapott fontos szerepet Juriga, aki 1905-ben a Katolícke Noviny népszerűsítésére írt munkájában – Blahozvestovanie Szokolca 1905. – a Szlovák Nemzeti Párt 1901-es programját fogadta el. Hitvallása szerint a lap Krisztus-hite miatt „keresztény”, a szlovák nemzettért harcolva „nemzeti”, „szociális”, „népi” és „humanista”, küzd az egyének és a nemzetek szabadságáért, a szegények és gazdagok egyenjóságáért. Ezen túl „hazafi” is, hiszen Szent István államát a szlovákok hazájának tekinti, annak egységét védelmezi. A szlovák–magyar viszony megromlásának okaként a magyar sovinizmust jelölte meg. „Ezer éve élünk és harcoltunk együtt egységes szeretetben, magyarok és szlovákok, és a haza boldog volt ... nem akarunk elmagyarosodni és nem engedjük ... csak azt akarjuk, ami az isteni és országos törvények szerint megillet bennünket. Iskolát akarunk.” – foglalta össze múltszemléletét és az elérendő célokat egy olyan időszakban, mikor a szlovák értelmiség a nemzethalál víziójával küszködve a magyar sovinizmust vélte felfedezni az olyan – gyakorlatilag attól független, gazdaságilag és szociológiailag természetes – folyamatok mögött, mint a kivándorlás vagy az asszimiláció.³ A katolikus szlovák nemzeti ideológia az 1905-ös évre már erőteljesen eltávolodott a katolikus Néppárttól és ezzel párhuzamosan a Szlovák Nemzeti Párt közelébe került. Ez a szövetség azonban csak 1906-ig tartott, amikor ismét eltávolodtak egymástól. Juriga olyan területen működött, ahol igen erős volt a szlovák katolikus klérus befolyása és igen erős kapcsolatok alakultak ki a cseh–morva katolikus körökkel. Vallási alapon ugyan elhatárolódtak a csehszlovák gondolatot ápoló hlasszistáktól, de a Cirill–Metód hagyomány alapján bizonyos egységtörekvések mégis a hlasszisták ún. katolikus szárnyához kapcsolták őket. Katolikus szempontból képzeltek el összefogást a csehszlovákok „tolsztojánus-masarykiánus-ateista” szárnyával szemben. Juriga is ehhez a csoporthoz tartozott, azonban szintén vallási okok miatt elfordult az irányzattól.⁴ Az

² Sturm Félé országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk: *Végváry Ferenc* és *Zimmer Ferenc*. Budapest, 1910. 311.; Magyar Katolikus Lexikon. Bp., 2000. V. kötet. 970.

³ *Polányi Imre*: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905). Bp., 1987. 127–128.

⁴ *Polányi*: A szlovák társadalom. i. m. 183.

1906-os választások során, a Pozsony megyei stomfai kerület képviselőjeként bejutott a parlamentbe.

A Juriga Nándor ellen a pozsonyi királyi törvényszék sajtó útján elkövetett kétrendbeli vétség miatt indított eljárást. A per alapjául Juriganak, a szabolcai Katolické Noviny c. lapban, 1905. november 24-én megjelent cikke szolgált. Juriga az ominózus cikkben erőteljes hangon kelt ki a magyar sovinizmussal szemben. A cikk legtöbbet idézett sorai a következők voltak: „Gyűrjük fel ujjasainkat! Türközködjünk! Miért? Azért, mert a Tátra felett villámlik, a mennydörgések vadul dörögnek. A sátánvilág mintha megveszett volna. Nem ismer igazságot. Nem ismer jogot, csak vért szomjuzó szemekkel tekint a gyöngéd és becsületes tótságra.” „Hogyha az ilyen, mondom, szörmyszülöttek hatalomra jutnának, semmit sem csodálkoznám, hogy fáraói törvényt adnának ki a tótok kiirtására. Már csak az hiányzik, hogy ezek az uracsok kiadják a jeligét, miszerint minden ujszülött tót fiú a Dunába dobásék, hogy a mi fajunk kiveszszsen.” Juriga a magyarosítás elleni szónoki küzdelmen túl megpróbálta a szlovákok lelkiismereti kérdésévé transzformálni az asszimiláció problematikáját, melyet a hit elhagyásával tett egyenértékűvé. A magyar sovinizták által kényszerített magyarosítást, párhuzamba állította a vallási küzdelmekkel, ebben a harcban a református magyar hajdúk képviselték a 20. századi sovinizták prototípusát, a kassai vértanúk pedig a kultúráért küzdő 20. századi nemzetiségi vezetőket. Az alapvetően római katolikus közegben, a szülők legnagyobb szégyenének nevezte a gyermekek hitbeli vagy nemzeti identitásváltását.⁵ A cikk hangvétele óriási felháborodást váltott ki a felvidéki magyar körökben, több fórum követelte a cikk írójának a felelősségre vonását.

A BTK 172. szakasza alapján indult eljárás Juriga ellen, akinek mentelmi jogát, a pozsonyi főügyészség kérésére, 1906. július 28-i ülésén függesztette fel a képviselőház. Az esküdszéki, nem jogerős ítélet november 16-i kihirdetését követően – két évi államfogház és 600–600 korona pénzbüntetés – Pozsony vármegye Pozsonyi járásának szolgabírója levélben fordult az ügyészséghez, melyben közölte, hogy fenn áll a vádlott szökésének veszélye. Ezt azzal támasztotta alá, hogy Juriga, aki szállósi római katolikus pap volt, megkereste az egyházi feljebbvalóját – Rajner Lajos címzetes püspököt, esztergomi általános érseki helynököt – és engedélyt kért tőle, hogy az Egyesült Államokba távozhasson. A főszolgabíró azt jelentette, hogy ő október 4-én személyesen beszélt a püspökkel, aki közölte, hogy Juriga kivándorlásának – a vonatkozó egyházi szabályok betartása mellett – nincs akadálya. A pozsonyi királyi törvényszék – az ügyészség előterjesztésére –

⁵ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Bp., 1906. II. 376–377.

november 23-án azonnali elfogató parancsot adott ki Juriga ellen. Az ügyészség az országgyűlési képviselő elfogatását azzal indokolta, hogy a parlament már felfüggesztette mentelmi jogát és így az általános szabályok alapján, a szökési kísérlet alapos gyanúja miatt, le kell tartóztatni.⁶

Polonyi Géza igazságügy-miniszter személyes beavatkozásának következtében a parancsot nem foganatosították, hanem az ügyészség kiadatási kérelemmel fordult a képviselőházhoz. Az 1906. december 3-i ülésen terjesztette elő a mentelmi bizottság nevében Kálosi József Juriga mentelmi jogának felfüggesztését kérő bizottsági javaslatot. A tárgyalást az elnök másnapra halasztotta.

A Juriga-ügy nemzetiségi vonatkozásai

A december 5-i szenvedélyes vitanapot Vlád Aurél (Aurel Vlad) felszólalása nyitotta meg. Vlád Polónyi Géza igazságügy miniszter december 1-i beszéde alapján, személyes megtámadás miatt kért szót. Polónyi említett beszédében Vlád november 28-i felszólalására válaszolt, melyben a román képviselő azzal vádolta a kormánykoalíciót, hogy a hatalom megszerzése érdekében titkos paktumot kötött az uralkodóval. A miniszter válaszában arra utalt, hogy a hazai szocialisták és a nemzetiségiek közötti kapcsolat átlépte a magyar határt és szövetségre lépett a magyarellenes erőkkel, melyek élén Karl Lueger bécsi polgármester és az osztrák keresztény-szocialisták találhatók. Ők lépéseket tettek, hogy „keressék Magyarország területén azokat az elemeket, a melyek az ő felfogásuk szerinti politikát szolgálják, és a melyek a mi meggyőződésünk szerint a nemzeti államnak, a magyar állam függetlenségének ellenségei.”. A paktummal és az általuk felvetett kérdéssel kapcsolatban a következőt nyilatkozta: „Ismételten megmondatott, hogy a kormány és a király között soha semmilyen paktum nem kötött, az alkotmányos formák között ilyen meg sem köthető, hanem igenis megtörtént az, hogy a kormány a felséggel megállapított feltételek mellett vállalkozott a kormányzásra.”. Érdemes hozzátenni hogy itt a magyar miniszter nyilvánosan elhangzott szavai nem feleltek meg a valóságnak, hiszen tagadta az áprilisi paktum létét, amely pontosan azért kötött, amiért Vlád is valószínűsítette, vagyis a hatalom megszerzéséért. A miniszter emellett tagadta Vlád azon állítását, hogy a kormányalakítás során minden olyan per eltörlését megígérte volna a nemzetiségi képviselőknek, melyek a Fejérváry-kormány alkotmányellenes működésének időszakában indultak. A nemzetiségi izgatás miatt indult perekből 13 pert megszüntettek és huszonhatot továbbfolytattak és ezek közül az egyik a Juriga ellen folyó eljárás volt. A 13 megszüntetett

⁶ Képv. Napló IV. 277–278.

per vádlottjainak magyarellenes kijelentéseit felsorolva, bizonyítottan látta, hogy mindenkivel szemben tudatos enyhe eljárást folytattak, aki hajlandó volt megbánást tanúsítani. Polónyi felolvasott egy Jurigától származó levélrészletet, amiben a képviselő megbánást tanúsított, ennek hatására az igazságügy miniszter hajtott volna a megbocsátásra, azonban Juriga, állítása szerint tovább folytatta tevékenységét. Ezért folytatódott a pere.⁷

Vlád tagadta a miniszternek azon állításait, hogy a saját interpellációjának és a bécsi megnyilatkozásoknak köze lenne egymáshoz, hogy a nemzetiségek és az osztrák politikai irányzatok között szövetség kötődött volna valamint, hogy pártja támogatásával szerzett volna mandátumot Kristóffy Német-Bogsánban. Vlád felszólalását egy jellemző bekiabálás szakította meg: miközben a képviselő a pártom kifejezést használta, nagy zaj és felkiáltások hallatszottak a teremben: „Hol van az a párt? Micsoda párt?” – kérdések kerültek be a naplóba.⁸ A miniszter szerint már szinte hűtlenséggel vádolta meg a nemzetiségeket és ennek bizonyítására használhatta Juriga sajtóügyét. A nemzetiségi képviselők állammal szembeni lojalitása is kérdésessé vált az országgyűlési képviselők egy része számára. Vlád ezért fontosnak tartotta a bekiabálásokkal megszakított beszédét egy nyilatkozattal befejezni: „Én itt ünnepélyesen kijelentem, hogy Lueger bécsi polgármester és reichsrathi képviselő urat nem ismerem, vele soha érintkezésbe nem állottam sem írásban, sem szóval.”⁹

A vita következő lépéseként Polónyi válaszolt Vládnak. A miniszter először is kijelentette, hogy ő nem állította azt, hogy Vlád összejátszott az osztrákokkal, hanem csak egy „csodálatos véletlen”-re utalt, mely szerint

⁷ Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Bp., 1964–1971. V. 36–37., Polónyi Géza igazságügy miniszter felszólalása. 1906. december 1. In: Képv. Napló 1906. IV. 223–232.

⁸ A dualizmus-kori magyar politikai elit egyik sajátossága volt, hogy az etnikai alapú pártalapítást nem ismerték el egyenértékűnek a politikai, elsősorban közjogi alapú szerveződésekkel. 1905. május 6-i parlamenti ülésen a következőképpen nyilatkozott Tisza István miniszterelnök a kérdéssel kapcsolatban: kijelentette, hogy a nemzetiségi képviselők „akkor hű polgárai nemcsak a magyar hazának, de akkor viselik igazán szívükön saját fajuknak érdekeit is ha egyik vagy másik magyar pártba beolvadnak, és a magyar közéletben nem mint külön nacionalista csoportok, hanem mint valamelyik magyar politikai párt tagjai szerepelnek.”, e nélkül azonban „nemcsak a hazához való hűség szempontjából foglalnak el kértelmű álláspontot, hanem saját fajuk ellen is árulást követnek el.” A miniszterelnök szavait a képviselőházi napló tanulsága szerint általános helyesléssel fogadta a parlament. A magyar parlament hivatalosan tehát nem ismerte el a Nemzetiségi Párt létét, igaz, hogy ekkor jogilag, párttörvény hiányában a többi párt sem létezett. Gr. Tisza István miniszterelnök válasza a felirati javaslat általános tárgyalásakor a javaslat kormánypárti nemzetiségi ellenzékéről. In: Kemény G. Gábor: Iratok... IV. 561.; Képv. Napló 1905. I. 170.

⁹ Aurel Vlad, Polónyi Géza igazságügy miniszter december 1-i beszédére adott válasza. 1906. december 5. In: Képv. Napló 1906. IV. 265.

„történik az Bécsben, a mi történik Budapesten”. A paktum létét továbbra is határozottan cáfolta, az azzal kapcsolatos bécsi hírlapi cikkeket valamint a parlamentben elhangzott beszédeket, a magyar kormány ellen intézett összehangolt támadásként mutatta be.¹⁰ A nemzetiségi képviselők, tehát továbbra sem szabadultak meg attól a gyanútól, hogy tevékenységükkel tudatosan veszélyeztetik a magyar állam létét.

A miniszter és Vlád vitájába kapcsolódott be a személyes megtámadás címén felszólaló Juriga Nándor. Juriga szintén a miniszter december 1-i beszédében elhangzottakra reagált. A miniszter akkor a pozsonyi királyi főügyésztől kapott jelentésből olvasta fel Jurigának a Katolické Noviny-ban megjelent – fentebb ismertetett – szavait. Az igazságügy-miniszter úgy ítélte meg, hogy Juriga annak „a magyar nemzet- és államellenes irányzatú tót mozgalomnak” a vezetője, amelyet Pozsony vármegyében az elmúlt években különösen veszélyes agitációba kezdett. A képviselőnek tulajdonított kijelentések után megjegyezte, hogy a jogerősen még ki nem szabott kétévi fogházbüntetés és a 600–600 korona pénzbírság nem súlyos ítélet, de ennek kérdése a bíróságra tartozik, és ebbe nem óhajt belefolylni. Polónyi emellett arról is beszélt, hogy különösen azután találta furcsának Juriga magatartását, a cikksorozat folytatását, hogy a képviselő levélben ígéretet tett számára, hogy nem alkalmazza tovább írásaiban a korábbi szenvedélyes hangvételt.¹¹

Juriga felszólalásában tagadta, hogy megalázkodott volna a miniszter előtt. Írt ugyan levelet, de ezt magánemberként tette és az nem tartalmazott megbánást, hiszen mindent, amit cikkeiben írt valósnak gondolt és azokat nem tagadta meg. Megkérte a minisztert, hogy ne kompromittálja személyét valótlan megalázkodás hirdetésével. Ő nem a magyarságot, hanem a magyar sovinizmust támadta, cikkében éppen a magyarok és a szlovákok közötti szeretetre szólított fel. A felmerült amerikai kivándorlással kapcsolatban megjegyezte, nem akar elszökni az igaztalan ítélet elől: „Gyermekkoromban is mindig az volt leghőbb vágyam, hogy küzdhessek az igazságért... Ez a két esztendő nem fog ettől visszariasztani. Ha a népemért szenvedhetek, két esztendő még nem ijeszt el, ..., hogy elhagyjam apáink sírját, elhagyjam népemet, drága tót véretem és itt hagyjam a hont. Más magyar ember kisebb ügyért is itt hagyja hazáját; engem, ha akasztófára ítélnék is, ..., akkor is felemelt fővel akasztatom fel magam.” – emelte küzdelmét heroikus magasságokba. A beszéd egy olyan ember szájáról hangzott el, kinek a mentelmi jogát az országgyűlés éppen most készült felfüggeszteni, szinte biztos lehe-

¹⁰ Polónyi Géza igazságügy miniszter válasza Aurel Vlád interpellációjára. 1905. 1906. december 5. In: Képv. Napló 1906. IV. 266.

¹¹ Kemény G. Gábor: Iratok... V. 36–37., Polónyi Géza igazságügy miniszter felszólalása. 1906. december 1. In: Képv. Napló, 1906. IV. 223–232.

tett benne, hogy az elrendelt előzetes letartóztatást az országgyűlési határozat alapján fogyanatosítani fogják. Ilyen körülmények között nem is volt más célja, minthogy a mártír szerepet megkérdőjelező állításokat cáfolja. Tehát nem alázkodott meg, nem kért kegyelmet és nem akart kivándorolni Amerikába.¹²

Juriga beszédére ismét Polónyi emelkedett szólásra és megismételte azokat a kijelentéseket, amiket a tárgyal ügyel kapcsolatban tett. Rámutatott arra, hogy a nemzetiségi képviselők lojális nyilatkozatai „semmitféle harmóniában nem áll”-nak azzal, amit az országgyűlés falain kívül tesznek. Tagadta, hogy tévesen idézett volna Jurigától, hiszen szó szerint olvasta fel az ominózus cikk részleteit. A cikkeket ugyan nem értékelte, nem mondott véleményt azok tartalmáról – hiszen miniszterként ezt nem is tehette volna az igazságszolgáltatás befolyásolásának a vádja nélkül; „a cizikeket, a melyeknek jogász méltatásától most is tartózkodom e helyről azért, mert még felsőbbbírósi döntés alá kerül az ügy” – de megfogalmazásaiban világosan utalt arra, hogy az ítélettel egyetért. Részletesen beszélt arról, hogy egy képviselő magánlevélben nem fordulhat egy miniszterhez. Az ominózus levél pedig nem lehetett más, mint a megbánás jele. Azért kért nyilatkozatot Jurigától, hogy leállíthassa az ellene folyó pert – ebben az esetben „a parlament előtt is igazolni tudom az álláspontomat, hogy egy, nézetem szerint rossz uton lévő képviselő nyilatkozik, hogy a magyar állameszmének nem ellensége, hanem hűségesen akarja tovább szolgálni a hazát.” – de időközben értesült a pozsonyi ügyészségtől, hogy Juriga újabb cikket jelentetett meg, ezért az eljárás nem állt le. Emellett hivatalos jelentésekre támaszkodva bizonyítottan látta, hogy Juriga az ítélet elől ki akar vándorolni. Tehát az a szerep, amit a képviselő magára vett – népéért szenvedő mártír – nem más, mint a tényeknek ellentmondó kísérlet, hogy a kevésbé erkölcsös cselekedeteket elkendőzze. A miniszter tehát, továbbra is fenntartotta véleményét a nemzetiségi képviselők bizonytalan magatartását illetően.¹³ A beszédek kísérő jegyzői megjegyzésekből az szűrhető le, hogy az országgyűlési képviselők a miniszter felszólalásait szinte egyöntetű helyesléssel fogadták.

Juriga ügyében a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban több képviselő tett megjegyzést, akik közül még azok is elítélték a nemzetiségi képviselők politikai tevékenységét, akik egyébként Juriga mentelmi jogát védelembe vették. Zboray Miklós, a mentelmi bizottságban Jurigát védő különvéleményt megfogalmazó képviselő, a nemzetellenesség vádjával szemben önmagát védel-

¹² Juriga Nándor, Polónyi Géza igazságügy miniszter december 1-i beszédére adott válasza. 1906. december 5. In: Képv. Napló 1906. IV. 266–268.

¹³ Polónyi Géza igazságügy miniszter válasza Juriga Nándor interpellációjára. 1906. december 5. In: Képv. Napló 1906. IV. 268–269.

mezve úgy fogalmazott: „Ismerheti a tisztelt ház az én álláspontomat a nemzetiségekkel szemben,...” amit ugyan nem fejtett ki de a szövegkörnyezetből arra következtethetünk, hogy a nemzetiségek politikai aktivitását elítélő közismert álláspontjára utalt.

A legradikálisabb hozzászólás Olay Lajos nevéhez fűződött, aki egyenesen az ország érdekében elengedhetetlennek tartotta, hogy a „nemzetiségi izgatók”-kal szemben – akik „a magyar hazában, melynek földjén ők is élnek, békétlenséget, elégedetlensége szítsanak, a jó egyetértést megzavarják, a magyar állam kiépítését tőlük telhetőleg megakadályozzák.” – az ügyészségnek a törvényeket lazábban kellene értelmeznie, ha azok a nemzet ellenégeit védik.¹⁴ Somogyi Aladár, Maniu Gyula (Iuliu Maniu) egy megjegyzésére – miniszterré kellene tenni a Juriga kivándorlási szándékáról jelentést író szolgabíró – a következőképpen kiabált be: „Dobjátok ki onnan azt a szemtelen frátert! Ki azzal a szeméttel!”¹⁵

A sajtóper kapcsán tehát a nemzetiségi kérdés került erőteljes megfogalmazásokkal tarkítva az országgyűlési vita középpontjába. A Juriga-ügyben lezajlott országgyűlési vita megmutatta, hogy véglegesen megszűnt a koalíciós kormány és a nemzetiségi politikusok közötti megegyezés lehetősége, pedig az alkotmányos válság időszakában, majd a Wekerle-kabinet megalakulása során reálisnak tűnt, hogy a szabadelvűeket legyőző korábbi ellenzék és a nemzetiségek között megegyezés jöhet létre. Azonban az 1906-os választási eredmények, a nemzetiségek sikeres sikertelensége – vagyis az a tény, hogy a választások során nem sikerült a nemzetiségek által lakott, hajdani szabadelvű kerületek döntő többségét megszerezniük és ezáltal nem jutottak be várt, vagy félt számban a parlamentbe – szükségtelemmé tette a nemzetiségi politikusokkal szembeni engedékeny tárgyalási pozíció fenntartását. Ezzel párhuzamosan a sikertelenség a nemzetiségi politikusok retorikáját is radikálisabbá tette, amit az erős kormányzati pozícióba került koalíció nem tartott szükségszerűnek tolerálni. Az eldurvult parlamenti csatározások oda vezettek, hogy míg a nemzetiségi képviselők az 1905-ös és 1906-os felirati javaslatok tárgyalásakor alapvetően támogatták a kabinetet és „csupán” annak irányát szerették volna módosítani, addig az év végére egyértelműen deklarálták ellenzéki beállítottságukat.

¹⁴ Olay Lajos felszólalása. Képv. Napló 1906. IV. 278–279.

¹⁵ Képv. Napló 1906. IV. 277.

A Juriga-ügy és a képviselői mentelmi jog

A Juriga-ügy kapcsán egy egészen más jellegű problémával is szembe kellett nézniük a képviselőknek, ez pedig a mentelmi jog intézménye volt.¹⁶ Juriga mentelmi jogát 1906. június 28-i ülésén függesztette fel a képviselőház, ez azonban csak a sajtóper lefolytatására vonatkozott. Mint azt a per ismertetésénél jeleztük, az esküdtszéki ítélet kihirdetése után felmerült a képviselő emigrációs szándékának gyanúja, ezért a pozsonyi főügyészség Juriga előzetes letartóztatásba helyezésére utasította a hivatalos szerveket. Tette ezt annak ellenére, hogy egyrészt jogerős ítélet még nem született az ügyben, másrészt a mentelmi jog felfüggesztése az előzetes fogságba helyezésre nem vonatkozott. Polónyi Géza igazságügy-miniszter személyes beavatkozása kellett ahhoz, hogy a képviselőt ne vegyék őrizetbe. Polónyi az országgyűlési vita során a képviselői mentelmi jog határait próbálta meg-

¹⁶ A képviselői mentelmi jog a dualizmus korában kellőképpen meg nem határozott, gyakran egymásnak ellentmondó jogértelmezéseken alapult. Az országgyűlés házszabályai elsősorban a mentelmi bizottság jogkörével foglalkoztak. Jelen ciklusban érvényes házszabály négy rövid paragrafusban írt a kérdésről, és azt is szinte csak a parlament ügyrendje felől közelítette meg. Törvény a kérdéssel nem foglalkozott. Böszörményi László képviselő vádaláhelyezése kapcsán, 1867. november 18-án, hozott az országgyűlés egy határozatot, mely két alaptételt fogalmazott meg. Amit képviselő a házban és a házon kívül mond vagy tesz, azért csak az országgyűlés által vonható felelősségre; amit a képviselő nem a törvényhozói hivatás gyakorlása közben mond vagy tesz, azért csak a ház engedelmével vonható közkereset alá, és a tettenérést kivéve, csak a ház előzetes engedélyével helyezhető előzetes letartóztatásba. A magyar jogrend képviselőnek tekintette a már megválasztott és az országgyűlés által igazolt személyt. A mentelmi jog addig illette a képviselőt, meddig a mandátuma meg nem szűnt. A mandátum megszűnése után a képviselői tevékenységhez kapcsolódó ügyek alapján továbbra sem lehet őket bíróság elé idézni, de a nem képviselőként elkövetett bűnesetek miatt, a mandátum letelte után az igazságszolgáltatás elé kellett állni. Vitatott kérdés volt az is, hogy vonatkozik-e a mentelmi jog a mandátum előtti időre. A kialakult gyakorlat szerint erre is alkalmazták. Tetten érés esetében a képviselőt a ház engedélye nélkül is letartóztathatták, de ha nem vonták meg tőle a mentelmi jogot, akkor azonnal szabad lábra kellett helyezni. Szökési gyanú esetére nem volt precedens a Juriga-ügyig. A bünvádi eljárás megindításához a parlament előzetes engedélye kellett, ez nem vonatkozott azonban az előzetes nyomozásra. A képviselőt tanúként kihallgathatták, erre nem vonatkozott a mentelmi jog. Az eljárás megindításához a mentelmi jog felfüggesztésére, az ítélet foganatosításához pedig a megvonására volt szükség. Az országgyűlés 1884. május 8-án elfogadott határozata szerint az a közhivatalnok, aki egy képviselőt a mentelmi jog felfüggesztése előtt elfogat vagy letartóztat, a személyes szabadság megsértését követi el és a BTK-ban meghatározott módon büntetendő. A mentelmi bizottság jogköre és kötelezettsége nem volt tisztázva, elméletileg lehetőség volt arra, hogy az elítélt törvényhozótól a képviselőház nem vonta meg a mentelmi jogot. Ennek a morális dilemmának a feloldása nem történt meg, a Juriga-ügy egyik vonulata éppen ennek a kérdésnek felszínre kerülése. (Az összefoglaló a: Képviselőház házszabályai. Bp., 1908. 146–148., a Képviselőházi Napló vonatkozó vitaanyagai és a Pallas Nagy Lexikona alapján készült.)

húzni. A vita ezen vonulata szintén túlmutatott a konkrét ügyön. A mentelmi jogról folyó polémia ismertetése mellett nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy valóban szökést akart-e megkísérelni a képviselő, ez ugyanis a kérdés megítélésének csupán mellékes eleme, a fő problémát ugyanis a mentelmi joggal élés és visszaélés lehetőségei jelentették.

A december 5-i vita folyamán a Vladdal folytatott miniszteri polémiát követően ismertette Kálosi József, a mentelmi bizottság vezetője a konkrét ügygel kapcsolatos bizottsági javaslatot. Kálosi a mentelmi jog felfüggesztésének indítványozása után három megjegyzést fűzött az ügyhöz, e három tényező alapján látta elengedhetetlennek a képviselő előzetes letartóztatását. Az első szempont szerint fontos tekintetbe venni, hogy a tett elkövetésekor Juriga még nem volt képviselő, a mentelmi jogot pedig nem célszerű úgy értelmezni, mint amely menekülési lehetőséget nyújt a korábban elkövetett bűnök büntetése alól. Másodjára kijelentette, hogy a bírósági eljárás jogszerű volt, hiszen a bíróság elrendelhet elfogatást képviselővel szemben, azt azonban a mentelmi jog megvonása nélkül nem foganatosíthatja. A jelen esetet pedig a törvényes eljárás megfelelő szakaszaként értelmezte. A legtöbbet vitatható szempontja a harmadik volt, mely szerint „a mentelmi bizottságnak és a t. háznak csak az a feladata, hogy megvizsgálja, vajjon a bírói határozatban felhozott indokok birnak-e alappal, igen vagy nem; vagyis, hogy hogy forog-e fenn zaklatás, pláne politikai zaklatás a jelen esetben,...”. Ezután ismertette véleményét a képviselő magatartásával kapcsolatban, mely alapján indokoltnak tartotta, mind az ítéletet, mind az előzetes letartóztatást.¹⁷ Kálosi szavainak jelentősége valójában abban áll, hogy országgyűlési képviselőként, bizottsági elnökként bíróság által meghozott – igaz, hogy még jogerőre nem emelkedett – ítéletet vett vizsgálat alá. Fenntartotta magának a jogot, hogy az ítélet indokait értékelje. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy kimondott ítélet felett gyakorolt kontrollt az országgyűlés, most elfogadta ugyan az ítéletet, de elvileg lehetősége lett volna annak elutasítására is. Egy képviselő elleni bírósági ítélet, ezen beszéd logikája szerint csak akkor jogerős, ha azt a képviselők többsége annak minősíti, tehát a legfelsőbb fellebbezési fórum nem más, mint az országgyűlés plénuma. Ez azonban ellentmond a törvényhozás és az igazságszolgáltatás deklarált alapelveinek.

Kálosi után Zboray Miklós, a mentelmi bizottság különvéleményt megfogalmazó tagja kapott szót. Zboray beszédének kezdetén cáfolta, hogy a fősolgabírói jelentésben szereplő, külföldre távozás alapos gyanúja fent forgott volna; utalt arra, hogy a fősolgabírói jelentések nem is olyan régen éppen azokat a képviselőket fenyegették, akik most a kormánytöbbséget bírják. „Engem a mi hatalmunk nem ringat mámorba és nem felejttem el azt,

¹⁷ Kálosi József előadó felszólalása. Képv. Napló 1906. IV. 270–272.

hogy nagyon rövid idő előtt, még mi is annak a veszélynek voltunk kitéve, hogy letartóztatnak bennünket. (Élénk és éljenzés és taps a középén. Helyeslés a szélsőbalon.) Emlékezem épen a t. igazságügy-miniszter úr esetére, a ki felségsértéssel volt vádolva,..." – emlékeztetett a nem is olyan távoli múlt-ra.¹⁸ Zboray logikailag Kálosihoz kapcsolódott – hiszen mindketten az ítélet jogosságát vizsgálták – fenntartva maguknak és a parlamentnek a vizsgálat jogát, csak éppen ellenkező megállapításra jutottak.

A bizottsági határozatokhoz szólt hozzá az igazságügy-miniszter. Beszédének lényegi tartalma a mentelmi jog intézményének a jogértelmezése körül forgott. A miniszter véleménye egyértelmű volt, a képviselőháznak nincs joga a bírói ítéleteket vizsgálat alá venni. Szavai szerint „veszedelmesebb precedenst egy képviselőház nem alkothatna, mint ha egy bíróságnak ebben a kérdésben hozott határozatát érdemileg felülbírálná. Ez esetben azonnal jogrenden kívüli állapot keletkezik Magyarországon. (igaz! Ugy van! Helyeslés.) lehet, hogy annak a bíróságnak a határozata érdemlegesen téves is, ezt azonban csak egy felsőbb bíró van hivatva megállapítani. (Helyeslés a jobb- és baloldalon.) A képviselőház Magyarországon – kivéve a bírálóbizottság elé utalt ügyeket – nem bíraskodhatik. ... annak a kérdésnek az elbírálása, hogy alapos-e az a gyanúok vagy nem, mindenhova tartozik, csak ide nem. ... és azért a t. mentelmi bizottság jelentésének erre vonatkozó indoklását is így méltóztassék mérlegelni. ... a képviselőház, – egyáltalán precedens nélkül állván az eset – ha valamit mérlegelhet, csak azt mérlegelheti, hogy illetékes bitó rendelte-e el vagy nem.” Szükségessnek tartotta, hogy a későbbiekben részletesen foglalkozzanak a nem megfelelően szabályozott mentelmi joggal, amely szélsőséges értelmezés esetén a képviselők törvényes rend feletti státuszát biztosíthatja és így az egész jogértelmezési gyakorlatot alááshatja.¹⁹

A miniszteri beszéd után ismét Zboray kért szót, aki világosan értette Polónyi szavainak tartalmát. „Minden esetben, midőn a mentelmi bizottság megkerestetik a mentelmi jog felfüggesztése iránt, már eleve ítélt és elhatározza, hogy kiadja-e az illető képviselőt vagy nem. ... A miniszter úr érvelése alapján pedig, miután a bírói határozat meghozatott, már nem lehetne a háznak sohasem megtagadnia a kiadatást. (Mozgás.) Hova jutunk akkor?” A mentelmi bizottságnak tehát joga és kötelessége a bírói ítéletet megvizsgálnia. „Juriga úr sokkal kisebb ember az én szememben, semhogy miatta ilyen incidensből kifolyólag, ezen indokok alapján belemenjek abba, hogy vizsgálati fogságba helyeztessék egy képviselő.”²⁰ A Juriga-ügy Zboray szavai-

¹⁸ Zboray Miklós felszólalása. Képv. Napló 1906. IV. 272–273.

¹⁹ Polónyi Géza igazságügy-miniszter felszólalása. Képv. Napló 1906. IV. 273–276.

²⁰ Zboray Miklós válasza Polónyi igazságügy-miniszternek. Képv. Napló 1906. IV. 276.

ban – túlnőve a sajtóper keretein – a politizálás szabadságát veszélyeztető precedensé vált, mely nem csupán a nemzetiségi képviselőket érintette már, hanem a politika szerencse forgandósága miatt, minden képviselő számára fenyegető lehetőségeket tartalmazhatott.

Az igazságügy-miniszter ezt követően valószínűleg kissé elbizonytalanodott, mivel a bekiabálások hatására a vonatkozó iratok, az ügyészi határozatot megindokló jelentések felolvasására tett javaslatot. Erre igazából az eredeti logikája szerint csak abban az esetben lett volna szükség, ha a háznak joga van az ítélet és a határozat jogalapjának megvizsgálására. Ellenkező esetben elegendő lett volna az ügyészi kérelem ismertetése. Az elvi kérdések feletti vita azonban előre nem látható fejleményekre vezethetett volna. A dokumentumok felolvastatása, az abban szereplő tartalom miatt alkalmas volt a Juriga-elleni indulatok újbóli felszítására, amely elterelhette a figyelmet a jogi problémák ingoványos területéről és legalább biztosan elvezethette Juriga kiadatásához.

Az iratok ismertetése után Olay Lajos kapcsolódott be heves szócátába, kijelentette: „Az ország érdeke minden törvény felett áll. Mikor az ország érdeke valamit követel, ha még törvénytelen volna is az a cselekedet, azt kell követni, mert a magyar állam érdeke ezt úgy kívánja. (Felkiáltások közepén: Eljen Kristóffy! Nagy zaj. Elnök csenget.) Nekünk elsősorban magyaroknak kell lennünk! Nagyon sajnós, hogy t. demokrata képviselőtársaim ilyen véleményen vannak, mert azt a gyanút ébresztik, hogy csakugyan a nemzetiségekkel szövetkeznek.”. A képviselő szerint nemzeti érdek minden jogi problémát felülbírálhatóvá tesz, sőt felszólított az igazságügy-minisztert, hogy „figyelmeztesse a főügyészséget, ..., hogy minden olyan esetben, a hol az ország vitális érdeke kívánja, a hol tehát a nemzetiségi izgatásokkal szemben az ország érdeke forog kockán, már az első kikérés alkalmával, hogy a bíróság keze megkötve ne legyen, kérje mindjárt az eljárás megindítása mellett esetleg a vizsgálati fogság elrendelésére is a jogot. (Ellentmondások közepén)”. Olay Lajos jogértelmezése, ugyan kiemelten a nemzetiségi ügyekre vonatkozott, ebből azonban olyan precedens volt levezethető, mely egyéb ügyek esetében is bizonytalan helyzetbe juttathatta a mindenkori ellenzék tagjait.²¹

Olay felszólalására után, személyes megtámadás címén Vázsonyi Vilmos emelkedett szólásra. A képviselő alaposan és higgadtan próbálta bemutatni az ügy minden konzekvenciáját. Logikusan felépített beszédét, melyet korántsem a nemzetiségi képviselők politikai védelmezésének céljából mondott el, szinte állandó bekiabálások tarkították. Vázsonyi hosszan fejtegette, hogy veszélyes precedenst teremtené, ha egy jogi ügyet hazafias szólások

²¹ Olay Lajos felszólalása. Képv. Napló 1906. IV. 278–279.

alapján próbálnának elintézni. A mentelmi jog legsúlyosabb megsértésének tartotta, hogy egy képviselő ellen előzetes letartóztatásra adtak utasítást, aminek foganatosítása csak azért nem történt meg, mert az illetékes miniszter közbeavatkozását követően a főügyész végül is a parlamenthez fordult. Ha a miniszter nem avatkozik közbe, akkor a képviselőt úgy helyezik előzetes letartóztatásba, hogy nincs arra felhatalmazó jogerős parlamenti döntés. Ez ellen nem tiltakozni, súlyos hiba. Számára is egyértelmű volt, hogy a parlamentnek joga a kérés indokaként meghozott ítélet, a csatolt dokumentumok súlyának és valóságtartalmának megvizsgálása. Ezen elvi alapvetés után részletesen beszélt arról, hogy miért nem tartja elegendően bizonyítottnak Juriga szökési tervét és így miért nem támogatja a kiadatás megszavazását. Majd áttért a mentelmi joggal kapcsolatos képviselői magatartás megváltozásának bemutatására. Amikor a szabadelvűek voltak többségben, akkor a mostani többséget alkotók a mentelmi jog körülbástyázásáért küzdöttek, a győzelem után azonban elfeledkezve korábbi helyzetükről, politikai ellenfeleikkel olyan módon igyekeznek bánni, amelyet rendkívül sérelmesnek és törvénytelennek tartottak akkor, amikor velük esett meg. – „Nem lehet, hogy a szerint változtassuk nézetünket, a mint a kocsin fenn vagy lent vagyunk...” – A képviselő tiltakozása csak az ügy kezelésének módjára vonatkozott, Vázsonyi kijelentette, hogy „Az, hogy a nemzetiségek izgatását meg kell fékezni, azt hogy az elkövetett izgatásokat meg kell torolni, nem alterálhatja ez a felfogás, ..., mert hiszen a jogerős ítéletet végre kell hajtani...”. Tehát sem a nemzetiségi mozgalmak létét, sem az ellenük valló fellépés szükségességét nem tagadta, de ezen túlmenve, a mindenkori jogerős ítéleteket végrehajtandónak nevezte. Ezáltal közelebb került a miniszter álláspontjához, mint Kálosi vagy Zboray felfogásához, hiszen áttételesen tagadta a parlament ítéletértelmező, felülbíráló jogkörét. Ezentúl még két lényeges kérdésre is rávilágított. Utalt arra, hogy a sajtóperekben túlságosan könnyedén hoznak ítéletet az esküdtszékek. Juriga fellépésének jogtalanságát nem tagadta, de figyelmeztetett, az ilyen típusú ítélethozatal könnyen a szabad politizálás lehetőségeit szűkítheti. A mentelmi joggal kapcsolatban pedig megjegyezte: „A t. ház pedig oly féltékeny jogaira, hogy kihágások esetében, mikor pl. sebes hajtásért kéri valamelyik képviselő kiadatását, mindjárt zaklatást kiált; abban hogy a képviselőt meg akarják büntetni kihágásért, úgy mint más közönséges halandót, szintén zaklatást lát; ... ily esetekben igen bőven méri a mentelmi jogot.”.

Az igazságügy-miniszter beszédében tagadta Vázsonyi értékelését és felszólította a képviselőházat, hogy szavazza meg Juriga mentelmi jogának felfüggesztését, amelyet az országgyűlési többség meg is tett.²² A mentelmi

²² Országgyűlési vita Jurgia Nándor mentelmi ügyében. In: Képv. Napló 1906. IV. 266–287.

jog intézményének jogi hátterét azonban nem sikerült rendezni. A jogi tisztázatlanság gyakorlatilag a legutóbbi időig fennmaradt, ugyanis nem sikerült sem a két világháború között, sem pedig a II. világháború után jogilag tisztázni a vitatott kérdéseket. A hosszú ideje húzódó ügy végére a rendszerváltás jogalkotása tett pontot a parlamenti képviselők jogállásáról szóló 1990. évi XV. törvénycikkben, amely az Alkotmány 20. paragrafusának a 3. bekezdését képezi.²³

A vita az országgyűlés falain kívül is folytatódott a hangnem pedig egyre radikalizálódott. A szlovák képviselők ellen indított per híre eljutott a tengerentúlra is, a pittsburghi Slovenský Denník is magyarellenes támadó vezércikket közölt az ügyben. A cikk kijelentése szerint Magyarországon a szlovákok „elnyomása és kiirtása” terén tapasztaltak áthágták a türelem és az emberiség végső határát és „Azt a benyomást keltik, mintha a szlovákok bírái Magyarországon nem emberek, hanem vadállatok volnának, rosszabbak a hiénáknál és oly vérszomjasak, amelyet a természettudósok eddig nem is fedeztek fel.” A magyarellenes általánosításoktól és sovíniszta túlzásoktól egyáltalán nem mentes dokumentum – a magyarokat egyszerűen vad tatároknak aposztrofálja – az eseményeket úgy mutatta be, hogy a képviselők és politikusok ellen pusztán néhány ártatlan újságcikk miatt folyik koncepciós eljárás. A cikk szinte lázadásra biztat a következő sorokkal: „Segítsünk tehát kölcsönösen egymáson. Segítsétek egymást magyarországi testvéreink és mi is segíteni fogunk nektek. Semmit sem tehetünk azonban, ha csak sóhajtozunk: Élesítsétek a kardokat, köszörüljétek a kaszákat, hurrá! csak fel ellenük! ma sokan nyugodtan ülnek otthon, és apatikusan várakoznak, mi fog történni. Hát így vívta ki Kosciuszko a szabadságot?”²⁴

A magyarországi szlovák sajtó természetesen nem engedhette meg magának az Egyesült Államokban élő nemzetiségi publicisták hangnemét, de december 9-i számában a Slovenský Týždenník is úgy kommentálta a Juriga-ügy parlamenti vitáját, hogy „A sovíniszták mint a vadállatok rontottak rá Jurigára.”, Nyitra megye hatóságát és az igazságszolgáltatást „vadállatoknak” nevezte, a Jurigát amerikai menekülés tervével vádlókat – tehát többek között az igazságügy minisztert is – pedig „komisz betyárok”-nak. Habár kijelentette, hogy voltak a koalíciós képviselők között olyanok, akik nem értettek egyet az eljárással, végül is „a koalíció Juriga ügyében szégyenteljes vereséget szenvedett.”²⁵

²³ *Sepsi Tibor*: A parlamenti képviselők mentelmi joga a gyakorlat tükrében. Kézirat. <http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/>

²⁴ A Rovnianek-féle pittsburghi Slovenský Denník nemzetiségi napilap támadó vezércikke az 1906. évi Hlinka-pörről. In: *Kemény G. Gábor*: Iratok... V. 42–43.

²⁵ A szlovák nemzetiségi sajtó elsőoldalas tiltakozó cikke a Juriga-ügy képviselőházi vitájának hangvétele és tendenciája ellen. In: *Kemény G. Gábor*: Iratok... V. 44.

Ilyen körülmények között a Juriga-ügy csupán arra nyújtott lehetőséget, hogy a felek hangot adhassanak egymással kapcsolatos legradikálisabb nézeteiknek. A nemzetiségi képviselők hűtlenségével kapcsolatos vádak nem szelídültek, a szélsőséges jelenségeket általánosító nemzetiségi retorika nem enyhült. A kérdés higgadt megítélésével ritkán találkozhatunk az országgyűlési vitaanyagban. A megegyezés, úgy látszott, egyik fél pillanatnyi érdekeit sem szolgálta. A vita kapcsán rövid időre előtérbe került jogértelmezési problémát és joghézagot nem sikerült kezelni. Így tehát az ügy kapcsán sem a nemzetiségi kérdésben, sem a képviselői mentelmi jog helyzetének tisztázásában nem tudott a magyarországi politikai élet eredményeket felmutatni.

Juriga hátralévő életében is mozgalmas karriert futott be. 1918-ig magyar országgyűlési képviselő volt. Az 1910-es választás után egyike a parlamentbe jutott 3 szlovák képviselőnek. A megváltozott belpolitikai környezetben a munkapárti kormányokkal szemben lojális magatartást tanúsított, ugyanis úgy vélte, hogy a magyar politikai elittel együttműködve eredményeket tud elérni. A Szlovák Nemzeti Párt a háború kitörésekor passzivitásba húzódott. Ezzel szemben Juriga a legaktívabb szlovák politikusok egyike lett, a háború kitörésekor még Tisza mellett és a háború partján nyilatkozott, 1918. őszén azonban egy megváltozott világban egyre aktívabban követelte a szlovák tábor újraszerveződését. A változás jeleként 1918. áprilisában megszakította a kormányhoz fűződő lojális viszonyt és parlamenti felszólalásában már régen nem hallott kemény hangon ostromozta a magyar nemzeti-ségpolitikát. Juriga is károsnak minősítette Károlyi Mihály 1918. szeptember végi tárgyalási javaslatát, mivel azt csupán a kényszer szülte, őszinteséget és garanciát nélkülöző akciónak tartotta. Úgy érezte sokkal nagyobb lehetőség előtt áll a szlovák nemzeti politika, mint ami a magyarokkal való esetleges megállapodás eredményeképpen elérhető.²⁶ Juriga a parlament október 19-i ülésén – román mintára –, a még meg nem alakult Szlovák Nemzeti Tanács nevében követelte a szlovák önrendelkezés megadását és kijelentette, hogy a magyar parlament nem képviseli a szlovák nemzetet.²⁷ Aktív szerepet vállalt a túrócszentmártoni nemzeti gyűlés 1918. október 30-i deklarációjának elfogadásában is, egyike volt azoknak, akik a Magyarországtól való elszakadást leghamarabb követelték. Október 31-én azonban Hlinkával együtt sérelmezte, hogy a szlovák nemzeti önállóságról minden garancia nélkül lemondtak. Ragaszkodtak ahhoz, hogy csakis feltételhez kötve – a cseh–szlovák viszony 10 éven belüli államjogi rendezésének követeléséhez ragaszkodva – adják

²⁶ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés-magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, 1935. 201. és 209.; Galántai József: Magyarország az első világháborúban (1914–1918). In: Magyarország története 1890–1918. Főszerkesztő: Hanák Péter. Bp., 1978. 1102. és 1201.; Kemény G. Gábor: Iratok... VI. 116–117.

²⁷ Galántai: Magyarország... i. m. 1211.

beleegyezésüket az egységes Csehszlovákiához való csatlakozáshoz.²⁸ 1919 őszén, a cseh bevonulás és a trianoni döntés közti zűrzavaros időszakban, mint az egyik lehetséges felvidéki püspök került előtérbe a neve.²⁹ 1918 és 1930 között részt vett a Csehszlovák Köztársaság parlamentjében, mint a Hlinka által vezetett szlovák néppárt képviselője. 1929-ben azonban szembe került a párt vezetésével, ugyanis el akarta érni, hogy a kémkedéssel vádolt Vojtech Tuka-t még a bírósági ítélet előtt kizárják a néppártból. Ez nem sikerült neki, sőt ő kényszerült a párt elhagyására.³⁰ 1929-ben még önálló pártot alapított, de a választásokon nem ért el sikert. 1930-ban visszavonult a politikától. 1950. november 23-án bekövetkezett haláláig Pozsonyban élt. 1996-ban a Matica Slovenska hamvait a túrócszentmártoni Nemzeti sírkertbe helyezte el és emlékművet emeltek számára.³¹

²⁸ Szarka, i. m. 213.

²⁹ A felvidéki magyar püspökök – a kassai Fischer Colbrie kivételével – nem voltak hajlandók az új államrendet elismerni. Egyházzogilag Csernoch János, esztergomi érsek és prímás volt hivatott a felvidéki ügyekkel foglalkozni. Vavro Šrobár szlovákiai teljhatalmú miniszter a Szentszéknél eléggé udvariatlan hangnemben sürgette a kérdés rendezését. Időközben a nyitrai és a besztercebányai püspököket egyházmegyéjének 24 órán belüli elhagyására szólították fel. Az anarchisztikus helyzetben mindenkinek megvolt a maga jelöltje. A Szentszék olyan személyeket próbált keresni, akiket Csernoch is, és a csehszlovák hatalom is elfogad, ekkor merült fel Juriga neve. A helyzet Trianont követően rendeződött, a Szentszék a Csehszlovák államnak megfelelő püspököket nevezett ki, az elűldözött magyar főpapok utódaik felszenteléséig megkapták jövedelmüket, majd ezután életjáradékban részesültek. *Niederhauser Emil*: Nyitra a szlovák történelemben. In: *Klio*, 2003. 3.

³⁰ Tuka ügygel kapcsolatban részletesen lásd: *Ivan Kamenec*: Jozef Tiso. Dunaszerdahely, 1997. 108. és 111–112.; *Angyal Béla*: Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből. 1918–1938. Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 163–165.

³¹ Sturm Féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk: *Véghváry Ferenc* és *Zimmer Ferenc*. Bp., 1910. 311.; *Veres Tímea*: A Tuka-per közvetlen előzményei a szlovák és cseh sajtóban. http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2004_1/szemle_2004_1_veres.pdf#search=%22tuka%20Juriga%22.

NAGY JÓZSEF

HITBIZOMÁNYOK MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

Történeti előzmények

A hitbizományi rendszer ismeretlen a középkori magyar tulajdonjogban. A hitbizományi rendszer mint intézmény Spanyolországban alakult ki, valamikor a 16. században, amikor a földrajzi felfedezések nyomán megnőtt az új földrészekről a beáramló nemesfém, ez megnövelte a vásárlóerőt és a vásárlási kedvet, amely bizonytalanná tette a középkorból fennmaradt birtokjogi struktúrákat. A hitbizományi birtok ugyanis egy kötöttforgalmú családi birtoklási jog, amely nem osztható fel és nem idegeníthető el. A hitbizomány alapítója meghatározza azt a férfiágot, amely a birtokot és annak igazgatását öröklí. Nőágon csak a férfiág kihalása esetén történhet öröklés, de ebben az esetben is a nőörökös legidősebb fiúgyermeké viszi tovább a birtok igazgatását. Ez a tulajdonforma létrejötté utáni első századokban csak főúri családok számára volt engedélyezett, s a hitbizomány csak az uralkodó engedélye alapján alakulhatott meg. Azért beszélünk családi hitbizományról, mert bár a birtok jövedelmének hasznélvezője a hitbizomány örököse, azt el nem adhatja, kölcsönrel csak a birtok fejlesztése érdekében és a vagyon arányában terhelheti meg, s bár a birtok irányításába a család tagjainak semmi beleszólása nincs, a birtok valójában a hitbizományt alapító személy örököseinek, leszármazottainak a tulajdona. Mivel azonban a birtok irányítása és jövedelme egy kézben van, az örökös köteles a család minden tagját rangjának megfelelő ellátásban részesíteni.¹

A 16–17. században családi hitbizományként csak földtulajdonról beszélünk, a tőkés társadalom előrehaladtával azonban pénztőke, bérházak, műgyűjtemények is lehettek a hitbizomány tárgyai. Az említett századokban terjedt el a rendszer Franciaországban, Németországban, Olaszországban és Ausztriában is. Magyarországra ausztriai közvetítéssel került a 17. század végén. I. Lipót 1687-ben „Az ország mágnásai és előkelői romlásának elhárítása, s a fekvő jószágok szokás szerint megkísérelt önkényes elidegenítésének, s elpazarlásának megfékezése végett” engedélyezte az első hitbizo-

¹ Magyar jogi lexikon. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Bp., 1903. IV. k. 147.

mányok létrejöttét.² Ez a törvény, mint a szövegéből is látható, kizárólag csak főnemesekre vonatkozott. Ezt megelőzően már 1653-ban gróf Pálffy Pál létrehozott két, összességében közel százezer holdas hitbizományi birtokot, mivel azonban ezek Ausztriában voltak törvénysértést nem követett el. Az 1723. évi országgyűlés törvényalkotásában a hitbizomány alapítási jogát III. Károly kiterjesztette a köznemességre is.³ Ezt az uralkodói gesztust egyes történészek összefüggésbe hozzák a Habsburg-ház nőági örökösödési jogának elismerésével.

Annak ellenére, hogy feltételezhetően I. Lipótnál a magyar arisztokrácia is szorgalmazhatta a hitbizományi törvény kiadását nem mondhatjuk, hogy az 1690-es években tömeges lett volna a hitbizományok alakítása. Ennek egyik oka valószínűleg az lehetett, hogy még javában folyt a török elleni háború, s nagy volt a birtoklási jogbizonytalanság, másrészt ez az új birtoklási forma lényegében ismeretlen volt még az arisztokrácia előtt is és a hagyományos örökösödési rendszer helyett egy kézbe tenni a birtoklás jogát, az örökösök többségét pedig bizonytalanságban hagyni, nem volt túlságosan szimpatikus a nagybirtokosok előtt sem. Az 1690-es években mindössze két hitbizomány létesült. 1693-ban hozta létre gróf Zichy István 39 000 holdas balassagyarmati hitbizományát és ebben az évben kezdődött meg és 1696-ban fejeződött be herceg Esterházy Pál fél Dunántúlra kiterjedő 402 820 kat. holdas hitbizományának kialakítása. Utána 1720-ig újabb hitbizomány alakítására nem került sor.⁴

1720 és 1848 között (a jobbágyfelszabadítás előtt az utolsó hitbizomány létesítés 1835-ben volt) összesen 27 hitbizomány jött létre. Ez önmagában nem nagy szám, de a legnagyobb hitbizományok ekkor alakultak meg. Az Esterházy uradalmon kívül 1728-ban alakult gróf Schönborn Ferenc hitbizománya 240 000 holdon, 1765-ben gróf Festetics Kristóf két hitbizománya 160 000 holdon, 1831-ben Szász-Koburg gothai Nándor herceg hitbizománya 147 000 holdon. Csupán ez az öt nagybirtok egymillió egyszázezer holdat zárt el a szabad piaci forgalom elől.⁵

Annak ellenére, hogy 1723 után már köznemesek is alakíthattak hitbizományt 1848 előtt erre nem találunk példát. Sőt, 1790-től a köznemesi képviselők számos országgyűlésen felvetik a hitbizományok eltörlését. Az 1790-ben ismét napirendre kerül a kérdés már 500 telket javasolnak felső határ-

² I. Lipót 1687. évi decretuma. (IV) 9. tc. Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek. Bp., 1900. 341.

³ Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvények. 613.

⁴ Dr. Katona Mór: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894. 364.; valamint Magyar jogi lexikon 1903. 149.

⁵ U. o.

nak. Az 1832–36-os országgyűlésen külön napirendenként szerepelt a hitbizományok kérdése. Az 1834. július 12–15. közötti vitában 22 képviselő szólalt fel, közülük 19 a hitbizományi rendszer eltörlése mellett foglalt állást.⁶ A vitában felszólalt a reformellenzék három kiváló képviselője Kölcsey Ferenc, Deák Ferenc és Felsőbüki Nagy Pál is. Kölcsey beszédében cáfolta azt a felfogást, mintha egyes nagy nevek konzerválása politikai jelentőséggel bírna, majd felszólalását így fejezte be: „Mivel a társaság céljai, a közszorgalom, virágzat és védelmi rendszer úgy kívánják; mivel a hitelezők természeti jogai, s a nemzeti közhitel szabadítást várnak; mivel a haza egészéről, a nemzetről, nem pedig egyes nevekről kell gondoskodnunk; mivel törvényeinknek már egyszer a régi szennyből kiszabadulniuk kell; mind a jelenben fennálló intézeteket eltöröltetni kívánom, mind azt óhajtom, hogy jövődre is megtilalmazzassanak”.⁷

Deák beszédében ugyancsak a hitbizományok eltörléséért szállt síkra. „Hazánk hajdani virágzásának korában fideicommissumok nem valának. 1687-ben I. Lipót hozta be azokat a magyar oligarchiának ajándéku; a külföld feudalizmusából eredett intézetet adta főrendeinknek cserében az aranybulla utolsó záradékáért. De a csere nemzetünkre nézve nem nagy hasznót hozott, mert előbb a belső háborúk, azóta ezen intézkedéseknek lassú mérge rontotta meg hazánk lehető virágzását. Mióta a hajdan kornak körülményeivel a hajdani nemzetségek fontossága is elenyészett: nem látom okát, hogy miért kelljen a pusztá névnek hazánk kifejlődését, a nemzet belső ereje és élete emelkedését, a hitelt, a nemzeti közérdeket szükség nélkül feláldozni? S ezért a természet rendével és igazsággal ellenkező, hazánkra káros fideicommissumok eltörlésére szavazok”⁸

Felsőbüki Nagy Pál – aki Sopron megye követe volt és így közvetlenül is tapasztalhatta a hitbizományok hatását, így fejezte be beszédét: „Ha ki azt hiszi, hogy egy vagy más családi név fényéhez van, nem mondom a hon boldogsága, hanem csak az arisztokráciának virágzása csatolva: adja be az országgyűlésnek azon családok lajstromát, melyeket e szerint az egész ország arisztokráciájából kiemelni, s különösen conservalni kell: hadd tudjuk már egyszer meg, mely nevek azok, melyekben a magyar név dicsőségének palladiuma rejtve van”.⁹

1848-ban a polgári forradalom felszabadította a jobbágyságot, megteremtette a polgári jogegyenlőséget és a polgári tulajdonjogot, de az Alapvetően feudális jellegű hitbizományi rendszert nem érintette. Az önkényuralom

⁶ Közgazdasági Lexikon. Szerk.: Halász Sándor–Mandello Gyula. Bp., 1898. I. k. 849.

⁷ Dr. Földes Béla: Közgazdasági Értekezések. Bp., 1902 II. k. 160.

⁸ Idézi: Dr. Földes Béla: i. m. 160.

⁹ Dr. Földes Béla: i. m. 161.

időszakában 1862. október 9-én intézett egy leiratot Ferenc József a magyar kuriához a családi hitbizományok ügyében, amelyben azonban csak a polgári átalakulásnak megfelelő formai változások voltak. Hasonlóan eljárásjogi jellegű volt az igazságügyminiszter 1869. április 7-i rendelete, talán annyi különbséggel, hogy itt a pénztőke, mint hitbizományi fogalom már erőteljesebben szerepel.¹⁰

A rendelet megjelenése előtt elfogadott 1868. évi LIV. tc., amely a polgári törvénykezési rendtartásról szól mindössze egy pontban foglalkozik a hitbizományokkal. „A hitbizományi ügyek úgy az anyagi javak megbíráására, mit a biztonsági felügyeletre nézve azon megye törvényszékéhez utasíttatvák, melynek területén a jószág feje fekszik” (21.§.)¹¹

A kialakuló magyar polgári államszervezet tehát nem tudott mit kezdeni az alapvetően feudális jellegű intézménnyel. Néhány törvénycikkkel ezt az öskövületet nem lehetett megreformálni, megszüntetéséhez pedig önálló törvényre lett volna szükség, amely viszont feltételezhetően szembe került volna polgári tulajdonjogi törvényekkel is.

A kialakuló kapitalista rendszerbe pedig feltétlenül szükség lett volna a hitbizományok felszámolására. A polgári forradalom felszámolta a feudális kötöttségeket, s szabaddá tette a földtulajdon forgalmát. Bankok széles hálózata állt a birtokukat korszerűsíteni kívánó birtokosok rendelkezésére. De megszűnt az ősiség is, amely ugyan lehetetlenné tette a hitelezést, de egyben védte is az ősi, nemesi tulajdont. A birtok szabad kereskedelme mellett viszont megtörténhetett, hogy az adóssággal túlzottan megterhelt birtok a bankok kezére kerül, vagy elárverezik. 1867 után tömegessé vált a hitbizományok létesítése. Mint már korábban említettük 1848 előtt 27 hitbizomány létesült. Az önkényuralom idején mindössze öt. (Csupán meg kívánjuk jegyezni, hogy a szabadságharc bukása után az első hitbizományalakító 1852-ben báró Haynau Gyula volt.) A kiegyezés és 1895 között viszont 60 hitbizomány jött létre. Ezen hitbizományok zöme azonban 10 000 hold alatt volt, sőt néhány még az ezer holdat sem érte el. Az összesen 93 hitbizomány azonban 2 313 499 katasztrális holdat foglalt el, ami a termelőterület 4,8%-át jelentette.¹²

Később, a 20. század elején néhány földbirtokot, a hitbizományi jelleget megtartva banktőkévé változtattak át, de ez a birtokviszonyokban lényeges változást nem jelentett.

Tovább növeli a hitbizományok negatív hatását, hogy azok területileg igen aránytalanul oszlottak meg. Az összes hitbizományi birtok 44,7% a

¹⁰ Dr. Katona Mór: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894. 368. ill. 387.

¹¹ Magyar Törvénytar 1836–1868. évi törvények. Bp., 1890. 511.

¹² Dr. Földes Béla: I. m. 172.

Dunántúlon volt, s az egész termőterület 13,4%-át foglalta el. Ráadásul a Dunántúlon nagy kiterjedésű egyházi és más kötöttforgalmú birtokok is voltak. Országosan a megye területéhez viszonyítva a következő helyeken volt igen nagy a hitbizományok aránya: Bereg 37,4% (itt tulajdonképpen csak egy nagybirtok, az 1728-ban beregszászi központtal alapított gróf Schönborn Ferenc-féle hitbizomány volt 246 000 holdon), Sopron 27,6%, Moson 20,9%, Baranya 19,7 %, Somogy 16,7%, Zala 15,7%.¹³ Ezt a rendkívül egészségtelen birtokmegoszlást mely parasztok tömegét zárta el a földszerezés lehetőségétől, még tovább fokozta az, hogy a hitbizományi birtokok többsége nagybérlők kezén volt, ami a kistermelők részére a kisbérletet is lehetetlenné tette.

Hitbizományok az 1920-as években

Lényeges változások a magyarországi hitbizományok életében a 20. század első két évtizedében már nem történtek. Mintegy 20 000 holddal csökkent a földhitbizományok területe elsősorban azért, mert tulajdonosaik vagyonaikat pénztőkébe helyezték. Így 1916-ban 2 291 000 kat. hold hitbizományi terület volt az országban, amely a terület 4,8%-át foglalta el. A központi Statisztikai Hivatal kimutatása szerint 1920-ban a trianoni országhatárok között 1 105 000 kat. hold hitbizományi birtok volt. Amíg tehát az ország területi vesztesége 67%-os volt, a hitbizományok területében 51,8%-os csökkenés mutatkozott.¹⁴ Mivel a trianoni ország területe 16 153 700 kat. hold (kerekített számítással a statisztikusok is 16,16 millió kh.-t számolnak) volt, a hitbizományi birtokok a terület 6,8%-át foglalták el. Az ország területéhez képest tehát a hitbizományok részesedése 2%-kal növekedett. Ez a birtokállomány és részesedés több ok miatt az 1920-as években lényegesen változott. Több család majorátusi ága kihalt, az örökösök pedig a hitbizományi rendszert megszüntették. Jelentős területi csökkenést eredményezett a vagyonválság törvény és az 1920. évi XXXVI. tc., a Nagyatádi-féle földreform.

Itt külön kell megemlítenünk az 1874-ben gróf Károlyi György által alapított 38 000 holdas parád–debrői uradalmat, melynek birtokosa 1918-ban gróf Károlyi Mihály volt. Tekintettel Károlyinaki az 1918-as forradalomban betöltött szerepére a hitbizományi birtokot az ellenforradalmi kormányzat már 1919 végén zárgondnokság alá vette. Mivel a zárgondnokság alá vette. Mivel a zárgondnokság csak átmeneti állapotot jelenthetett a nemzetgyűlés

¹³ Dr. Katona: i. m. 385.

¹⁴ Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1013–1016.

1921. augusztusában elfogadta „a hazaárulók vagyoni felelősségéről szóló 1915: XVIII. törvénycikk” kiegészítéséről szóló 1921: XLIII. törvénycikket, amely ugyan meg sem említette Károlyi nevét, de birtokát elkobozta. A törvénycikk első pontja kimondta: Amennyiben az 1915: XVIII. törvénycikk értelmében vagyoni felelősséggel tartozó személy harmadik személy jogával vagy egyébként korlátolt tulajdonjog, hitbizomány birtoklása vagy várományosi joga, haszonélvezet, vagy egyéb korlátolt jog tartozik, ez a jog ugyanazon korlátok közt száll az államra, amint a felelős személyt illette. – A felelős személynek a felelősségét megállapító bűncselekmény elkövetése után az átszállás tárgyára nézve tett lemondó vagy elengedő nyilatkozata, vagy más rendelkezése az állammal szemben hatálytalan.¹⁵ Ez még mindig csak egy átmeneti állapotot jelentett, de amíg a Károlyi ellen folytatott hazaárulási pert le nem zárták addig végleges döntést nem hozhattak. Ezt az 1929. évi XXXIII. tc. végezte el, mely úgy döntött, hogy a hitbizomány birtokainak 60%-a az államkincstár kezelésében mint Nemzeti Közművelődési Alap tanulmányi célokra fordítja jövedelmét, a fennmaradó 40%-ot pedig a család rendelkezésére bocsájtják.¹⁶ Az 1920 decemberében elfogadott földreform-törvény (1920:XXXVI.tc) teljesen figyelmen kívül hagyta a hitbizományi birtokok különleges jogállását, s azokat mint polgári tulajdont kezelte. A törvény 16.§-a kimondja: „Amennyiben ez a törvény mást nem rendel, az államot földbirtokpolitikai célokra minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítése esetében ennél a törvénytől fogva elővásárlási jog illeti meg”. Ezt a törvény 30.§-a meg a következőkkel toldja meg: „Az állam megváltás útján megszerezhet továbbá bármely nagy birtok mezőgazdasági művelésre alkalmas területéből annyit, amennyinek megváltása az Országos Földbirtokrendező Bíróság megállapítása szerint a nagybirtok meg nem váltott részein üzemének megfelelő okszerű gazdálkodást nem gátolja”.¹⁷ Elvileg tehát a kormány földbirtokpolitikai célra „bármely” birtokot igénybe vehet. Sajnos a törvény végrehajtása során nagyon sok esetben megmaradtak „elvi” alapon.

A másik olyan gazdasági jellegű intézkedés, amely erőteljesen érintette a hitbizományokat is, az 1921-ben elfogadott vagyonváltság törvény volt. Az 1920-ban területében és népességében erősen megcsonkított, ezernyi gazdasági és társadalmi problémával küzdő ország, amelyet ráadásul még pénzügyi válság is sújtott, nehezen tudott kilábalni nehéz helyzetéből. 1921 tavaszán Hegedűs Lóránt a Bethlen-kormány első pénzügyminisztere egyszeri 25%-os vagyondézsma kivetését javasolta, amiből szerinte rendbe lehetett volna hozni az államháztartást. Bár ezzel a kormány tagjai sem értettek

¹⁵ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Bp., 1922. 369.

¹⁶ Magyar Törvénytár. 1929. évi törvénycikkek. Bp., 1930. 439.

¹⁷ Magyar Törvénytár 1920. évi törvények. Bp., 1921. 236., ill. 242.

egy, mérsékeltebb formában mégis a törvényhozás elé került, s augusztus végén megszületett az 1921:XLV. tc. az ingatlanok, a felszerelési tárgyak, az áruraktárak, az ipari üzemek és egyéb jószágok vagyonváltságáról. Ez a törvény progresszíven haladva 20%-ban szabta meg a vagyonváltság felső határát és földtulajdon esetében lehetővé tette a természetbeni megváltást is. A törvény 15.§-a kimondja: „Tényleges birtokos alatt késég esetében a telek-könyvi tulajdonost kell érteni. Hitbizományi ingatlannál a vagyonváltság a hitbizományi vagyont terheli, de a hitbizományosi birtokos fizeti. – Abban az esetben, ha a hitbizományi ingatlan után kivetett vagyonváltság fizetése földrészlettel történik, ezt a földrészletet a hitbizományi bíróságnak a hitbizományi leltárból törölni kell”¹⁸

Egy birtokosnak jogállástól függetlenül 1000 hold után 15%, 50 000 hold után földjének 20%-át kellett vagyonváltsággént leadni. Nem tudjuk pontosan mennyi volt a hitbizományok által leadott vagyonváltság föld. Czettler Jenő egyik tanulmányában 100 800 kat.holdra becsüli, de akkor az a hitbizományi birtokoknak még a 10%-át sem érte el.¹⁹

Az valóban igaz, hogy az 1920-as években különböző okok miatt lényegesen csökkent a hitbizományok területe. Az 1920-as 1 105 000 kat. holdról 1930-ra 832 540 kat. holdra csökkent. Ez az ország egész területének 5,12%-át jelentette. A vagyonváltság és a földreform következtében lényegesen csökkent a szántóterület aránya, de némileg csökkent a rét és legelő is. Ha a 20. század három fő időmetszetében megnézzük a hitbizományi birtok művelési ágak szerinti megoszlását a következő képet kapjuk:²⁰

Terület	Háború		Földreform után 1930	
	előtt 1910 %	után 1920 %	%	kat. hold
szántó	29,0	43,6	36,89	307 161
kert	0,3	0,3	0,35	2 958
rét	8,0	8,4	8,17	67 970
szőlő	0,3	0,2	0,26	2 180
legelő	12,4	11,5	10,38	86 387
erdő	43,0	29,5	36,35	302 688
nádas	0,2	0,7	0,80	6 620
terméketlen	6,8	5,8	6,8	56 576
Összesen:				832 540

¹⁸ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Bp., 1922. 379.

¹⁹ Czettler Jenő: A Hitbizományról. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 321.

²⁰ Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1013.

Az egész ország művelési áganként részletezett területéhez viszonyítva a hitbizományi birtokok százalékos aránya a következő:

Terület	1910	1920	1930
szántó	3,3	4,9	3,14
kert	1,1	2,0	1,69
rét	3,4	7,9	5,87
szőlő	0,3	0,7	0,56
legelő	4,5	7,1	4,86
erdő	7,6	17,1	15,75
nádas	8,1	14,7	16,21
terméketlen	6,1	6,4	16,21
Az egész terület	4,8	6,8	5,12

Mindkét táblázatból jól látható, hogy 1920 és 1930 között elsősorban a földreform következtében a hitbizományi birtokoknak főleg a szántóterülete, illetve némileg a legelője csökkent.

A hitbizományi birtokok jelentős értéket termelő területei nem saját kezelésben, hanem bérletben voltak. Mint a fenti táblázatból látható, a birtokoknak mintegy 37%-a szántóterület volt és 36%-a erdő. Nyilván, hogy a kevesebb anyagi ráfordítást és kevesebb munkáskezet igénylő erdészetekeket kevésbé adták bérbe. Viszonylag jelentős volt a birtokok legelő és rét állománya is. Ha azonban nincs saját kezelésű birtoktest, akkor fölösleges a rét és legelő is.

Ezeket a területeket községi közbirtokosságok, vagy nagyobb gazdák szívesen bérbe vették. Országgrészenként bérbe volt adva a hitbizományok összterületéből a Dunántúlon 33%, Az Alföldön 36,9%, az északi hegyvidéken 26,3%.²¹

Összességében a hitbizományok által bérbeadott terület 278 770 kat. hold volt, amelyből 185 210 kat. hold (66,4%) szántóföld). Ez a hatalmas terület zömmel nagybérlők kezén volt. A hitbizományi bérletek megoszlását 1930-ban, jól szemlélteti a következő táblázat:²²

²¹ Czettler Jenő: A hitbizományokról. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 522.

²² Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1016.

A bérlet nagysága kh.	Bérlők száma	Összes		Összesből szántóföld	
		Kat. hold	%	kat. hold	%
0–5	4.721	13.620	4,9	9.540	5,1
5–100	274	7.470	2,7	4.790	2,6
100–1000	241	100.320	36,0	68.780	37,2
1000 fölött	77	157.360	56,4	102.100	55,1
Összesen:	5.813	278.770	100,0	185.210	100,0

Tehát az 5 hold alatti bérlők bérleménye nem érte el az 5%-ot sem és területük átlaga 3–4 hold között lehetett. Ezek valószínűleg vagy a birtoktesthez szorosan nem kapcsolódó szórványterületek voltak, vagy valamilyen kapcsolatban voltak az uradalommal (pl. cselédek) és bérleményük beletartozott az illetményükbe. Az 5–100 hold közötti bérlőkategóriában a bérlet terület átlaga 30 hold, tehát ezeknek módosabb gazdáknak kellett lenni és az összes területhez viszonyítva itt a legalacsonyabb a szántóterület átlaga. A 100–1000 hold közötti bérlemények átlaga meghaladja a 400 holdat, ami más általában meghaladta a gazdagparaszti képességet is, ezek többsége feltételezhetően valamilyen szinten képzett agrárszakember volt.

Végül az 1000 hold fölötti bérlettel rendelkező 77 személy, amely az összes bérlemény 56%-át birtokában tartotta. Ezek már kimondottan tőkésbérlők voltak, akik évtizedekre bérelték a birtokot, a bért előre fizették, és nagyarányú beruházásokat végeztek. A birtokosok szempontjából érthető, hogy elsősorban az ilyen bérlőket helyezték előtérbe, azok számára viszont, akik a 20. században valamilyen megoldást szerettek volna találni a százezres szegényparasztság problémájára, a hitbizományi rendszer egy gyógyíthatatlan rákos daganat volt.

Az 1920-as években a hitbizományi birtok területének csökkenése ellenére a hitbizományi jellegű kötött birtok kiterjesztésének is tanúi lehetünk. Az 1920. évi XXXVI. tc. ugyanis létrehozta a paraszti családi birtokot. A törvény VIII. fejezetének 70–77. §-a „a családi otthont védő rendelkezések” hangzatos címet viseli. A 75.§ kimondja, hogy „A családi birtok létesítésekor, vagy annak átvételekor a családi birtok tulajdonosa az Országos Földbirtokrendező Bíróság hozzájárulásával a végrendeletekre nézve előírt alakban kikötheti, hogy a családi birtok öröklés esetében, mint oszthatatlan egész egy örököse szálljon (oszthatatlan családi birtok). A családi birtoknak oszthatatlan minőségét a telekkönyvben fel kell tüntetni”²³

Az így létrehozott családi hitbizomány örököse az örökségre váró férfitagok legidősebb tagja, aki az örökség hozadékából eltartja a várományoso-

²³ Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Bp., 1921. 263.

kat, vagy jussukat megváltja. Ez az egész törvényrész rendkívül messze állt a magyar paraszti örökösödési szokásoktól. Ez a fejezet nem váltott ki vitát a nemzetgyűlésben sem elfogadták minden vita nélkül. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy a fölreform során akár egy esetben is sor került volna ilyen birtoktípus létrehozására.

A másik ilyen kötött intézmény a Vitézi Rend volt. Ezt Horthy kormányzó 1920. augusztus 10-én hozta létre azokból az I. világháború idején frontszolgálatot teljesítő hivatásos és nem hivatásos, volt, vagy tényleges katonákból, akik hősiességükért arany vagy ezüst vitézségi érem, vagy Károly-csapatkereszt kitüntetésben részesültek.

A bekerülés nem volt automatikus, hanem a megyei és városi törvényhatóságoknak kellett a névjegyzéket elkészíteni és felterjeszteni a Vitézi Székhez. "A névjegyzéknek a jogosultak névsorán kívül tartalmazni kell azok katonai kitüntetésének megnevezését, és ki kell terjeszkednie arra is, hogy az egyébként jogosultak a forradalmak és az úgynevezett tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartásuk miatt a vitézi telek adományozására nem váltak-e érdemtelené".²⁴ A Vitézi Szék által elfogadott személyeket a kormányzó vitézzé avatta, s magánszemélyek, vagy közösségek által felajánlott földekből vitézi telket juttatott nekik. A vitézi telek is kötött forgalmú birtok volt, elidegeníthetetlen és megoszthatatlan. Csak az elsőszülött fiú örökölhette és vállalnia kellett az adománnyal járó kötöttségeket is.

Természetesen a vitézi telkeket is zömmel a földreform során kellett biztosítani. A tiszti telkek nagysága általában 40–50 hold, a legénységi telkeké 14–16 hold volt. A földjuttatások során 1938-ig a Vitézi Széknek 4325 esetben 70 337 kat. hold földet biztosítottak.²⁵

A hitbizományi törvény

Az 1920-as évek földreformtörekvései még le sem zárultak, amikor a gazdasági válság idején már új reformmozgalmak keletkeztek, és új koncepciók láttak napvilágot. Az OMGE, a nagybirtokosok érdekszövetsége és lapja a Köztelek állandóan arról cikkeztek, hogy itt nem paraszti elégedetlenségről van szó, hanem lelkiismeretlen gyűjtogatók tartják izgalomban a falusi szegénységet és követelnek újabb és újabb földreformot. Az OMGE-nak annyiban igaza volt, hogy a földhöz juttatott szegényparasztság a Nagy-Atádi-féle földreform keserű tapasztalatai után nem akart újabb megrázkódtatást. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság, amelynek 1930-ban be kellett

²⁴ M. Kir. Minisztérium 1920. évi 6650. ME. sz. rendelete a vitézi telekről. Magyarországi Rendeletek Tára. 1920. 393–399.

²⁵ *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 178.

volna fejeznie működését, 1936-ig évente több ezer, új birtokostól érkező lemondó, átruházó, visszavételt kérő ügyirattal foglalkozott. 1930 után nem alakult olyan ellenzéki párt, amely ne tűzte volna programjára az újabb földosztást és a hitbizományi birtokok kártérítés nélküli megszüntetését. Az 1930 őszen alakult Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt birtokpolitikai programjának első pontjaként követeli „a hitbizományok és összes kötött birtokok forgalmának szabaddá tételét”.²⁶

A magyarországi Szociáldemokrata Párt 1930 őszen elfogadott agrárprogramja ugyancsak első helyen követeli „minden hitbizományi és egyházi birtoknak teljes kisajátítását. Az egyházi és hitbizományi birtokok után kártérítés nem jár”.²⁷ A Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt – melynek Meskó Zoltán és gróf Pálffy Fidél volt a vezetője – 1932. júniusi alakuló programjában ugyancsak követeli a hitbizományok megszüntetését.²⁸

Az ugyancsak jobboldali beállítottságú (ifjabb Balogh István és gróf Festetics Sándor vezette) Nemzeti Szociális Magyar Dolgozók Pártjának 1933. decemberi programja óvatosabb formában megfogalmazva követeli „kártalanítás mellett kisajátíthatók a jelentkező földszükséglet arányában úgy szabad, mint a hitbizományi birtokok 500 kat. hold szántóföld egységet meghaladó részei”.²⁹

Végül ekkor indult harcba a népi írók ifjabb nemzedéke, akik szociográfiai munkásságukkal tevékenyen hozzájárultak egy megcsontosodott, elavult társadalmi rendszer meggyengítéséhez.

Mielőtt azonban a hitbizományi törvényt megnéznénk, néhány gondolat erejéig menjünk vissza az 1920-as évek közepére. 1925. november 18-ára a nemzetgyűlés elnöke pártközi értekezletet hívott össze a földreform végrehajtása ügyében. Az értekezleten Bethlen miniszterelnök is részt vett. A vitában az egyik ellenzéki képviselő azt javasolta, hogy a 2000 holdon felüli hitbizományokat sajátítsák ki földbirtokpolitikai célokra. Erre válaszolva Bethlen kijelentette, hogy a hitbizományokról szóló törvényjavaslatot rövidesen beterjesztik. „Nem lesz radikális hitbizományi reform – mondta – de mindenesetre olymértékű, hogy végrehajtása elegendő mennyiségű földet juttat majd egy egészségesebb birtokmegosztás lehetővé tételére”. Mint tudjuk, ebből az ígéretből semmi nem lett.³⁰ Gróf Bethlen István a két világháború közötti Magyarország kiemelkedő politikusa volt, Tisza Istvánhoz ha-

²⁶ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: *Gergely Jenő*. Második kiadás. ELTE-Eötvös Kiadó. Bp., 2003. 179.

²⁷ Magyarországi pártprogramok... 161.

²⁸ Magyarország pártprogramok... 272.

²⁹ Magyarország pártprogramok... 307.

³⁰ *Nagy József*: Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között. Eger, 2003. 150.

sonlóan azonban szemben állt mindenféle földreform gondolattal. Amikor 1921 áprilisában elfoglalta a miniszterelnöki széket a földreformtörvény már elfogadott volt. Tisztában volt azzal, hogy a háború és forradalmak után a parasztság lecsendesítése érdekében a törvényt végre kell hajtani. Különösen azonban nem támogatta, csak 1927-től, amikor világosság vált, hogy állami beavatkozás nélkül az egész csődbe megy. Bethlennek az volt a véleménye, hogy a magyar örökösödési rendszer mellett akármilyen radikális reformot hajtanak végre, egy-két generáción belül újra apró parcellák lesznek, az agrárgazdaság pedig rönkre megy. Ő inkább az ipart akarta fejleszteni, hogy a mezőgazdasági munkaerő fölösleget ott vezesse le, de a nyersanyagokban és tőkében egyaránt szegény trianoni Magyarországon ez is nehéz feladat volt. Bethlen azonban nem csak miniszterelnök volt, hanem egyúttal az Egységes Párt vezére is, ő volt a „gazda”, s a konzervatív többségű és irányítású párt akkor is az ő szavára hallgatott, amikor 1931-ben lemondott a kormányfői tisztségéről.

Horthy kormányzó 1932. október 1-jén nevezte ki Gömbös Gyulát miniszterelnökké. A politikai erőviszonyokkal Gömbös is tisztában volt. Igaz ugyan, hogy Bethlen az egységes Párt október 27-i értekezletén lemondott a pártvezérségről és a párt is átalakult Nemzeti Egység párttá, melynek új vezérkara lett, többségük azonban Bethlen ember volt. Hasonló volt a helyzet Gömbös első kormányában is. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy Gömbös kormányelnökségével új generáció és új szemlélet vette át az ország irányítását, amely fokozottabban figyelembe vette az 1930-as évek Magyarországának gazdasági és politikai realitását. Gergely Jenő Gömbös Gyula politikai pályaképéről írt művében Gömbös miniszterelnöki tevékenységét így értékeli: „ha megszabadítjuk a Gömbös-képet a későbbi történések visszavetített árnyaitól, amelyeket sokan neki tulajdonítanak, vagy legalább³¹ is okozójának tartanak, akkor másképpen néz ki. Az objektív értékelés során aligha lehet elhallgatni Gömbös kormányzásának kétségtelen eredményeit, sőt mi több sikereit, miközben természetesen az árnyoldalait, kudarcait is számba kell venni”.

Az 1932 októberében elkészült Nemzeti munkaterv Mezőgazdaság és Birtokpolitika című fejezetének három pontja foglalkozott földbirtokpolitikai kérdéssel. „51. Telepítési politikánk: A birtokmegosztás egészséges kialakításának előmozdítása végett egészséges telepítési politikai kezdeményezésére és végrehajtására fogunk törekedni. Ebbeli törekvésünkben magasabb nemzeti érdeket tartva szem előtt, vigyázni fogunk arra, hogy a termelés folytonossága és eredményessége csorbát ne szenvedjen. 52. Telepítési alap

³¹ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp., 2001. 219.

létesítése: Birtokpolitikai és telepítési célokra az állami elővásárlási jog gyakorlása kapcsán megfelelő telepítési alapot kívánunk létesíteni.

53. A hitbizományi rendszer reformja és kiterjesztése. A hitbizományi rendszert megfelelő korrektívumoknak kívánjuk alávetni. Ki akarjuk azonban terjesztetni ezt a rendszert a kis- és középbirtokokra is”.³²

Kétségtelen, hogy telepítés és a hitbizományi kérdés egymással szoros összefüggésben volt. Mint korábbi lapokon láthattuk már 1930-tól politikai pártok és szervezetek tömegesen követelték az újabb földosztást és különösen a hitbizományi birtokok megszüntetését. A kormány okulva az 1920-as évek földreformjából maga akarta a felosztandó földterületeket kisajátítani és a juttatottaknak a termelési feltételekhez szükséges felszerelést biztosítani. Erre pedig a gazdasági válság időszaka nem volt alkalmas. A földbirtokpolitikai törvények első konkrét felvetésére 1934 júliusában Pannonhalmán az apátság vendégeként ott tartott háromnapos, nem hivatalos kormányülésen került sor.³³ Valószínűleg itt határoztak arról is, hogy 1936-ban először a hitbizományi, majd utána a telepítési törvényjavaslatot terjesztik a törvényhozás elé. Már a kortársakban felmerült a kérdés, hogy tulajdonképpen miért volt szükség ennek a törvények létrehozására, amely kisebb módosításoktól eltekintve alapvető változásokat nem hozott, sőt a hitbizományi kisbirtokról szóló fejezettel még inkább megszilárdította a hitbizományi rendszert. Kerék Mihálynak, az 1930-as évek kiváló agrárpolitikusának az a véleménye, hogy „a javaslat az első pillanattól kezdve világosan és félreérthetetlenül mutatta, hogy a kormány szándéka ezzel a kezdeményezéssel nem birtokpolitikai célra irányult, hanem magát a hitbizományi intézményt akarta megreformálni. Tény, hogy a reformmal teljes mértékben sikerült nemcsak a hitbizományi intézményt megmenteni, hanem sikerült vele együtt a birtokpolitika elől elvonni a hitbizomány által védett óriási területeket is. Minden egyéb kommentár, amelyet hozzáfűznek, nem egyéb hangulatkeltésnél”.³⁴

„A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról” szóló törvényjavaslatot az igazságügyminiszter 1935 október 17-én terjesztette be a képviselőház elé, ahol hosszadalmas vita után 1936 február 13-án fogadták el, az 1936. évi XI. tc kihirdetésére azonban csak május 19-én került sor.³⁵

Az összesen 114 §-ból álló törvényt, amely lényegében a hitbizományi örökösödési rendszert oldja fel némileg néhány pontban össze lehetett volna foglalni. A törvény a hitbizományi kötöttség alatt álló ingatlan maximális területét csak a mezőgazdaságilag művelhető részeknél veszi figyelembe.

³² Magyarországi pártprogramok... 295.

³³ *Gergely Jenő*: i. m. 271.

³⁴ *Kerék Mihály*: i. m. 256.

³⁵ Magyar Törvénytár 1936. évi törvények. Bp., 1937. 137.

Elvileg a kötöttség alatt maradó mezőgazdasági ingatlan terjedelmét 30.000 korona kat. tisztajövedelmű földben állapítja meg, gyakorlatilag azonban azt az engedményt teszi, hogy a feloldott mezőgazdasági rész nem lehet több mint az egész mezőgazdasági terület 70%-a. Az 5.§ pl. kimondja: „Egész terjedelmében továbbra is hitbizományi ingatlanok kat. tiszta jövedelme harmincezer koronánál nem több”.³⁶

Tehát lekötött mezőgazdasági ingatlan maradt az addigi terület 30%-a.

A hitbizományi kötöttség alól felszabadult részek az akkori hitbizományi birtokos halála után kerültek felosztásra a várományosok között, de azokat a felszabadítás után hat évig elidegenítési és megterhelési tilalom korlátozta, nehogy azonnal piacra kerüljenek.

„Az elidegenítési tilalom a kisajátítást, a telepítési célra jogszabályon alapuló igénybevételt nem gátolja.”³⁷

Számítások szerint a hitbizományi törvény elfogadása után a Magyarországon lévő 823 324 kat. hold területének 463 636 kat. holdnyi mezőgazdasági művelés alatt álló (szántó, rét, legelő) részéből mintegy 230 000 kat. holdnyi terület szabadult fel a hitbizományi kötöttségek alól.³⁸ A még ugyanebben az évben elfogadott telepítési törvény azonban ebből a területekből nem sokat vett igénybe.

A hitbizományi törvény utolsó, s egyben legvitatottabb fejezete a hitbizományi kisbirtok intézménye, amely eddig teljesen ismeretlen fogalom volt a magyar földbirtokpolitikában.

A törvény 81.§-a kimondja: „Hitbizományi kisbirtokot csak mezei gazdálkodás céljára szolgáló oly ingatlanokból lehet alapítani, – beleértve a lakóház céljára szolgáló ingatlant is – amelynek tiszta hozadéka egy mezei gazdálkodással foglalkozó falusi család eltartására elegendő, amelyek s amelyek területe legalább harminc kataszteri hold és kataszteri tiszta jövedelme együttvéve kétszázötven koronánál nem kevesebb és ezer koronánál nem több”. A hitbizományi kisbirtokra egyébként örökösödési és igazgatási szempontból ugyanazok a jogszabályok voltak érvényesek, mint a nagybirtokra.

A korszak agrárpolitikai szakértői már a törvény elfogadása idején erősen vitatták a hitbizományi törvény ilyen irányú kiterjesztését. Rácz Lajos azt írja egyik tanulmányában: „A hitbizományi kisbirtok mását a német Erbhor intézményében találjuk meg. A javaslat az intézmény létesítését mint a káros egykerendszer fékezőjét tünteti fel. Ezzel ellentétben sokan azt vitat-

³⁶ 1936:XI.tc. 5.§.

³⁷ 1936:XI.tc. 19.§.

³⁸ Rácz Lajos: Birtokpolitikai reformjavaslatok. In: Társadalomtudomány, 1935. 274.

ják, hogy az intézmény tulajdonképpen az egyke törvényesítése, vagy legalábbis alkalmas arra, hogy a népben ilyen hitet ébresztessen”.³⁹

Valóban az 1930-as évek közepén különösen a dél-dunántúli falvakban már pusztított az egyke. Ennek alapvető oka valóban a paraszti birtokelaprózódás megakadályozása volt. A magyar parasztság évszázados örökösödési szokásai azonban több gyermek esetében az ilyen megkülönböztetést nem ismerték el. Ráadásul a törvény ezt a lényegében cselédi szolgálatot törvénybe foglalva természetesnek tartja: „A hitbizományi kisbirtokos köteles birtokelődei özvegyének és keresőképtelen kiskorú leszármazóinak a hitbizományi kisbirtok viszonyaihoz, mert tartást és a leányivadékok férjhezmenetele esetében kiházásítást szolgáltatni, amennyiben ezek elegendő vagyon és jövedelem hiányában erre rászorulnak és a törvény értelmében eltartásukra köteles és arra szorítható rokontól, vagy házastárstól eltartásban nem részesülhetnek. – Ugyanily feltételek mellett az előd keresőképes és nagykorú leszármazói is követelhetnek a hitbizományi kisbirtokostól a hitbizományi kisbirtok viszonyainak megfelelő tartást, a leányivadékok pedig kiházásítást; kötelesek azonban a hitbizományi kisbirtok gazdasági megművelésében vagy az azzal kapcsolatos háztartási teendőkben a hitbizományi birtokos családfői irányítása mellett munkájukkal családtagokként oly módon közreműködni, amint az olyan birtokon végzendő munkálatokban az adott helyi és egyéb körülmények szerint a családtagok részt venni szoktak. – A tartás a hitbizományi kisbirtokos háztartásában természetben jár és pénzben csak akkor követelhető, ha természetben való kiszolgáltatása a hitbizományi kisbirtokos hibájából vált lehetetlenné”.⁴⁰

Megdöbbenő, hogy az ország vezető politikusai, törvényhozói mennyire nem voltak tisztában a magyar földművelő lakosság népi jogszokásaival és lelkivilágával. Egy 30–40 holdas gazdálkodó falun megbecsült gazda volt, különösen, ha értett a gazdálkodáshoz és öröklött földjét még gyarapította is. Még az 1930-as években is valóságos tartalma volt annak a mondásnak, hogy „suba-subához, guba-gubához”, ami azt jelentette, hogy a családalapítás előtt álló gyerekeknek hasonló vagyonú párt illetett választani.

De hitbizományi kisbirtok esetén hiába a család tulajdonában van a birtok, egy személy a „gazda” akinek „családfői irányítása mellett” ingyen munkájukkal, természetbeni ellátás mellett részt vehettek a mezőgazdasági munkában. Ez lealázóbb és kiszolgáltatottabb helyzet lett volna mit a gazdasági cselédeké, akiknek a természetbeni juttatáson felül szerződésben biztosított pénzbeli juttatásuk is volt. Nincs tudomásunk arról, hogy ez a torzszülött törvény akár néhány esetben is alkalmazásra került volna.

³⁹ Rácz Lajos: i. m. 274.

⁴⁰ 1936:XI.tc. 91.§.

A hitbizományi törvény tulajdonképpen elérte célját. Fenn is tartotta a hitbizományt, meg nem is. 30%-át változatlanul megkötötte, de 70%-át előbb-utóbb megnyitotta a várományosok előtt. Tulajdonképpen azoknak volt szerencsájük, akik már a hat éves tilalmi idő alatt valamilyen módon hozzá jutottak tulajdonrészükhöz, mert akkor a háború alatt birtokukat még pénzzé tudták tenni. Aztán jött 1945 és a radikális földreform a többi nagybirtokkal együtt a hitbizományi rendszert is eltörölte.

ROMSICS IGNÁC

REGIONALIZMUS ÉS EURÓPA-ESZME A 19–20. SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

A középkori magyar királyság töröktől visszahódított területei a 17. század utolsó harmadában nem egy szuverén magyar állam, hanem a törökellenes hadjáratokat szervező és finanszírozó Habsburg Birodalom részei lettek. Ezek a magyar államrészek 1848-ig három nagy – legfelsőbb szinten Bécsből irányított – közigazgatási egységet alkottak: az ország nagyobb részét kitevő tulajdonképpeni Magyar Királyságot, az Erdélyi Nagyfejedelemséget és az ún. Katonai Határőrvidéket. 1848–49-ben ez a megosztottság megszűnt, és helyreállt a régi magyar állam területi egysége. Ettől, pontosabban a magyar–osztrák viszonyt új alapokra helyező 1867-es kiegyezéstől kezdve a Magyar Királyság belsőleg teljesen független állami életet élt. Nemzetközi jogilag azonban továbbra sem létezett; követeket nem küldhetett, és nem fogadhatott. Az I. világháború utáni európai területi átrendeződés a Habsburg Monarchiának és a történelmi magyar államnak egyaránt véget vetett. Bár a magyar állam teljes mértékben visszanyerte külső szuverenitását, az államterület ezzel egyidejűleg a réginek egyharmadára zsugorodott, a magyarság több mint harmada pedig – együttesen mintegy 3,3 millió fő – az ország új határain kívülre került. Bár 1938 és 1941 között ezek a határok Magyarország javára módosultak, az 1947-es párizsi békeszerződés az 1920-as államhatárokat állította vissza.

A fentiekből következett, hogy a 19–20. századi magyar politikai gondolkodás main stream-jét az állami egység és szuverenitás helyreállításával, majd pedig az 1920-as trianoni békeszerződés területi előírásainak a revíziójával kapcsolatos kérdések határozták meg. Az állampolitika másik centrális témája a magyar államterületek lakóinak etnikai és nyelvi heterogenitásából adódott. A történeti magyar állam lakóinak a 19. század elején mindössze 39–40%-át adták magyar anyanyelvűek. A többiek horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%), valamint vendek és egyéb nemzetiségűek (2,5%) voltak.¹ Mindaddig, amíg a

¹ Benda Kálmán: Népeség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In: Magyarország története tíz kötetben. 5. köt. Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Bp., 1980. Akadémiai Kiadó, 425–441.

közigazgatásban a latint, illetve a németet használták, és a különböző nyelvű jobbágyságok – az ország lakosságának 90%-a – nem tartoztak a politikai közösségbe, ez a nyelvi-etnikai sokszínűség nem okozott különösebb gondot. A magyar nyelv uralkodóvá tételével, amely 1791 és 1844 között következett be, majd az 1848–49-es polgári átalakulással azonban elkerülhetetlenül vált, majd viszályok forrásává vált.

A magyarság csekély száma – még a 20. század elején is alig 10 millió – mellett valószínűleg e sajátos történelmi helyzettel magyarázható, hogy olyan átfogó és megalapozott Európa-tervekkel, mint a francia vagy a német szellemi élet, a magyar a 19. században egyáltalán nem, s a későbbiekben is csak korlátozottan jelentkezett. A szellemi és a politikai elit figyelmét elsősorban egyaránt a nemzetállami problematika különböző aspektusai kötötték le, s a tágabb, összeurópai vagy világproblémák iránt csak kevesen és nagyrészt ők is csak felületesen érdeklődtek. Jóval több figyelmet kapott viszont a regionalizmus, vagyis a szűkebb földrajzi régió – Közép- és/vagy Kelet-Európa – egészének vagy egy részének összefogása, illetve szövetsége. Ezt a regionális érdeklődést elsősorban a térség sajátos geopolitikai helyzete, azaz a tartós és több irányból mutatkozó nagyhatalmi fenyegetettség motiválta. A regionális összefogás – 1918 előtt és után egyaránt – sokak szemében emellett egy olyan konfliktuskezelő megoldásnak is tűnt, amely segítségével a nemzeti-nemzetiségi ellentétek is orvosolhatók lehettek volna.

Azok a magyar gondolkodók, akik ezekkel kérdésekkel először foglalkoztak behatóbban, a 18. és a 19. század fordulóján születtek, s meghatározó élményük az 1820-as években kezdődő reformkor, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc volt. A magyar történelmi emlékezetben ebből az időből különösen három személy víziója rögzült: báró Wesselényi Miklósa (1796–1850), az erdélyi reformellenzék vezéréé, aki ellen a Habsburg-kormányzat 1835-ben pert indított és hosszadalmas bírósági eljárás után végül 3 éves börtönre ítélte; Kossuth Lajosé (1802–1894), akit a Habsburg-ház 1849. április 14-i trónfosztása után Magyarország kormányzó-elnökévé választottak, s aki ezért a szabadságharc bukása után haláláig tartó emigrációval fizetett; és Táncsics Mihályé (1799–1884), aki jobbágysorból küzdött fel magát tanítóvá, s aki úgy kerülte el halálbüntetésének végrehajtását, hogy az 1849-es bukás után éveken át egy veremben rejtőzködött.

Wesselényi Miklós munkája (Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében), amely a reformkori magyar liberalizmus és nacionalizmus alapműve, magyarul 1843-ban, németül 1844-ben jelent meg. A polgári átalakulás teendőiről éppúgy kifejtette benne véleményét, mint a Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellegéből adódó államszervezési feladatokról. Alapvető célja mindazonáltal az orosz terjeszkedési ambíciók veszélyességének a dokumentálása, s ezzel összefüggésben hatékony ellenlépések megtételének a

sürgetése volt. A szláv összetartozás eszméjével palástolt orosz expanziós tervek a magyar politikai elit körében nem voltak ismeretlenek. Mihail Petrovics Pogogyin (1800–1875) moszkvai történészprofesszor írásairól, melyekből egy olyan hatalmas pánszláv birodalom körvonalai bontakoztak ki, amely a Balkán mellett Magyarországot is magába foglalta volna, s nyugati határai egészen Velencéig terjedtek volna, Wesselényi bizonyíthatóan tudott. A szlovák Jan Kollár (1793–1852) 1824-es híres-hírhedt szonettjére (Slávy dcera), amelyben átkokat szórt a németek fejére és egy olyan nagy szláv birodalomról álmódott, amelynek Oroszország a „feje”, Lengyelország a „melle”, Csehország a „karja” és Szerbia a „lába”, hivatkozott is munkájában. Ugyancsak idézte Miklós cár Varsóban, az 1830-as lengyel felkelés után elmondott „borzasztó” beszédét, amelyben az orosz uralkodó minden szláv terület potenciális uraként lépett fel. Tudott Wesselényi a délszlávok körében terjedő illyrizmusról is, amelyet többek között egy fiatal horvát újságíró, Ljudevit Gaj (1809–1872) népszerűsített.

A szlávok támogatásával és az ortodox hit védelmével összekapcsolt orosz expanzióval szemben Wesselényi olyan ellen stratégiát javasolt, amelynek egyik kulcseleme az Orosz Birodalom határain kívüli szláv népek „helyes és méltányos” követeléseinek a teljesítése, illetve annak nyilvánvalóvá tétele volt, hogy „mi a szlávokat sem nem gyűlöljük, sem meg nem vetjük, sőt rokon érzettel óhajtuk őket mint testvéreinket ölelni”. Ennek érdekében nemcsak a polgári átalakulásból automatikusan adódó individuális jogkiterjesztést (polgári jogegyenlőség) tartotta alapvetőnek, hanem a Habsburg Monarchia strukturális reformjára is javaslatot tett. „Álladalmi szövetsége”, amivel a bécsi centralizmust felváltani kívánta, öt állami hagyomány-nal rendelkező történeti-politikai egységből állt volna: (1) német „alkotmányos” test a szlovének lakta tartományokkal együtt, (2) Cseh- és Morvaország, (3) Galícia „tisztán lengyel tartományként”, (4) Lombardia és Isztria olasz része, s végül (5) a Magyar Királyság Erdéllyel, Horvát–Szlavóniával és Dalmáciával együtt. A birodalmi „közös kormány ne tartozzék egyik nemzethez is kirekesztőleg, hanem mindeniknek beligazgatását mint egyenesen azon nemzetbeli s ahhoz tartozó folytassa. [...] A különböző nemzetek s közös kormány közt pedig semmi más közösség s egybekötő szer ne legyen, mint az, hogy azon kormány minden nemzetnek alkotmányát egyenlő pontossággal s egyenlő szilárd erővel teljesíti. [...] Ha Ausztria ily saját nemzetiségeken alapult országokból s nemzetekből álló s rokon érdekek s közös uralkodójuk iránti buzgóság által anyagilag s szellemileg összeforrott alkotmányos hatalom lenne – vélte a báró –: azon keblébeni sok idegen elem, mely most egymással s vele ellenségesen áll szembe s mely közt van, mi veszéllyel fenyegeti – biztos frigyesévé s ereje mindannyi tényezőjévé válnék. Az orosz befolyás szláv népességre megszűnnék, mert attól nem volna

többé mit reménylniök, s alkotmányos állásukban oly áldást bírnának, mint azon korlátlan hatalomtól nem várhatnának.”

Wesselényi javaslata a Habsburg Monarchia első konkrét föderalizálási terve volt. A másodikat az ausztróslávizmus atyjaként tisztelt Frantisek Palacky (1798–1876) tette közzé 1848 szeptemberében. Ennek strukturáló elve alapvetően még ugyancsak a történetiség volt. A későbbiekben azonban Palacky és mások – így például a horvát Ognjeslav Ostrozinski (1817–1890) – már a nyelvi-nemzetiségi különbségeket tekintették fontosabbnak és meghatározóbbnak. A történeti államkereteket felbontva és azokon túllépve föderalizálási terveik szerkezeti alapulvává így a nyelvi-etnikai hovatartozás vált.

A történeti elv szerint föderalizált Monarchiához Wesselényi elképzelése szerint szoros szövetségi szálakkal, de független – a török és az orosz ellenőrzéstől egyaránt megszabadult – államként kapcsolódott volna „Oláhország és Moldva” egy francia eredetű uralkodóval az élén, valamint egy bolgár–bosnyák–szerb „szláv vagy illyr királyság” az osztrák uralkodóház egyik tagjával a trónján. Felszabadulnának a még török ellenőrzés alatt lévő görög területek is, továbbá helyreállna Lengyelország egysége és függetlensége is. A belsőleg átalakult, vagyis alkotmányossá vált Habsburg Birodalom Poroszországgal és a többi német tartománnyal együtt olyan erős gátat – valószínű új „szent szövetséget” – képezne, amely a Romanovok balkáni és nyugati expanziójának áttörhetetlen akadályává válna.

Figyelemreméltó meglátásai és javaslatai ellenére Wesselényi reformtervének gyenge pontjai, illetve árnyoldalai is voltak. Ezek legfőképpen a Dalmáciával megnövelt történeti magyar állam belső berendezkedésével álltak kapcsolatban. Bár az olaszok, a lengyelek és a csehek egyenjogúságát a németekkel és a magyarokkal a báró elismerte, sőt a „polgári léttel bíró” horvátok Magyarországon, a szlovének Ausztrián és a szászok Erdélyen belüli különleges jogállását is koncedálta, nagyvonalúsága ezen a ponton véget ért. A többi nemzetiség politikai entitásként való megkülönböztetését, területi különállását, vagy akárcsak nyelvük használatát a közigazgatásban megengedhetetlennek tartotta, s ezeket egy „lázás agy vagy vétkes vágy szüleményének” nevezte. A történeti magyar állam határain belül egyedül a magyar nemzetet fogadta el „államalkotónak”. A nemzetiségi nyelvek használatát – kivéve a horvátot – ezért csak olyan mértékben tartotta megengedhetőnek, hogy „azáltal a magyar nyelv terjesztése s mindenki általi megtanulása ... ne gátoltassék”. Törvényhozásban és igazgatásban egy országon belül – szögezte le – „több nyelv nem létezhetik”. A nemzetiségi kérdés ilyen – a ma perspektívájából bizvást szűkkeblűnek nevezhető – megítélése nemcsak Wesselényit jellemezte, hanem az egész reformkori magyar elitet.

Wesselényi helyzet- és jövőképeinek másik gyenge pontja, hogy az orosz–pánszláv veszélytől eltérően a még szétagolt, de általa is az egységesülés küszöbén állónak tekintett németiség részéről várható expanzív törekvéseket nem sejtette meg, s németiség és magyarság között problémamentes jövőbeli kapcsolatot feltételezett. „Magyarhon s a magyar nemzet – vélte – védbástya lehet Németthonnak s Európának az orosz hatalom ellen”, s ezért Európának, de különösen a németiségnek „szoros érdekében fekszik Magyarhon fenntartása s erősödése”.

Wesselényi könyvének egyik zárógondolata szerint a térséget, és ezen belül a magyar területeket fenyegető orosz veszély miatt Magyarország emi-nens érdeke a Habsburgokkal való jó viszony ápolása, és a birodalomhoz fűződő kötelek magtartása. „E körülmény – írta Palacky híres, a frankfurti nemzetgyűléshez intézett 1848-as levelében szereplő ausztrorszláv gondolatot ugyancsak előlegezve – oly fontos, miszerint ha nemzeti kötések s századok által szentesített jelen viszonyunk nem léteznék, s nem a Habsburgi grófok császári ivadékait emeltük volna trónunkra, most volna ideje, most sürgető szüksége azt tenni. E nézeteknek s e hitnek vérünkbe kell átmenni, s minden magyar belső meggyőződésévé válni”.²

Az 1848–49-es forradalmi időszak tapasztalatai cáfolták a reformkori magyar elit nemzetépítéssel és államszervezéssel kapcsolatos reményeit. A magyar nemzetállami törekvések ugyanis nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták. A szerb, a román és részben a szlovák vezetők is Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően. A horvátok pedig a területi-politikai autonómiánál is többet, lényegében ugyanolyan szintű függetlenséget igényeltek a birodalmon belül, mint amilyenre a magyarok vágytak. A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar vezetők viszonylag gyorsan felismerték a korrekció szükségességét. Bár a belső föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a többség továbbra is elutasította, 1849. július 28-án a forradalmi képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a községi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és az iskolákban a szabad nyelvhasználatot. Ennél tovább azonban csak igen kevesen léptek. Közéjük tartozott gróf Teleki László (1811–1861), a forradalmi kormány párizsi követe, aki 1849 tavaszától megváltoztathatatlan tényként kezelte, hogy perspektivikusan „Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent

² *Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Szerk. Deák Ágnes. Bp., 1992. Európa Könyvkiadó. Idézetek sorrendben 219, 189., 94., 218, 213., 159. és 277. – Palacky, Ostrozinski és mások föderalizálási terveire lásd Rudolf Wierer: Der Föderalizmus im Donauraum. Graz–Köln, 1960. Böhlau, 28–50.*

István Magyarországa is. Liberté, égalité és fraternité még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni” – írta Kossuthnak 1849. március 14-én.³ Wesselényi pedig, aki a Szózatban kifejtetteken túllépve már 1848. augusztus 25-én egyházi, nyelvi és közigazgatási szempontból egyaránt rendkívül nagyvonalú törvényjavaslatot terjesztett elő a „román ajkúak ügyében”, a Habsburgokkal való további együttműködés helyett 1949 elejére megfogalmazta a kis államok dunai szövetségének első vázlatos tervét. A Deutsche Reform 1849. április 12-i számában így magyarázta elképzelését: „Egy föderációs dunai köztársaságot óhajtok, a különböző államokból álló köztársaságra jellemző minden rugalmasságával együtt, amely teret enged minden nemzetiségnek. Keleten a dákorománokkal, délen a délszlávokkal, nyugaton a német államokkal további szövetségben föderalizálódnánk. Magyarország így a központi államot alkotja, és Budapest Közép-Európa metropolisza lehetne”.⁴

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az 1849. augusztusi bukás után emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők a következő években-évtizedekben egyaránt sokat gondolkodtak és írtak. A Habsburg Birodalom keretén belüli – témánk szempontjából tehát irreleváns – megoldási javaslatok elméletileg legigényesebbikét báró Eötvös József (1813–1871) dolgozta ki. A Habsburg Birodalom helyett a szomszédos kisállamokkal szoros együttműködésre lépő független, belsőleg pedig a kollektív nemzetiségi jogok széles körét biztosító Magyarország legismertebb koncepcióját pedig Kossuth Lajos vetette papírra.

Első konföderációs tervét Kossuth már 1849 októberében, a törökországi Viddinben felvázolta. Ez Lengyelországból, Magyarországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) állt volna. Röviddel ezután, 1851-ben kidolgozta, majd 1859-ben tovább fejlesztette Magyarország első decentralizált államszerkezetű és a demokratikus önkormányzatiság elvén alapuló alkotmánytervét. Az amerikai alkotmányból, az európai liberális és demokratikus jogfilozófiákból, valamint a régi magyar municipalista hagyományból és a protestáns egyházak autonóm önszerveződési módszereiből egyaránt merítő tervezet az egyes nemzetiségek számára nemcsak a személyiségi elven alapuló kulturális autonómia intézményes lehetőségét biztosította volna, hanem a községi és megyei szintű döntéshozatal olyan körét is, amelyet napjaink államelméleti irodalma

³ Teleki László Válogatott Munkái. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó, II. köt. 27–28.

⁴ Idézi Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Bp., 2001. ELTE Eötvös Kiadó, 121.

általában a devolúció és/vagy a szubszidiaritás fogalmaival jelöl. Ezen is túl két esetben ment: Horvátországban és a szerbek lakta Vajdaságában. Horvátország számára igen laza társas kapcsolatot javasolt, ám jelezte: végső esetben a horvátok elszakadáshoz való jogát is elismeri. A Délvidék esetében pedig a megyehatárok nyelvi határokat követő újrarajzolásával és ennek alapján egy szerb autonóm terület (Szerb Vajdaság) kialakításával számolt.⁵

Magyarország belső berendezkedésének decentralizálása és demokratiszálása Kossuth jövőképeének centrális eleme volt. Ez egészült ki a független magyar állam külkapcsolatainak új alapokra helyezésével, vagyis a térség államai közötti konföderációnak az eszméjével. Lengyelországgal, amely 1863-ban is sikertelenül próbálta meg szabadságát kivívni, Kossuth egyre kevésbé számolt. Annál inkább figyelt az Oszmán Birodalom több évszázados uralma alól fokról-fokra felszabaduló balkáni népek új államaira. 1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit (külpolitika, külkereskedelem, vámok, hadsereg) szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség államfőjét mindig a helyszínt biztosító tagállam adta volna. A tagállamok maguk határoztak volna a közös érintkezési nyelvről. Kossuth maga a franciát javasolta. Az egyes tagállamok belső alkotmányát a Magyarországra kidolgozott 1851–59-es tervezetei alapján képzelte el. Mivel a Dunai Szövetség terve bizalmas belső anyag volt, amely Kossuth tudta és engedélye nélkül a milánói L'Alleanza című lapban jelent meg, a meglepő publikálás után Kossuth megjegyzésekkel egészítette ki elgondolását (Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához). Az eredeti szövegben minden korábbi nyilatkozatánál messzebb menő engedményt tett a történeti magyar állam területi egységének rovására: nemcsak Horvátország önálló tagállammá válásához járult hozzá, hanem – igaz, egy megrendezendő népszavazás eredményétől függően – Erdélyéhez is. A helyreigazító megjegyzésekben ebben a vonatkozásban visszakozott: Erdély teljes különválását nem tartotta megengedhetőnek, legfeljebb széleskörű területi és politikai autonómiájának a biztosítását Magyarországon belül. „... az ország territoriális integritása s politikai egysége azon határ, melyet a nemzetiségi kérdések elintézésénél szentnek és sérthetetlennek kell tekinteni. Ezen határon belül mindent a nemzetiségi igényeknek, mit csak az igazság követelhet, a méltányosság kívánhat, s testvér testvértől, honpolgár polgártárustól igénybe vehet. De az országnak nyelvek szerinti feldarabolását s politikai egységének nyelvek szerinti szétszag-

⁵ Közli *Spira György*: Kossuth és alkotmányterve. Debrecen, 1849. Csokonai Kiadó, 49–82.

gatását hongyilkosságnak tartom, s abban részemről soha, de soha és semmi áron részes nem leszek”.⁶

Kossuth meg volt győződve arról, hogy ajánlata még a Felvilágosítók... megszorításai ellenére is olyan nagyvonalú gesztus, amely alapján joggal várható el a többi érintett nép nacionalizmusának hasonló mértékű önkorlátozása. Feltételezésében azonban csalódnia kellett. A két román fejedelemség 1859-es egyesülése után a román állam *raison d'être*-je egyre nyilvánvalóbban a három „ösi” román terület – Erdély, a Fejedelemségek és Besszarábia – egyesítése lett, míg a szerb politika vezérelvévé Ilia Garasanin 1844-ben papírra vetett tervezetének (*Nacertanie*) céljai, vagyis valamennyi délszláv terület Belgrád főhatósága alatti egyesítése váltak. 1861-ben még a korábban viszonylag mérsékelt szlovákok is saját tót tartomány (*Okolie*) kialakítását követelték a magyar vezetéstől. Kossuth ajánlata tehát, amelyre ma előszeretettel hivatkozunk előremutatóan demokratikus vonásaiért, a maga korában nem tartozott a megvalósítható elképzelések közé. Nemcsak azért, mert sohasem rendelkezett megfelelő nagyhatalmi támogatottsággal, hanem ezért sem, mert a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének, amely már a Béccsel kötendő kompromisszumra készült, pedig túlon túl sok, illetve önkorlátozó volt.

Wesselényi és Kossuth Duna konföderációs terveit a reálpolitikai indítatású, ám az adott korban és viszonyok között megvalósíthatatlan tervek között tartja számon a magyar történelmi emlékezet. Az autodidakta Tánácsics 1857-ben készült *Hét nemzetség szövetsége* című elaborátumát viszont teljes joggal a jó szándékú, ám naiv és több szempontból végiggondolatlan ábrándos utópiák közé sorolhatjuk.

Tánácsics kiindulópontja azon apriorisztikus feltételezés volt, hogy szerzetlen (hódításon és osztozkodáson alapuló) létrejöttük és soknemzetiségű jellegük miatt Európa három nagy birodalma, az osztrák, az orosz és a török elkerülhetetlenül fel fog bomlani. Feltehetően a nyugati lengyel területek bekebelezése miatt ezt a sorsot szánta Poroszországnak is. A felbomlás következtében viszont – folytatta gondolatmenetét – többnyire „oly kis tartományok és nemzetiségi töredékek” keletkeznek, amelyek önálló állami életre nem alkalmasak, ezért előbb vagy utóbb ismét valamely hatalmas szomszédjuk uralma alá kerülnek. E három, illetve négy birodalom területén élő népeknek ezért „résztint rokonszenvből, résztint saját hasznuk eszközése tekintetéből” „tartós szövetségre” kell lépniük. Tánácsics hét – félrevezetően „nemzetiség”-nek nevezett – politikai-területi egység szövetségével számolt. Ezek a következők voltak: (1) Magyarország történelmi határai között – beleértve nemcsak Horvátországot, hanem Dalmáciát is –, amelyet „már csak

⁶ Kossuth Lajos Iratai. VI. köt. Szerk. *Kossuth Ferenc*. Bp., 1898. Athenaeum, 9–23.

fekvésénél fogva is központul kell tekintenünk”; (2) Olaszország, amely a kis itáliai államok egyesüléséből fog kialakulni; (3) Németalföld vagy Svájc, amely alatt az osztrák és szlovén hegyvidéket értette Isztriával és Svájccal együtt, míg a Bécs körüli Alsó- és Felső-Ausztriát függetlenként vagy Németország részeként képzelte el; (4) Cseh Állam Morvaországgal és Sziléziával együtt; (5) Lengyelország régi határai között; (6) Románország Havasalfölddel, Moldvával és Besszarábiával együtt, ám Erdély nélkül, (7) Szerbország vagy Illírállam Boszniával és Montenegróval és a déli szigetekkel együtt, ám Dalmácia nélkül, s feltéve, hogy „orosz–szláv világbirodalmi ábrándjaiból kivetkőzik”.

A hét politikai-területi egység ilyenén kialakításának indokairól Táncsics nem szólt. Csupán „Németalföld–Svájc” esetében utalt a domborzati viszonyok azonosságára és az ebből adódó életmódbeli hasonlóságokra. Önmagával is ellentétbe kerülve egyebekben általában a történetiséget, vagyis az állami hagyományt vette figyelembe, s a nemzetiségi elvet csak igen korlátozottan. Az államszövetség szerkezetéről és működéséről valamivel részletesebben írt. Úgy képzelte, hogy minden államnak két államfője (elnöke vagy királya) lenne. A 14 legfőbb hivatalnok közül hét saját államában gyakorolná közjogi funkcióit, a másik hét pedig állandóan a szövetség központjában, Budapesten tartózkodna, s naponként tanácskozna a közös ügyekről. A pénz, vám és mértékegység mindegyik tagállamban közös lenne volna, ám a külpolitika csak részben. Egy-egy tagállam külföldre akkreditált követe egyszerre jelentett volna saját államának és a hét Budapestre delegált államfőből álló legfőbb szövetségi testületnek (népkongresszus). Ha tehát az egyik tagállam már küldött követet Párizsba, akkor a másik hat mentesült volna e feladat alól. A népkongresszus és az tagállamok közötti esetleges ellentétek feloldását a szöveg nem érintette, s nem szólt a honvédelem, illetve hadügy kérdéseiről sem.

De mikor és hogyan fog megalakulni ez az államszövetség? Táncsics válasza szerint kellő felvilágosítás után és forradalmi módon, vagyis fegyveres felkelés útján. A hét nemzetiség nyelvén közös Nyilatkozványt kell ki nyomtatni, s miután ez kellően elterjedt a nép között, ki kell egyenesíteni a kaszákat és vasvillát kell ütni a dorongra. „A talán ellenszegülő katonaság csak egyszer lőhet, aztán a sokaság egyszerű házi fegyverével tönkreteszi; a katonaságnak más része józanabb, hazafi érzelmű része a néphöz tér át...”.

Táncsics feltételezte, hogy rejtékhelyén, a külvilágtól elzártan elképzelt államszövetsége az európai „békének tartós alapja lesz”, s egyben példaként fog szolgálni minden más kisebb európai nemzetnek. Vagyis további hasonló szövetségek létrejöttével számolt. Egész Európa egységesülését ugyanak-

kor nem tartotta kívánatosnak. Az – mint írta – túlon túl hatalmas lenne, s egy ilyen „roppant hatalomra” semmi szükség.⁷

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő félévszázad a magyar történelem egyik sikerkorszaka volt. A birodalmi méretek által is ösztönzött rendkívül dinamikus gazdasági növekedés lehetővé tette a modern szociálpolitika alapjainak kiépítését, valamint a nemzeti kultúra alapintézményeinek látványos fejlesztését és a még hiányzók létrehozását. A társadalom modernizációja és az urbanizáció felgyorsította a nem magyar lakosság akkultúrációját és asszimilációját. A magyarok aránya 1910-re Horvátországgal együtt 48, Horvátország nélkül 54%-ra nőtt.⁸ A századvég és a századelő magyar szellemi és politikai elitjét ezek a fejlemények olyan mértékű optimizmussal töltötték el, amely a magyar politikai gondolkodást az 1526-os mohácsi vereség óta nem jellemezte. Ez az optimizmus különféle délibábos és gyakran expanzív, imperialista tervek táptalajává vált. E tervek közül néhány az adott államkereteken túlmutató regionalizmus szempontjából is figyelmet érdemel. Ezek közé tartozott Hoitsy Pál (1850–1927) csillagász, főreáliskolai tanár, 1892 és 1910 között országgyűlési képviselő utópiája, aki Friedrich Ratzel és általában a geopolitika determinisztikus szempontjait Magyarországra és Délkelet-Európára alkalmazva földrajzi szükségszerűségként mutatta be a magyar állam balkáni expanzióját. „.... egy nemzet uralmának térbeli határait – olvashatjuk 1894-es munkájában – nem a véletlen szabja meg, hanem a geográfiai viszonyok. Minden nemzet utalva, sőt kényszerítve van rá, hogy bírja az egész földet, melynek vizei az ő főfolyamába ömlenek. Ez okon történt, hogy a magyar nemzet, mihelyt ereje volt hozzá, foglалásokat tett keleten, s vagy uralma, vagy pedig fennhatósága alá hajtotta a népeket egészen a Balkán vízválasztójáig. Ez a kényszerűség be fog állani a jövőben is. Hatalmunkat ki kell terjesztenünk Kelet felé, akár akarjuk, akár nem.” Az államalakulás más tényezőit Hoitsy másodlagosnak, a 18. századtól egyre fontosabbá váló nemzeti-nemzetiségi eszmét pedig lényegében elhanyagolhatónak vélte. A nacionalizmus ereje – írta a kor uralkodó eszméjéről – „hanyatlóban van”, s így már „nincs meg az az ereje, hogy útját tudja állani egy erőteljes magyar politikának Kelet felé”. A „függetlenség önmagában a boldogulhatásra nem elég”, a nemzetiségi eszme erejénél „hatalmasabbnak bizonyosodott az érdek hatalma”, s ezt mára a „nagy szerb császárságról álmódó” belgrádi és a Tiszáig terjedő „nagy dákoromán birodalom” ábrándját kergető bukaresti politikusok egyaránt belát-

⁷ *Táncsics Mihály*: Hét nemzetiség szövetsége. In: *Táncsics Mihály Válogatott Írásai*. Bp., é. n. Táncsics Könyvkiadó, 234–262.

⁸ *Löckös János*: Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon. Bp., 2000. Püski, 195–196.

ták”.⁹ Így azután nemcsak Dalmácia és Bosznia fog Magyarországhoz csatoltatni, hanem valamilyen formában előbb vagy utóbb Szerbia és Románia is, sőt „Szófiában is hangzatos lesz a magyar nyelv, s közvetlenül érvényesül ott a magyar befolyás”. És persze az uralkodó – az osztrák császár és a magyar király – is Budára fog költözni, s a jövő Magyarországa így „Hatalmasabb lesz [...] mint a minő volt Hunyadi Mátyás alatt”.¹⁰

Egy másik „nagy magyar” tervkovács, az Oxfordban és Harvardon tanult vallásfilozófus, György János (1877–1929) Hoitsy ideájánál is merészebb elképzeléssel állt elő a 20. század első éveiben. A Kárpátoktól a Földközi tengerig és a Szudétáktól a Fekete tengerig terjedő régió népei – írta egyik munkájában – két nagyhatalom, az orosz birodalom és a német császárság közé vannak ékelve, és ha „létük biztosításáról idejekorán nem gondoskodnak, természeti törvény szüksége szerint kell a nagy erővel terjeszkedő orosz és német birodalom által elnyelezniök”. A teendő ezért a Habsburg Monarchia és a balkáni államok – beleértve Görögországot is – egyesülése egy államszövetségben. Ez a 180 milliós birodalom, amelynek területe több mint kétszeresen múlná felül Németországot, gazdaságilag lényegében önellátó és domborzati viszonyainak köszönhetően szinte legyőzhetetlen lenne. A szövetség belső berendezkedését illetően György Kossuth 1862-es tervzetéből indult ki, amit azonban egészében véve „túlzottan szabadelvűnek” minősített. György kivitelezhetetlennek tartotta, hogy „minden község és megye saját nyelvén írhasson fel a központi kormányhoz”, s azt is, hogy a szövetségi parlament tagjai saját anyanyelvükön szólaljanak fel. Ez – mint írta – „bábéli zűrzavart” eredményezne. „Lehetetlenségnek” tartotta tovább azt is, hogy az államszövetség székhelye évről-évre vándoroljon a tagállamok fővárosai között, miként azt is, hogy „a szövetség fősége egyik államról a másikra szálljon”. Magyar nacionalistaként helyett úgy gondolta, hogy „A megalkotandó államszövetségben a magyar-osztrák birodalomnak kellene a nálánál kisebb és csak félakkora népsűrűséggel bíró Balkán félsziget országait a fejlődésben biztosítani és vezetnie.” A szövetség „középpontjául” pedig – vélte – „Magyarország kínálkozik a legtermészetesebben”.¹¹

Közvetlenül a háború előtti években a magyar imperializmusnak, amely persze jobbra csak a vágyak szintjén jelentkezett, s a kormánypolitikára csak minimális hatással volt, még nagyra törőbb változata született meg: az ún. turanizmus. A magyarság ázsiai gyökereit és a magyar nyelv belső-ázsiai

⁹ Hoitsy Pál: Jövönk s az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező. Bp., 1894. Révai, 125. és 82–85.

¹⁰ Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Bp., 1902. Lampel Róbert, 27.

¹¹ György János: A dunai és balkáni államok szövetsége. Kolozsvár, 1910. Idézetek: 8., 10., 15. és 289.

nyelvekkel való rokonságát hangsúlyozva ez a szellemi-politikai áramlat nemcsak a Balkánt, hanem a Kaszpi-tenger és a Pamír hegység közötti ázsiai területeket is a magyar gazdasági és kulturális behatolás célterületének tartotta. „A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll és bizonyos, hogy a germánság és szlávság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy hatszáz milliós turánságnak szellemi és gazdasági vezetői legyünk” – olvashatjuk az 1910-ben alakult Turáni Társaság Lapjának, az 1913-ban indult Turánnak a programadó közleményében.¹²

A századvég és a századelő lendületes és erőteljes duzzadó, ám ugyanakkor csalóka illúzióktól is terhes világában megfogalmazódott – az 1526-os mohácsi vereség előtti középkori magyar birodalomra emlékeztető – nagyhatalmi elképzelések az I. világháború éveiben jutottak tetőpontjukra. 1914 és 1918 között több tucat olyan emlékirat, brosúra és könyv, sőt vers és drámai alkotás jelent meg, amelyek megamolán szerzői egy Kárpátokon túl terjeszkedő „magyar-osztrák”, illetve magyar vezetésű birodalom létrejöttét prognosztizálták. Ezek egy része kapcsolódott Friedrich Naumann (1860–1919) 1915 őszén megjelent *Mitteleuropa* című könyvéhez, amely egy olyan nagy, csaknem egész Európára kiterjedő gazdasági és kereskedelmi együttműködést körvonalazott, amelynek a magja Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vámuniója lett volna.¹³ A *Huszádik Század* című folyóirat, amely a polgári radikális értelmiség reprezentatív fóruma volt, 1916-ban vitát is rendezett Naumann elképzeléséről. A vita résztvevőinek egy része – például a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond (1879–1929) és a keresztényszocialista Giesswein Sándor (1856–1923) – a hagyományos német imperializmus trójjai falovaként értékelte a könyvet.¹⁴ Mások, például a polgári radikálisok vezéralakjának számító Jászi Oszkár (1875–1957) viszont egyetértett Naumann és általában a közép-európai eszme híveinek ama gondolatával, hogy a kisállamiság és a kereskedelmi forgalmat akadályozó vámhatárok a gazdasági és kulturális fejlődés gátjai. A nagy államterületeket és a nagy gazdasági egységeket viszont csak az olyan fejlett kultúrájú népek tudják megvalósítani, mint a német. „Középeurópa német hegemonia alatt, s a Balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája” – jelentette ki 1916-ban, emlékeztetve Friedrich List (1789–1846), Wesselényi és mások közel egy évszázaddal korábbi elképzeléseire. A német–magyar vezetésű

¹² Közli *Teleki Pál*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. *Ablonczy Balázs*. Bp., 2000. Osiris Kiadó, 9–13.

¹³ *Friedrich Naumann*: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915. Magyar kiadása: *Naumann Frigyes*: *Közép-Európa*. Bp., 1916.

¹⁴ *Kunfi Zsigmond*: *Középeurópa*. In: *Huszádik Század*, 1916. XXXIII. köt. 409–424.

„Közép-Európát” Jászi egyébként az Európai Egyesült Államok létrejöttének, és az egységes európai kultúra kialakításának irányába tett olyan első lépésként fogta fel, amely egyben minden további háborúnak is elejét venné.¹⁵

A háború második felében Jászi elképzelése jelentősen módosult. Az Oroszország 1917-es összeomlása után körvonalazódó keleti német expanzió láttán kiábrándult a jövő német vezetésű Közép-Európájából, amelyet immár túlonként „agresszív” és „militarisztikus” képződménynek látott. Ehelyett „az európai kultúra egész területének összefoglalásában” bízott, illetve „egy közös nemzetközi” szervezetben. Intenzíven foglalkoztatta a kelet-közép és délkelet-európai népek együttműködése is. Ezzel összefüggésben 1918 tavaszán részletes tervet dolgozott ki a Monarchia föderalizálásáról és a dunai-balkáni térség integrációjáról. Elfogadva a horvátok régi követelését Jászi a birodalom öt egyenlő jogállású egységre osztását javasolta. Ez az öt egység azonban nemcsak a Monarchia 1914-es területeit, hanem – Wesselényi elképzelésére emlékeztetve – Orosz–Lengyelországot, Szerbia nagy részét és Montenegrót is magába foglalta volna. „A Monarchia mai kereteiben – hangsúlyozta az 1918–19-es forradalmi kormány nemzetiségügyi minisztere – az új egyensúly nem teremthető meg”; „... a dunai egyesült államoknak a léte összeegyeztethetetlen a délszlávság feldaraboltságával és a lengyelség alapvető részeinek szétagoltságával”. A föderalizált birodalom területi-politikai egységei így módon a következők lettek volna: (1) Ausztria, azaz az osztrák örökös tartományok német magja; (2) Csehország történelmi határai között, tehát Szlovákia nélkül; (3) Lengyelország közel 200 ezer négyzetkilométernyi területen 20–21 millió lakossal; (4) Magyarország történelmi határai között, de Horvátország nélkül; (5) Illyria 170 ezer négyzetkilométeren és mintegy 10 millió fővel, a bolgárok és a magyarországi (vajdasági) szerbek kivételével az összes délszláv népet egyesítve.

A magyar politikai gondolkodás hagyományainak megfelelően a történeti magyar államot tehát Jászi sem akarta föderalizálni, s Erdély és Románia vagy Szlovákia és Csehország egyesülését a leghatározottabban ellenezte. A föderalizálás földrajzi-gazdasági és közjogi-territoriális feltételei ez utóbbi esetekben – hangsúlyozta – nem állnak fenn. Lebecsülve a lengyelek ellenállását, elképzelhetőnek tartotta viszont Kelet-Galícia átengedését Ukrajnának. Az öt föderatív egységen, s különösen a továbbra is soknemzetiségű Magyarországon belüli nemzetiségi problémák kezelését Jászi az emigráns Kossuth 1851-es és 1862-es alkotmányterveinek, illetve Karl Renner (1870–1950) háború előtti években kidolgozott személyi elvű nemzeti auto-

¹⁵ Jászi Oszkár: Háború és kultúra. In: Huszadik Század, 1914. és uő: A közép-európai gazdasági közeledés. In: Huszadik Század, 1915. XXXI. 130. (idézet innen)

nómiáinak a koncepciója alapján képzelte el. Ennél tovább egy esetben, Erdélyében lépett. Itt a széles körű területi autonómiát is lehetségesnek tartotta, noha nem román nemzeti, hanem történeti-regionális, tehát transzilván alapon.

A tagállamok közötti érintkezés és az szövetségi ügyek intézése szempontjából Jászi ugyancsak Kossuth javaslatait vette alapul. A szövetségi intézményekben mind az öt tagállam egyenrangú képvisellel rendelkezett volna, s az öt nyelv bármelyikét használni lehetett volna. A „birodalmi gyűlés” mindegyik évben más-más tagállam fővárosában ülésezett volna, míg a többi közös szerv állandó székhellyel, de decentralizáltan, az államszövetség egész területén szétszórva működött volna.

A dunai és a balkáni népek sorsa – jövendölte Jászi – a Monarchia jövőjétől függ. Ha fennmarad és korszerűsödik, akkor a pánorosz és a pángermán nyomásnak egyaránt ellent fog tudni állni, sőt „olyan vonzerőt gyakorolna a többi Balkán-államokra: Romániára, Bulgáriára és Görögországra is, hogy azok előbb-utóbb csatlakoznának hozzá”. A Monarchia dezintegrálódása, illetve feldarabolása esetén viszont az új kisállamok „örökké marakodó Pufferstaatjai volnának Németországnak és Oroszországnak”.

Jászi éppen annyira irreális, mint amennyire ésszerű elgondolásának egyik legnaivabb eleme annak feltételezése volt, hogy a Visztula és a Duna medencéje mellett az egész Balkánt is uraló Habsburg Birodalom „a német nép óriási többsége szempontjából csak örvendetes és rokonszenves lehet”. Ez már Wesselényi korában sem volt igaz, Jásziéban, a német császárság létrejötte után és az I. világháborús tapasztalatok birtokában pedig kimerítette a politikai vakság fogalmát.¹⁶

Monarchia föderalizálása és nagyhatalmi státusának az új európai egyensúllyal összhangban történő megerősítése sokáig a leendő győztesek körében is mérlegelt lehetőség volt. 1918 tavaszára azonban az az elgondolás kerkedett felül, amely a Monarchia nemzetiségeinek államalapítási törekvéseit karolta fel. Ez a döntés a Monarchia és a történelmi Magyarország sorsát egyaránt megpecsételte. Az 1918 őszen kezdődő dezintegráció, majd az ezt szentesítő 1920-as trianoni békeszerződés a magyar társadalmat felkészületlenül érte, és ezért heves, változatos és ellentmondásos reagálásokat váltotta ki belőle. E reagálások közös vonása a békeszerződés területi előírásainak revíziójára vonatkozó követelés volt. Ehhez kapcsolódva vagy ettől függetlenül ugyanakkor az expanzív imperializmus és a regionális együttműködés különböző formáira vonatkozó tervek is nagy számban láttak napvilágot, sőt

¹⁶ *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., 1918. Új Magyarország Rt., Idézetek: 72. és 76–78.

megjelent a magyar politikai gondolkodásból addig jórészt hiányzó összeurópai együttműködés gondolata is.

Az expanzív imperializmus elsősorban egyes katonatiszti köröket és a turanistákat jellemezte. A Horthy Miklós (1868–1957) fővezér, majd kormányzó körüli tisztek 1919–1920-ban úgy képzeltek, hogy a különböző német, osztrák, bolgár és fehérorosz katonatiszti csoportokkal együttműködve gyorsan reváns vehető a győzteseken. A győzelem után e terv szerint Magyarország nemcsak minden korábbi területét kapta volna vissza, hanem – a régi expanzív elképzelések szellemében – megillette volna Szerbia és Románia egy része is egészen a bolgár határig, valamint a duklai szoroson túl egy hídfőállás Galíciában.¹⁷ A turanisták elsősorban ugyancsak a Balkán, ám azon túl Ázsia felé is tekintettek. Paikert Alajos (1866–1948), a Turáni Társaság elnöke 1925-ös programadó írásában „a turáni államok gazdasági, kulturális és politikai szövetségét” tűzte ki célul, s példaként az Al-Duna szabályozásával „Ázsia felé” tekintő Széchenyi szellemét idézte. „Szent István és Mátyás birodalmának” a helyreállítását célul kitűzve hasonló programot fejtett ki a Magyarország Turán Szövetség vezetője, Cholnoky Jenő (1870–1950) földrajz professzor is.¹⁸

A turanisták által életben tartott birodalmi gondolatot az 1920 és 1944 közötti ún. Horthy-korszak politikai pártjai közül Szálasi Ferenc (1897–1946) nyilaskeresztes, majd hungarista mozgalma karolta fel. A nemzeti Akarat Pártjának programjaként elfogadott 1935-ös Cél és követelésekben szereplő „Hungária Egyesült Ösföldek” nemcsak az 1918 előtti Magyarországot foglalta volna magába, hanem – „átnyúlva az Adriai-tenger partvidékéig” – Boszniát és Dalmáciát is. Később, amikor 1943-ban Szálasi német mintára „életterekre” osztotta Európát, már egész Délkelet-Európa „nép törmelékhalmozát” a hungarista, vagyis a magyarok vezette „Kárpát-Duna” életterbe sorolta.¹⁹ A nyilas, illetve hungarista mozgalom birodalmi elképzeléseit Baráth Tibor (1906–?), a kolozsvári egyetem történész professzora részletezte és ágyazta történeti keretekbe. A századfordulós földrajzi determinizmus érvrendszerét felújítva és ezt párosítva a Hitler alatt jelentős befolyásra szert tett német geopolitikai iskola frazeológiájával, továbbá a magya-

¹⁷ Magyar Országos Levéltár. K 429 (Kozma Miklós iratai). Adatgyűjtemény, 1920–1922. 8–19. Vö. *Bruno Thoss*: Der Ludendorff-Kreis 1919–1923. München, 1978. 362–410. és *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér. Kozma Miklós. I. köt. Bp., 2000. PolgART, 79–80.

¹⁸ *Paikert Alajos*: A turáni gondolat politikai vonatkozásai. Pécs, 1925. Turáni Társaság és Dr. Cholnoky Jenő nagyvezér: A magyarországi Turán-Szövetség. Bp., 1922. Magyarországi Turán-Szövetség.

¹⁹ *Szálasi Ferenc*: Cél és követelések. Bp., 1935. Egyetemi nyomda 2–3. és uő: Nagytér, életter, vezetőnép. Sydney, 1978. Hungarista Mozgalom, 22–44.

rok „különleges politikai érzékével” és államalkotó képességével kapcsolatos mítoszokkal Baráth elkerülhetetlen szükségszerűségként mutatta be „Kárpátmedence észak-balkáni vezető szerepét”.²⁰

A két világháború közötti és a második világháború alatti magyar politikusok túlnyomó többségét a turanistákéhoz, Szálasiéhoz vagy Baráth Tiboréhoz hasonló birodalmi elképzelések nem jellemezték. Bár a Szent Istváni Magyarországot újjászületésében – Horvátországgal vagy nélküle – sokan reménykedtek, és erről sokat írtak és beszéltek is, az 1918-as határokon túlmutató revíziós követelésekkel egyetlen más párt és ismert politikus sem állt elő. Annál többen gondolkodtak a regionális együttműködés olyan formáiról, amelyek az 1918–1920 dezintegrálódás magyarságra nézve hátrányos gazdasági, biztonsági és etnikai konzekvenciára részben vagy egészben gyógyírt jelenthettek volna.

Az első regionális szövetség tervével vezető erdélyi politikusok – gróf Bethlen István (1874–1946), gróf Teleki Pál (1879–1941) és gróf Bánffy Miklós (1874–1950) – jelentkeztek még 1919 őszén. A román politikusoknak átadott javaslatukban olyan státust kértek Erdély számára Románián belül, mint amilyen 1867 és 1918 között Magyarország rendelkezett a Monarchiában. Közös lett volna tehát az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzügy, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. A viszály illetően rendezése esetén Magyarország szoros gazdasági és politikai szövetségre – egyes elképzelések szerint perszonálunióra – lépett volna Romániával. Ennek az Olaszországra támaszkodó román–erdélyi–magyar trializmusnak, amelyhez Lengyelország csatlakozását is örömmel vették volna, a magyar politikusok „Monarchia-pótló”, defenzív funkciót szántak a térséget hagyományosan fenyegető orosz és az újabban jelentkező német expanziós törekvésekkel szemben.²¹ A román–magyar–lengyel együttműködés gondolatát különösen Bethlen István, az 1921 és 1931 közötti miniszterelnök pártolta, aki erre részben biztonsági okokból, részben Erdély miatt a későbbiekben is többször visszatért. „... a közép-európai védelem főpilléreit – írta például egyik bizalmas emlékiratában 1940 tavaszán – a magyarok, lengyelek és románok kell, hogy majd alkossák. Ezen az úton egy körülbelül 60 millió lakossal bíró blokk alakulna Németország és Oroszország közt, amely, ha elsősorban Olaszországra támaszkodna

²⁰ Baráth Tibor: Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében. Kolozsvár, 1943. Nagy Jenő és Fia, 23–41.

²¹ A tervezetet közli és elemzi Ignác Romsics: Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. In Ungarn-Jahrbuch Band 15. (1987) Hrsg. Von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl. München, 1987. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 74–93.

és ha fokozatosan megszilárdítaná a maga egységét pénzügyi és gazdasági téren is, komoly és hatékony szerepet tölthetne be az európai egyensúly helyreállítása és fenntartása érdekében, [...] Ez a konstrukció biztosítaná egyúttal a kisebb nemzetek függetlenségét a jövőben, amely ma a legnagyobb mértékben forog Európa ezen pontján veszélyben.”²²

Bethlentől eltérően, aki elsősorban a biztonsági szempontokat hangsúlyozta, Hantos Elemér (1881–1942) pénzügyi szakember, 1910 és 1918 között képviselő, 1916-ban államtitkár, majd 1924-től a Népszövetség gazdasági szakértője a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan gazdasági állapotokból indult ki, s ezek megszüntetése érdekében dolgozott ki terveket. Úgy ítélte meg, hogy a Duna-medencében, pontosabban a Monarchia utódállamai által elfoglalt területen maradéktalanul adottak a regionális „térgazdálkodás”, vagyis a csaknem teljes önellátás feltételei. A természeti erőforrások gazdagsága, valamint a közös múlt és termelési tapasztalatok alapul szolgálnak ahhoz, hogy a térség a világgazdaság önálló egysége legyen. Ahhoz azonban, hogy ez megvalósuljon, a közlekedés-, pénz- és kereskedelempolitika összehangolására, illetve egy következő lépésben vám- és valutaunióra, valamint teljes körű gazdasági kooperációra lenne szükség.²³

A „közép-európai gazdasági szövetséggel” kapcsolatos elképzeléseit Hantos először a bécsi Neue Freie Presse hasábjain fejtette ki 1923-ban. A későbbiekben számos előadásban, tanulmányban és kisebb könyvben ismételte meg, illetve egészítette ki gondolatait. Ösztönzésére alakultak meg a budapesti, bécsi és brünni Közép-európai Intézetek, valamint a genfi Centre d'Études de l'Europe Centrale, továbbá a bécsi Mitteleuropäische Wirtschaftstagung. Bár Hantos olykor Németországot is beleértette Közép-Európába, s az 1920-as években mint partnerrel kifejezetten számolt is vele, az 1930-as évek elejétől rezerváltabbá vált. 1934-ben melegen üdvözölte a németellenes éllel is rendelkező olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködést, és a kisantant országokat arra biztatta, hogy ők is csatlakozzanak a preferenciális szerződésekhez. Ennek és néhány más fellépésének – valószínűleg okkal – a német sajtó németellenes élt tulajdonított. Az 1930-as évek második felében, amikor a német kereskedelempolitika egész Délkelet-

²² Az emlékiratot közli *Bethlen István*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. *Romsics Ignác*. Bp., 20., Osiris, 362–385.

²³ *Elemér Hantos*: Das Geldproblem in Mitteleuropa. Jena, 1925. Verlag von Gustav Fischer; uő: Die Handelspolitik in Mitteleuropa. Jena, 1925. Verlag von Gustav Fischer; uő: Der Weg zum neuen Mitteleuropa – Die wirtschaftliche Neugestaltung. Berlin, 1933. Mitteleuropa Verlag; uő: Die Neuordnung des Donauraumes. Berlin, Wien, 1935. Carl Heymanns Verlag, Oesterreichischer Wirtschaftsverlag.

Európát a német gazdasághoz kapcsolta, Hantos elképzelései minden aktualitásukat elvesztették.²⁴

A biztonságpolitikailag motivált román–magyar–lengyel együttműködés és a főleg gazdasági megfontolásokra épülő Közép-Európa-gondolat mellett a két világháború közötti magyar regionális elképzelések harmadik típusa a kelet-közép- és délkelet-európai népek, illetve államok összességének kooperációjára irányult. Ennek egyik legismertebb képviselője az író Szabó Dezső (1879–1945) volt. Idevágó nézeteit először 1929-ben, majd részletesebben 1935-ben fejtette ki. „Kelet-Európa”, vagyis az Északi tenger és a Földközi tenger, illetve a német és az orosz nyelvterület közötti régió államait – beleértve északon Lengyelországot, délen Görög- és Törökországot is – Szabó szerint a nyelvi és etnikai sokféleség ellenére rendkívül sok történelmi, kulturális és pszichikai azonosság, illetve hasonlóság rokonította. Ilyennek tartotta a gazdasági-társadalmi elmaradottságot, a mezőgazdaság és a parasztság túlsúlyát, a városiasodás és a polgárosodás alacsony fokát, valamint a polgárság és az arisztokrácia telítettségét „idegen elemekkel”, különösen németekkel és zsidókkal. Közös ezeknek az országoknak a biztonságpolitikai érdeke is, hiszen – mint írta – valamennyiüknek „két nagy közös lidércnyomása van: Németország és Oroszország. Németország a maga ropant gazdasági és katonai szervezettségével s letörhetetlen imperiálizmusának keleti terveivel. Oroszország lakosainak óriási számával, területeinek mérhetetlen erőforrásaival. És azzal az állandó, megokolt ijesztéssel, hogy a mostani hatalmas, bolsevista szervezésű Oroszország a közeljövőben könnyen átcsaphat egy irtózatosszerű imperiálista nacionálizmusba”.

De miben állana a „Keleteurópai Államok” együttműködése, vagyis az integráció mely formái és szintjei lennének kívánatosak és egyben elérhetőek? Szabó szerint a kooperáció mindenekelőtt „katonai szövetséget és közös védelmet” jelentene minden tagállam számára és minden külső hatalom támadásával szemben. A hadseregek ugyanakkor megmaradnának nemzeti irányítás alatt. Másodsorban „Jelentené az egész keleteurópai összefogás részére egy legfelsőbb külügyi orgánus megteremtését”, amely a külügyminiszterekből állna. Az egyes tagállamok külügyi szervezete, beleértve a saját diplomáciai képviselőt is, azonban megmaradna. A gazdasági együttműködés terén sem vám- sem valutauniót nem tervezett, csupán az egymás közötti árucseré összehangolását. Kulturális téren a nemzeti művészetek és tudományok akadálytalanul fejlődne, csupán arról kellene gondoskodni, hogy a tagállamok iskoláiban, különösen egyetemeken tanítsák egymás történelmét, néprajzát, nyelvét. Az együttműködés részleteinek és konkrét formáinak a kidolgozása céljából Szabó javasolta egy közös tanácskozó testület életre

²⁴ *Németh István*: Európa-tervek 1300–1945. Bp., 2001. ELTE Eötvös Kiadó, 215–220.

hívását Budapesten, továbbá egy „hatalmas folyóirat” kiadását Keleteurópa címmel.

A revízióról, amely a kor magyar politikájának alfája és omegája volt, Szabó igen mérsékelten nyilatkozott. Bár a határok spiritualizálódását ábrándnak tartotta, azt maga is feltételezte, hogy „a határoknak lassanként egész más jelentősége lesz. Az a folytonos ellentétekre vezető politikai és gazdasági jelentésük, mely ma még megvan, fokozatosan szűnni fog, s úgyszólván inkább a közös pszichéjű történelmi egységek öntudati elemeivé nemesülnek.” Vagyis az együttműködést lényegében fontosabbnak és előbbre valónak gondolta, mint a revíziót.²⁵

Kelet-Közép- és Délkelet-Európai népeinek demokratikus, az expanzív jellegű századfordulós elképzelésektől mentes együttműködése a kor más íróit és értelmiségeit is jellemezte. Közéjük tartozott Németh László (1901–1975), aki a kelet-európai népek „tejttestvériségéről” cikkezett és arról, hogy ebben az összefogásban a magyarságot semmiféle különleges szerep nem illeti meg. „Az utolsó száz évben – utalt a nemzetté válás megkésett, de előrehaladó balkáni folyamataira – a mezítlábasok cipőt húztak, s mi viszonylagos előkelőségünkől meglehetősen kipottyantunk. Rokontalan, semmibe vett, elhagyott nép lett belőlünk; előjogainkat hiába emlegetjük...”²⁶ Vagy Fábán Dániel (1901–1980), aki az egyik ifjúsági szervezet lapjában írta 1929-ben: „Úgy érezzük, hogy a Duna-medencének, sőt egész Keleteurópának új alapokra van szüksége. Az a meggyőződésünk, hogy a jövő csak a dunai fajták testvériesült, őszinte, demokratikus összefogása lehet”. Ezekből a sokágú törekvésekből nőtt ki 1934-re az a fiatal írókból és társadalomkutatókból álló Dunai Tudós Társaság, amely azt tűzte ki célul, hogy „a középeurópai népekkel foglalkozó tudományok ápolása révén” előkészítse a „Dunamedence Népi Államainak Szövetségét”.²⁷

Az összeurópai együttműködés gondolata, amely az I. világháború végéig csak esetlegesen és általánosságban tűnt fel a magyar politikai irodalomban, a két világháború között ugyancsak számos követőre talált. Első propagátora Pásztor József (1873–1942) író volt, aki nem sokkal a békeszerződés aláírása előtt, 1919-ben jelentkezett egy ilyen tervvel. Értesülve a Párizsban tanácskozó békekonferencia vitáiról Pásztor úgy vélte, hogy igazsá-

²⁵ Szabó Dezső: Az út – előre. Kritikai Füzetek 2. Bp., 1929. 3–42. és uő: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. In: Szabó Dezső: Az egész látóhatár. Tanulmányok. I. köt. Bp., [1939]. Magyar Élet, 211–236. (Valamennyi idézet innen.)

²⁶ Németh László: Tejttestvérek (1932) és Kisebbségi sors (1935). In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. I. köt. Szerk. Ring Éva. Bp., 1986. Magvető Kiadó, 254–256. és 331–336.

²⁷ Sándor László: A dunai népek együttműködésének kérdése. In: Helyünk Európában, i.m. I. köt. 359–363.

gos és minden érintett által elfogadott határokat nem lehet megvonni. Ezért rendkívül radikális, ám teljesen irreális elgondolással állt elő. Az javasolta, hogy az Amerikai Egyesült Államok példáját követve Európát az addigi politikai határok teljes negligálásával 4–8 millió lakossal rendelkező olyan új államokra kellene osztani, amelyek „nemzetiségi szempontból lehetőleg homogének legyenek és lehetőleg természetes földrajzi határokkal rendelkezzenek”. Az új államok belsőleg függetlenek lennének, ám a hadügy, a külügy, a kereskedelem, a pénz- és mértékrendszer és a közlekedési ügyek közösek lennének. A közös parlament és a központi szervek nyelvétül Pásztor az eszperantót javasolta, de hozott fel érveket az angol mellett is. Az Európai Egyesült Államoknak minden európai állam tagja lehetett volna, beleértve az eurázsiai Oroszországot is.²⁸

A fentihez hasonló ábrándos-idealista tervek, amelyek egyébként visszhangot alig váltottak ki, a későbbiekben is születtek. Ilyen volt Ujhelyi Nándor (1888–1933), egy mára teljesen elfeledett másik író, aki 1924-ben a részvénytársaságok mintájára képzelte el az Európai Egyesült Államokat. Föderáció, konföderáció és általában az államok és államszövetségek jelenlegi alkotmányos alapjai – írta – elavult formák, amelyek alapján Európa sohasem lesz egységes. „Hivatásos politikusok” és „fecsegő parlamentek” helyett „szakemberekből álló felügyelő bizottságra” kell bízni Európa ügyét, s akkor nemcsak a háborúk küszöbölődnek ki, hanem a termelés volumene is optimalizálható lesz. Az „Európai Egyesült Államok Részvénytársaság” vezető osztálya úgy fogja intézni „Európa üzletmenetét”, mint ahogy egy nagy bankot igazgatnak. Ezenkívül annyit árult még el a szerző, hogy a vállalási hovatartozás mindenkinek a magánügye lesz, és gondoskodni kell független bírósági szervezetről. Nagy hadsereget viszont, mivel csak külső védelemre lesz szükség, nem kell fenntartani.²⁹

1925-ben Tóth István – személyét nem tudtuk azonosítani – állt elő egy újabb tervvel. Az ő Európájában, amely egyébként csak az első lépés lett volna a „Modern Világbirodalom és az Örökbéke” felé, már határok sem lettek volna, az emberek eszperantó nyelven beszéltek volna, 500 kat. holdnál több földje senkinek sem lehetett volna, s a napi munkaidőt 8 órában maximálták volna.³⁰

Az európai egységesülés hívei 1926-ban saját szervezetet hoztak létre. Egyesületük, melyet Coudenhove-Kalergi (1894–1972) eszmeisége ihletett,

²⁸ Pásztor József: *Európai Egyesült Államok*. Bp., 1919. Benkő Gyula könyvkereskedése.

²⁹ Ujhelyi Nándor: *Európai Egyesült Államok Részvénytársaság*. Bp., 1924. Idézett mondatok: 99. és 116.

³⁰ Tóth István: *Az Európai Egyesült Államok vagy a modern világbirodalom kialakulása*. Bp., 1925.

a Páneurópai Unió magyarországi szekciójaként működött. A mozgalomhoz számos vezető magyar értelmiségi csatlakozott, így például a zeneszerző Bartók Béla (1881–1945), az író Móricz Zsigmond (1879–1942), a Pester Lloyd főszerkesztője, Vészi József (1858–1940), Hantos Elemér és a politikusok közül többek között Gratz Gusztáv (1875–1946) volt külügyminiszter. A hivatalos politika viszont nem lelkesedett a mozgalomért. Coudenhove-Kalerginek küldött 1926. szeptember 18-i magánlevelében Bethlen István miniszterelnök azzal indokolta tartózkodását, hogy a trianoni sérelmek jóvátétele előtt Magyarország számára elképzelhetetlen „a Páneurópa keretében való együttműködés azokkal, akik felelősek ezekért a jogtalanságokért”. Első a revízió, s Európa újjászületéséért csak azután lehet dolgozni, ha ez megvalósult.³¹ Teleki Pál – Aristide Briand (1862–1932) 1929-es Európa-tervére reagálva – jóval megengedőbb volt. Bár az egységes Európa kialakulását Teleki is csak a távolabbi jövőben tudta elképzelni, magát a folyamatot természetesnek és elkerülhetetlennek tartotta. Európa régi világhegemoniájának az elvesztése és az új nagy gazdasági egységek létrejötte következtében – írta – „kényszerű természetességgel kell, hogy európai öntudat keletkezzék. [...] Nem más ez, mint az önfenntartási ösztön jelentkezése”.³²

A Páneurópa-mozgalom hívei között akadtak, akik az Európa-eszmét regionális vágyálmaikkal kombinálták, és azt állították, hogy az európai egységesülésnek a Duna völgyéből kell kiindulni, és különleges adottságai miatt onnan is fog. Közéjük tartozott báró Hatvany Bertalan (1900–1980) író és orientalista, aki úgy gondolta, hogy „Az Európai Egyesült Államok önként való kialakulása ... csak akkor képzelhető el, ha fennáll majd valahol Európában egy oly államszövetség, amely már maga is bizonyos számú nép, nemzet vagy néptörzs önkéntes egyesüléséből és szabad együttműködéséből keletkezett”. S mivel az ott élő népek egymásrataltsága, viszonylag magas műveltsége és politikai iskolázottsága okán erre legtöbb esélye a Duna medencéjének van, „az Európa-magnak helye csak a Duna völgye lehet”.³³

Magyarországtól távol, az Egyesült Államok egyik kis egyetemén, de a magyarországi szellemi élettel szoros kapcsolatban szötte tovább föderalista álmait a századelő polgári radikálisainak vezére, Jászi Oszkár, aki 1919-től emigrációban élt. 1934-es hosszabb európai tanulmányútjáról hazatérve több tanulmányban és cikkben összegezte benyomásait. Egyikben, amelyet végül nem publikált, Európa jövőjéről fejtette ki nézeteit (The United States of

³¹ *Kis Henrietta*: Páneurópa-szekció Magyarországon (1916–1932) I–II. rész. In: Valóság, 2003/4–5. 50–65. és 65–80. Idézet: 77.

³² *Teleki Pál*: Az európai probléma. In *Teleki Pál*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. *Ablonczy Balázs*. Bp., 2000. Osiris, 273–286. Idézetek: 279.

³³ *Hatvani Bertalan*: Dunamenti Európa. In *Helyünk Európában*, i.m. I. köt. 411–418.

Europe). Coudenhove-Calergihez, Ortega y Gasset-hez, Oswald Spengler-hez és másokhoz hasonlóan Jászi is úgy látta, hogy Európa a pusztulás felé halad („was heading towards a definite collapse”). Ennek okait a nacionalizmusok erősségében, a nemzeti elzárkózásban, a politikai fragmentáltságban és az áruforgalmat akadályozó vámhatárokból látta. A fenyegető katasztrófa elhárításának egyetlen módja: az Európai Egyesült Államok létrehozása. A konföderatív jellegű államszövetség Jászi szerint elsősorban három feladat teljesítésére lett volna hivatott. Ezek a következők voltak: (1) a gazdasági és kulturális kapcsolatok teljes szabadsága valamennyi tagállam között, (2) széleskörű nemzeti autonómia minden kisebbségnek és (3) a pénzügyek és a gazdasági érdekek összehangolása érdekében közös irányító szervezet létrehozása. Elérendő célnak az integrációnak azt a formáját és szintjét tartotta, amelyet Brit Nemzetközösség és az Amerikai Egyesült Államok valósítottak meg. Úgy gondolta, hogy első lépésként kisebb föderációk jönnek majd létre, amelyek az európai egység alapjává válnak. Hatvani Bertalanhoz hasonlóan egyik ilyennek gondolta a Duna völgyi államok szövetségét („Danubia”), valamint a Harmadik Birodalom helyébe lépő föderatív szerkezetű Németországot és „egy valóban demokratikus Oroszországot”, amely a bolsevistát felváltja³⁴

Európa föderatív egységekké szervezése és a tartós béke biztosítása a béke-előkészítéssel megbízott amerikai és brit szakértőket is intenzíven foglalkoztatta. Jászi valószínűleg ehhez a politika berkeiben folyó diskurzushoz kívánt hozzászólni, amikor 1942-ben – részben revideálva korábbi nézeteit – ismét visszatért Európa, sőt ezúttal már az egész világ jövőjére. Ekkori álláspontja így összegezhető:

(1) A jövő békés nemzetközi rendje csak a népek szoros együttműködésén alapuló uniójától várható; a szuverén államok közötti laza kooperáció többé nem elég;

(2) Egy ilyen uniót csak olyan nemzetek tudnak létrehozni és fenntartani, amelyek az állam funkcióját a polgárok szabadságának és jólétének a biztosításában látják;

(3) A létrehozandó uniónak biztosítani kell minden egyes tagállam belső öngazgatásának a szabadságát, ám a közös ügyeknek tekintendő védelem, valuta, államközi kereskedelem, közlekedés és migráció kérdéseinek az intézésére szövetségi törvényhozó, végrehajtó és bírósági szerveket kell létrehozni;

(4) Első lépésként a létező demokráciáknak kell létrehozniuk a maguk föderatív államszövetségét, amely a későbbiekben a világföderáció alapja

³⁴ *Oscar Jászi: The United States of Europe. Manuscript. The Columbia University Libraries. Rare Book and Manuscript Library (801 Butler Library).*

lehet. A világföderációhoz minden demokratikus állam csatlakozhat. „Teljes mértékben tudatában vagyok annak – értékelte vízióját reálpolitikai szempontból Jászi –, hogy az elgondolásom előtt tornyosuló akadályok irtózatosan nagyok, ám meg vagyok győződve róla, hogy összhangban van a történelem menetével és megfelel az emberi természet legmélyebb adottságainak.” („I am fully aware of the fact that the difficulties of my scheme are enormous, yet I am convinced that this plan is in the trend of history and conforms with the deepest foundations of human nature.”)³⁵

Jászi Oszkár 1957-ben hunyt el. Álmai a világföderációról és a dunai államszövetségről mostanáig nem valósultak meg, s a belátható jövőben úgy tűnik nem is fognak. A demokratikus államok európai államszövetségével kapcsolatos elképzelése azonban nem utópia többé, hanem számos elemében napjaink valósága.

³⁵ *Oscar Jászi*: The political organization of the future. In *Toward International Organization. A Series of Lectures at Oberlin College*. New York and London, 1942. Harper and Brothers, 190–218.

KOZÁRI JÓZSEF

AZ 1956-OS FORRADALOM HEVES MEGYÉBEN. A HEVESI JÁRÁS FORRADALMI SZERVEI

A hevesi járás területén október 28-án vették kezdetüket a forradalmi események. 28-át megelőzően csak elvétve volt tapasztalható megmozdulás. Az eseményekről általában elmondható, hogy tüntetéssel kezdődtek, melynek során ledöntötték a szovjet emlékműveket, eltávolították a tanácsi és a pártvezetőket, valamint a vörös csillagokat és zászlókat, majd munkástanácsokat választottak. A megválasztott munkástanácsok a közrend és a közbiztonság fenntartására csaknem mindenütt nemzetőrséget szerveztek, melynek tagjait a honvédségtől, vagy a rendőrségtől szerzett fegyverekkel szerelték fel. Tapasztalható volt a koalíciós időszak pártjainak újjászervezése is, de valóban aktív szervezőmunkát csak az egykori kisgazdapárti tagok fejtettek ki. A járási testületek sajátossága, hogy általában nem nemzeti bizottságnak, hanem munkástanácsnak, vagy forradalmi munkástanácsnak nevezték őket.

A járás központi forradalmi irányító szerve a járási munkástanács volt, melyet a járásnak nevet adó, s annak székhelyül is szolgáló Heves községben létrejött munkástanács kezdeményezésére hoztak létre a járási tanács dolgozói november 1-én. Minthogy ennek a testületnek több kommunista tagja is volt, a községi és a megyei forradalmi szervek nem ismerték el, és követelték az újraválasztását. November 3-án, a járás községeinek két-két képviselője által alkotott választógyűlés tagjai közül megválasztotta az új járási munkástanácsot. A testületnek 50 tagja volt, és egy 16 fős intézőbizottság irányította. Az elnöki teendőkkel Orosz Miklóst a volt járási tanácselnököt bízták meg. Tagjai közül csak két személy neve szerepel az eddig feltárt dokumentumokban, Guba Dezsőé és Nagy Ferencé.

A testület különösebb tevékenységet kifejtteni nem tudott, mivel megalkulásának másnapján, a szovjet csapatok bevonulását követően feloszlatták.¹

A járás székhelye Heves község. Az itt zajló események jelentős hatással voltak a járás településeire is.

¹ A Heves Megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó alosztályának jelentése (a továbbiakban JELENTÉS) Történeti Hivatal V-150371 343–344.

Hevesen október 24-én a rádióban hallott hírek hatására Szabó Károly őrnagy, a járási kiegészítő parancsnokság parancsnoka riadókészültségbe helyezte a személyi állományt, rövid eligazítást tartott az eseményekre vonatkozóan, melynek tartalma sajnos nem maradt fenn, majd a járási pártbizottsággal és a rendőrkapitánysággal együtt intézkedett a település, és a fontosabb objektumok biztosításáról. Megerősítették többek között a pártbizottság, a járási és a községi tanács, a posta, a rendőrkapitányság és a rendőrőrsök védelmét.² Ennek érdekében mintegy 40 fős polgárőrséget állítottak fel, melyek felszereléséhez a hadsereg káli raktárából kértek fegyvereket. Így mintegy 90 fős fegyveres erő állt készen a község rendjének biztosítására.³ Október 25-én a káli alakulattól segítségül kapott 16 sorkatonával, és saját fegyvereseikkel lezárták a Hevesen keresztül Jászapátiba, Gyöngyösre és Egerbe vezető főútvonalakat. Az útlezárást végző járőrök minden gépkocsit ellenőriztek, a rajtuk utazókat igazoltatták. Parancsuk úgy szólt, hogy akadályozzák meg idegen fegyveresek bejutását a járási székhelyre. Feladatuknak nem tudtak maradéktalanul megfelelni, mivel 25-én szovjet gépesített alakulatok vonultak át a községen Budapest felé. A szovjet hadosztállyal az átvonulás során összetűzés nem volt. Október 27-én tovább folytatták a járőrzést, de nemcsak az utak mentén, hanem a községben is, a közrend védelme érdekében. 27-én este azonban a polgárőrség civil tagjai, pillanatnyilag nem tudható milyen hatásra, kijelentették, hogy nem hajlandóak a további fegyveres szolgálatra, fegyvereiket leadták, és hazamentek. Ettől kezdve a katonák és a rendőrök a kiegészítő parancsnokság és a rendőrség épületeinek védelmére szorítkoztak.⁴ 27-én este Egerből, a belügyi főosztályról egy nyomozó érkezett Hevesre, és utasítást adott az államvédelmi állomány leszerelésére, ugyanakkor kijelentette, hogy náluk, Egerben már minden rendőr nemzetőr.⁵

Október 28-án kora reggel a járási rendőrkapitány tájékozódás céljából a pártbizottságra indult, de ott csak néhány ittasan vitatkozó munkatársat talált, így a tanács épülete felé vette útját, majd visszatért a kapitányságra. Körútja során egyre izzóbb hangulatot tapasztalt a községben.⁶ Ez alatt folytak a munkástanács-választás előkészületei. Még az előző napon, 27-én a járási tanács és a pártbizottság kibocsátott egy körlevelet, amely a munkásta-

² A Hevesi Járási Kiegészítő Parancsnokság jelentése Hadtörténelmi Levéltár 1956-os gyűjtemény 3. őrzési egység (a továbbiakban HTL) 436–437.

³ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0–9982.

⁴ HTL 437–438.

⁵ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0–9982.

⁶ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0–9982.

nács megválasztására szólított fel, és annak irányelveit tartalmazta. A körlevél megvitatására többen összegyűltek a kultúrotthonban, Bense József igazgató szobájában, aki a vitát vezette. A résztvevők legaktívabb tagja, a fennmaradt iratok szerint Guba Dezső, a kultúrház egyik munkatársa volt. A megbeszélést másnap is folytatták, majd amikor Barcsik János iskolaigazgató, Guba Dezsőt a tanácsházára hívta, hogy az ott folyó, szintén a munkástanács-választásokkal kapcsolatos megbeszélésekbe bekapcsolódjon, valamennyien átmentek a tanács épületébe. Az így egybegyűlt mintegy 20 ember az előző napon már kidolgozott 15 pontos követelést 24-re bővítve összeállította a jelöltek névsorát, majd levezető elnöknek, és a leendő testület elnökének kérve fel Guba Dezsőt aznap délután 2 órára kitűzte a választások időpontját. Az időpontról Guba Dezső tájékoztatta a község lakosságát a hangos híradó segítségével.⁷ Délután két órakor a mintegy 200 egybegyűlt előtt Guba Dezső beszélt egy, a tanács épülete előtt elhelyezett asztalról. A már korábban kidolgozott pontokat ismertette, melyekben többek között az ország semlegességét, az általános és titkos választójog, valamint a sztrájkjog biztosítását, és a külkereskedelmi szerződések nyilvánosságra hozatalát követelték.⁸ Az izzó hangulatú választógyűlésen részt vett a járási rendőrkapitány is két rendőrtiszt kíséretében. A tömegből többen bizalmatlanul fogadták őket, s a hangulat csak akkor változott, amikor a kapitány kérésére kihirdették, hogy a rendőrség a népe. Ennek hallatára még meg is éljeneztek a rendőröket.⁹

Amikor Guba Dezső a jelöltek névsorának ismertetésébe fogott, a tömeg félbeszakította, s innentől kezdve közfelkiáltással történt a választás. A jelenlévőknek nem tetsző jelöltek nevét „le vele” közbekiabálással fogadták, és mást javasoltak, majd választottak meg helyette. Mindeközben állandóan kommunistaellenes és szovjetellenes jelszavak hangzottak. Volt, aki pumpával hadonászva követelte a régi rendszer visszasságaiért felelősök megbüntetését, de akadt olyan, az alkoholtól túlhevített személy is, aki egyenesen felakasztásukat kívánta.¹⁰ A választások befejeztével az új munkástanács alakuló ülését még aznap 17 órára összehívták.

A testületnek 30 tagja volt, akik egy 11 fős intéző bizottságot választottak. Elnökké Guba Dezső tanárt, a művelődési ház dolgozóját nevezték ki.

⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Mezőcsáti Fiókleveltára (a továbbiakban BAZLMCS) XXV-3-858-1957.

⁸ Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében I. Kiadja az MSZMP Heves megyei Intéző Bizottsága Eger 26.

⁹ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0-9982.

¹⁰ BAZLMCS XXV-3-858-1957.

Az alelnök Holló Ferenc lett.¹¹ Tagjai közül Dr. Bessenyei György, Czeglédi Endre, Csépany Béla, Ragó Ferenc, Macki Béla, Nagy Sándor, Rózsa György, Szabolcsi István, Szatmári János és Veréb József nevét őrzik dokumentumok.¹²

A nap eseményeihez tartozik még, hogy egy csoport Barta Sándor tanító vezetésével lefegyverezte a rendőrséget, mialatt a járási kapitány a munkástanács ülésén vett részt. A lefegyverzés indoka a fegyveres összetűzések megakadályozása volt. Az elvett fegyvereket az alatkai honvéd alakulatnak adták át. A rendőrkapitány értesülve az eseményekről, a rendőrséget újra-fegyverezte, s a 33 rendőr feladatává a köztörvényes bűncselekmények megelőzését, illetve üldözését tette, kijelentve, hogy a rendőrök csak tőle, illetve az általa kijelölt személytől fogadhatnak el utasítást. Bármit tesznek ezen kívül, azt saját felelősségükre cselekszik.¹³

Az esti órákban több csoportosulás is támadt Hevesen. Jászárokszállásról is jöttek fiatalok gépkocsikon, egy másik csoport pedig a Kossuth nótákat éneklő Dr. Besenyei Sándor köré gyűlt. A csoportok végigvonultak a településen, majd az úgynevezett revíziós szobornál, a szobor talapzatáról beszélő Dr. Besenyei Györgyöt hallgatták, aki éles hangú beszédben ostromozta a Rákosi rendszert, és a Magyar Dolgozók Pártját, valamint a Szovjetuniót. A beszédet a Nemzeti dal követte, melyet egy Homonnai nevű személy szavalt. Sajnos a keresztnéve nem került megörökítésre. A Petőfi vers hallatán valaki felkiáltott, hogy a rabok még mindig a börtönben vannak. Erre a tömeg Dr. Bessenyei Sándor és Czeglédi Endre vezetésével a börtönhöz vonult, és az ott lévő rabokat kiszabadította. Ezt követően több kommunista funkcionáriust vettek őrizetbe és szállítottak börtönbe. Minthogy két keresett személyt nem sikerült elfogni, azok feleségeit, illetve kiskorú gyermekeit börtönözték be. A túlfűtött indulatokból fakadó atrocitásokat Macki Béla és Guba Dezső igyekeztek visszafogni, de így is előfordult, hogy az őrizetbe vétel tettelegességig fajult. Megesett az is, hogy az őrizetbe vételt fogatosító személyek egyike, a keresett személy házának ablakát betörve szenvedett a kezén kórházi ellátást igénylő sérüléseket az üvegszilánkoktól.¹⁴ A börtönbe kerültekkel Guba Dezső és Macki Béla közölte, hogy saját érdekükben lettek őrizetbe véve, és akkor távozhatnak, amikor akarnak, a két asszonyt és a gyerekeket pedig hazaküldték azzal a kéréssel, hogy másnap reggel küldjék

¹¹ Heves Megyei Levéltár (a továbbiakban HML) Egri Megyei Bíróság iratai XXV-21/B (a továbbiakban EMB) 630/1958.

¹² JELENTÉS 336–343.

¹³ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0-9982.

¹⁴ BAZLMCS XXV-3-858-1957.

be férjeiket. Ezt az intézkedést a munkástanács-választás éjszakájának tömeghangulata indokolta, a börtönből való távozást azonban később, egy, az ígérettel élni szándékozó személynek nem tették lehetővé.

A munkástanács, megválasztását követően eltávolította a régi apparátust, felmentette a járásbíróság elnökét, további letartóztatásokat foganatosított, ÁVH tiszteket fegyverzett le, hallgatott ki és helyezett őrizetbe. Mindemellett átvéve a helyi államhatalmi szerv feladatait, irányította a település életét. Tevékenységét november 5-én, a szovjet csapatok bevonulása után szüntette be, mikor is feloszlott.

A munkástanács közvetlenül megválasztása után intézkedett a nemzetőrség felállításáról, melynek parancsnokává Macky Bélát nevezte ki. Macky Béla helyettesei Csete György, Kiss János és Varga Sándor voltak. Tagja közül Bartha Sándor, Bárdos László, Básty Miklós, Bercsényi Miklós, Besenyei Ferenc, Fényes Zoltán, Guba Lajos, Horváth Lajos, Király József, Kiss László, László László, Mezei József, Pintér Béla, Stefán János, Somodi József, Szatmári József, Szeredi Miklós, Tóth György, Ujfalusi György, Varga Imre, Vámos József és Vattamány Gizella nevét ismerjük. A munkástanács megbízta a járási hadkiegészítő parancsnokát, és a járási rendőrkapitányt, hogy szakértőként segítsék a nemzetőrség munkáját. A nemzetőrségen belül egy rohambrigád is alakult, Csete György parancsnoksága alatt. A brigád géppisztollyal felszerelt tagjai Básty Miklós, László László, Stefán János, Szeredi Miklós, Varga Imre, Vattamány Gizella és Vámos György mezőkövesdi lakos voltak. A nemzetőrség november 6-ig tevékenykedett, akkor a járási kapitányság visszatérő munkatársai lefegyverezték és feloszlatták.

Hevesen nemcsak községi munkástanács alakult, hanem a járási székhely minden üzemben választottak munkástanácsot.

A Hevesi Földműves Szövetkezet Munkástanácsa október 28-án alakult meg a községi munkástanács utasítására. A 12 tagú testületből csak az elnök, Göde Jenő nevét ismerjük, tevékenységéről pedig mindössze annyit, hogy a szövetkezet vezetőségéből eltávolították az MDP tagokat, és hogy december 30-ig állt fenn.

A Hevesi Építő KTSZ Munkástanácsa szintén a községi munkástanács utasítására jött létre október 28-án. Megalakulása formálisnak tekinthető, a KTSZ vezetősége alakult át 7 tagú munkástanácsa. Az elnöki tiszte Szege di Mihály, a KTSZ ügyvezető elnöke látta el. November 8-án a munkástanács visszaalakult elnökséggé.

A Hevesi Cipész KTSZ Munkástanácsa a vállalat dolgozóinak követelésére alakult meg október 28-án 8 taggal. Első elnöke Mikula Lajos volt, ő azonban a tagság által előterjesztett bérkövetelésekkel nem értett egyet s

lemondott. Utóda Veres György lett. Tagjainak névsorát nem ismerjük. A testület november 4-én beszüntette tevékenységét.

A Nemzeti Bank Hevesi Részlegének Munkástanácsa már október 25-én megalakult egyik munkatársának, Kiss Andrásnak a kezdeményezésére. A 3 fős munkástanács leváltotta az igazgatót, és helyére Kiss Andrást állította. A tanács másik két tagjának neve nem maradt fenn. November 5-én a munkástanács feloszlott. November 6-án a bank felettes szerve Kiss Andrást elbocsátotta, és a régi igazgatót visszahelyezte állásába.

A Hevesi Kertimagnettermelő Vállalat Munkástanácsa október 30-án alakult meg a községi munkástanács utasítására 12 taggal. Elnöke a gépcsoport vezetője Bencsik Mihály lett. Tagjai közül Csíkos József és Morvai István neve maradt fenn dokumentumokban. A vállalatnál is megsemmisítették a dekorációs anyagot. Az nem derül ki, hogy a pártiroda iratait megsemmisítették e, vagy csak ilyen követelést fogalmaztak meg néhányan a munkástanács tagjai közül. A munkástanács egyik tagja, egy MDP tag dolgozót megvert. Szintén nem állapítható meg, hogy kik, kiknek és milyen mértékben osztottak szét a gazdaság tulajdonát képező terményekből. November 6-án a munkástanácsot újraválasztották, melynek során a rombolásban és a verekedésben részt vett munkástanács-tagok már nem kerültek be az új testületbe. Tevékenységüket a Hevesi Állami Gazdaságba való beolvadásukig folytatták.

A Hevesi Állami Gazdaság Munkástanácsa október 29-én jött létre a gazdaság dolgozóinak követelésére, és a községi munkástanács utasítására. A 30 fős munkástanács elnöke Butner József mezőgazdász lett. Tagjai közül Bartha Lászlót, Fábián Pált és Szécsi Jenőt ismerjük név szerint. A gazdaságnál az októberi napokban elégették a pártiratokat, a könyvtár anyagát, a dekorációt, eltávolították a vörös csillagot, és távozásra szólították fel az igazgatót, valamint az MDP tagokat. November 4-e után a munkástanácsot újra választották. Butner József helyét Pálfi József foglalta el. A testület december második feléig állt fenn, akkor elfoglalta helyét az üzemi tanács.¹⁵

A forradalmi napokban több párt is újjászerveződött Hevesen. Először a kiskisgazdapárt, majd a szociáldemokrata párt, és a parasztpárt.

A kiskisgazdapárt szervezői Rózsa György, Holló Ferenc és Dr. Dobos László voltak. Az alakuló ülésre október utolsó napjaiban került sor. Dokumentumokból csak az állapítható meg, hogy ott Dr. Dobos László beszédet mondott, melyben a kiskisgazda párt történelmi jelentőségét méltatta, hangsúlyozva az 1945-ös választások sikereit, a nagy tömegbázist, és a parasztságig nyúló gyökereket. Ugyanakkor kiállt a többpártrendszer mellett, melyben véleménye szerint van helye a kommunista pártnak is. Beszédében felhívta

¹⁵ JELENTÉS 336–343.

még a résztvevők figyelmét a kisczardapárt tisztaságának megőrzésére. Az újjáalakuló ülés után történt kísérlet párhelység, bútorok, és gépkocsi szerzésére is, azonban ez nem járt sikerrel.

A szociáldemokrata párt újjászervezésével kapcsolatosan mindössze annyi adattal rendelkezünk, hogy ennek irányítója Guba Dezső volt, munkatársai pedig Besenyei Ferenc, Göde János, Hamar Pál és Takács Ferenc voltak.¹⁶ A november 3-án megtartott alakuló ülésen egy, a fővárosból érkezett szervező, Kovács József is részt vett, s a szociáldemokrata párt hevesi szervezetének sikerült gépkocsit szereznie a megyében folyó szervezőmunkához.¹⁷ Hogy honnan és hogyan, arról nem szólnak a források.

Hevesen a megtorlás időszakában a munkástanácsok és a nemzetőrök közül többen kaptak súlyos börtönbüntetést, feltehetően, mert többen voltak – az akkori terminológia szerint – osztályidegen származásúak, s ezt az új hatalom az ellenforradalmi jelleg kidomborítására kívánta felhasználni. Súlyosan nyomhatott a latban a kommunisták bebörtönzése, a tettelegesség, és az államvédelmi tisztek őrizetbe vétele, valamint kihallgatása is. 18 személyt ítéltek el, közülük hatot tíz évnél is hosszabb börtönbüntetésre.

Átány községben 1956. október 28-án alakult meg a községi munkástanács. A 60 tagú testület vezetését egy 12 fős forradalmi bizottmány végezte. A testület elnöke Baráth Mihály lett. Tagjai közül Isza Andrást és Orosz Barnát ismerjük név szerint. A munkástanács eltávolította a tanácsi apparátusból a kommunista párttagokat, intézkedéseket tett a termelőszövetkezetek feloszlására, és államosított épületeik visszaadásával kártalanította a volt kulákokat. A testület november 4-e után sem oszlott fel, bár ezt követően különösebb tevékenységet már nem fejtett ki, majd december 26-án a karhatalom felszámolta.¹⁸

A község rendjének biztosítására a munkástanács nemzetőrséget szervezett. A 20 nemzetőr parancsnoka a munkástanács egyik tagja, Isza András lett. A nemzetőrök neveit nem őrizték meg dokumentumok. Csak annyit tudunk, hogy Orosz Barna többször is megkísérelt fegyvert szerezni számukra a környező honvéd alakulatoktól, sikertelenül. Végül Isza András kerített 11 puskát, többek között a körzeti rendőrtől. A nemzetőrség november 10-én a járási rendőrkapitány utasítására szüntette be tevékenységét és oszlott fel.¹⁹

A megtorlás két munkástanácstagot érintett a községben. Mindkettőt bíróági eljárás alá vonták, amely során egyiküket felmentették.

¹⁶ Feljegyzés a Heves községben lezajlott ellenforradalmi eseményekről Történeti Hivatal 0-9982.

¹⁷ BAZLMCS XXV-3-858-1957.

¹⁸ JELENTÉS 344.

¹⁹ HML EMB 1160/1957.

Boconád község eddig feltárt iratai nagyon hiányosak. Az megállapítható, hogy a munkástanács október 28-án alakult meg 43 taggal, amely egy 8 fős forradalmi bizottságot választott az ügyek vitelére. A testület elnöke Karkus Ferenc a községi tanács addigi elnöke lett. Tagjai közül azonban csak Idős Juhász Ignácot és Káli Györgyöt ismerjük. Káli György tagja volt a munkástanács által felállított nemzetőrségnek is, a munkástanács és a nemzetőrség tevékenységéről azonban eddig nem sikerült többet megtudnunk.²⁰

Erdőtelken is október 28-án alakult meg a munkástanács 60 fős tagsággal, akik egy 8 fős forradalmi bizottságot választottak. A végrehajtó bizottság az addigi tanácsi apparátusból tevődött össze. A munkástanács elnöke, Batkhy Lajos maga is a községi tanács végrehajtó bizottságának elnöki tisztét töltötte be korábban.

A község rendjének biztosítására itt is megszervezték a nemzetőrséget. A 20 fős testület parancsnoka a körzeti megbízott, Ugrai Lajos rendőr törzsőrmester lett. A településen különösebb eseményekre nem került sor. November 4-én a munkástanács visszaalakult községi tanácscsá, a nemzetőrség pedig feloszlott.²¹

Erk községben is a volt tanácselnök, Gutai János lett az október 28-án megválasztott 20 fős munkástanács elnöke. A testület tevékenységét november 20-ig folytatta, akkor visszaalakult községi tanácscsá. A munkástanács által felállított 15 fős nemzetőrség feladata a község rendjének biztosítása volt. A parancsnoki teendők ellátására Szabados László rendőr törzsőrmester, körzeti megbízottat kérték fel. A nemzetőrség november 8-án szüntette be tevékenységét. Sem a munkástanács, sem a nemzetőrség névsora nem maradt fenn az eddig ismert dokumentumokban, s a fentiekén kívül egyéb eseményekről sem tudósítanak.²²

A Hevesvezekényben október 28-án megválasztott 19 fős munkástanács létrehozását a rendőrségi jelentések szerint a községben lakó munkások, vasúti dolgozók kezdeményezték. A 19 fős testület elnöke az addigi tanácselnök, Fekete Illés lett, tagjai közül csak Sipos Bélát és Nagy Lászlót ismerjük név szerint. Tevékenységükről annyit tudunk, hogy a községi tanács apparátusának tagjait felmentették állásukból, a tanácstitkárt elzavarták, és kezdeményezték a termelőszövetkezet feloszlását. A munkástanács november 4-e után is funkcióban maradt, bár aktív tevékenységet nem fejtett ki, november 20-án pedig átadta helyét a korábbi községi tanácsnak.

A nemzetőrséget a munkástanács november 29-én hozta létre 22 taggal. Feladatuk a község rendjének biztosítása volt. Parancsnokának neve, tagjai-

²⁰ JELENTÉS 345–347.

²¹ JELENTÉS 347.

²² JELENTÉS 347–348.

nak névsora nem maradt fenn, csak azt tudjuk, hogy Nagy László munkástanács tag egyben nemzetőr is volt. Az eddig feltárt dokumentumok még arról tudósítanak, hogy két nemzetőr felkereste és felelősségre vonta a községi adóügyi megbízottat az adófizetésért és a beszolgáltatásért. Ez azonban egyéni akció volt, melyet nem a munkástanács utasítására hajtottak végre. A nemzetőrség november 4-e után még két napig látott el járőrszolgálatot, ekkor az újjáalakult rendőrség fegyvereiket bevonta, s így a testület feloszlott.²³

Kisköre község történetére vonatkozóan több forrással is rendelkezünk, ezek azonban ellentmondanak egymásnak. Van olyan adatunk, amely október 28-ra teszi a forradalmi munkástanács megalakítását, és van olyan, amelyik 29-re. Az október 28-át megjelölő forrás tűnik hitelesebbnek.²⁴ A forradalmi tanács létrejöttét október 27-én egy tüntetés előzte meg, melynek során ledöntötték a szovjet emlékművet, eltávolították a vörös csillagokat, kivágták a tanács zászlajából a népköztársasági címet, betörték a párhelység ablakait, és az ott talált iratokat megsemmisítették. A másnap sorra kerülő munkástanács választáson egy 53 fős testületet hoztak létre. Elnökévé Papp János földművest kérték fel, aki csak hosszas rábeszélésre vállalta el a funkciót, helyettesévé pedig Németh Jánost választották. A testület tagjai közül csak Antal Józsefet és K. Tolnai Andrást ismerjük név szerint.²⁵

Október 29-én a munkástanács elnöke magához kérte a község három termelőszövetkezetének vezetését, és közölte, hogy az államosítás révén tulajdonukba jutott épületeket 48 órán belül vissza kell adniuk eredeti tulajdonosaiknak. Az intézkedés révén két épületet kaptak vissza a korábbi tulajdonosok, a községi partházba pedig egy cipőipari KTSZ-t költöztettek.²⁶ Az államosított épületek visszaadása, vagyis a volt, úgynevezett kulákok kártalanítása a községi napközit és bölcsődét is érintette, de hogy ezeket az intézményeket valóban kiköltöztették, és ha igen hová, arról nincsenek adataink.²⁷ A rendőrségi jelentésekben az is szerepel, hogy a községben feloszlatták a termelő szövetkezeteket. Ennek ellentmondanak az Egri Megyei Bíróság iratai, amelyek arról tudósítanak, hogy a munkástanács rendszeresen ellenőrizte a termelőszövetkezetek munkáját. Németh János október 30-án a behívatott TSZ elnököket arra utasította, hogy a termelőszövetkezet vagyonaát gondosan kezeljék, tartalékoljanak gabonát, vetőmagot, és az őszi vetési munkálatokat körültekintően végezzék el. Felhívta a figyelmüket arra is, hogy ha a tagok nem akarnának dolgozni, akkor bér munkások alkalmazásá-

²³ JELENTÉS 348–349.

²⁴ JELENTÉS 349. p.; és HML EMB 880/1957.

²⁵ JELENTÉS 349–350.

²⁶ HML EMB 880/1957.

²⁷ JELENTÉS 345.

val kell a szükséges mezőgazdasági munkákat elvégezni. Ugyancsak Németh János, a munkástanács alelnöke a Rákóczi Termelőszövetkezet gyűlésén azt javasolta, hogy egyezség útján az egyéni gazdálkodókat is juttassák veteményes földterületekhez. A munkástanács november 4-e után is hivatalban maradt. A régi tanács apparátus visszaállítására november 17-én történt az első kísérlet, a munkástanács elnökhelyettese azonban kijelentette, hogy a testület a nép bizalmának letéteményese, és képes a község ügyeinek igazságos intézésére. December 2-án népgyűlésre került sor a faluban, ahol a jelenlévők ismét bizalmat szavaztak a munkástanácsnak. Így a kormány csak december 23-án tudta Kiskörén a munkástanácsot felszámolni, és a régi tanácsrendszert visszaállítani.²⁸

A munkástanács már első ülésén határozatot hozott a nemzetőrség felállításáról, és a községben lévő fegyverek – vadászfegyverek, céllövőpuskák – bevonásáról. A nemzetőrség létszámát tekintve pontos adatokkal nem rendelkezünk. Hozzávetőlegesen 16 tagja volt. Parancsnokává Őzse F Károlyt nevezték ki. Tagjai közül Kelemen István, Ördög Sándor és Vágó István nevét őrzik eddig ismert dokumentumok. A nemzetőrség november 4-e után feloszlott.

A megtorlás időszakában 7 munkástanács tagot állítottak bíróság elé. Közülük hárman kaptak börtönbüntetést, négyet felmentettek. Egy nemzetőrt, mivel a nemzetőrségtől kapott fegyvert nem adta le, hadbíróügyi eljárás alá vontak.

Kömlőn az október 28-i munkástanács-választást tüntetés előzte meg, melynek során ledöntötték a szovjet emlékművet, feltörték a párthelységet, az ott talált iratokat, könyveket és zászlókat pedig elégették. Ezt követően választották meg a 45 főből álló testületet. A munkástanács elnöke Godó Ignác földműves lett, helyettese pedig Kiss Jenő.²⁹ Tagjai közül Bollok Sándor Kiss M Joahim, Nagy Szilveszter és Vitkóczy József nevét ismerjük.³⁰

A munkástanács felmentette állásukból a volt tanács pénzügyi csoportjának alkalmazottait, és a községi hangos híradón felszólította a lakosságot, hogy akinek vitája van a termelőszövetkezettel, azt békés úton rendezze. Erre egyébként írásban is felszólította a TSZ vezetőket. A dekorációs anyagot a termelőszövetkezetek irodáiban is megsemmisítették. Döntés született az államosított épületek eredeti tulajdonosaiknak való visszaadásáról is. Ennek értelmében lakoltatták ki a község egyik termelőszövetkezetének elnökét. Néhány munkástanács tag erős agitációba fogott a termelőszövetkezetek

²⁸ HML EMB 880/1957.

²⁹ HML EMB 849/1957.

³⁰ JELENTÉS 351–352.

feloszlását elérendő. Ennek érdekében attól sem riadt vissza, hogy TSZ tagokat éjszaka keressen fel, hogy őket a szervezetből való kilépésre bírja.

November 4-e után a munkástanács tovább folytatta tevékenységét, és csak a karhatalom beavatkozásával tudták hivatalából eltávolítani december 27-én.

A munkástanács a település rendjének biztosítására még megalakulásának napján létrehozta a nemzetőrséget. A parancsnoki teendőket Godó Ignác, a munkástanács elnöke saját hatáskörébe vonta, egyben felmentette, és távozásra szólította fel az addigi körzeti megbízott rendőrt. A 27 főből álló testület tagjai közül csak Bollok Sándor, Nagy Szilveszter – akik a munkástanácsnak is tagjai voltak egyben – és Körömi Tamás neve ismert. A nemzetőrség a falu rendjét biztosító járőrözés mellett részt vett az államosított lakások kiürítésében, vagyis az ott lakók kilakoltatásában, és lefegyverzett egy, a községbe érkező rendőrfőnököt. Őrizetbe vették és kihallgatták a községi párttitkárt és az egyik TSZ elnököt is. A testület egyik tagja november 4-én egy termelőszövetkezeti vontatóval Egerbe ment fegyverekért, és néhány egri nemzetőrrel kivonult a Bükkbe, harcolni a szovjet csapatok ellen, november 10-én azonban visszatért a községbe. A nemzetőrség november 6-án oszlott fel.

A megtorlás idején öt főt állítottak bíróság elé, kettőt pedig közbiztonsági őrizetbe vettek.³¹

Pély községben október 29-én alakult meg a munkástanács. A 49 fős testület elnöke Fodor Elek földműves lett, helyetteseivé pedig Forgács Miklóst, Teredeki Mátyást és Vágány Pált választották. Az új hatalmi szerv megszüntette a korábbi tanácsot, annak dolgozóit felmentette állásukból, felszámolta a helyi MDP pártszervezetet, a párttitkárt családjával együtt kitiltotta a községből, és feloszlatta a termelőszövetkezetet. Határozatban juttatta vissza az államosított házakat eredeti tulajdonosaiknak. Ennek kapcsán a párthelység berendezését kidobálták és összetörték, iratait megsemmisítették, majd átadták régi tulajdonosának.³²

November 6-án a munkástanácsot feloszlatták. a feloszlítás körülményeit nem őrizték meg dokumentumok.

A nemzetőrség felállítására október 30-án került sor. 49 tagjából csak a parancsnok Kovács Ferenc és helyettesének, Herczegkúti Antalnak a nevét őrzik az eddig ismertté vált dokumentumok. A testület fegyverzetét a község lakóitól bevont vadászfegyverek adták. A falu rendjét biztosítani szolgáló járőrtvékenység mellett őrizetbe vették a községi párttitkárt, a termelőszö-

³¹ JELENTÉS 351–352.

³² JELENTÉS 353–354.

vetkezet elnökét és a MÖHOSZ* titkárát, valamint házkutatásokat tartottak.³³ November 6-án a nemzetőrség tevékenysége is megszűnt.

A megtorlás időszakában négy személyt állítottak bíróság elé.

Tarnabod községben október 29-én választottak munkástanácsot 19 taggal. A választógyűlést Kassa József helybeli földműves szervezte, aki a megválasztott testület elnöke is lett. Rajta kívül még Csiszár Miklós, Kiss Kálmán és Nyizsnyák István nevét ismerjük a testület tagjai közül. A munkástanács felmentette a régi tanácsi apparátus dolgozóit, visszaadta az államosított házakat régi tulajdonosaiknak, és a Rákosi rendszert, valamint a Szovjetuniót bíráló plakátokat készített és helyezett el a községben. Nyizsnyák István több alkalommal szervezett tüntető csoportokat, melyek élén kommunistaellenes jelszavakat hangoztatva vonultak fel a faluban. November 4-e után a munkástanács nem szűnt meg, bár aktív tevékenységet nem fejtett ki. Feloszlataására november 9-én került sor.

A munkástanács még megalakulása napján létrehozta a nemzetőrséget. Parancsnoka Nagy B. István lett, aki a munkástanács elnökének utasítására a honvédségtől 7 darab puskát szerzett a testület számára, ő azonban két nap múlva lemondott, s helyét Kassa József foglalta el. Három nap elteltével azonban a második parancsnok is távozott tisztségéből, és a nemzetőrségből is kilépett. A nemzetőrök november 9-ig járőrszolgálatot láttak el a községben, akkor fegyvereiket bevonták, minek következtében a nemzetőrség feloszlott.

A megtorlás időszakában egy munkástanács tagot rendőri felügyelet alá helyeztek.³⁴

Tarnaméra községben október 28-án került sor a munkástanács-választó gyűlésre. A 20 fős új helyi hatalmi szerv elnöke Pári Sándor helybeli földműves lett, aki nem foglalta el posztját, s ha hinni lehet a forrásoknak, még csak be sem ment a munkástanács székhelyére, a tanácsházára.³⁵ Tagjai közül Antal Gyula, Földi Miklós és Várkonyi Jenő nevét ismerjük. A munkástanács tevékenysége a régi apparátus eltávolításában, a termelőszövetkezet feloszlatazásában merült ki, valamint az államosított házakat juttatta vissza eredeti tulajdonosaiknak. Tevékenységüket november 4-e után sem szüntették be, november 10-én azonban a régi tanácsi apparátus dolgozói megjelentek a tanács épületében és a munkástanácsot feloszlatták.

Október 29-én került sor a nemzetőrség felállítására. A 27 tagú rendfenntartó erő parancsnoka Bártfai Tibor volt. Tagjai közül csak Suri Józsefet

* Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség

³³ JELENTÉS 354.

³⁴ JELENTÉS 354–355.

³⁵ JELENTÉS 356.

és Balogh Istvánt, valamint Várkonyi Jenőt ismerjük név szerint. Általában a lakosságból hívtak be esetenként szolgálattételre személyeket. Két nemzetőr az októberi napokban megverte a begyűjtési előadót, de ez nem a munkástanács, vagy a nemzetőrség parancsnokának utasítására történt. November közepén a járási rendőrkapitányság a községben lévő fegyvereket összeszedte. Ezzel a nemzetőrség tevékenysége is megszűnt.³⁶

Tarnaörsön október 25-én az esti órákban két teherautónyi fiatal érkezett Jászberényből és Jászárokszállásról. Feltörték a párthelyiséget, bútorait, iratait az utcára szórták, majd a tanács épületében megsemmisítették a pénzügyi és begyűjtési iratokat.³⁷ Október 27-én plakátok hívták munkástanácsválasztó gyűlésre a lakosságot. A választásokra október 28-án került sor. A gyűlésen Pálincás Antal igen éles hangú beszédben bírálta a Rákosi rendszert, és a Magyar Dolgozók Pártját. A megválasztott 37 tagú községi munkástanács egy 6 fős forradalmi bizottságot állított fel az ügyek vitelére. A testület elnöke Túróczi József földműves lett. Tagjai közül Csomor (Túrikovács) Jánost, Hevér Józsefet, Pálincás Antalt és Sántha Ferdinándot ismerjük név szerint. A munkástanács tevékenysége során eltávolította a régi tanács apparátust, és intézkedett a termelőszövetkezet feloszlásáról. Sor került a községben lévő szovjet emlékmű ledöntésére is, de ezt egy Visznekről és Jászárokszállásról érkező csoport hajtotta végre, és ismereteink szerint csak egy tarnaörsi munkástanács tag vett részt benne. A viszneki csoportot az ottani nemzetőrparancsnok szervezte és vezette, s a viszneki termelőszövetkezet gépkocsijával érkeztek Tarnaörsre. Megkezdődött a községben a kisgazdapárt újjászervezése is. Ezt Sántha Ferdinánd, az FKGP volt tagja irányította. A munkástanács november 4-e után is folytatta tevékenységét, és csak karhatalom igénybevételével tudták felszámolni december 10-én.

A település biztonságára Tarnaörsön is a nemzetőrség felügyelt. Felállításának időpontja bizonytalan, de feltehető, hogy október 29-én a munkástanács megválasztásának másnapján történt. Tíz tagja közül csak Gonda Jenő és Sántha Ferdinánd nevét ismerjük, még parancsnokának neve sem maradt fenn dokumentumokban. Fegyvereiket a községből Pálincás Antal utasítására bevont vadászpuskák adták. A nemzetőrség november 4-ig látott el járőrszolgálatot a faluban. Akkor tevékenységét beszüntette és feloszlott.

A megtorlás időszakában egy munkástanács tagot közbiztonsági őrizetbe helyeztek.³⁸

³⁶ JELENTÉS 357.

³⁷ Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében I. Kiadja az MSZMP Heves megyei Intéző Bizottsága Eger 26.

³⁸ JELENTÉS 357–358.

Tarnaszentmiklóson október 28-án került sor a munkástanács megválasztására. A 18 fős testület elnöke Garanc Lajos, a volt községi tanácselnök lett. A tagok között a régi végrehajtó bizottság több tagját, és nem egy MDP tagot is találhattunk. A testület névsora nem maradt fenn. Tevékenysége a falu ügyeinek intézésében merült ki. Megmozdulásokra, tüntetésekre nem került sor. November 4-én a munkástanács feloszlott, és újjáalakult a korábbi végrehajtó bizottság. Nemzetőrséget nem szerveztek a faluban.³⁹

Tarnasádsányban felvonulás és a szovjet emlékmű ledöntése előzte meg a munkástanács megválasztását, melynek során összetörték a tanács épületében lévő dekorációt és széttepték a vörös zászlót. A tüntetést és a munkástanács-választó gyűlést Besenyei (Cukor) János, Katona János és Sthál János szervezték. Mindhárman tagjai lettek a megválasztott 14 fős munkástanácsnak, sőt Katona János gépkocsivezető a testület elnöke, Sthál János bányász pedig elnökhelyettese lett. A többi tag neve nem maradt fenn az eddig ismertté vált dokumentumokban. A munkástanács eltávolította az addigi tanács apparátust, intézkedett a termelőszövetkezet feloszlataáról és az államosított házak eredeti tulajdonosaiknak való visszaadásáról. November 4-e után a munkástanács, bár nem oszlott fel, beszüntette tevékenységét.

A munkástanács megalakulása után sor került a nemzetőrség felállítására is. A szervezőmunkát Katona János, a munkástanács elnöke végezte. Ő szerezte a szükséges fegyvereket, és ő lett a 10 fős testület parancsnoka is. Tagjai közül csak Fehér Tibor és Császi István nevét ismerjük. A nemzetőrség a járőrszolgálat ellátása mellett több volt MDP tagot előállított és bántalmazott. Tevékenységét november 15-én szüntette be, amikor a munkástanács elnökének utasítására feloszlott.

A megtorlás időszakában három személyt helyeztek közbiztonsági őrizetbe, azaz közkeletű nevén internáltak, két nemzetőr pedig elhagyta az országot.⁴⁰

Tenken a község pedagógusai kezdeményezték a munkástanács létrehozását, amely október 28-án meg is alakult. Elnöke Szalmási Sándor, a termelőszövetkezet elnöke lett. a 20 fős testület tagjai közül csak az ő nevét ismerjük. A munkástanács eltávolította hivatalából a községi tanácselnököt és a párttitkárt. egyéb tevékenységéről nincsenek adataink, csak annyit tudunk, hogy felvették a kapcsolatot a település hajdani földbirtokosával és felajánlották birtokainak visszaadását. A munkástanács november 20-ig volt hivatalban, akkor tevékenységét beszüntette és feloszlott.

Bár nemzetőrség szervezésére sor került Tenken, a 16 nemzetőrnek fegyvere nem volt. November 4-én a testület feloszlott.⁴¹

³⁹ JELENTÉS 358–359.

⁴⁰ JELENTÉS 359–360.

Tiszanánán az önkényuralmi jelképek eltávolításával kezdődött az a demonstráció, amely megelőzte az október 27-i munkástanács-választást. Az egyik helyi italboltban beszélgetők csoportot alkottak, Gönczi Benjámin elszavalta a nemzeti dalt, majd eltávolították a vörös csillagot a kocsmá épületéről, s innen továbbvonulva a postáról is. A csoport tömeggé dagadt, s Gönczi Benjáminnal az élén kommunistaellenes jelszavakat kiabálva, és a munkástanács létrehozását követelve a községháza felé vette útját, s az azon lévő vörös csillagot is eltávolította. Az útjába kerülő MDP tagokat bántalmazta, és megverte a községi párttitkárt is. Az események elfajulását Török Sándor akadályozta meg. Ezt követően egy 40 fős munkástanácsot választottak, amely tagjainak sorából egy kisebb létszámú, 15 tagból álló végrehajtó bizottságot is létrehozott. A testület elnöke Török Sándor lett. Tagjai közül Balácsi István, Boross Sándor, Bánrévi Bálint, Beke István, Cseh Gergely, Domján István, Együtt Béla, Fejes István, Godó András, Godó Béla, Gönczi Benjámin és Mlinkó Lajos neve maradt fenn dokumentumokban.

A munkástanács elbocsátotta a volt tanácsi apparátus kommunista tagjait, utasítást adott a termelőszövetkezetek feloszlására, a községi terményraktárból nagy mennyiségű gabonát osztott szét, bevonta a községben lévő fegyvereket, s ennek kapcsán házkutatásokat rendelt el a volt MDP tagok lakásán, visszaadta az államosított lakásokat volt tulajdonosaiknak, s ezért 18 családot szólított fel kiköltözésre az úgynevezett államosított kuláklakásokból, és letartóztatta a községben lakó ÁVH tiszteket. November 2-án határozatot hozott a községi szovjet emlékmű ledöntéséről. Ez rövid vita után meg is történt.

Az októberi napokban sor került a kisgazdapárt újjászervezésére is a községben. A szervezőmunkát Balázs István és Gönczi Benjámin végezték. Az újjáalakuló ülés levezető elnöke Gönczi Benjámin volt, ahol a kisgazdapárt helyi elnökévé is őt választották meg, hiszen a koalíciós időkben is tagja volt az FKGP-nek.

A munkástanács egyik végrehajtó bizottsági tagját, a községi rendőrőrs parancsnokát bízta meg a nemzetőrség megszervezésével. Boross Sándor végre is hajtotta az utasítást, és 20 polgári személyből, valamint 6-7 rendőrből létrehozta a testületet és a rendőrség fegyvereivel szerelte fel őket. A nemzetőrök járőrszolgálatot teljesítve biztosították a falu rendjét, és igazoltattak minden idegent. Ők hajtották végre a munkástanács által foganatosított letartóztatásokat is. Tagjai közül csak Mlinkó Lajos nevét ismerjük. Arról nem szólnak forrásaink, hogy a munkástanács és a nemzetőrség meddig állt fenn.

⁴¹ JELENTÉS 360–361.

A megtorlás hét főt érintett a településen. Hat munkástanácstagot, köztük a nemzetőrség parancsnokát és egy nemzetőrt katonai bíróság ítélte el, egy munkástanácstagot pedig közbiztonsági őrizetbe helyeztek.⁴²

Zaránkon csak november 1-én alakult meg a munkástanács. Elnöke Berta János földműves lett. Tagjai közül Bartha Bálintot, Csintalan Andrást, Sántha Miklóst és Urbán Bélát ismerjük név szerint, akik közül Csintalan András és Urbán Béla nemzetőr is volt. A községben történt eseményekkel kapcsolatosan szinte semmilyen információ nem maradt fenn. Az biztosnak látszik, hogy valamikor ledöntötték a szovjet emlékművet, és az egyik termelőszövetkezet elnökének ablakait éjszaka betörték. Többet az eddig feltárt dokumentumokból nem lehet megállapítani.⁴³

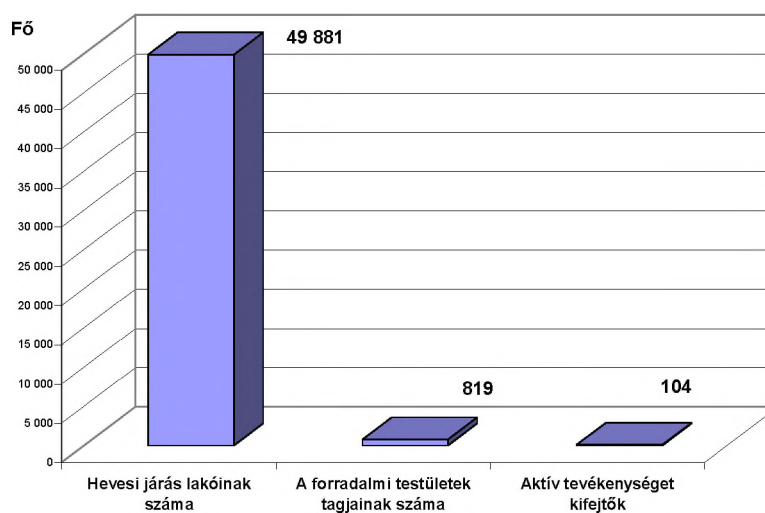
A hevesi járás településeink eseménytörténetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a forradalom eseményei ebben a térségben is hasonlóképpen játszódtak le, mint az ország egyéb területein. Az önkényuralmi jelképek eltávolítását követte a Rákosi rendszerben kompromittálódott személyek eltávolítása a helyi hatalmi szervekből, majd a hatalmi szervek átalakítása, illetve a forradalom irányító szerveinek létrehozása, amelyek legfontosabb feladatuknak a közellátás és a közbiztonság megszervezését, illetve biztosítását tekintették. Többre, a második szovjet beavatkozás miatt nem maradt idejük.

⁴² JELENTÉS 361–363.

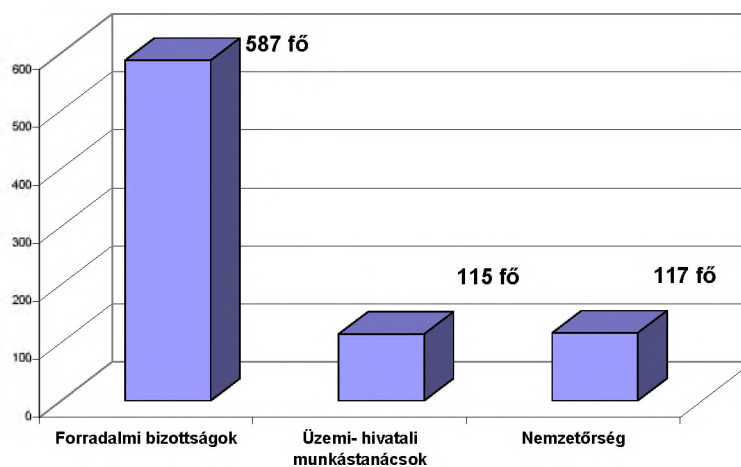
⁴³ JELENTÉS 363–364.

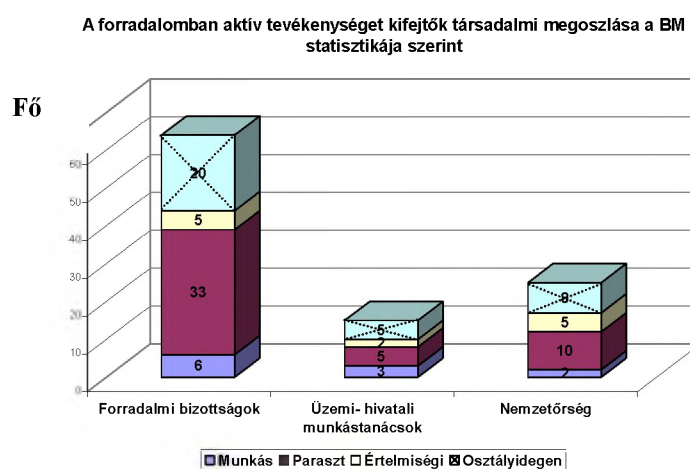
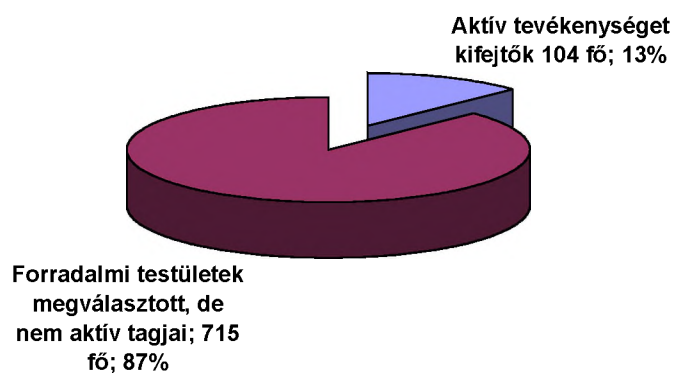
MELLÉKLETEK

Az alábbi diagrammok a BM Heves megyei Főkapitányság Politikai Nyomozó Alosztályának adatai alapján a forradalomban részt vettek számát, tevékenységük minősítését és társadalmi megoszlásukat mutatják be.

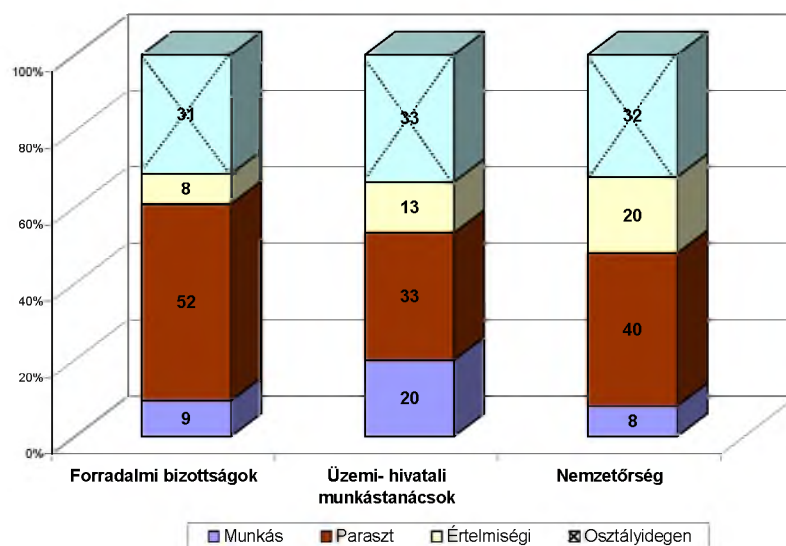

Forradalmi szervek tagjainak száma

A forradalomban aktív tevékenységet kifejtők társadalmi megoszlása százalékban

OLÁH CSABA

„omne principium difficile”

ÁTMENET A NORMATÍV TANÁCSRENDSZERBŐL A STRATÉGIAI SZEMLÉLETŰ ÖNKORMÁNYZÁSBA A HELYI IGAZGATÁS HATÉKONYSÁGÁNAK TÜKRÉBEN

A magyar közigazgatás-tudomány alapvetően normatív szemléletű, mely kifejezője annak, hogy az igazgatási kultúra is regulatív, szabályozásközpontú. A jogi, intézményi megközelítés az egyik, s talán legfontosabb előfeltétele az önkormányzatiság elemzésének. Két fontos szempont elengedhetetlen ebből az aspektusból: az egyik, az önkormányzatok komplexitásának és változatosságának a figyelembevétele, a másik pedig, a folyamatosan jelen lévő változások következményeinek a szem előtt tartása. Ugyanakkor a jogi normának a társadalom által is visszaigazolt és megerősített magas presztízse nem zárja ki a más szempontú kutatások, vizsgálatok indokoltságát, szükségességét sem, hiszen ez utóbbiak különösen legalább annyira kívánatosak, mint a magas színvonalú jogi szabályozás.¹

Nyilvánvaló, hogy a helyi önkormányzatok, de általánosságban is az önkormányzatiság alkotmányos helyét, szerepét, funkcióit a maga teljességében csak az egész kormányzati rendszer, a közigazgatás viszonylataiban lehetne csak maradéktalanul értelmezni. Jelen munka ilyen tágabb összefüggések feldolgozására nem vállalkozhat.

Mivel a magyar önkormányzati rendszer rendszerváltozás utáni története még csak alig több mint másfél évtizedes múltra tekint vissza, ezért a struktúra még nem jutott, nem juthatott el a viszonylagos stabilitás, a befejezett intézményesülés – ha lehet ilyenről egyáltalán beszélni ebben az összefüggésben – állapotába. Mint ahogyan folyamatosan jelen lévő változásokat említettem az előbb, úgy a viszonylagos stabilitás vonatkozásában is elmondható, hogy az nem egyéb, mint kívánatos és elérendő cél, mert napjaink gyorsan változó gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális viszonyai között

¹ Józsa Zoltán: Önkormányzati szervezet, funkció, modernizáció. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2006.

egyfajta folyamatos megfelelési kihívással kell szembenézni a kormányzásnak és az önkormányzásnak egyaránt!

Jelen – igen vázlatos – dolgozatomban csupán arra vállalkozhattam, hogy érzékeltessem azt a szervezet-átalakítás (-átalakulás) melletti, elsősorban a jogalkotás-jogalkalmazás terén lezajlott szemléletváltozást, amelyen a rendszerváltozás folyamán a helyi-területi közigazgatás keresztül ment.

Mit is értünk önkormányzatiság, vagy konkrétan önkormányzat alatt?

Az önkormányzat fogalmát szándékunktól függően sokféleképpen lehet meghatározni. Ha azt szeretnénk, hogy bármely kor minden lehetséges típusú önkormányzata beleférjen, aligha mondhatunk többet, mint hogy az önkormányzat emberek meghatározott közösségének önszabályozó, szervezett együttműködése. Ebben a meghatározásban nincs benne, hogy ez az emberi közösség

- hol létezik (meghatározható helyen, területen vagy szétszórta),
- mi a szabályozás módja (pl. megegyezés, szokás, jog),
- milyen szervezeti keretek között (intézményesülten vagy anélkül),
- milyen célból (pl. településüzemeltetés vagy bélyeggyűjtés) működnek együtt.

Ha ennél többet mondunk, akkor abban már szerepelni fog az önkormányzat történelmi és társadalmi meghatározottsága, és utalás történik az önkormányzat valamilyen szempont szerinti típusára, végül céljára.

A modern helyi önkormányzat európai igénnyel megfogalmazott definíciója a Helyi Önkormányzatok Európai Chartája szerint a következő: „A helyi önkormányzás a helyi igazgatási szervek jogszabályi kereteken belüli jogát, effektív lehetőségét jelenti a közügyek jelentős részének saját hatáskörben és a lakosság érdekében történő szabályozása és igazgatása terén.” [3. cikkely, 1. pont]²

A legszűkebb értelemben vett modern önkormányzatnak is annyi meghatározása van, ahányan írtak róla. Helyettük a fogalmat az elengedhetetlen attribútumok felsorolásával mutatom be:

1. Önálló jogi személyiség.
2. Törvényben biztosított és elvonhatatlan hatáskörök.
3. Gazdasági és gazdálkodási önállóság.

² Lásd a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájáról szóló, 1985. október 15-én, Strasbourgban kelt egyezmény kihirdetéséről szóló 1997. évi XV. törvényt.

4. Saját, kizárólagos és elvonhatatlan illetékességi- (földrajzi) terület.
5. Önálló szabályozási és igazgatási jog.

Ha végigtekintünk a dualizmus korától napjainkig a helyi önkormányzatiság történetén, azt látjuk, hogy ezek az attribútumok nem mindig érvényesültek a maguk teljességében, sőt a szocialista állam idején, az ún. tanácsrendszerben az önkormányzatiság átmenetileg oly mértékben sérült, hogy a tanácsokat e fogalom alá vonni is csak megszorításokkal lehet. Figyelmemet azonban témámhoz igazodva elsősorban a külső és belső jogforrásokra irányítom, vagyis a jogalkotó-jogalkalmazó helyi önkormányzatokra és az általuk alkotott jogra, vagyis leginkább a tanácsrendszer, mint önkormányzatiság rendkívül merev normatív voltára.

A tanácsrendszer kialakítása teljesen a kommunista hatalom céljainak alárendelten történt. Még a háborút követő demokratikus szakaszban, 1946-tól folytak a pártok között tárgyalások a jövőbeli területi közigazgatás felépítéséről. Az MKP kezdetben egyszerűen szabotálta az előkészítést és érdemi vita nélkül a felmerülő koncepciók – amelyek között a legkidolgozottabb a parasztpárti volt – elejtésére törekedtek. Az események előrehaladtával, 1949 végétől, az immár egyedül porondon maradó MDP saját belső testületei váltak az új területi igazgatási struktúra kialakításának kizárólagos letéteményeseivé.³

A helyi jogforrások új történelmi szakaszát az 1949. évi Alkotmány és az 1950. évi I. törvény, az ún. első tanács törvény vezette be.

Az így életre hívott tanácsrendszer közismerten a szovjet modell mechanikus átvétele volt. A nyomában következő államszervezési munka részét képezte a kor totális államosítási kísérletének. A tanácsok fogaskerekek voltak a rendszer hierarchikus szerkezetében. A tanácsokat ilyen formán olyan totális „tömeg”-szervezeteknek⁴ tekintették, amelyek egyetlen rendeltetése a pártszervek és a lakosság közötti transzmisszió biztosítása. A politikai, kulturális és egyéb közösségi önszerveződés lehetőségét végképp kiiktatták. Kialakult a helyi hatalomgyakorlás szigorúan hierarchiában ágyazott és monopol rendje. A párt- és tanács szervek rendszere szorosan egymás mellett épült ki. A pártszervezetek a központi párt- és kormányzati irányítás helyi érvényesítését, előmozdítását kapták feladatul és ennek érdekében a tanácsra közvetlenül kötelező határozatokat hoztak. A közigazgatás területi hatalompolitikáját tehát alapvetően központi szinten a kommunista párt vezetőségének szempontjai határozták meg.

³ Horthy M. Tamás: Pártok a helyi önkormányzatokban. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 1996.

⁴ Uo.

A tanácsrendszer tulajdonképpen egy korszak adekvát, külső elvárásokon, részben kényszereken nyugvó belső közigazgatási rendszere volt, ugyanakkor a centralizmus túlhajtása, az önkormányzati jogok csorbitása, a közigazgatás államosítása tekintetében, amely egyúttal sajnálatos módon befejezése is volt a magyar közigazgatásban az 1870-es évektől kibontakozó, majd a két világháború között felerősödő folyamatoknak.⁵

Az Alkotmány rögzítette a tanácsokra vonatkozó legfontosabb elvek között a rendeletalkotás jogát, a törvény pedig a helyi jogalkotás (ekkor még szabályrendelet néven) gyakorlásának részletesebb szabályait tartalmazta. Eszerint a szabályrendelet nem lehetett ellentétes a magasabb jogforrásokkal, közéjük sorolva a felsőbb szintű tanácsok rendeleteit is. Megőrizte az előző korszakból a jóváhagyásra felterjesztés intézményét. Ki kell viszont emelni azt az újítást, hogy a tanács testülete mellett a végrehajtó bizottság (vb.) is alkotott rendeletet a tanács nevében, melynek csak utólag kellett bemutatni azt. Mivel a legtöbb kérdést a központi igazgatás amúgy is szabályozott, a lecserélt államigazgatási apparátus nem is igen értett a feladathoz, továbbá a végrehajtó bizottságnak kényelmesebb volt határozatokkal igazgatnia, mint rendelettel, és mert az önkormányzatiság lényeges elemei amúgy is elvesztek vagy kiüresedtek, ez az időszak a helyi rendeletalkotás apályát jelentette.

Az önkormányzatiság attribútumai közül elveszett a saját vagyon és a gazdálkodás önállósága, sérültek a hatáskörök, az önálló jogi személyiség feloldódott annak a vb.-re és a szakigazgatási szervekre történt kiterjesztése miatt.

A második tanács törvény (1954. évi X. tv.) kiérleltebb igazgatási koncepciót intézményesített, ami ha nem is a bevezetésekor, de a hatvanas évek folyamán már lehetővé tette a közigazgatási centralizáció bizonyos mérsékeltebb oldását. A helyi tanácsok szerepkörében lassan kezdtek feltűnedezni az önálló irányítási funkciók. A törvény már részletesebben szabályozta az új nevükön tanácsrendeletek alkotását. A helyi jogalkotás jelentőségét növelte az, hogy a lakosság jogait és kötelességeit érintő magatartási szabályokat immár csak rendeletben lehetett előírni. A törvény szűkítette a felettes tanácsok felügyeleti jogát: az addig megkívánt jóváhagyás helyett csak törvényességi véleményezésre kellett felterjesztetni a rendeletet a felettes tanácshoz, amelynek azonban továbbra is joga volt azt – kollízió esetén – megsemmisíteni, sőt módosítani is. Lényeges változtatás volt a vb. jogalkotási jogának megszüntetése. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) 1956-ban intézkedett az elavult helyi rendeletek felülvizsgálatáról, illetve hatályon

⁵ Hajdú Zoltán: A területiség problematikája a magyar közigazgatásban. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebélyi Imre) MKI, Bp., 2000.

kívül helyezéséről, és a színvonal növelése érdekében kötelezte a minisztériumokat, hogy adjanak ki rendeletmintákat, de ne korlátozzák a tanácsok rendeletalkotói jogát. Ugyancsak a NET 1967-ben újra kezdeményezte a rendeletek felülvizsgálatát, amit az eltelt időn túl az új gazdasági mechanizmusra való tervezett áttérés indokolt. Ekkor írta elő a tanácsok számára, hogy rendeleteikről vezessenek nyilvántartást.

Az Elnöki Tanácsnak ezek a határozatai mind olyan újratermelődő gondokról szólnak (jogszabályok túltermelése, avulása, deregulációs mulasztások, hiányos nyilvántartás), melyek ma is megoldásra várnak.

A harmadik tanácstörvény (1971.) szelleme lényegesen szakított az elődeiétől, amikor deklarálta a tanácsok önkormányzatiságát, de ez lényegében a deklaráció szintjén maradt, hiszen továbbra is hiányzott a gazdasági önállóság (a helyi bevételek csak töredékét képezték a költségvetésnek, a tanács az állami tulajdonnak csak kezelője volt), jogi személyiségén továbbra is a vb.-vel és a szakigazgatási szervekkel kellett osztoznia, fennmaradt a tanácsi rendszer hierarchikus felépítése és a pártirányítás – igaz viszont az is, hogy idő haladtával, és helyenként is eltérő módon ezek a korlátok egyre kevésbé voltak érzékelhetők.

A rendeletalkotás most már a korszak végéig a választott tanácstestület át nem ruházható jogköre maradt. A tanácsrendelet érvényességéhez a felsőbb szintű tanács végrehajtó bizottságának(!) a jóváhagyása szükségeltetett. Ez a hatáskör később megszűnt. E változások megalapozhatták volna a helyi jogalkotás új fejlődési szakaszát, ha a központi igazgatás kiengedte volna saját szabályozási hatásköréből azokat a hagyományosan helyi érdekű jogalkotási tárgyakat, melyeket indokolt lett volna tanácsrendeletben szabályozni (pl. piacok rendje, köztisztasági kérdések, üzletek nyitva tartása stb.).

A modellváltás rendszerváltásba történő átfordulása nyomán a negyedik tanácstörvény tervezete helyi önkormányzati törvényjavaslattá alakult át, s ezt követően tartalma pártközi egyeztetéseken formálódott. Kezdetben a koncepció a középszint esetében három variánst vázolt fel:

- az A.) változat szerint a fennmaradó megyei jogköröket választott testület gyakorolja,
- a B.) alternatíva intézményfenntartó társulások létrehozását indítványozta, míg
- a C.) értelmében a megyékben csak közigazgatási hivatalok működhetnek.

A rendszerváltó választásokon győztes jobbközép erők az első megoldást támogatták, amit kiegészítettek azzal, hogy a (vár) megyei önkormányzatok képviselik és védik tájegységeik, valamint az egész (vár) megye érdekeit.

A liberális és szocialista ellenzék élesen támadta a B.) és C.) variáns teljes mellőzését, valamint a megyék érdekképviselési és területfejlesztési jogkörökkel való felruházását, s a törvény kétharmados jellege miatt elérte azt, hogy a középszintű önkormányzatokat közvetett módon válasszák, s feladatkörüket az intézményfenntartásra korlátozzák.

Ellenzéki nyomásra a kormány elállt a főispáni tisztség visszaállításának szándékától is, s kompromisszumként a helyi önkormányzati törvény a törvényességi ellenőrzésre, az államigazgatási hatósági és a koordinációs funkciók ellátására bevezette a regionális szinten működő köztársasági megbízotti intézményt.⁶ Ily módon hét megyecsoportban, illetve a fővárosban általános hatáskörű hivatali régió jött létre, amely funkciói és területi tagozódása alapján hasonlított a korábbi regionális törekvések közigazgatási kerületeire.

A tanácsrendszer megszüntetésével tehát középszinten az önkormányzati és az államigazgatási feladatok szervezetiileg teljesen elkülönültek egymástól, ami a dekoncentrált szervek számának ugrásszerű emelkedését vonta maga után. Hatalmi szemszögből nézve a súlypont a köztársasági megbízott regionális és területi (megyei) hivatalaira, valamint a jórészt újonnan létrejött centrális alárendeltségű szervekre helyeződött át.⁷

A tanácskorszak az 1990. évi önkormányzati választásokkal ugyan véget ért, de – szemben az előző korszakváltások megrázkódtatásaival – ezúttal sok elemében továbbélt. Sok tanácselnökből lett polgármester, vb.-titkárból jegyző, hatályban maradtak és csak fokozatosan koptak ki a tanácsrendeletek, helyén maradt vagy csak fokozatosan cserélődött ki a hivatali apparátus. E békés rendszerváltozás mérlegének megvonásán – kellő távlat mellett – a történészek még sokat fognak dolgozni.

1989–1990-ben politikai rendszerváltozás történt Magyarországon, melynek eredményeképpen 1989-ben az Alkotmány módosításával és a Köztársaság kikiáltásával konkrét társadalmi-politikai változások is elkezdődtek, illetve végbementek, majd 1990-ben lezajlottak a demokratikus választások. Az év kiemelkedően fontos eseményei a tavaszi parlamenti és az őszi helyhatósági választások voltak, illetve azok a törvények – köztük a nyár folyamán meghozott önkormányzati törvény – amelyek már a működő többpártrendszer parlamentjében születtek meg. A parlamenti választások egyik tétje az volt, hogy sikerül-e a pártállam végleges lebontása, a másik tétje pedig az volt, hogy mely politikai erőcsoportok tudják megszerezni az állampolgárok bizalmát és kerülnek hatalomra. Az MDF–FKgP–KDNP kormánykoalíció

⁶ Wiener György: Politika és önkormányzat a rendszerváltás időszakában. In: Társadalmi Szemle, 1993. évi 5. szám, 38–41.

⁷ Wiener György: Regionális államreform Magyarországon. In: Magyar közigazgatás a reformok útján. BM IDEA Program, 2003.

meglehetősen sürgette a helyhatósági választások kiírását és azt megelőzően az önkormányzati törvény elfogadását. A törvény megszületése után nem sokkal, 1990 őszén került sor a helyhatósági választásokra. Ekkorra viszont sok tekintetben már egészen más volt a helyzet, mint 1990 tavaszán. Ennek okai szükséztaván a következőkben foglalhatók össze:

- gyökeresen megváltozott a világpolitikai helyzet, a volt szocialista országok sorra a többpárti demokrácia útjára léptek, ugyanakkor az állampolgárok nagy része úgy érezte, hogy már megtette a magáét a tavaszi parlamenti választáson, a többi csak részletkérdés, illetve mindenki biztosra vette, hogy a gazdaság rendbetételéhez szükséges pénzügyi segítséget mindenképpen megkapjuk valahonnan,
- a politikai rendszerváltozás irreverzibilis – vissza nem fordítható – folyamatával kapcsolatban sokakban ekkorra tudatosult, hogy az új politikai kurzus erővonalai az előzetes várakozásokhoz képest másként rajzolódtak ki, így az állampolgárok többsége számára akkor már kevésbé tűnt vonzónak a két világháború közti korszak hagyományainak kritika nélküli idealizálása,
- a csendes forradalom eufóriáját egy erőteljes kiábrándulás követte abban az értelemben, hogy a politikai változásokat nem követte a remélt gazdasági felemelkedés, sőt, tartós gazdasági válságra kellett berendezkedni,
- a politikai erők felkészületlensége egyértelművé tette a hatalom új gyakorlói számára, hogy egészen más ellenzéki pozícióból politizálni, mint a hatalmat ténylegesen gyakorolni, a valós politikai viszonyok intézményesüléséhez hosszabb történelmi folyamatra volt szükség,
- az új rendszer kialakulatlan játékszabályait illetően, 1990 augusztusában ugyan kemény parlamenti viták után a Tisztelt Ház elfogadta az önkormányzati törvényt, ugyanakkor sok bizonytalanságot okozott más, hasonlóan fontos alaptörvények hiánya (pl.: a földtörvény, a tulajdoni törvény stb.).⁸

A magyar önkormányzati rendszer bevezetésének tudományos előkészítése már a rendszerváltozást megelőzően megkezdődött. Az időben elvégzett tudományos munka nagymértékben hozzájárult a magyar önkormányzati rendszer sikeres bevezetéséhez. A rendszerváltó kihívásra adandó válaszhoz 1990 nyarán az önkormányzati rendszer minden alrendszerét átfogó gyökeres reformokra, valamint az ezek beüzemelését segítő államszervezési munkák elvégzésére volt szükség. A modernizációs kihívásokra adandó válasz-

⁸ Táll Éva (Szerk.): Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 1993.

hoz típusváltó és típusfejlesztő reformok, illetve részreformok, valamint nem reformmélységű, hanem racionalizáló jellegű szabályozási és munkaszervezési teendők kapcsolódtak. A megreformálandó alrendszereket az európai igazgatási értékek mentén, azok követelményei alapján kellett áttekinteni, így például a helyi önkormányzati igazgatás rendszerére vonatkozó különböző értékeket értékpárokból lehetett összehozni és összehangolni. Ebben az összefüggésben különösen három értékpár volt fontos, mivel a tanácsrendszerhez képest ezen értékpárokból és arányukból kellett gyökeres változtatást hozni.

A szovjet típusú helyi rendszerben az igazgatási értékpárokból első helyen állt az, ami a nyugati típusú helyi önkormányzati rendszerekben éppen fordítva, az értékpár második (kiegészítő) eleme volt. Az előző rendszer helyi igazgatási értékpárjai a következők voltak:

- a bürokrácia és a demokrácia értékei,
- a szervezési célszerűség és a jogszerűség értékei,
- a szervezési értékekben belül a centralizáció és a decentralizáció értékei.

A helyi rendszerváltással a fenti értékpárokból a tanácsrendszerben meghatározó szerepet játszó első értéket kiegészítő szerephez kellett helyezni és a második, korábban csak kiegészítő jellegű értéket pedig a rendszerváltás során meghatározó értékévé kellett fejleszteni.

Az önkormányzati rendszerváltoztatás átfogó reformja 1990-ben megváltoztatta az értékpárok korábbi sorrendjét és hierarchiáját, és az értékeket új lényegük szerint vezette be, illetve köztük új arányokat alakított ki. Az értékpárok sorrendjének felcserélésekor első helyre kerültek az előző rendszerben háttérbe szorított értékek: a demokrácia, a decentralizáció, a jogállami jogszerűség. A rendszerváltás során a meghatározó értékek mellé kiegészítő és kisegítő szerephez kerültek olyan értékek, mint a bürokrácia, a szervezési célszerűség, a centralizáció.⁹

Mindezek tükrében a helyi önkormányzatok mai rendszerének jogi alapjait az 1990. évi alkotmánymódosítás (1990. évi LXIII. tv.) és a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. (az elfogadás módjára tekintettel alkotmányerejű) törvény (Ötv.) alapozta meg. Ezen a jogi alapon alakultak meg és váltották fel a tanácsokat az 1990. októberi választások eredményeként a községi, városi, fővárosi, fővárosi kerületi és megyei önkormányzatok, valamint a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok.

⁹ Verebelyi Imre: Európai értékek és hazai kihívások helyi önkormányzati rendszerünkben. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebelyi Imre), MKI, Bp., 2000.

A helyi önkormányzatok rendelkeznek az önkormányzatiság minden attribútumával:

1. „Az önkormányzat jogi személy.” (Ötv. 9.§)
2. „Az önkormányzat hatáskörének jogszerű gyakorlása bírósági védelemben részesül.” [Alkotmány 43.§ (2) bek.]
3. „Gyakorolja az önkormányzati tulajdon tekintetében a tulajdonost megillető jogokat, az önkormányzat bevételeivel önállóan gazdálkodik, saját felelősségére vállalkozhat.” [44/A. § (1) bek. b) pontja] „Az állam tiszteletben tartja az önkormányzatok tulajdonát.” (12.§)
4. „A helyi önkormányzatok alapjogai... egyenlőek.” (43.§)
5. „Önkormányzati ügyekben önállóan szabályoz és igazgat, döntése kizárólag törvényességi okból vizsgálható felül”. [44/A.§ (1) bek. a) pontja] „A helyi képviselőtestület a feladatkörében rendeletet alkothat, amely nem lehet ellentétes a magasabb szintű jogszabállyal.” [44/A.§ (2) bek.]

Az Alkotmány az önkormányzati alapjogok (44/A.§) között még több olyant felsorol, amelyek az előbbieket tartalmát részletezik (pl. adómegállapítás joga, jelképkiosztás joga stb.); ezeknek az inkább hatásköri, mint alapjogi elemeknek a szerepeltetése az Alkotmányban kevésbé indokolt, bár a történelmi előzmények alapján érthető. A jogi személyiség alapjogként történő megfogalmazását viszont hiányolom (kiszorult az Ötv.-be). Csak közvetve jelenik meg az önkormányzatok illetékességének és területének védelme, részben abban a szabályban, mely szerint „A helyi önkormányzatok alapjogai egyenlőek” – vagyis az új rendszer szakított az önkormányzati rendszer hierarchikus felépítésével, másrészt a területszervezési eljárás törvényi rögzítése az, ami garantálja a választópolgárok helyi közösségei által létrehozott önkormányzatok területének és illetékességének védelmét. Ennek az alapjognak is nyilvánvalóbban kellene megjelennie az Alkotmányban.

A vázoltakon kívül indokolt lenne az is, hogy az Alkotmány rendelkezék a régiókról, a regionális önkormányzatok jellegéről és szerepéről, a szubszidiaritás elvéről, a hatáskör elvonásának tilalmáról, az állami és az önkormányzati tisztviselők és alkalmazottak alkotmányhűségéről, valamint a közszolgálati erkölcsi kódexek megalkotásáról.¹⁰

A megyei (területi) önkormányzatok ugyanazokkal az alapjogokkal rendelkeznek, mint a települések, a kisebbségi önkormányzatok viszont – bár önálló jogi személyiséggel rendelkeznek – korlátozott jogkörűek a települési önkormányzatokhoz képest, amit az is kifejez, hogy rendeletet nem alkothatnak.

¹⁰ *Ádám Antal*: Az önkormányzati rendszer alkotmányi összefüggéseiről. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: *Verebélyi Imre*) MKI, Bp., 2000.

A fővárosnak a kerületekkel kétszintű önkormányzati rendszere van, mindegyik önállóan gyakorolja feladatait és hatásköreit, együttműködésüket a törvény részletesen szabályozza. Kiemelendő, hogy a kétszintűség nem hierarchikus viszonyt, hanem struktúrát fejez ki. Ebben a rendszerben a fővárosi kerületi önkormányzatoknak is van rendeletalkotási jogkörük.

A helyi önkormányzatok szervezetét tömören a következőképp lehet leírni:

Az önkormányzás joga a választópolgárok helyi közösségét illeti meg, amit népszavazás útján, illetve elsősorban választott képviselőik testülete (közgyűlése) útján gyakorolnak. Az önkormányzati feladat- és hatáskörök a képviselő-testület (közgyűlés) illetik meg, az önkormányzati feladatokat a képviselő-testület (közgyűlés) és szervei: a polgármester (főpolgármester, közgyűlés elnöke), a bizottságok, a részönkormányzat testülete, a képviselő-testület hivatala (polgármesteri hivatal), illetve a közgyűlés hivatala látják el. A képviselő-testület (közgyűlés) a polgármester (főpolgármester, közgyűlés elnöke) képviseli. A hivatalt a jegyző (főjegyző) vezeti, a polgármester (főpolgármester, közgyűlés elnöke) pedig irányítja.

Az önkormányzatokat megilleti az a jog, hogy a feladat- és hatáskörükbe tartozó helyi érdekű közügyekben önállóan eljárjanak. A helyi közügyek a lakosság közszolgáltatásokkal való ellátásához, a közhatalom önkormányzati típusú helyi gyakorlásához, valamint mindezek szervezeti, személyi és anyagi feltételeinek megteremtéséhez kapcsolódnak. Ebből következik, hogy törvény a helyi önkormányzatnak kötelező feladat- és hatáskört is megállapíthat. (Ötv. 1.§)

Látható tehát, hogy ezek az önkormányzatok nagyfokú önállóságuk mellett sem „államon kívüli alakulatok”, nem „mini köztársaságok”, hanem szervesen illeszkednek az állami mechanizmusba, a közigazgatás részét képezik, részt vesznek annak munkamegosztásában.¹¹

Az önkormányzatok demokratikus jellege nem a hatalmi ágak klasszikus, Montesquieu-i felosztásában keresendő, hiszen a „törvényhozás” (rendeletalkotás) és a végrehajtás jogával egyaránt rendelkezik, hanem az egész államszervezet demokratikus felépítéséből és működéséből következik, aminek – a hatalmi ágak egyensúlyi rendszerének fontos elemeként – épp a széles hatáskörű és nagy önállóságú önkormányzatok jelenléte az egyik záloga.

A magyarországi közigazgatási- (állam-) reformfolyamatokkal párhuzamosan egy nemzetközi viszonylatban is rendkívül jelentős változás is elindult, illetve már régebben folyamatban volt, amelynek jótékony hatása csakis a rendszerváltozást követően vált kézzel foghatóvá a hazai államigazgatási-

¹¹ Dr. Kiss László: Önkormányzatok-önkormányzás, önkormányzati alapjogok. In.: Dr. Kiss László (Szerk.): Válogatott fejezetek a rendszeres alkotmánytan köréből. Pécs, 1996.

közigazgatási rendszerben, így a helyi önkormányzás igazgatási funkcióinak ellátása terén is.

A nyolcvanas–kilencvenes években bontakozott ki az ún. Új közmenedzsment (New Public Management) irányzata, elsősorban az angolszász és kisebb mértékben a többi fejlett piacgazdaságú országban, amely annak az átrendeződési folyamatnak a terméke, amely a hetvenes évek világ gazdasági változásaira az állam gazdasági és közszolgáltatási szerepének csökkentésével, a költségvetési megszorításokkal és a piaci típusú megoldások előtérbe helyezésével válaszolt. A reformmozgalom lényegében a neokonzervatív, mindenekelőtt thatcherista gazdaságfilozófia átültetését jelenti a közigazgatási, közszolgáltatási gyakorlatba.

Az Új közmenedzsment annyiban mégsem tekinthető „újnak”, hogy a magángazdasági viszonyokra jellemző igazgatási struktúrák és hatékonyságnövelő módszerek alkalmazásával már az igazgatóstudomány első „klasszikusai” is próbálkoztak. Kétségtelenül újak viszont a globalizáció ezredfordulós kihívásai, a társadalmi átrétegződés miatt a jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatban megváltozott igények, és azok a jogi, igazgatási és technikai megoldások is, amelyek az Új közmenedzsment eszköztárát alkotják (pl.: az új „kiszerezési” gyakorlat, a versenyösztönző technikák, a teljesítményértékelési rendszerek).

Az általános tendencia közös vonásai ellenére az európai országok őrizni látszanak évszázados közigazgatási tradícióikat. A magángazdasági módszerek átvétele a legradikálisabban az Egyesült Királyságban történt meg, a közszektor privatizációja is itt volt a legátfogóbb, s a „kiszerezések” rendszere itt tulajdonképpen a helyi önkormányzatok elleni támadás formáját (is) öltötte. A francia közigazgatásban azonban a magánszervezetekkel való kapcsolatnak jelentős államszervezési tradíciói voltak/vannak, s a német gyakorlat is megmaradt a hivatali szervezeti működés – ugyancsak hosszú történelmi múltra visszatekintő – racionalizálásánál.¹²

A magyar közigazgatás a kilencvenes évtizedben – és azóta is – a tágabb társadalmi-gazdasági környezet, valamint a politikum átfogó, mindenütt-jelenlévő átalakulásán túlmenően két nagy, specifikusan közigazgatás-szakmai kihívással is szembesülni kényszerült.

- A történetileg első ilyen kihívás még a „létező szocializmus” évtizedeiben gyökeredzik, amikor a szocialista országok, a társadalmi gyakorlat sok más területéhez hasonlóan, a közigazgatásban is külön, a Nyugattól számos tekintetben különböző utakat jártak. Míg a fejlett tőkés országok legtöbbjében ebben az időben, különösen a

¹² Horváth M. Tamás: Helyi közszolgáltatások szervezése. Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs, 2002.

hatvanas évektől kezdve, egyre nagyobb mértékben jelentek meg a közigazgatás „adminisztratív” paradigmáján túlmutató, a kibontakozó jóléti szolgáltató állam igényeinek megfelelni igyekvő megközelítések, és kitartó, illetve jelentős erőfeszítések történtek a társadalmi problémák megoldása szempontjából célracionális és eredményes kormányzati-közigazgatási működés elméleti és gyakorlati feltételeinek megteremtése, a tágabb, társadalmi szempontból értelmezett döntési és működési hatékonyság fokozása érdekében, addig a szocialista „blokk” államai jobbra beérték a hagyományos, a max weber-i bürokrácia-felfogással viszonylag jól leírható, hatósági jellegű közigazgatás tökéletesítésével.

- Nagyjából a rendszerváltozás idejére tehető a fejlett országok közigazgatásában kibontakozó újabb, immár második paradigmaváltás. A magyar közigazgatással szemben ennek nyomán kibontakozó második kihívás ilyen módon a korábbi évtizedekben „akkumulált” elsővel gyakorlatilag egyidőben jelent meg. Az előbbieken említett Új közmenedzsment (New Public Management) néven ismertté vált mozgalom a társadalmi szempontú eredményesség követelményét – időben és térben némileg változó hangsúlyokkal – az állam visszaszorításának, a privatizációnak, és főként a magánvállalati igazgatás filozófiájának és technikájának („businesslike government”), mint referenciapontnak a hangsúlyozásával egészítette ki.¹³

Mindezek alapján jól érzékelhető, hogy egyfajta menedzsmentszemlélet már a 20. század harmincas éveitől teret nyert például az amerikai államtudományokban. A scientific management irányzata a szervezési összefüggéseket helyezte előtérbe a közjoggal szemben. Ezt a korszakot követően egyre komplexebb megközelítések kerültek előtérbe, amelyek a szociológiai és politikai összefüggések feltárásának fontosságát hangsúlyozták a közfeladatok ellátásának rendszereivel kapcsolatban.

Innen egyenes út vezetett a különböző irányok kiterjedéséhez és tárgyukat, szemléletüket tekintve önálló diszciplínákká válásához, amilyenek a politikai tanok (politics), a politikai döntéshozatal elkülönült elemzése (public policy), a szervezéstan szemlélet (management) és mindezekre reagálón az igazgatástudomány kiterjesztett változata (public administration). A közfeladatok ellátásának szervezési megközelítése révén az Új közmenedzsment erre a tradícióra épít, módszertani értelemben különösen.

¹³ Hajnal György–Gajdusчек György: Hivatali határok – társadalmi hatások. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába. Közigazgatás-fejlesztési füzetek 6. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 2002.

A menedzserszemlélet mélyre hatolása a közszektorban és környezetében aligha lett volna lehetséges ilyen dinamikusan, ha a kormányok nem vállalják föl idejekorán a szemléletváltást és nem kötik össze átfogóbb politikai-filozófiai értékekkel a változást. Az irányzatból ennek a folyamatnak az eredményeképpen lett standard tudásanyag, végeredményben diszciplína.

Ugyanennek a tendenciának a másik következménye, hogy a fejlett országokban a menedzseri reformokról fokozatosan áttevődött a hangsúly a menedzseri gyakorlatra. A közmenedzsment-tudás tehát az államon belülről és kívülről egyaránt szerephez jutott, ezáltal joggal standardizálódott a közszektorral kapcsolatos ismeretek elfogadott részeként.

A rendszerváltó országok esetében közös nehézség ugyanakkor a szocialista államigazgatási hagyományok léte, illetve a rendszerváltással összeomlott struktúrák rövidtávon való helyettesíthetetlensége. A mi régióink tekintetében különösen karakteres helyzetet teremt az Európai Unióhoz való csatlakozás. A közösség alapját meghatározó szabadságok megvalósulásához és érvényesítéséhez szükséges eszközrendszerek sok tekintetben az igazgatás és a menedzsment gyakorlatának ötvözésén alapulnak. Példaként említhető a projekt- és programmenedzsment, ami a támogatások jelentős része felhasználásának elfogadott technikája. Ehhez igazodóan az állami intézményrendszernek és munkamódszereknek át kell alakulniuk, ami nem csupán és talán nem is elsősorban szervezetfejlesztést, sokkal inkább szemlélet-és módszerváltozást sürget a hagyományos bürokrácia széles körében és annak nem kevésbé tág horizontú környezetében, különösen ami a nem állami, de a közfeladat-nyújtásban potenciálisan érdekelt szektorokat illeti. A rendszerváltó országokban lassú és ellentmondásoktól sem mentes fejlődés tanúi lehetünk. Különösen fontos az államháztartás nagyellátórendszereinek átalakulása, amilyen az oktatás, az egészségügy, a szociális, vagy kulturális ellátórendszer. Tartalmi értelemben mindig különböző koncepciók vitáznak egymással, amihez a közmenedzsment eszközrendszere viszonylag semleges, politikai szempontból értékmentes kelléktárat kínál.

Fontos még a szemléleti hatás. A hivatásalapú szakember-hozzáállás egyre inkább hajlik a menedzserszemponthoz a szorosan vett szakmai szempontokkal való összeegyeztetésére. Kevésbé tolerálja a működési feltételrendszer alkotta körülményeken való arisztokratikus vagy állami gondoskodási elvű szakmai felülemelkedést.

Az előbbieken elmondottakat most próbáljuk meg gyakorlati nézőpontból megvizsgálni.

Weber szerint a polgári kor állama a racionális állam. A modern értelemben vett jog uralma érvényesül benne, ami a kapitalizmus működésének alapvető feltétele. Az állami működés a szakképzett hivatalnokok seregére épül. A polgári kor hivatalnoka személyében immár szabad. Létalapját nem

az uralkodó iránti hűsége teremti meg. Karrierje fixen, előre rögzített előmeneteli rendszeren alapul. Ez a körülmény pedig már átvezet az állami hivatali szervezet egészét jellemző sajátosságokhoz. A működést írott normák szabályozzák. Ennek alapján ideális esetben, Weber kifejezésével élve, ideáltipikus modell mellett, a működés előre pontosan kiszámíthatóvá válik. Az egész konstrukciót jellemzi a technicizmus, másképpen a szakmaiság és a professzionalizmus. Ebből következik a fegyelem és pártatlanság követelménye. Weber kulcsfogalma minderre a bürokrácia, a maga ideáltipikus formájában. Ő azonban nem szervezetszociológiát írt, hanem társadalomelméletet. A bürokrácia kategóriája nála a modern társadalom alapvető szervezési-működési feltétele. Sokkal több tehát, mint pusztán az állami tevékenység formája. Weber szemléletével sokat tett a közfeladatok ellátása megszervezésével kapcsolatos későbbi alkalmazott tudományokért, hiszen ráirányította a figyelmet a téma társadalomtörténeti értelemben akár meghatározónak is mondható fontosságára.¹⁴

A modern polgári kor közigazgatását jellemezhetjük akár a vázolt ideáltipikus formáció segítségével hívásával is. Ha most egy pillanatra kilépünk a társadalmi meghatározottság közegéből, a szakracionális értelemben (tehát továbbra sem pejoratívan kezelt) bürokratikus igazgatás hagyományát alapvetően a következőkkel jellemezhetjük:

- szervezetigazgatás, azaz a közigazgatás szokásos felépítésének alapját adják a szabályszerűen alapított és ekként is működtetett, a belső viszonyokat és a külső tevékenységeket formalizáltan kezelő, rögzített struktúrát alkalmazó rendszerek,
- hierarchia, ami a szervezeten belüli viszonyokban jelentkezik egyfelől, másrészt különösen a belső felépítésben jut kifejezésre, aminek révén a vezetési kapcsolatok érvényre jutnak,
- normativitás, azaz a működés kereteit és rendjét alapvetően jogszabályok, továbbá más szervezeti normák határozzák meg, amelyek kialakítása, elfogadása, érvényre juttatási rendje meglehetősen kötött.

Egy nagyobb lélegzetvételű gondolat erejéig, a normativitás fogalmával összefüggésben, fontosnak tartom szót ejteni arról, hogy a közigazgatási aktus szűk értelemben a közigazgatás jogilag jelentős cselekvéseit, azaz az egyedi aktusait foglalja magában. A jogügyletek, az egyedi aktusok jogilag nyomatékallyal bíró cselekmények, a jogalanyok akarati nyilatkozatai, amelyeknek a célja jogi következmények kiváltása. A jogügyletek, az aktusok a jog realizálását jelentik, mert a jogszabály alapján meghatározott jogi következményeket idéznek elő, azaz általuk jogviszonyok keletkeznek, szűnnek

¹⁴ Horváth M. Tamás: Közmenedzsment. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005.

meg és módosulnak. A közigazgatási aktusok lényegi ismérveiket tekintve megegyeznek például a polgári jogi ügyletekkel. A közigazgatás egyedi (individuális) aktusai a közigazgatás alanyának akaratnyilatkozatai, tehát akaratjelenségek, amelyek tudatosan jogi következmények kiváltására irányulnak. A jogügyleteket meg kell különböztetnünk a jogszabálytól. A jogszabályok általános magatartási szabályok, amelyeknek realizálását jelentik az egyedi aktusok. Ismeretes a jogtudományban olyan felfogás Kelsen és követői részéről, amely szerint nincs különbség a jogszabály és az egyedi aktus között. A jog lépcsőzetes elméletében ugyanis minden jogi aktus egy magasabb szintű jogi aktus végrehajtását jelenti. Így a hipotetikus alkotmány végrehajtására szolgál az alkotmány, az alkotmány végrehajtására a törvény stb. Eszerint a jogügyletek és az egyedi aktusok is normák, amelyek meghatározott jogalanyok magatartási szabályait tartalmazzák, s egyben egy magasabb szintű jogszabálynak, normának a végrehajtását szolgálják.¹⁵

Itt és most nem térünk ki részletesen a közigazgatás ún. szabályozó aktusaira, a közigazgatás által alkotott jogszabályokra, a jogi normákra, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a közigazgatás szabályozó aktusaira, a közigazgatás által alkotott jogszabályokra, a jogi normákra a jogrendszerben elkülönült jogi szabályozás érvényesül. E jogi normák, mint jogszabályok, mint jogforrások az alkotmányjogi és részben a közigazgatás jogi szabályozás tárgyai. Ez vonatkozik a szabályozó aktusok kibocsátásának jogi rendjére is.

Bár a magyar jogtudomány és a közigazgatás tudomány nem fogadja el a jog lépcsőzetes elméletét, miután határozottan megkülönbözteti a jogi normát az egyedi aktustól, mégis egyes esetekben a jogi norma és az egyedi aktus megkülönböztetése problematikus és nehézségekbe ütközik a minden kétséget kizáró elhatárolás.

A magyar jogban a jogalkotási törvény sem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy bizonyos esetekben a közigazgatás olyan normatív jellegű rendelkezéseket bocsát ki, amelyek nem minősíthetők jogszabálynak, ugyanakkor az állami irányítás egyéb jogi eszközei közé sem sorolhatók. Éppen emiatt, az állami irányítás egyéb jogi eszközei köréből a normatív utasítás és a hozzá hasonló normatív aktusok helyett intézményesíteni kellene a „közigazgatási rendelkezés” elnevezésű jogszabályt, melynek legfontosabb megkülönböztető vonása abban jelölhető meg, hogy a polgárookra jogokat és kötelezettségeket nem írhat elő. Ilyen jogszabály kibocsátására lehetne feljogosítani a minisztert, a kormány-bizottságot, a kabinetet, az országos hatóság veze-

¹⁵ Fazekas Marianna–Ficzere Lajos: Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Osiris Kiadó, Bp., 2002.

tőjét, bizonyos középfokozatú (megyei, regionális) dekoncentrált szervek vezetőit, a polgármestert és a jegyzőt.¹⁶

A hazai helyi közigazgatási gyakorlat rendkívül erősen normatív jellegét, illetve hatékonyságának problémáját érzékeltetve, szinkronban az előzőekben megfogalmazottakkal, nézzük meg a jogi norma eszközjellegének és hatékonyságának mikéntjét.

Van egy érvényes normánk. A norma érvényes, mert az arra jogosított szervtől származik, a vonatkozó eljárási szabályoknak megfelelően alkották meg, nem ellenkezik felsőbb jogforrással, és az előírt módon kihirdették. A norma betartásának biztosítására a jogalkotó ahhoz szankciót is kapcsolt.

A jogi normának többbelemű a funkciója. Csak az egyik a társadalom normális életéhez szükséges rend biztosítása (integratív funkció). Másik a konfliktusok megoldásában való közrehatás, harmadik pedig a társadalom működésében a folyamatszervező szerep.¹⁷

Attól még, hogy normánkat csak nagyon kevesen tartják meg (a rend nem érvényesül), több funkciója megmaradhat. A norma ugyanis nem önmagában érvényes, hanem az egész jogrendszerbe illeszkedve fejt ki hatását.

Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy a norma minden körülmények között való betartása már ezek ellen a funkciók ellen hatna, hátráltatná a társadalmi folyamatokat. Ez is azt mutatja, hogy a norma nem önmagáért van, hanem valamilyen, a jogalkotó által tételezett társadalmi célt igyekszik betölteni. E cél felől vizsgálva a normát az érvényesülésénél fontosabb kategória, hogy hatékony-e. A norma hatékonysága nem más, mint érvényesülésének tényleges eredménye és ama társadalmi célok közötti viszony, amelyek elérésére megalkották.

A jelenség tanulsága a következőkben foglalható össze.

- Az egyik tanulság az, hogy ha a norma mögött nem áll autoritás (a szankciótól való reális félelem), akkor csak az önkéntes jogkövetésre lehet számítani, aminek feltétele elsősorban az egyén által felfedezett érdekein átszűrt racionalitás, másodsorban a hagyomány.
- A másik tanulság az, hogy a normának vannak a szándékolt funkciói mellett nem szándékolt következményei (diszfunkciók), melyek lehetnek kalkulálhatók és nem láthatók. Mindezen diszfunkciók lehetnek kedvezők és kedvezőtlenek egyaránt. Ezért a jog nemcsak akkor lehet nem hatékony, ha nem hajtják végre, hanem akkor is, ha végrehajtják. A rossz jogszabály ugyanis a többségbe kerülő

¹⁶ *Ádám Antal*: Az önkormányzati rendszer alkotmányi összefüggéseiről. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: *Verebélyi Imre*) MKI, Bp., 2000.

¹⁷ *Visegrády Antal*: A jog- és állambölcsélet alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2001.

diszfunkciók által, vagyis a végrehajtásával visz messzebb a kívánt társadalmi céltól.

Komoly tanulsága az elmondottaknak az, hogy szemléletét tekintve elfogadhatatlan, tartalmára nézve pedig szükségképpen alkotmányértő lesz az olyan szabályozás, amely ahelyett, hogy az állampolgárok közötti jogviszonyokban keletkező konfliktusok megoldására törekednék, ennek reális jogi eszközeit keresné, a magánszféra mélységéig belenyúl ezekbe a jogviszonyokba, és konfliktusokat gerjeszt ott is, ahol azok nem vagy kisebb számban és intenzitással volnának jelen: állampolgárok és állampolgárok között, állampolgárok és a közhatalom között.

Nyilvánvaló, hogy az ennyire torz, az igazságérzetet, a realitásérzékét és a végrehajtás célszerű eszközeit is nélkülöző jogszabály betarthatatlan. Már születésekor az ún. „döglött jog” részét képezi.

A közpolitika valamilyen, a (szélesen értelmezett) kormányzat által folytatott, egy adott problémahelyzet megoldását célzó, azaz céltudatos akció – az „akció” fogalmába e helyütt beleértve a tudatos nem-cselekvést is. A kormányzat, a közszektor szerepe és tevékenysége a legláthatóbb formában úgy jelenik meg, mint különféle intézmények halmaza. Az állam szociális gondoskodó funkciója például úgy jelenik meg, mint a szociális ellátásokat és a rászorulókat adminisztráló, valamint az ellátásokat folyósító szervezetrendszer, továbbá mint az e szervezetrendszert „létrehozó” és körülíró jogszabályok rendszere. Az állam közrendvédelmi funkciója például gyakorta elsődlegesen úgy jelenik meg a szemlélő számára, mint az e funkciókat leíró jogi normák és a végrehajtásért felelős szervezetek, intézmények összessége; s a sort még folytathatnánk. Az elsődlegesnek tehát a hatalmas és jól látható, érzékelhető intézmények tűnnek.

Ezt a mélyen gyökerező szemléletet tükrözik azok a gyakran hallható megfogalmazások is, miszerint valamelyik szervezetnek „új funkciót kell adni” vagy éppen, „meglévő funkciókőre máshoz kerül” stb. Hasonlóképpen: az állami szerepvállalás valamely területen követett céljairól, eredményességéről, vagy éppen ezek megváltoztatásáról szinte kizárólag mint szervezeti kérdésről esik szó.

Alapvető kérdés, hogy a közösségi-állami tevékenységeket elsődlegesen az azokat „előállító” intézmények, illetve konkrét eszközök oldaláról, vagy pedig meghatározott társadalmi problémák megoldását célzó, célracionális cselekvéssorozatként tekintjük-e?

Bármely társadalmi probléma annak tényleges – nem csak rövid távú vagy látszólagos – megoldása az esetek nagy részében meglehetősen komplex, sokirányú megközelítést kíván. Szerencsés – és ritka – esetben az adott társadalmi probléma legtöbb lényeges vetülete egy és ugyanazon intézmény (szervezet) illetékességi körébe esik. Jóval gyakoribb azonban az az eset,

hogy az adott társadalmi problémahelyzet különféle lényeges aspektusaival különböző, egymástól független szervezetek és jogintézmények foglalkoznak. Ekkor viszont óhatatlanul megtörténik az, hogy a probléma a valóságban egymástól elválaszthatatlan részeit a különféle hivatalok mesterségesen szétdarabolják, és amit az egyik hivatal ma felépít, azt a másik holnap áthelyezi, a harmadik meg holnapután átfesti, majd lebontja (és a végén mindhárom beszámol a fölöttes szervnek az elvégzett teljesítményről). E rendkívül szerteágazó problémahalmaz kezelése sok-sok különféle „intézményt” érint: helyi és esetleg központi jogszabályokat, az önkormányzat hivatalát és különféle ellátó intézményeit, különböző központi kormányzati és dekoncentrált szerveket, területfejlesztési tanácsot stb.

Van-e, (lehetséges-e) mindennek alternatívája? A közpolitikai megközelítés álláspontja szerint: van. Ha ezt az alternatívát egy mondatban akarjuk összefoglalni, akkor azt mondhatjuk: ez az alternatíva a rendszerszemléletű problémamegoldás alkalmazása az egyes társadalmi problémák átfogó megoldására.

A rendszerszemléletű problémamegoldás eredetileg az alkalmazott rendszerelméletben és a döntéselméletben kidolgozott eljárás. Célja azon komplex, nagyméretű, sokváltozós döntési problémák sok tudományágra támaszkodó (multidiszciplináris) és strukturált, tudományos szigorúságú, módszertanilag konzisztens módon történő kezelése, amelyek esetében a problémamegoldás hagyományosabb, intuitívebb technikái már nem, vagy csak jelentős veszteségek mellett jelentenek járható utat. A rendszerszemléletű problémamegoldás itt vázolt lépéseinek a közpolitika-alkotási folyamatban a közpolitikai ciklus egyes lépései felelnek meg.¹⁸

Az állami feladatvállalás közpolitikai megközelítése (legalább) két okból tarthat számot gyakorlati érdeklődésre.

- Az egyik ok a közszervezetek feladatellátásának, a különféle – szélesen értelmezett – társadalmi problémahelyzetek megoldásának hatékonyságával, eredményességével kapcsolatos, fokozott társadalmi és politikai elvárásrendszer.
- A másik fontos gyakorlati ok, hogy mind a fejlett országok, mind a nagy nemzetközi és szupranacionális szervezetek (EU, OECD, Világbank) politikai-közigazgatási berkeiben növekvő mértékben támaszkodnak a közpolitika-tudomány fogalmi rendszerére és gondolkodásmódjára. Ennek következtében az e szervezetekkel folyó

¹⁸ Hajnal György–Gajduschek György: Hivatali határok – társadalmi hatások. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába. Közigazgatás-fejlesztési füzetek 6. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 2002.

kommunikációnak egyre inkább alapfeltétele a közpolitikai fogalmi rendszer és gondolkodási keretek ismerete és használata.

Magyarországon a politikai rendszerváltozás nyomán jelentős átrendeződés zajlott le. Érdemi lett az önkormányzati feladatellátás, teret nyertek a nem állami közhasznú tevékenységi formák, számos szerepkör átkerült a magánszférába. A gazdasági berendezkedés átalakulása következtében a megmaradó közfunkciók zöme jelentősen átalakult. A rendszerváltó országok közszektor-menedzselése alapvetően megváltozott okszerűen következve ez a gazdaság- és társadalompolitikai átalakulás lényegéből. A menedzsment-technika ugyan a nyugati országokban alakult ki, viszont rajtuk keresztül épült be az európai integráció gyakorlatába, mely beépülés legfontosabb jellemzői:

a) kiterjed az igazgatási és szervezési gyakorlatra, ami az újonnan csatlakozó országokban a kapacitásépítés követelményében jelenik meg;

b) a tagállamokkal szemben alapvető követelmény a verseny szabadságának biztosítása, itt a menedzsment szerepe az, hogy miként lehet megteremteni a közérdekű szerepek érvényesítésének feltételeit;

c) az Unió egyes horizontális és ágazati politikái szintén tartalmazznak a közmenedzsment speciális területei által kialakított szabályokat és gyakorlatokat.

A rendszerváltozást követően, az Unióhoz való csatlakozás lehetőségeinek megteremtése után, a belépő új tagállamok összekovácsolásának elvi alapjait az Európai Unió Alkotmányának az ún. „jó kormányzásra” vonatkozó hivatkozása adja, melynek kulcsa az előzőekben említett közigazgatási kapacitásépítés. A kapacitásépítés kulcsfogalma pedig az ún. horizontális integráció, ami azt jelenti, hogy van egy olyan igazgatásszervezési nem formalizált gyakorlat, amit a tagállamok követnek. Mégpedig úgy közelítik egymáshoz gyakorlatukat, hogy erre a közös jog előírásai kifejezetten nem kötelezik őket.

A közigazgatás – értve ezalatt mindenféle igazgatási tevékenységet, tehát a helyi igazgatást is – feladatellátásának alapvető kritériuma a teljesítmény és az eredményesség a jog korlátai között, a jogállamiság követelményeinek megtartása mellett.¹⁹

Ahol például a legtöbben jogalkotást látnak, ott az alább bemutatásra kerülő szemlélet közpolitikák meghatározását vagy döntéshozatalt lát. Miközben a magyar közigazgatás mindenekelőtt a jogszerűsége helyezi a hangsúlyt, az alább bemutatandó szemléletek a hatékonyságot és eredményességet helyezik előtérbe. Természetesen előre kell bocsátanunk azt a

¹⁹ Fazekas Marianna–Ficzere Lajos: Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Osiris Kiadó, Bp., 2002.

megállapítást, hogy a közigazgatás összetett meghatározásában lényeges elem az, hogy a közigazgatás jelentős részben közhatalommal végzett igazgatás, amely elsősorban a közigazgatás jogalkotó és jogalkalmazó tevékenységében fejeződik ki. Míg a hatékonyság alatt hagyományosan azt értjük, hogy az adott ügy aktáját a lehető leggyorsabban, a hivatalon belüli legjobb eljárással intézik el, addig az alábbiakban bemutatandó szemlélet a közigazgatási tevékenység társadalmi hatását veszi alapul. Az eltérés megmagyarázásához – hosszas elméleti bevezetés és fejtegetés helyett – azt kell hangsúlyoznunk, hogy a végső célok, a közigazgatás társadalmi hatása az, ami végső soron számít; ezt kell elsősorban szem előtt tartani az eredményesség megállapítása során.

Ebben az összefüggésben kiemelendő az a tendencia, ami például a helyi önkormányzatok tervezési munkájával kapcsolatosan megállapítható. A helyi önkormányzati költségvetési terv három ütemben készül.

- Az első ütemben a jegyző koncepciót állít össze és a polgármester terjeszti azt a képviselő testület elé.
- A második ütemben az Országgyűlés által elfogadott költségvetési törvény alapján meghatározza saját éves költségvetését.
- A harmadik ütemben a képviselő-testület által jóváhagyott keretszámok és kiemelt előirányzatok alapján a helyi önkormányzati költségvetési szervek elkészítik elemi költségvetésüket.²⁰

Rendszerelméletileg fogalmazva, a közigazgatás a társadalmi rendszer alrendszere. Hatékonysága, hatásossága elsősorban azon múlik, milyen pozitív társadalmi hatást képes kiváltani, milyen társadalmi problémákat képes megoldani vagy enyhíteni, miközben tevékenységéhez a lehető legkevesebb erőforrást vonja el a társadalom többi alrendszerétől.

A társadalom egésze elsősorban a politikai alrendszeren keresztül „kommunikál” az igazgatással. A politikai rendszer részei a pártok, a nyomásgyakorló csoportok, de olyan, nem szervezeti formában megjelenő intézmények is, mint pl. a választások. A politikai rendszer meghatározó, mondhatni központi eleme az állam, amelynek része maga a közigazgatás is. A közigazgatás számára a fő irányokat – legalábbis a klasszikus politikaelméleti, illetve alkotmányjogi felfogás szerint – a parlament határozza meg. Hasonlóképpen, elvileg a parlament határozza meg a felhasználható anyagi erőforrások mértékét és elosztását is a költségvetésben, noha azt már a közigazgatás szedi be – adók, vámok, illetékek formájában. Az állami-politikai döntéshozók demokratikus rendszerben – megint csak elvileg – lényegében a

²⁰ Schmidt Géza Dr.–Kadók Ferencné–Herneczky Frigyesné: Útmutató az önkormányzatok és költségvetési szerveik költségvetésének összeállításához és gazdálkodásához. Szervezés-módszertani Betéti Társaság, Bp., 1995.

társadalom igényeit, elvárásait közvetítik a közigazgatás felé. Látnunk kell tehát, hogy a közigazgatás – az elsősorban a piacon, a gazdaságban előállított – javakat von el a társadalomtól, hogy a társadalom által megjelenített igényeket elégítsen ki azokkal. (Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy a közigazgatásnak elsősorban azokat az igényeket kell kielégítenie, amelyek kielégítésére a piaci mechanizmus nem alkalmas.)

A közigazgatás működése során felhasználja ezeket az inputokat, és azokat outputokká alakítja át. Az input és output fogalmai mellett fontos az outcome fogalma is, mellyel kapcsolatban érthetőbb és egyszerűbb, ha társadalmi hatást, eredményt mondunk helyette. A közigazgatás outputjai csak akkor képesek kiváltani a társadalom által elvárt hatást, csak akkor képesek kielégíteni a tényleges társadalmi igényeket, ha figyelemmel vannak a társadalom jellemzőire is. Az outputot az különíti el az outcome-tól, hogy előbbi mennyisége és minősége kizárólag a közigazgatástól függ. Utóbbi viszont a társadalmi környezet és az output kölcsönhatásából keletkezik. Ez utóbbit pedig a közigazgatás alig tudja befolyásolni, és gyakran feltárni, előre jelezni is kevésbé. A társadalom ugyanis mindig az eredményekből, és nem a munka intenzitásából indul ki. Itt jutunk el ahhoz a ponthoz, amikor a közpolitikai menedzsment-technikák alapját képező három kulcsfogalmat szükséges ismertetni.²¹

1. Az eredményesség (vagy hatásosság) azt fejezi ki, hogy milyen mértékig értük el a kitűzött célokat. Ha úgy tetszik, itt az állami-politikai döntéshozók (parlament, kormány, miniszter, képviselő-testület) által közigazgatási feladattá fogalmazott társadalmi igények és a közigazgatási tevékenység outcome-jának összevetéséről van szó. Képlete tehát $\text{outcome}/\text{cél}$ lehetne.
2. A hatékonyság arra utal, hogy az adott outputokat, illetve outcome-okat milyen egységnyi ráfordítással érte el a közigazgatás. A hatékonyság mérőszámának képlete tehát $\text{outcome}/\text{input}$, esetleg $\text{output}/\text{input}$ lehetne.
3. Végül a gazdaságosság a teljes ráfordítás mennyiségére utal, vagyis arra, hogy a közigazgatás milyen mértékben von el erőforrásokat a társadalomból. Ha ezt is valamilyen arányként kívánjuk értelmezni, akkor talán a GNP központosított részét, vagy a közszektor által foglalkoztatottaknak a teljes foglalkoztatotti létszámon belüli arányát tekinthetjük megfelelő adatnak.

²¹ Hajnal György–Gajdusчек György: Hivatali határok – társadalmi hatások. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába. Közigazgatás-fejlesztési füzetek 6. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 2002.

Az eredményesség meghatározásához különösen fontos, hogy legyenek kitűzött céljaink, és ezek megvalósulása kapcsán értelmesen felvethető legyen a „milyen mértékben” kérdése. A céloknak tehát eléggé specifikusnak, egyértelműeknek, mennyiségi és minőségi tekintetben – lehetőleg számszerűen – meghatározottnak kell lenniük. Fontos továbbá az érintett társadalmi kör és az időintervallum pontos meghatározása is. Nem alkalmas tehát az eredményesség számítására az a célkitűzés, ami homályos, ködbe burkolózó általánosításokat fogalmaz meg.

Ahhoz, hogy az eredményességet és hatékonyságot mérni tudjuk, információval kell rendelkezniünk az outcome-okról. Ez gyakran nem, vagy csak túlzott költséggel oldható meg. A legtöbb esetben ekkor is van adat azonban az outputokról, vagy legalábbis ez az adat előállítható. Ebben az esetben be kell érni ezzel; az eredményességet és hatékonyságot ekkor ennek alapján számolhatjuk.

Hatékonyság, eredményesség és gazdaságosság – különösen nagy hangsúlyt kapnak e fogalmak az Új közmenedzsmentnek a gyakorlati „filozófiájában”, az egyes menedzsment-technikák gyakorlati alkalmazásai során. Valamennyi módszer és szemlélet ugyanis a hatékonyabb, eredményesebb és gazdaságosabban működő közigazgatás megteremtését célozza mind központi, mind pedig helyi szinten egyaránt.

A közpolitikák működési mechanizmusát leginkább mint egy – már az előzőekben is említett – „közpolitikai ciklust” érthetjük meg. A közpolitikai ciklus a közpolitikákat egymásra épülő lépések sorozataként ábrázolja. A közpolitikai ciklus egyes állomásai és azok tartalma a következő:

- a) Probléma-érzékelés és -azonosítás. A közpolitikai folyamatnak ebben a lépésében kerül sor a társadalomban ténylegesen jelenlévő, potenciálisan gyakorlatilag végtelen nagyságú probléma-halmaz azon elemeinek a kiválasztására, amelyek a közpolitikai folyamat további részében – egymással összekötve és valamilyen közös címkével el látva – mint „A PROBLÉMA” fognak megjelenni. Fontos tudatosítani, hogy sem az egyes probléma-komponensek kiválasztása, sem azok egymáshoz rendelése, sem pedig az adott probléma-halmazra ragasztott címke nem tekinthető „objektíve” adottnak, hanem azok nagyban függenek olyan tényezőktől, mint a (köz-)politikai szereplők értékítéletei és értékválasztásai, nyílt vagy rejtett szándékai, a közpolitikai folyamatot keretbe foglaló intézményrendszer és még sok egyéb.
- b) Döntés-előkészítés. E lépésben kerül sor az adott problémahelyzet megoldási alternatíváinak kidolgozására, a megoldások értékelési szempontjainak és korlátainak meghatározására, az egyes alternatívák megvalósíthatóságának vizsgálatára, valamint azok megadott

- szempontok szerinti értékelésére. Ez a lépés igényli talán a legkomplexebb (közgazdasági, statisztikai, számítógépes stb.) modellek, illetve egyéb (szak-)tudományos megközelítések alkalmazását.
- c) Döntés. A közpolitikai döntéshozó – a döntés-előkészítés során született eredményeket figyelembe véve – itt választja ki a kidolgozott megoldási alternatívák közül az általa optimálisnak ítéltet. A döntés folyamata azonban – az állami szervezetrendszerre és különösen a politikai döntésekre jellemző, összetett és soklépcsős döntési folyamat, a kompromisszumkényszer, illetve egyéb tényezők (új „döntési csomagok” létrehozása, a problémák újradefiniálása stb.) eredményeként – általában hosszú, kacskaringós és nem egyszer kiszámíthatatlan.
- d) Megvalósítás. Erre a lépésre a releváns szervezeti (közigazgatási, politikai stb.) szinten megszületett közpolitikai döntést követően kerül sor. A megvalósítás, szemben a vele kapcsolatban széles körben meglévő „előítéletekkel”, a gyakorlatban a legkevésbé sem jelent automatikus és kérdőjelektől mentes folyamatot. Ellenkezőleg: annak konkrét szervezeti-intézményi feltételei és folyamatai akár döntő mértékben is módosíthatják az elfogadott közpolitika tényleges működését, hatásirányát (beleértve a közpolitika teljes „kikapcsolását”, működésképtelenné válását is). A megvalósítás folyamatára ezért nemcsak a közpolitikai döntést követően, hanem már a tervezés és a döntés-előkészítés során különös figyelemmel kell lenni. A megvalósítás kérdéseit a közpolitika-tudományon belül egy külön tudományterület, az implementáció-kutatás vizsgálja.
- e) A közpolitika nyomon követése és értékelése. A közpolitikai ciklusnak ez a lépése voltaképpen egyfajta vezetői ellenőrzést (kontrollt) jelent. Ez a fázis két részre bontható: egyfelől az éppen futó programok operatív szemléletű monitoringjára, másfelől pedig az egyes közpolitikák hosszabb időtávot átfogó, mélyebb, elsősorban utólagos szemléletű értékelésére (evalvációjára).

Ezek a közpolitikai alapvetések tisztán rímelnék az egyes közpolitikai menedzsmentgyakorlatok specifikumaira, így például a stratégia-, vagy programmenedzsment alapjainak a közszektorra vonatkozó értelmezésében történő felvázolására is alkalmasak. Ugyanakkor ezen értelmezési kör kifejtésekor érdemes visszaemlékezni azokra a fontos tartalmi elemekre, amelyek magának az igazgatásnak a fogalmát képezik. Így az igazgatás nem más, mint az emberi együttműködéshez kapcsolódó tevékenység, amely biztosítja a közös cél eléréséhez szükséges személyi, tárgyi feltételeket és a munka összhangját. Az igazgatás fogalmában tehát kulcsfontosságú szerepet játszik a célkitűzés és a koordináció. Vagyis minden igazgatási tevékenység vala-

mely célkitűzés megvalósításáért történik, cél hiányában az igazgatási tevékenység értelme kiüresedik, mintegy *l'art pour l'art* tevékenységgé degradálódik.²²

A leírtakból nyilvánvalónak tűnik, hogy korábban a magánszektorban volt inkább sajátja a stratégiaalkotás, míg a közszférában a hosszabb távú, komplex célkitűzéseket a kormányzati és szakmai politikaalakítás során formázták meg. Aztán ennek az elhatárolódásnak a merevsége oldódott, mert a közszervezetek széles körében került sor tudatosan a stratégiaalkotás eszközének alkalmazására. A különböző szektorok gyakorlatának egymáshoz közeledése azonban nem jelenti a kétféle módszer összemosódását, mert például a politikanak is megvan a maga stratégiája iránti igénye. Még hozzá több szinten – magán a közszektor értelmezési tartományán belül is. A legegységelműbb mindjárt a kormány stratégiájáról beszélni. Hasonló értelmű a politikai stratégiák jelentése, a jelző „nagypolitikai” értelmében. Ilyenkor a politikai megalapozottság és az általa elérhető támogatottság nagyon fontos elem a megvalósíthatóság szempontjából. Ilyen hosszú távú stratégiaként fogható föl nemzetközi értelemben például éppen az európai integráció eszméjének és a hozzávezető állomások kijelölése, az elérési út tervezése.²³

Azt szokták mondani, hogy a stratégiai menedzsment a közszektorban nagyon erősen kötődik a körülhatároltsághoz, a feltételekhez, illetőleg a lokalitásokhoz. Azokat a rigorózus feltételeket, amiket a terv megalkotásához számba kell venni, valóban kisebb egységben, szervezeti közegben lehet klasszikusan meghatározni. A kormányzati szinteknek ezzel szemben már sokkal inkább számolniuk kell a társadalmi, geopolitikai és más makroszintű környezettel, ami valójában már a nagypolitika közege. Mindez alapvetően gerjeszti a központi-, vagy esetleg nemzetközi méretű átfogó stratégiák kialakítását. Az európai integráció tükrében pedig egy kifejezetten stratégiaorientált politikai gyakorlat érvényesül kezdettől fogva.

A rendszerváltó országokban – így Magyarországon is – főképp az önkormányzatok, illetve a területfejlesztés közszervezetei mutatkoztak nagyon adaptívnak a stratégiaalkotás alkalmazását illetően, hiszen a polgári önkormányzati rendszerek szereplői ideális alanyok lehettek a legalábbis részben szabadon elhatárolt stratégiai céljaik menedzselésére. Rendkívül jelentős ösztönzést jelent etekintetben az uniós gyakorlat. Az újonnan belépő tagállamok egyéb igazgatási kihívások mellett, a menedzsmentgyakorlatok alkalmazását is fokozatosan megtanulják, melyek közül egyik a stratégiai

²² Fazekas Marianna–Ficzere Lajos: Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Osiris Kiadó, Bp., 2002.

²³ Horváth M. Tamás: Közmenedzsment. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005.

szemlélet és gyakorlat érvényesítése. Mindezek összefüggéseiben talán a legfontosabb fogalom és kulcsszó a program, illetve a programozás.

A programozás kulcs-követelménye a koncentráció: a program nem egy mindenre kiterjedő, minden, a területen megnyilvánuló törekvést összefoglaló és nevesítő gyűjtemény, hanem a fejlesztés(ek) funkciójába, mezejébe illeszkedő, a helyi-területi közösség által végrehajtható és számon kérhetően végrehajtandó, a stratégiai célokat a közösség választása szerint leginkább szolgáló fő lépések megvalósítási-cselekvési terve. A koncentráció elvének érvényesítése általában három mozzanatot foglal magában:

- összpontosítani a végrehajtható és számon kérhető lépésekre (funkcionális prioritások),
- összpontosítani a leginkább finanszírozható és több célú hatást gyakorló beavatkozásokra (koncentrált vagy hatékony beavatkozások elve),
- összpontosítani a megfelelő térszerkezeti pontokra.

Az így készült program minden potenciális szereplő számára érthető, világos terv kell, hogy legyen, mert az ún. „külsők” számára csak így válik eladhatóvá. És még egy fontos megjegyzés: a programot a futamidején belül a fejlett tervezési rendszerrel rendelkező EU-országokban akkor szokták módosítani, ha valamit végrehajtottak és új programokra van még kapacitás. Tulajdonképpen ez is egy koncentrációs elem, hiszen a rövidtávon változó követelményeket követő program az EU hétéves tervciklusában aligha érvényesül és az egyszer jóváhagyott és záradékolt dokumentumot nagyon nehéz megváltoztatni.²⁴

A magyar önkormányzati rendszer eljutott fejlődésének abba a szakaszába, amikor már nem az intézményesülés alapkérdéseiben (egy vagy két-szintű rendszer, kis- vagy nagyméretű önkormányzat stb.) kell állást foglalni, hanem a létező struktúra működésének fejlesztése, a hatékonyság javítása a legfontosabb feladat. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző modernizációs kihívásokra, mint például a regionális szint helye, szerepe nem kellene adekvát válaszokat adni. Emellett a közigazgatási rendszerek sajátjaként létező elavulás, ami a viszonylag gyorsan változó politikai, gazdasági, társadalmi körülményekhez való lassú alkalmazkodásból fakad, szintén elengedhetlenné teszi a korszerűsítést.

Az erőforrások korlátozottsága, a szolgáltatások minőségi jellegének erősítése, a növekvő lakossági elvárások egyenként és összességükben is

²⁴ *Hrubi László*: A területfejlesztés kérdőjelei. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: *Verebélyi Imre*) MKI, Bp., 2000.

olyan tényezők, amelyek közvetlenül vagy közvetve a figyelem középpontjába állítják a működés kérdéseit.²⁵

A hetvenes évek „felelőtlen” közzszolgálati bürokráciáját a nyolcvanas évek meghatározó tendenciái (kiterjedt piac, új szervezési, vezetési formák megjelenése és alkalmazása, és legfőképpen a demokrácia kiteljesedése) gyökeresen átalakították. A kilencvenes években megjelentek az új, megerősödött egyéni stratégiák, kifejezésre juttatva a vélt véleménynyilvánítás, a választás szabadságának értékeit. A hangsúly az egyénre helyeződött, akinek fogyasztói, vásárlói, polgári mivolta felértékelődött, és meghatározóvá vált a társadalom életében.

„Hatékony szervezet kialakítása és fenntartása életfontosságú a helyi politikai program sikeres megvalósítása szempontjából” – írta két neves angolszász kutató, néhány évvel ezelőtt publikált könyvében.²⁶ Ez a megállapítás is ráirányítja a figyelmet arra a körülményre, hogy az önkormányzatok két alapvető funkciója a

- helyi politikai érdekek kifejezése, valamint
- a különböző szolgáltatások biztosítása

is szervezeti keretek között valósul meg, így az említett feladatokkal leginkább adekvát szervezeti forma megtalálása alapvető jelentőségű.

Az előbbi vitathatatlan gondolat ellenére az önkormányzati szervezetekről való gondolkodás gyakran megreked a jogi, normatív megközelítésnél, amely csak azokat az alapvető törvényi kereteket határozza meg, amelyen belül a helyhatóságok működnek. Ugyanakkor ez az aspektus nem tükrözi vissza a helyi önkormányzatok strukturális változatosságát, sokszínűségét.

A szervezet, így az önkormányzati struktúra felépítését akkor kell alapvetően megváltoztatni, ha:

- döntően megváltoznak a környezeti elvárások, új feladatok, követelmények fogalmazódnak meg,
- ha merőben új célok vannak kitűzve, amelyek a korábbiaktól eltérő működési módokat feltételeznek,
- ha gyökeres változás szükséges a menedzsment, valamint a munka- és felelősség-megosztás rendszerében és ebből fakadóan a koordinációs mechanizmusokat illetően is,

²⁵ Józsa Zoltán: Önkormányzati szervezet, funkció, modernizáció. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2006.

²⁶ J. Baratt and J. Dows: Organising for Local Government. Logman, 1983. (Idézi JÓZSA)

- ha a szervezeti kultúrában és a személyzeti politikában mélyreható változás következik be, vagy illet szándékozunk végrehajtani, így módosítani kell a szervezeti szerepet és a struktúrát is.²⁷

Minden túlzás nélkül állítható, hogy a tanácsrendszerről az önkormányzati szisztémára történő váltás mind a négy szervezeti változást indukáló feltétel teljesülését eredményezte.

Kiemelendő az új célok és működési módok hatása tekintetében, hogy a helyhatósági rendszer – előbb említetteken kívüli – minőségileg más céljai is rögzítést nyertek az Ötv. indoklásában, amikor a jogalkotó részletesen szolt a meghaladni kívánt tanácsrendszer sajátosságairól.

„A szovjet típusú államszervezet megoldásaihoz hasonló magyar tanácsrendszer a túlközpontosított, valamint adminisztratív módszereket előnyben részesítő társadalmi és gazdaságszervezés helyi kiszolgálója volt. A túlzott centralizáció kevés teret adott a helyi önállóságnak. A helyi cselekvések demokratikus irányítói ténylegesen nem a választott testületek, hanem a tanácsi vezetők voltak, akiket felsőbb állami szervek kézi vezérlessel kívántak mozgatni, és akik egyben alá voltak rendelve a szintén felülről vezérelt monolitikus állampárt helyi szervezetének is.”²⁸

Az új célok tehát a korábbiaktól eltérő kapcsolatrendszerek, együttműködési formák kialakításának szükségességét vetették fel. Mindenek előtt a központi és a helyi szintek, valamint a dekoncentrált szervek és az önkormányzatok, az egyes önkormányzati szintek, valamint a helyhatóságok és más szerveződések viszonylatainak átrendezése és ezek között egy viszonylagos egyensúly megteremtése vált indokolttá.

Itt említhető meg zárójelesen, hogy a várakozásokkal szemben az önkormányzatok nem kapták meg azt a szintű támogatást a helyi civil szféra szereplőitől (egyesületektől, alapítványoktól stb.), amelyet a rendszerváltás után joggal feltételeztek, így ez a viszonyrendszer nem alakulhatott konfliktusmentesen. Mindehhez köze van annak is, hogy a helyhatóságok túlpolitizáltsága akadályát képezi a helyi társadalommal való szoros és sokszálú kapcsolatrendszer kialakításának. Mindezen folyamatok legfőbb vesztese a magát sok tekintetben becsapottnak, magára hagyottnak érzett választópolgár, aki a keserű tapasztalatok birtokában az elforduló, passzív, közömbös szemlélő stratégiáját választja, vagy nosztalgiával gondol a régi időkre.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a helyi igazgatásban a paradigmaváltás szervezeti aspektusa alapvetően megvalósult, ugyanakkor ellentmondásosan valósult meg, tehát egyfelől egy új helyhatósági struktúra és

²⁷ Gáspár Mátyás: Az önkormányzatok működésének szervezése és szervezetének fejlesztése. Szervezőmód-szertani Betéti Társaság, Bp., 1993.

²⁸ Lásd az önkormányzati törvény indokolása

szemléletmód intézményesült, másfelől ezzel nem minden esetben járt együtt a működés más tényezőinek (pl.: személyzet, finanszírozás, működés stb.) hasonló mértékű és maradéktalan korszerűsítése, így a rendszer egésze bár lényeges fejlődésen és javuló hatásokon ment át, mégis egyes területein egyenetlen maradt, abban a korszerű és elavult elemek keverednek. Mindez végső soron funkcionális zavarokban nyilvánul meg, amelynek kezelése csak rendszerszemléletű fejlesztés és komplex eszközök igénybevétele révén valósítható meg. És tegyük hozzá: remélhetőleg megvalósítható!

Irodalom

- Ádám Antal: Az önkormányzati rendszer alkotmányi összefüggéseiről. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebéli Imre) MKI, Bp., 2000. 151–157.
- Fazekas Marianna–Ficzere Lajos: Magyar közigazgatási jog. Általános rész. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 19–44., 293–294.
- Gáspár Máttyás: Az önkormányzatok működésének szervezése és szervezetének fejlesztése. Szervezőmód-szertani Betéti Társaság, Bp., 1993. 249.
- Hajdú Zoltán: A területiség problematikája a magyar közigazgatásban. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebéli Imre) MKI, Bp., 2000. 203–209.
- Hajnal György–Gajduschek György: Hivatali határok – társadalmi hatások. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába. Közigazgatás-fejlesztési füzetek 6. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 2002. 11–24.
- Horváth M. Tamás: Helyi közszolgáltatások szervezése. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2002. 15–72., 161–207.
- Horváth M. Tamás: Közmenedzsment. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005. 25–164., 209–258., 299–317.
- Horváth M. Tamás: Pártok a helyi önkormányzatokban. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 1996. 22–25., 56–87.
- Hrubí László: A területfejlesztés kérdőjelei. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebéli Imre) MKI, Bp., 2000. 224–240.
- Józsa Zoltán: Önkormányzati szervezet, funkció, modernizáció. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2006. 10–27., 119–130., 224–246.
- Dr. Kiss László: Önkormányzatok-önkormányzás, önkormányzati alapjogok. In.: Dr. Kiss László (Szerk.): Válogatott fejezetek a rendszeres alkotmánytan köréből, Pécs, 1996. 381–406.
- Schmidt Géza Dr.–Kadók Ferencné–Hernecky Frigyesné: Útmutató az önkormányzatok és költségvetési szerveik költségvetésének összeállításához és gazdálkodásához. Szervezőmódszertani Betéti Társaság, Bp., 1995. 7–28., 34.
- Táll Éva (szerk.): Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 1993. 7–10.
- Verebéli Imre: Európai értékek és hazai kihívások helyi önkormányzati rendszerünkben. In.: Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. (Szerk.: Verebéli Imre), MKI, Bp., 2000. 69–82.

- Visegrády Antal*: A jog- és állambölcselet alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2001. 256.
- Wiener György*: Politika és önkormányzat a rendszerváltás időszakában. Társadalmi Szemle, 1993. évi 5. szám 38–41.
- Wiener György*: Regionális államreform Magyarországon. In.: Magyar közigazgatás a reformok útján. BM IDEA Program, 2003. 8–19.